ISSN 1005—5878

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى

پەلسەپە-ئىجتىمائىي پەن قىسمى

3

1997

JOURNAL OF XINJIANG UNIVERSITY

ISSN 1005-5878

10>

9 771005 587001

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى

(پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى)

پەسىللىك ژۇرنال

1997 - يىللىق 3 - سان

(ئومۇمىي 71 - سان)

9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى نەشردىن چىقتى

ئادرېس: ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى 14 - قورو

地址:乌鲁木齐市胜利路14号

تېلېفون: 2862753—2927

پوچتا نومۇرى: 830046

مەملىكەت ئىچى ۋە چەت ئەللەردىن ماقالە قوبۇل قىلىنىدۇ

نادىر ئەسەرلىرىڭىزنى ئەۋەتىڭ، مۇشتىرى بولۇڭ

بۇ ساندىكى مۇندەرىجە ۋە قىسقىچە مەزمۇنلارنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچى: مادېيۈەن، ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلغۇچى: چوغلۇق ئابدۇلھېلىم

باش مۇھەررىر:

كۈرەش مەھمۇتجان

بۇ ساننىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى:

قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

تەھرىر ھەيئەتلىرى:

(ئۇيغۇر ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە)

ئابدۇكېرىم رەھمان، ئازاد سۇلتان، ئامانجان تىلىۋالدى، ئەنۋەر ئابلىمىت، تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى، رازاق مەتنىياز، شېرىن قۇربان، قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى، كۈرەش مەھمۇتجان، مەترۇزى ھېيت، مۇھەممەتيۇسۇپ ئۆمەر، نىجات ئەھمەتجان، ئىبراھىم مۇتىئى.

بۇ ساندا

سىياسىي — نەزەرىيە تەتقىقاتى

بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا پاكلىق قۇرۇلۇشى ۋە چىرىكلىككە قارشى تۇرۇشنىڭ مۇھىملىقى توغرىسىدا ....
.... ئارزۇگۇل ئابدۇللا، خۇرشىدە جېلىل 1
ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىكى رولى ھەققىدە.............. گۇلزەپەر مۇھەممەت 6

مەشھۇر شەخسلەر تەتقىقاتى

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت ئالاھىدىلىكلىرى ھەققىدە مۇلاھىزە .... ئازاد سۇلتان 10

ئىقتىسادشۇناسلىق تەتقىقاتى

ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مۇھىت بۇلغىنىش ئەھۋالى، سەۋەبلىرى ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش چارىلىرى ھەققىدە ....
.... قاھارجان ئىبراھىم 26
ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىشنىڭ زۆرۈرلۈكى توغرىسىدا .... رازىيە مۇھەممەت 38

كلاسسىك مەدەنىيەت تەتقىقاتى

ھىرقەتىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» ئەسىرى توغرىسىدا.............................. ھەنىپە سالىھوۋا 44
مەھمۇد قەشقەرىنىڭ يۇرتى ھەققىدە.. پەرھات جېلان 59

تارىخ - ئېتنوگرافىيە تەتقىقاتى

گۆھەر زېمىن — شىنجاڭ (3. شىخەنزە شەھىرى) .... مۇھەممەت ئوسمان 64

ئاياللار تەتقىقاتى

«ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە» دىكى ئايال تەسۋىرى توغرىسىدا .... قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى 72

لوگىكا تەتقىقاتى

ماتېماتىكىلىق توپلام ئۇقۇم توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە.............................. ھېمىت ئېلى 76

تىل - ئەدەبىيات - فوكلور تەتقىقاتى

ئۇيغۇر تىلىدىكى بولۇشسىزلىق .... لېتىپ توختى 82
تاجىك ئەپسانىلىرى توغرىسىدا قىسقىچە بايان .... شېرىن قۇربان 100
تەسەۋۋۇپنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى تەسىرى ۋە ئورنى توغرىسىدا .... ئىمىنجان ئەھمىدى 112
ئۇيغۇر تىجارەت ئېگىنىڭ تارىخىي مەنبەسى ھەققىدە .... ئىلھام ئابدۇكېرىم 120

قانۇن - تۈزۈم تەتقىقاتى

ئاسىيا - تىنچ ئوكيان دۆلەتلىرى ئاساسىي قانۇنلىرىنىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشى ھەققىدە ....
.... تۇرسۇننىياز ساۋۇر 133

新疆大学学报
（哲学社会科学维文版）
1997年第3期
（总第71期）

目 录

政治理论研究

论市场经济条件下廉政建设和反腐败的重要性 …………………… 阿尔孜古丽·阿布都拉、胡尔西旦·吉力力
论教师在社会主义精神文明建设中的作用 …………………………………… 古丽则派尔·穆罕默德

名人研究

论著名学者阿布都热伊木·乌铁库尔先生及其创作特点 ………………………………… 阿扎提·苏里坦

市场经济研究

论自治区环境污染情况、污染原因及其治理措施 …………………………………… 卡哈尔江·伊布拉因
论改变振兴经济方法的必要性 …………………………………………………………… 热孜亚·穆罕默德

古典文化研究

论赫尔克提的长诗《爱情与劳动》 …………………………………………………………… 海尼帕·萨里霍娃
关于马赫穆德·喀什噶里的籍贯 …………………………………………………………… 帕尔哈德·吉朗

历史—民俗学研究

美丽的家乡——新疆（3. 石河子市） …………………………………………………… 穆罕默德·乌斯曼

妇女研究

维吾尔史诗《乌古斯汗传》中对妇女的描写 ………………………………… 康巴尔尼莎·穆罕默德阿吉

逻辑学研究

集合概念简论 ……………………………………………………………………………… 伊米提·艾力

语言、文学、艺术研究

维吾尔语的否定 ……………………………………………………………………………… 利提甫·托合提
浅淡塔吉克神话 ……………………………………………………………………………… 西仁·库尔班
论苏菲主义在维吾尔文学中的影响和地位 ……………………………………………… 伊明江·艾合麦德
维吾尔人经商意识的历史根源 …………………………………………………… 伊里哈木·阿布都克里木

法学研究

论亚太各国宪法发展的趋势 ……………………………………………………… 图尔逊尼亚孜·萨吾尔

بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا پاكلىق قۇرۇلۇشى ۋە چىرىكلىككە قارشى تۇرۇشنىڭ مۇھىملىقى توغرىسىدا

ئارزۇگۈل ئابدۇللا، خۇرشىدە جېلىل*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئىسلاھاتنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇش ئۈچۈن پارتىيە ئەزالىرى ۋە كادىرلار قوشۇنىنىڭ ئىدىيىۋى-سىياسىي ساپاسىنى ئۆستۈرۈپ، توغرا كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى تىكلەپ، پاك - ئىنتىزامچان بولۇش، پارتىيە ئىنتىزامى، دۆلەت قانۇنىنىڭ ئىناۋىتىنى قوغداش، چىرىكلىككە قارشى تۇرۇش جەھەتتە ئاممىغا ئۈلگە بولۇشى لازىملىقى تەكىتلىنىدۇ.

摘要：为了进一步深化改革，必须提高党员和干部队伍的政治思想素质，要求他们在树立正确的人生观、廉洁自律、维护党纪国法的尊严、反腐败方面为群众做出榜样。

Abstrast: Inorder to deepen the reformation, the quality of political thought of partpmembers and cadres must be improved. They are also asked to set a good example ina correct out — corruption and defending party desciplone and national law.

بىر نەچچە يىلدىن بۇيان، مەركەز چىرىكلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنى پارتىيىنىڭ ئىستىل ۋە پاكلىق قۇرۇلۇشىدىكى گەۋدىلىك ئورۇنغا قويۇپ، كۈچلۈك تەدبىر قوللاندى. بولۇپمۇ پارتىيە 14 - قۇرۇلتىيىدىن بۇيان كۈرەشنىڭ سالمىقىنى پەيدىن - پەي ئاشۇردى، پۈتكۈل پارتىيىدىكى يولداشلارنىڭ يۇقىرىدىن - تۆۋەنگىچە ئورتاق تىرىشىشى ۋە ئاممىنىڭ پائال قوللىشى بىلەن چىرىكلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىدە زور نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى، بۇ، ئىسلاھات، تەرەققىيات، مۇقىملىقتىن ئىبارەت چوڭ ئومۇملۇقنى قوغداشتا ئىجابىي رول ئوينىدى. دۆلىتىمىزنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى كۆزدە تۇتقاندا، بۇنىڭدىن كېيىن پاكلىق قۇرۇلۇشى ۋە چىرىكلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنى داۋاملىق ئېلىپ بېرىپ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش ئىشلىرىغا ئوڭۇشلۇق ماسلىشىش تولىمۇ زۆرۈر. بۇنىڭ ئۈچۈن تۆۋەندىكى بىر قانچە مەسىلىنى ياخشى ھەل قىلىش لازىم.

1. پارتىيىنىڭ ئىدىيىۋى قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش كېرەك.

پارتىيىمىز ئىدىيىۋى - سىياسىي قۇرۇلۇشنى ئەزەلدىن پارتىيە قۇرۇلۇشىنىڭ ئالدىنقى قاتارىغا

• ئارزۇگۈل ئابدۇللا: شىنجاڭ تېببىي ئىنستىتۇتى ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ خادىمى.
* خۇرشىدە جېلىل: ئاپتونوم رايونلۇق تەمىنات سودا كوپېراتىپىنىڭ خادىمى.

قويۇپ كەلدى. بۇ، پارتىيىمىزنىڭ ئۇيۇشقاقلىقىنى، جەڭگىۋارلىقىنى ئاشۇرۇشتىكى مۇھىم تەجرىبىسى، شۇنداقلا پارتىيىمىزنىڭ ئاۋانگارت ئەترەتلىك خاراكتېرىنى ئىزچىل ساقلاپ، چىرىكلىككە قارشى تۇرۇپ، سوتسىيالىزمدىن ئادىشىپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىكى تۈپ تەدبىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، پارتىيىمىز سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى ئاساسىي لۇشيەنىنى بەلگىلىدى، پارتىيە ۋە دۆلەت ئۇلۇغ تارىخىي بۇرۇلۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، خىزمەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا يۆتكەپ، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش مەركەز قىلىنغان سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ يېڭى دەۋرىگە قەدەم قويدى. 18 يىللىق ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ئىگىلىكنى جانلاندۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ۋە جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. بۇنىڭ بىلەن خەلقنىڭ تۇرمۇشى كۆرۈنەرلىك باخشىلاندى، بۇ يېڭى ئۇلۇغ ئىنقىلاب پارتىيىمىزنىڭ ئىدىيىۋى - سىياسىي قۇرۇلۇشىغىمۇ يېڭى ھاياتىي كۈچ بەخش ئەتتى. ئىدىيە، مەدەنىيەت ساھالىرىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى، كىشىلەرنىڭ ئىدىيىۋى تونۇشىنىڭ ئۆسۈشىگە تۈرتكە بولدى، ئاممىنىڭ ئاكتىپلىقىنى زور دەرىجىدە قوزغىدى. لېكىن شۇنىمۇ كۆرۈشىمىز كېرەككى، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش داۋامىدا كاپىتالىزمنىڭ چىرىك ئىدىيىسى، ئېلىمىزدە تارىختىن قېلىپ قالغان ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ چىرىك ئىدىيىسى بىلەن بىرلىشىپ پۇلپەرەسلىك، چېكىدىن ئاشقان شەخسىيەتچىلىك ۋە چىرىك تۇرمۇش ئۇسۇلى قاتارلىق پاسسىپ ھادىسىلەرنى پەيدا قىلدى، ئەۋج ئالدۇردى. شۇنىڭ بىلەن كىشىلەرنىڭ توغرا غايىسى، ئېتىقادى ۋە قىممەت قارىشىغا سەلبىي تەسىر كۆرسىتىشكە، چىرىتىشكە، ھەتتا ئىرادىسى ئاجىز كىشىلەرنى نابۇت قىلىۋېتىشكە باشلىدى. مانا مۇشۇنداق شارائىتتا مەركەز چىرىكلىشىشكە قارشى كۈرەش قىلىش توغرىسىدا ئومۇمىي يولىيورۇق چىقاردى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن چىرىكلىشىشكە قارشى كۈرەش قىلىش جەھەتتە نۇرغۇن نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى، چىرىكلىشىشكە ئالاقىدار نۇرغۇن چوڭ - چوڭ دېلولار پاش قىلىنىپ، قانۇن بويىچە بىر تەرەپ قىلىندى. لېكىن پارتىيە ئەزالىرى ۋە كادىرلار ئىچىدە يەنىلا ھوشيارلىقىنى ئۆستۈرمەي، ئىدىيە ئۆزگەرتىشكە سەل قاراۋاتقانلار يوق ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بەزى جايلار ۋە ئورۇنلاردىكى پارتىيە تەشكىلاتلىرى ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيىگە سەل قاراپ، ئاكتىپ ئىدىيىۋى كۈرەشتىن ۋاز كېچىۋاتىدۇ. شۇڭا، ئۇ يەردە ناچار كەيپىياتلار يامراپ كېتىۋاتىدۇ، بەزى كىشىلەرنىڭ كىچىك نۇقسانلىرى تەرەققىي قىلىپ چوڭ مەسىلىگە ئايلىنىپ مېڭىۋاتىدۇ، ھەتتا ئۇلار جىنايەت ئۆتكۈزۈش پاتقىقىغا پېتىپ قېلىۋاتىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيانقى پاكىتلار بىزگە شۇنى ئۇقتۇردىكى، بىرەر كادىر ياكى پارتىيە ئەزاسىنىڭ ئاينىپ كېتىشى كۆپىنچە ئىدىيىدە ئاينىپ كېتىشتىن باشلىنىدۇ. شۇنداق ئىكەن، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ۋە سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش شارائىتىدا پارتىيىنىڭ ئىدىيىۋى - سىياسىي قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىپ، كادىرلار ۋە پارتىيە ئەزالىرىنىڭ ئىدىيىۋى - سىياسىي ساپاسىنى ئۆستۈرۈش، پارتىيىمىزنىڭ ئىلغارلىقى، پاكلىقىنى ساقلاپ، چىرىك ئىدىيە ۋە مەدەنىيەت تەسىرىنىڭ چىرىتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ ۋە ئۇنى چەكلەپ، چىرىكلىشىشكە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنى ئۈنۈملۈك ئىلگىرى سۈرۈش تولىمۇ مۇھىم. بۇنىڭدا ئىشنى قانۇنغا تايىنىپ باشقۇرۇشتىن باشلاپ، قائىدە - تۈزۈم ئورنىتىپ ۋە ئۇنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلارنى مەيلى كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر قاتتىق جازالاشقا، زەربە بېرىشكە، قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشكە توغرا كېلىدۇ.

2. پارتىيە ئەزالىرى ۋە رەھبىرىي كادىرلاردا توغرا دۇنيا قاراش ۋە كىشىلىك تۇرمۇش قارىشىنى تۇرغۇزۇش كېرەك.

توغرا دۇنيا قاراش ۋە كىشىلىك تۇرمۇش قارىشىنى تىكلەش ئىلگىرى، ھازىر ياكى كەلگۈ-

سىدە بولۇشى ناھايىتى مۇھىم. ئالدى بىلەن ھەر بىر پارتىيە ئەزاسى، بولۇپمۇ ھەر بىر رەھبىرىي كادىر دۆلەتنى قۇدرەت تاپقۇزۇش، خەلقنى بەختىكە، باياشاتلىققا ئېرىشتۈرۈش ئىدىيىسىنى تۇرغۇزۇشى، شەخسىي مەنپەئەتنى چوقۇم دۆلەت مەنپەئەتىگە، قىسمەن مەنپەئەتنى ئومۇمىي مەنپەئەتكە، كۆز ئالدىدىكى مەنپەئەتنى كەلگۈسى مەنپەئەتكە بويسۇندۇرۇپ، شەخسنىڭ غايىسى، ئارزۇسى ۋە ئىنتىلىشىنى سوتسىيالىستىك ئەخلاق قائىدىسىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇش لازىملىقىنى تونۇپ يېتىشى كېرەك. ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ۋە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدىن ئىبارەت بۇ چوڭقۇر ئىنقىلاب جەريانىدا بەزى كادىرلار ۋە پارتىيە ئەزالىرىنىڭ ئىنقىلابىي ئىرادىسى ئاجىزلىشىپ تۇيۇق يولغا كىرىپ قالدى، بەزىلىرى ھەتتا چىرىكلىشىپ جىنايەتچىگە ئايلىنىپ قالدى. بۇ ئۇلارنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە كىشىلىك تۇرمۇش قارىشىنىڭ توغرا بولمىغانلىقىدىن بولغان.

دۇنيا قاراش، كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى مەسىلىسىنى ئوبدان ھەل قىلىشتا، مۇھىمى ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى، بولۇپمۇ يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش نەزەرىيىسىنى پىششىق ئۆگىنىپ، ئۇ نەزەرىيىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، چىرىكلىشىشكە قارشى تۇرۇش كۈرىشى ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ تۆۋەندىكى بىرقانچە خىل تەربىيىنى چىڭ تۇتۇشقا توغرا كېلىدۇ.

بىرىنچى، كوممۇنىستىك غايە ۋە ئېتىقاد تەربىيىسى. يولداش دېڭ شياۋپىڭ: «غايىلىك، ئىنتىزامچان بولۇشنى ھەر ۋاقىت ئېسىمىزدە چىڭ تۇتۇشىمىز لازىم» دېگەنىدى. كوممۇنىستىك غايە ۋە ئېتىقاد تەربىيىسىنى كۈچەيتىشتە مۇنۇ بىر قانچە مۇناسىۋەتنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش كېرەك.

(1) ئىسلاھات بىلەن ئېسىل ئەنئەنىگە ۋارىسلىق قىلىشنىڭ مۇناسىۋىتى. جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش پۈتۈنلەي يېڭى ئىش، ئۇ بىزدىن ئىدىيىدە ئازات بولۇپ ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەشنى، يېڭى ئەھۋاللارنى تەتقىق قىلىپ، يېڭى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىپ، يېڭى تەجرىبىلەرنى يارىتىشنى تەلەپ قىلىدۇ. پارتىيىمىز ئۇزاق مەزگىللىك ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇشتا بىر يۈرۈش ئېسىل ئەنئەنە، ئېسىل ئىستىللارنى بارلىققا كەلتۈرگەن، ئىسلاھات ئېلىپ بارىمىز دەپ ئۇنى تاشلاپ قويۇشقا ھەرگىز بولمايدۇ. ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش ئىلگىرىكى ھەممىلا نەرسىمىز يارىمايدۇ، ھەممىنى ئۆزگەرتىش كېرەك، دېگەنلىك ئەمەس، بەلكى ئىسلاھاتتا ئەمەلىيەت ئىللەتكە ئايلىنىپ قالغانلىقىنى ئىسپاتلىغان نەرسىلەرنى، ۋاقتى ئۆتۈپ كەتكەن، ئەمدى ئەسقاتمايدىغان نەرسىلەرنىلا ئىسلاھ قىلىش دېگەنلىكتۇر. نۆۋەتتىكى ۋەزىيەت بىزدىن پارتىيىمىزنىڭ ياخشى ئەنئەنە، ئىستىللىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ ۋە ئۇنىڭدا چىڭ تۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى يېڭى ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈپ ئۇنى بېيىتىش، راۋاجلاندۇرۇشنى، نۇرلاندۇرۇشنى، ئۇلارنىڭ رولىنى تېخىمۇ ياخشى جارى قىلدۇرۇشنى تەلەپ قىلىۋاتىدۇ. ئەگەر بىز ئىسلاھات ئېلىپ بارىمىز دەپ ياخشى ئەنئەنە، ياخشى ئىستىللارنى تاشلىۋەتسەك ياكى ئاجىزلاشتۇرۇپ قويساق، ئىسلاھاتنىڭ خاراكتېرى ۋە تەلىپىگە خىلاپلىق قىلغان بولىمىز.

(2) ئېچىۋېتىش بىلەن چەكلەشنىڭ مۇناسىۋىتى. ئىشىكنى سىرتقا ئېچىۋېتىش دۆلىتىمىزنىڭ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇشتا دائىر تۇپ سىياسىتى. ئىشىكنى سىرتقا ئېچىۋەتكەنلىكىمىز ھەرگىز چەت ئەلنىڭ نەرسىلىرىنى تەھلىل قىلمايلا قارا - قويۇق كۆچۈرۈپ كېلىش، ئۇلارنىڭ ھەممە نەرسىسىنى ئۆز پېتىچە كىرگۈزۈش دېگەنلىك ئەمەس. بەلكى ئىلغار، پايدىلىق، ئەينەك قىلىشقا بولىدىغان، دۆلىتىمىزنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا باپ كېلىدىغان نەرسىلەرنى كىرگۈزۈش، بۇنىڭ ئەكسىچە بولغانلارنى چەكلەش، ھەتتا ئۇنىڭغا قارشى كۆرەش قىلىش دېگەنلىكتۇر. ئەگەر بىز ئىدىيە، سىياسىي جەھەتلەردە ئۆزىمىزگە قاتتىق تەلەپ قويمىساق، خاتا، چىرىك نەرسىلەرنىڭ ئامىمىنىڭ ئىدىيىسىنى چىرىتىشىگە يول قويىدىغان بولساق، ئىشىكنى سىرتقا ئېچىۋېتىشنىڭ مەقسىتى ۋە تەلىپىگە خىلاپلىق قىلغان بولىمىز. شۇنى چۈشىنىشىمىز كېرەككى، ئىشىكنى سىرتقا ئېچە-

ۋېتىشنى ئۇزاق مۇددەت داۋاملاشتۇرۇپ، ئۈنۈمگە ئېرىشىش، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئىشىكنى سىرتقا ئېچىۋېتىشتە ھەم ئىلغار، بىزگە پايدىلىق نەرسىلەرنى دادىل قوبۇل قىلىش، ھەم خاتا، چىرىك نەرسىلەرنى قەتئىي چەكلەش كېرەك.

(3) ئالدىن بېيىش بىلەن ئورتاق بېيىشنىڭ مۇناسىۋىتى. قىسمەن جايلار ۋە بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ھالال ئىشلەش، قانۇنلۇق تىجارەت قىلىش ئارقىلىق ئالدىن بېيىشىغا يول قويۇش پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشتىكى مۇھىم تەدبىرى، تەرەققىياتنى تېزلىتىش ئورتاق بېيىشنىڭ ئەپلىك يولى، يولداش دېڭ شياۋپىڭ مۇنداق كۆرسەتكەن: «سوتسىيالىزمنىڭ ئەڭ چوڭ ئەۋزەللىكى ئورتاق بېيىش» بۇ، سوتسىيالىزمنىڭ ماھىيىتىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان نۇقتا. كومپارتىيە ئەزالىرى، جۈملىدىن رەھبىري كادىرلار يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ مۇناسىۋەتلىك بايانلىرىنى ئۆگىنىپ ۋە توغرا چۈشەنچە ھاسىل قىلىپ، ئالدىن بېيىش بىلەن ئورتاق بېيىشنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئوبدان بىر تەرەپ قىلىپ، خىزمەتتە ھەر ۋاقىت تېخى بېيىمىغان نامرات رايون ۋە ئاممىنى كۆزدە تۇتۇپ، چارە - تەدبىر قوللىنىپ، ئۇلارنىڭ تېزرەك بېيىشىغا ياردەم بېرىشى لازىم.

ئىككىنچى، جان - دىل بىلەن خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىش تەربىيىسى، تارىختا ئۆتكەن ھۆكۈمران سىنىپلار ئارىسىدىكى ئوقۇمۇشلۇق، قولىدىن ئىش كېلىدىغانلارنىڭ خېلى بىر قىسمى خەلق رايىغا ئەھمىيەت بەرگەن. چۈنكى ئۇلار مۇشۇ نۇقتىنى ئۇنتۇپ قالسا، خەلقنىڭ ئىشەنچىسىدىن مەھرۇم بولۇپ چىرىكلىكنىڭ ئەۋج ئېلىپ كېتىش ۋەجىدىن ھاكىمىيەتنى ساقلاپ قالالمايدىغانلىقىنى بىلگەن. بۇ مەسىلىدە تارىخ بىزنى مول تەجرىبە - ساۋاقلار بىلەن تەمىن ئەتتى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئاۋانگارت ئەترىتى، ئۇ باشتىن ئاخىر جان - دىل بىلەن خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىشنى ئۆزىنىڭ تۈپ مەقسىتى ۋە ھەرىكەت مىزانى قىلىپ كەلدى. پاك - دىيانەتلىك بولۇش، پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن خەلق مەنپەئىتىنى كۆزلەش — پارتىيىمىزنىڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەنلىكى، خەلققە رەھبەرلىك قىلىپ ئىنقىلاپ ۋە قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرگەنلىكى-نىڭ مەھسۇلى. شۇنىڭ ئۈچۈن پارتىيە ئەزالىرى جان - دىل بىلەن خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىشتىن ئىبارەت تۈپ مەقسەتنى ئېسىدە چىڭ تۇتۇپ، پاك - دىيانەتلىك بولۇش ئۈچۈن خەلق ئاممىسى بەرگەن ھوقۇقنى توغرا، جايىغا ئىشلىتىشى كېرەك. ھوقۇقنى خەلقنىڭ بەرگەنلىكىنى، ئۇنى خەلقنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈنلا ئىشلىتىشكە بولىدىغانلىقىنى، ئۇنى ھەرگىزمۇ شەخس ياكى كىچىك گۇرۇھنىڭ پايدىغا ئېرىشىشكە، خەلقنىڭ مەنپەئىتىگە زىيان يەتكۈزۈشكە ئىشلىتىشكە بولمايدىغانلىقىنى ھەر ۋاقىت ئېسىدە چىڭ تۇتۇشى كېرەك. شۇنى كۆرمەي بولمايدۇكى، بەزى رەھبىري كادىرلار، جۈملىدىن بىر قىسىم يۇقىرى دەرىجىلىك كادىرلارنىڭ كاللىسىدا جان - دىل بىلەن خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىش دېگەن ئىدىيىدىن ئەسەرمۇ قالمىغان، ئۇلار پارتىيىنىڭ ئاممىۋى لۇشيەندىن ئىبارەت ئېسىل ئەنئەنىسىنى يوقۇتۇپ قويغان، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ھوقۇقىغا تايىنىپ ئۆز نەپسىگە چوغ تارتىپ، ھوقۇق، پۇل سودىسى قىلغان، بەزىلىرى ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ دۆلەت، كوللېكتىپنىڭ مال - مۈلكىگە چاڭ سالغان. بۇنداق پارتىيە ئەزالىرى ياكى رەھبىري كادىرلار ئىنتايىن ئاز سانىنى تەشكىل قىلىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ قىلمىشى پارتىيىمىز، ھۆكۈمىتىمىزنىڭ پاك - دىيانەتلىك بولۇش، خەلق ئۈچۈن ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش ئوبرازىغا ئېغىر زىيان يەتكۈزدى، شۇنىڭ ئۈچۈن تەجرىبە - ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ، پارتىيە ئەزالىرىغا، بولۇپمۇ رەھبىري كادىرلارغا قارىتا ماركسىزملىق ئاممىۋى نۇقتىئىنەزەرنى مۇستەھكەم تۇرغۇزۇش، ئامما ئۈچۈن سەمىمىي ئىشلەش، ئاممىدىن سەمىمىي ئۆگىنىش، ئامما ئارىسىغا بېرىپ تۇرۇش ۋە ئامما بىلەن ئىششىقيۈن - تاشقىيۈن بولۇش، ئۇلارنىڭ دەردىگە ھەقىقىي يېتىش جەھەتتە يۇقىرى تەلەپ قويۇپ، توغرا ئىدىيىۋى ئىستىل، خىزمەت ئىستىلىنى يېتىلدۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىش زۆرۈر. بۇ، دۇنيا قاراشنى ئۆزلۈكسىز ئۆزگەرتىشنىڭ، خىزمەتنى ئوبدان ئىشلەشنىڭمۇ ئېھتىياجى.

ئۈچىنچى، جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىش، تىرىشچان - ئىقتىسادچان بولۇش تەربىيىسى. جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىش جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شەرەپلىك ئەنئەنىسى، پارتىيىمىزنىڭ خەلق بىلەن قويۇق مۇناسىۋەت باغلىشىدىكى ئەڭگۈشتەر، شۇنداقلا كادىرلار، بولۇپمۇ رەھبىري كادىرلار جەزمەن ھازىرلاشقا تېگىشلىك تۈپ سىياسىي سۈپەت، پارتىيىمىز دەل جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىشقا تايىنىپ راۋاج تاپقان. بۇ ئەنئەنىگە ئىلگىرى

قانداق تايانغان بولساق، ھازىرمۇ شۇنداق تايانماي بولمايدۇ. ھالبۇكى، بىزنىڭ بەزى رەھبەرىي كادىرلىرىمىز چىرىك تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە قىممەت قارىشىنى چەكلەش ئىقتىدارىدىن مەھرۇم قالغان. ئېلىمىز تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەت بولغاچقا، ئىقتىسادىي سەۋىيىمىز تۆۋەنرەك، ئىنرى ھالاۋەتتىن بەھرىمەن بولۇشقا شارائىتىمىز تېخى يار بەرمەيدۇ. پەقەت مۇۋاپىق ئىستېمالدىنلا بەھرىمەن بولالايمىز، كېيىن بېيىغاندىمۇ يەنىلا جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىش ئەنئەنىسىنى تاشلىۋېتىشكە بولمايدۇ. كومپارتىيە ئەزالىرى، بولۇپمۇ رەھبەرىي كادىرلار جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىش ئىستىلىنى ئاڭلىق جارى قىلدۇرۇپ، بۇزۇپ - چېچىشقا، ئىسراپچىلىققا قارشى تۇرۇشى، ھەشەمەتلىك كۆڭۈل ئېچىشلارنى ئويۇشتۇرماسلىقى ۋە ئۇنىڭغا قاتناشماسلىقى، ئەيشى - ئىشرەتلىك چىرىك تۇرمۇش ئۇسۇلىغا تېخىمۇ بېرىلمەسلىكى لازىم.

3. باشلامچىلىق بىلەن پاك - ئىنتىزامچان بولۇش، پارتىيە ئىنتىزامىنى، دۆلەت قانۇنىنىڭ ئىناۋىتىنى قوغداش كېرەك.

رەھبەرىي كادىرلارنىڭ ئۈلگە بولۇش - بولالماسلىقى پارتىيىنىڭ ئىستىل قۇرۇلۇشى ۋە پاكلىق قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىپ، چىرىكلىشىشكە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ناھايىتى مۇھىم. ئۆزى ئۈلگە بولۇشتا، ھەممىدىن ئاۋۋال پاك - ئىنتىزامچان بولۇش تەلەپ قىلىنىدۇ. بۇ ھەر دەرىجىلىك رەھبەرىي كادىرلار ھازىرلاشقا تېگىشلىك پەزىلەت. ئامما رەھبەرىي كادىرلارنىڭ سۆزىگىمۇ، ھەرىكىتىگىمۇ دىققەت قىلىدۇ. ئەگەر سىنىڭ سۆزۈڭ بىلەن ھەرىكىتىڭ ئوخشاش بولمىسا، ئېغىزدا چىرىكلىشىشكە قارشى تۇرىمەن دەپ ھەرىكەتتە ناچار بولساڭ، ئامما ساڭا ئىشەنمەيدۇ. رەھبەرىي كادىرلار ئىنتىزامغا قاتتىق رىئايە قىلسا، پاك - دىيانەتلىك بولۇشتا ئۈلگە كۆرسەتسە، ئاندىن ئۆز جايى، ئۆز ئورنىدا ياخشى كەيپىيات يارىتالايدۇ، ساقلانغان مەسىلىلەرنى لايىقىدا ھەل قىلالايدۇ. پارتىيە ئەزالىرى ۋە رەھبەرىي كادىرلار مەزكەزنىڭ پاك - ئىنتىزامچان بولۇش توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلىرىنى ئەستايىدىل ئىجرا قىلىپ، ئۇنىڭغا سېلىشتۇرۇپ ئۆزىنى تەكشۈرۈپ كۆرۈشى، تۈزىتىشكە تېگىشلىكلىرىنى دەرھال تۈزىتىپ، بەزى مەسىلىلەرنى تەشكىلگە ئېنىق ئېيتىپ، تەشەببۇسكارلىقنى قولغا كەلتۈرۈشى، پاك - دىيانەتلىك بولۇشتىلا ئۈلگە بولۇپ قالماستىن، يەنە پارتىيە ئىنتىزامى، دۆلەت قانۇنىنىڭ ئىناۋىتىنى قوغداشتىمۇ باشلامچى بولۇشى كېرەك. ئۆز رايونى، ئۆز تارمىقىنىڭ خىزمەتلىرىگە ئومۇمىيۈزلۈك مەسئۇل بولۇشى، شۇنىڭدەك چىرىكلىشىشكە قارشى تۇرۇش ۋە پاكلىق قۇرۇلۇشىغىمۇ مەسئۇل بولۇپ، بۇ جەھەتتە ساقلانغان مەسىلىلەرنى ئاڭلىق تۈردە ئوبدان ھەل قىلىشى كېرەك.

گوۋۇيۈەنىڭ چىرىكلىشىشكە قارشى تۇرۇش بويىچە 4 - قېتىملىق يىغىنىدا لى پېڭ زۇڭلى «پاكلىق قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىپ، چىرىكلىشىشكە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنى قانات يايدۇرۇش دۆلىتىمىزنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىشلىرىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇش ياكى مەغلۇپ بولۇشىغا مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىش. شۇنداقلا دۆلىتىمىز ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشىدىكى توپ ۋەزىپە» دەپ ئوتتۇرىغا قويدى. بۇنىڭدىن پاك - دىيانەتلىك بولۇش، چىرىكلىشىشكە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنىڭ ئىنتايىن مۇھىملىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. شۇنداق ئىكەن، بۇ كۈرەشتە پارتىيە ئەزالىرى ۋە رەھبەرىي كادىرلار كۈرەشنى ئۆزلىرىدىن باشلىشى، باشتىن ئاخىر ئاممىغا ئۈلگە بولۇشى كېرەك.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما، 3 - توم، مىللەتلەر نەشرىياتى 1994 - يىلى نەشرى.
2. 1996 - يىلى گوۋۇيۈەنىڭ چىرىكلىككە قارشى تۇرۇش بويىچە 3 - قېتىملىق يىغىنىدا لى پېڭ زۇڭلىنىڭ سۆزلىگەن سۆزى.
3. مەركىزىي پارتىيە مەكتىپى 1996 - يىلى تۈزگەن پارتىيە قۇرۇلۇشىغا دائىر دەرسلىكلەر.

(پوچتا نومۇرى: 830054)

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

ئوقۇتقۇچىنىڭ سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىكى رولى ھەققىدە

گۈلزەپەر مۇھەممەت*

قىسقىچە مەزمۇنى: سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ نۆۋەتتىكى جىددىي تەلىپى ۋە ئېھتىياجى. بۇ ماقالىدە، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشتە ئىنسان روھىنىڭ ئىنژېنېرى بولغان ئوقۇتقۇچىلارنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشنىڭ زۆرۈرلۈكى قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

摘要:加强社会主义精神文明建设是当前全社会的迫切需求。本文简要论述作为人类灵魂工程师的教师在精神文明建设中充分发挥作用的必要性。

Abstract: It is the urgent need of the current society to strengthen the construction of socialist spiritual values. The writer gave us a brief discription about the necessaty that teachers—engineers of the human soul should play a full part in the construction of spiritual values

ئېلىمىز ئىسلاھات ۋە ئېچىۋېتىش دەۋرىگە قەدەم قويغاندىن كېيىن، سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى. خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشىدا زور ئۆزگىرىشلەر بولدى. لېكىن دۆلىتىمىزنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇپ، ئىقتىسادنى تېز تەرەققىي قىلدۇرۇش ستراتېگىيىسى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، خىزمەتلەرنىڭ مۇھىم نۇقتىسى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا يۆتكەلگەندىن كېيىن، نۇقۇل ھالدا ئىقتىسادنى راۋاجلاندۇرۇش، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى چىڭ تۇتۇش ھەددىدىن ئارتۇق تەكىتلىنىپ، بىر مەزگىل ھەممە ئادەم پۇلغا قىزىقىدىغان، ماددىي تۇرمۇشنى گۈللەندۈرۈشكىلا ئەھمىيەت بېرىپ مەنىۋى تۇرمۇشنى جانلاندۇرۇشقا سەل قارايدىغان بىر تەرەپلىمە خائىش يۈز بەردى، نەتىجىدە، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغا ئېغىر دەرىجىدە نۇقسان يەتتى.

پارتىيىنىڭ 14 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 6 - ئومۇمىي يىغىنىدا «ئىككى قولدا تۇتۇش، ئىككىلا قول قاتتىق بولۇش»، يەنى سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىمۇ چىڭ تۇتۇش شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىمۇ چىڭ

* گۈلزەپەر مۇھەممەت: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ فاكۇلتېتىنىڭ لېكتورى.

تۈتۈش توغرىسىدا ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش چىقىرىـ
لىپ، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇ-
لۇشىنىڭ يېتەكچى ئىدىيىسى، كۈرەش نىشانى،
فاڭجېنى ۋە مۇھىم تەدبىرى ئېنىق كۆرسىتىپ
بېرىلدى، بولۇپمۇ سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدە-
نىيەت قۇرۇلۇشىدا ئىدىيىۋى ـ ئەخلاق تەربىيىسىـ
نى چىڭ تۇتۇش، مائارىپ، ئىلىم- پەن، مەدەنىـ
يەت قۇرۇلۇشىغا يۈكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېـ
رىشنىڭ زۆرۈرلۈكى تەكىتلەندى. قاراردا يەنە
ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئەمەلىي مەسىلىلەر ۋە كونكرېت تەد-
بىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، جۈملىدىن ئىنىـ
سان روھىنىڭ ئىنژېنېرى بولغان ئوقۇتقۇچىلارغىـ
مۇ قاتتىق تەلەپ قويۇلدى. ھەقىقەتەنمۇ سوتسىيا-
لىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى ياخشى
ئېلىپ بېرىش ئوقۇتقۇچىلارنىڭ باش تارتىپ بولـ
مايدىغان مۇھىم ۋەزىپىسى. يولداش ماۋزېدۇڭ
«مەكتەپنىڭ بارلىق خىزمەتلىرى ئوقۇغۇچىلارنىڭ
ئىدىيىسىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن بولىدۇ» دەپ
كۆرسەتكەنىدى. بۇ ھېلىھەم چىڭ تۇرۇشقا تېگىشـ
لىك بولغان مائارىپنىڭ يېتەكچى فاڭجېنلىرىدىن
بىرى.

ئوقۇتقۇچى تەلىم ـ تەر. ي بىلەن شۇغۇللىنىـ
دىغان مەنىۋى ئەمگەكچى. جەمئىيەتنىڭ مائارىپقا
بولغان تەلىپى ئوقۇتقۇچى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىـ
دۇ. ئوقۇتقۇچىنىڭ تەربىيىلەش ئوبيېكتى ئادەم،
ئادەم بولغاندىمۇ سەبى، ئۆسۈۋاتقان، غۇبارسىز با-
لىلاردىن تارتىپ مەلۇم پەننىي ساۋاتقا، بىلىم قۇ-
رۇلمىسىغا، مەلۇم دۇنيا قاراشقا ۋە كىشىلىك تۇر-
مۇش قارىشىغا ئىگە بولۇۋاتقان ياشلاردۇر. ئوقۇت-
قۇچىنىڭ ۋەزىپىسى پەقەت ئوقۇغۇچىلارغا بىلىم ۋە
ماھارەت يەتكۈزۈپ بېرىش، ئەقىل بۇلىقىنى ئېـ
چىشلا بولماستىن، بەلكى ئوقۇغۇچىلارغا قانداق
ئادەم بولۇشنى ئۆگىتىش. جەمئىيەتنىڭ تەلىپىگە
ئۇيغۇن بولغان ئىدىيە، ئەخلاق، پەزىلەتنى ئۆگىـ
تىش قاتارلىقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدا. ئوقۇتقۇ-
چىنىڭ كەسپىي سەۋىيىسى ۋە ئەخلاق ـ پەزىلىتىـ
نىڭ قانداق بولۇشى مائارىپنىڭ سۈپىتىگە بىۋاسىـ
تە تەسىر كۆرسىتىدۇ. يەنى ئوقۇتقۇچىنىڭ ئىدىـ
يە، ھەرىكەت، ئىستىل ـ پەزىلەتلىرى ئوقۇغۇچىـ
لارغا بىۋاسىتە يۇقۇدۇ، تەسىر كۆرسىتىدۇ، ئەيـ
نەك بولىدۇ، ئۈرنەك بولىدۇ. ھەتتا پۈتكۈل مىلـ
لەتكە، پۈتكۈل جەمئىيەتكە بىۋاسىتە تەسىر كۆر-
سىتىدۇ. ئوقۇتقۇچىنىڭ خاراكتېرى، مىجەزى،
تەقى- تۇرقى، قىزىقىشى ھەر ۋاقىت ئوقۇغۇچىنىڭ
ئالاھىدە دىققەت قىلىدىغان ئوبيېكتى بولۇپ قالىـ
دۇ. ئوقۇغۇچىلارغا ئېسىل ئەخلاق بىلەن تەسىر
كۆرسىتىش ئۈچۈن، ئوقۇتقۇچىنىڭ سۆزى توغرا،
يېقىملىق، ھەرىكىتى دۇرۇس بولۇشى كېرەك،
ئوقۇتقۇچى شۇنى بىلىشى كېرەككى، ئادەم ئۆز
ۋۇجۇدىدا بولمىغان نەرسىلەرنى باشقىلارغا كۆرسىـ
تەلمەيدۇ، ئۆگىتەلمەيدۇ، ئوقۇتقۇچى ئوقۇغۇچىـ
نى ھەر ۋاقىت كۆزەتكەندەك، ئوقۇتقۇچىمۇ ئوقۇ-
غۇچىلارنىڭ كۆزىتىش ئوبيېكتى، نازارەت قىلىش
ئوبيېكتى ھېسابلىنىدۇ.

ئوقۇتقۇچى ئوقۇغۇچىنىڭ كۈندىلىك ھەرىكەتـ
لىرىگە يېتەكچىلىك قىلغاندا، ئەگەر ئۆزىنىڭ ھەـ
رىكىتىنى تەكشۈرمەي، ئازىراقلا كەتكۈزۈپ قويـ
سا، ئوقۇغۇچىلارغا جەزمەن يامان تەسىر بېرىپ
قويىدۇ. شۇڭا ھەربىر ئوقۇتقۇچى ئۆزىنىڭ ئېسىل
ئەخلاق ـ پەزىلىتى، سۆز ـ ھەرىكىتىنى ئالاھىدە
نەمۇنىلىككە، تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇشى
كېرەك دەپ قارىشى، ئەخلاق قارىشىنى يېڭىلاپ،
توغرىلاپ تۇرۇشى لازىم. ھەر بىر ئوقۇتقۇچى ئا-
لىيجاناب كەسپىي ئەخلاقى ئارقىلىق ياش ئۆسمۈر-
لەردە گۈزەل قەلب يارىتىشى، مىللەتنىڭ ئېسىل
ئەخلاق- پەزىلىتىنى ئۇلارنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر يىلـ
تىز تارتقۇزۇشى لازىم. بۇنىڭ ئۈچۈن ئوقۇتقۇچىـ
لار تۆۋەندىكى شەرتلەرنى ھازىرلىشى كېرەك. بىـ
رىنچىدىن، ئوقۇتقۇچى پارتىيىنىڭ مائارىپ ئىشـ
لىرىغا سادىق بولۇپ، مائارىپ خىزمىتىنى قىز-
غىن سۆيىشى، ئۇنىڭدا پارتىيىنىڭ مائارىپ ئىشلـ
رىغا بولغان يۈكسەك قىزغىنلىق ۋە كۈچلۈك مەسـ
ئۇلىيەتچانلىق تۇيغۇسى، كېيىنكى ئەۋلادلارنى
تەربىيىلەش ئۈچۈن تىرىشىش، يۈرەك قېنىنى
سەرپ قىلىشتەك ئۆزىنى بېغىشلاش روھى ھەمدە

مائارىپ ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشنى ئەڭ شە-
رەپلىك خىزمەت دەپ تونۇيدىغان يۈكسەك ئاڭ بو-
لۇشى كېرەك؛ ئىككىنچىدىن، ئوقۇغۇچىلارنى
قىزغىن سۆيۈش، ئوقۇغۇچىلارنى چۈشىنىش، زې-
رىكمەي - تېرىكمەي ئۆگىتىش، ئۇلار بىلەن چوڭ-
قۇر مۇھەببەت باغلاش ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلار بى-
لەن چوڭقۇر دوستلۇق مۇناسىۋىتى ئورنىتىپ ئو-
قۇغۇچىلارنىڭ سىرداش دوستى بولۇشى كېرەك؛
ئۈچىنچىدىن، ئۆزىگە قاتتىق تەلەپ قويۇپ، ئۈلگە
بولۇش ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارنى تەربىيىلىشى كې-
رەك. كونىلارنىڭ «تەلەپچان ئۇستازدىن ياراملىق
شاگىرت چىقىدۇ» دېگەن ھېكمەتلىك سۆزى بار،
شۇڭا ئوقۇتقۇچى بۇيرۇقۋازلىقتىن ساقلىنىپ، ئو-
قۇغۇچىلارنىڭ ئورۇنلىشىغا بۇيرۇلغان ئىشلارنى
ئۆزى باشلامچىلىق بىلەن قىلىشى، ئوقۇغۇچىلار-
نىڭ قىلىشى چەكلەنگەن ئىشلارنى ئالدى بىلەن
ئۆزى قىلماسلىقى كېرەك. مەسىلەن، ئوقۇتقۇچى
ئوقۇغۇچىلارغا تاماكا چەكمەسلىك توغرىسىدا تەر-
بىيە بەرگەنىكەن ئۇ ئالدى بىلەن ئۆزى تاماكا چەك-
مەسلىكى كېرەك؛ تۆتىنچىدىن، قانۇن- ئىنتىزام-
غا رىئايە قىلىش ھەر بىر جەمئىيەت ئەزاسىنىڭ
ئورتاق ھەرىكەت مىزانى. بۇ ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن
ئېيتقاندا تېخىمۇ مۇھىم. ئوقۇتقۇچىلار قانۇن بى-
لىملىرىنى ئەستايىدىل ئۆگىنىشى، ئۆزىنىڭ
سۆز- ھەرىكىتىنى سوتسىيالىستىك قانۇن - تۈزۈم
ئارقىلىق تىزگىنلەپ تۇرۇشى، قانۇن - ئىنتىزامغا
رىئايە قىلىشتا ئوقۇغۇچىلارغا ئۈلگە بولۇشى كې-
رەك؛ بەشىنچىدىن، ئوقۇتقۇچى ئۆز كەسپىگە
پىششىق بولۇپلا قالماستىن، بەلكى پېداگوگىكا،
پسىخولوگىيە بىلىملىرىنىمۇ مۇكەممەل ئىگىلىگەن
بولۇشى كېرەك.

سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇ-
شىنى كۈچەيتىش تەكىتلىنىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە،
ياش ئۆسمۈرلەرنىڭ ئىدىيە- ئەخلاق تەربىيە خىز-
مىتىنى چىڭ تۇتۇش ئىجتىمائىي ئەخلاقنىڭ ئومۇ-
مىي سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش، ئىجتىمائىي كەيپى-
ياتنى ساپلاشتۇرۇشتا ئىنتايىن زۆرۈر بولۇپلا قال-
ماستىن، بەلكى سوتسىيالىزمنىڭ يېڭى بىر ئەۋلاد
كىشىلىرىنى يېتىشتۈرۈش، ئېسىل ئىنقىلابىي
ئەنئەنىگە ۋارىسلىق قىلىش، جۇڭخۇا مىللەتلىرى-
نىڭ گۈزەل ئەخلاقىنى جارى قىلدۇرۇش، سوت-
سىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ ئۇلۇغۋار پىلانىنى
ئىشقا ئاشۇرۇشتا، دۆلىتىمىزنى ماددىي ۋە مەنىۋى
مەدەنىيەتتە كامالەتكە يەتكەن مەدەنىيەتلىك، باي
سوتسىيالىستىك دۆلەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىشتىمۇ
ناھايىتى مۇھىم. شۇڭا ياش ئۆسمۈرلەرگە غايە
تەربىيىسى ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ پۇلپەرەس-
لىك، راھەتپەرەسلىك، پۇرسەتپەرەسلىكنىڭ تە-
سىرىگە ئۇچرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئۇلارنىڭ
توغرا دۇنيا قاراش ۋە توغرا كىشىلىك تۇرمۇش
قارىشى تىكلىشىگە ياردەم بېرىش، ۋەتەنپەرۋەر-
لىك، كوللېكتىۋىزملىق تەربىيىسىنى كۈچەيتىش
كېرەك. ئۇلاردا ئەمگەكچان بولۇش، تىرىشچان -
ئىقتىسادچان بولۇش، چوڭلارنى ھۆرمەتلەش، كى-
چىكلەرنى ئىززەتلەش، باشقىلارغا ياردەم بېرىشنى
خۇشاللىق دەپ بىلىشتەك ئەنئەنىۋى گۈزەل ئەخ-
لاقنى يېتىلدۈرۈش كېرەك.

ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئۈچۈن ئېيت-
قاندا، ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى، ئىجتىمائىي
ئەخلاق تەربىيىسى، ماركسىزملىق مىللەت قارىشى
تەربىيىسى ۋە قانۇن - تۈزۈم تەربىيىسىنى كۈچەي-
تىش ئىنتايىن مۇھىم. ئىسلاھات ۋە ئېچىۋېتىش
ئىشلىرىدا ياشلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئاڭغا ئىگە
بولۇشى تېخىمۇ مۇھىم. ئۇلارنىڭ ھەقىقىي پىشىپ
يېتىلىشى ئۇلارنىڭ فىزىئولوگىيىلىك جەھەتتىكى
پىشىپ يېتىلىشى بولماستىن، بەلكى ئىدىيە جە-

ھەتتىكى يېشىپ يېتىلىشى ۋە سىياسىي جەھەتتىكى يېشىپ يېتىلىشىدىن ئىبارەت. ئىدىيە جەھەتتىكى يېشىپ يېتىلىشىنىڭ مۇھىم بەلگىسى ئۇلارنىڭ سىياسىي ساپاسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، سىياسىي جەھەتتىكى يېشىپ يېتىلىشى — سىياسىي يۆنىلىشى توغرا، سىياسىي مەيدانى روشەن، سىياسىي كۆز قارىشى ئېنىق، سىياسىي ئىنتىزامى قاتتىق بولۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئوقۇتقۇچىلار ئوقۇغۇچىلارنىڭ مۇشۇ جەھەتتىكى تەربىيىلىنىشىگە يۈكسەك ئەھمىيەت بېرىشى، ئۆزىنىڭ مۇشۇ جەھەتتە ئوقۇغۇچىلارغا بولغان تەسىرىگە دىققەت قىلىشى، ئالدى بىلەن ئۆزى ئۈلگە بولۇشنى ھەر ۋاقىت ئېسىدىن چىقارماسلىقى لازىم.

ئەگەر بىلىم ئۆگىتىش ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئۆز بىلىمى ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارنى بويسۇندۇرۇش، تەسىرلەندۈرۈش دېيىلسە، ئۇنداقتا ئوقۇتقۇچىنىڭ ئادەم تەربىيىلىشى ئوقۇتقۇچىنىڭ ئۆزىنىڭ ئەخلاق- پەزىلىتى، ئىنسانىي قەدىر - قىممىتى جەھەتتىكى ئىجابىي كۈچى ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارنى تەسىرلەندۈرۈش بولىدۇ. شۇڭا ئوقۇتقۇچىلار ئۆزىنىڭ ئالىيجاب ئەخلاق - پەزىلىتى، توغرا كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارغا تەسىر كۆرسىتىش كۈچىنى ئاشۇرۇشى، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشتە تېگىشلىك رولىنى جارى قىلدۇرۇشى لازىم. بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئوقۇتقۇچىلار خەلقنىڭ مائارىپ ئىشلىرىغا سادىق، ئوقۇغۇچىلارغا كۆيۈنىدىغان ۋە ئۈلگە بولىدىغان، سۆزى بىلەن ھەرىكىتى بىردەك، كۆڭلى - كۆكسى كەڭ، مۇلايىم، ئوقۇغۇچىلارغا باراۋەر مۇئامىلە قىلىدىغان، خىزمەتنى ئىنچىكىلىك بىلەن ئىشلەيدىغان كۈچلۈك مەسئۇلىيەتچانلىق ئېڭىغا ئىگە بولۇشى، مەسىلىلەرنى كۆزىتىش، تەھلىل قىلىش، ھەل قىلىش ئىقتىدارىغا، بەلگىلىك نۇتۇق قابىلىيىتىگە، تەشكىللەش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇشى، سىياسىي جەھەتتە بايرىقى روشەن، مەيدانى مۇستەھكەم بولۇشى، ۋەتەن، مىللەت، خەلق ئالدىدىكى شەرەپلىك بۇرچىنى ئادا قىلىش ئۈچۈن تىرىشىشى لازىم. بۇ سوتسىيالىزم ئىشلىرىنىڭ ياراملىق ئىزباسارلىرىنى تەربىيىلەپ چىقىرىش — سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىپ، دۆلىتىمىزنى زامانىۋىلاشقان قۇدرەتلىك سوتسىيالىستىك دۆلەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىشنىڭ جىددىي تەلىپى ۋە تەقەززاسى.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «ئاتا - ئانىلار مەكتىپىنىڭ دەرسلىكى»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1995 - يىل نەشرى

2. «ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك قائىدە ھەققىدە چۈشەنچە»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى»، 1986 - يىل نەشرى

3. «جۇڭگو ھازىرقى زامان مائارىپ تارىخى»، خەلق مائارىپ نەشرىياتى، 1980 - يىل 2 - باسمىسى (خەنزۇچە)

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت ئالاھىدىلىكلىرى ھەققىدە مۇلاھىزە

— ئۆتكۈر ئەپەندى ۋاپاتىنىڭ ئىككى يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن

ئازاد سۇلتان*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئاتاقلىق ئالىم، شائىر ۋە يازغۇچى ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندىنىڭ ھايات پائالىيەتلىرى ھەم ئەدەبىي ئىجادىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى، شۇنداقلا ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى مۇھاكىمىلىك بايان قىلىنىدۇ.

摘要:本文简要论述著名学者、诗人、作家阿布都热伊木・乌铁库尔先生的生平、文学创作特点以及他对维吾尔当代文学的影响。

Abstract: In this article, the writer gave us a brief account of the famous scolar poet and writer Mr Abdurehim Otkur's life, his literary writing features and his influence on the current Uyghur Literature.

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندى ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسچىلىرىنىڭ بىرى، شۇنداقلا بۇگۈنكى زامان ئەدەبىياتىمىزنىڭ بايراقدارلىرىدىن بىرى، ئۇ ئۆزىنىڭ يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ئىجادىيەت ھاياتىدا تارىخ، تىل ۋە ئەدەبىياتنىڭ نۇرغۇن ساھەلىرىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان ھەم ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان ئاتاقلىق يازغۇچى، شائىر، شۇنىڭدەك زامانىمىزدىكى تونۇلغان ئىجتىمائىي پەن ئالىمىدۇر.

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندى 1923 - يىلى قۇمۇلدا تۇغۇلغان. 1933 - يىلى ئاتا - ئانىسى بىلەن بىرگە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە كۆچۈپ بېرىپ، شۇ يەردە باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەن. 1936 - يىلى ئۈرۈمچىگە كېلىپ ئۆلكىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇغان. 1939 - يىلدىن 1942 - يىلغىچە شىنجاڭ ئىنستىتۇتىدا ئوقۇغان. ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئۆلكىلىك قىزلار ئوتتۇرا مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلىگەن. 1945 - يىلدىن 1948 - يىلغىچە «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ باش مۇھەررىرى، «ئالتاي» نەشرىياتىنىڭ مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى، ئۆلكىلىك 2 - سىفەن مەكتىپىنىڭ مۇدىرى بولۇپ ئىشلىگەن. 1949 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت كاتىبات بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بولغان. 1949 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن 1954 - يىلى 4 - ئايغىچە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ قەشقەر ج. خ

* ئازاد سۇلتان: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ پروفېسسورى.

باشقارمىسى، شىنجاڭ ج. خ كادىرلار مەكتىپى، شىنجاڭ گېزىتخانىسى قاتارلىق ئورۇنلاردا تەرجىمە خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغان. 1963 ـ يىلىدىن 1967 ـ يىلىغىچە شىنجاڭ سىياسىي قانۇن كادىرلار مەكتىپىدە تىل ـ ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ ئىشلىگەن. 1978 ـ يىلىدىن 1986 ـ يىلىغىچە ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات ئورنىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولغان. 1987 ـ يىلىدىن كېيىن، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تەتقىقاتچىسى بولغان ۋە نۇرغۇنلىغان ئىجتىمائىي، ئىلمىي خىزمەتلەرنى ئۈستىگە ئېلىپ ئىشلىگەن.

ئۆتكۈر ئەپەندى 1939 ـ يىلىدىن باشلاپ ئەدەبىي ئىجادىيەتكە كىرىشكەن. 1942 ـ يىلىدىن باشلاپ «ئۆتكۈر» دېگەن تەخەللۇسنى قوللانغان. بۇ، ياپونغا قارشى ئۇرۇش دەۋرى بولغاچقا، ئۇ مۇشۇ تېمىدا نۇرغۇن شېئىرلارنى ۋە ماقالە، سەھنە ئەسەرلىرىنى يېزىپ، ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ جىنايەتلىرىنى پاش قىلغان ۋە جۇڭگو خەلقىنىڭ كۈرەش غەلىبىلىرىنى قىزغىن مەدھىيىلىگەن. 1940 ـ يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ «شىنجاڭ گېزىتى»، «شىنجاڭ شۆيۈەنى ئىلمىي ژۇرنىلى»، «يېڭى نۇر» قاتارلىق گېزىت ـ ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان «يېڭى جۇڭگو گۈلىستانىغا» ناملىق داستانى، «تامچە قاندىن مىليون چېچەكلەر» ناملىق دراممىسى، «گاڭ قانات لاچىن»، «كۈرەش دولقۇنلىرى» ناملىق شېئىرلىرى ئۇنىڭ شۇ يىللاردىكى ئەسەرلىرىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئۇ 1943 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى ئاتاقلىق شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپ بىلەن بىرلىكتە «چىن مودەن» ناملىق درامىنى يېزىپ، فېئودال كۈچلەرنىڭ دەھشەتلىك زۇلمىنى غەزەپ بىلەن پاش قىلغان، خەلقنىڭ ئېچىنىشلىق قىسمەتلىرىگە چوڭقۇر ھېسداشلىق قىلغان. ئۇنىڭ 1946 ـ يىلى لەنجۇدا نەشر قىلىنغان «يۈرەك مۇڭلىرى»، 1948 ـ يىلى «تياڭشان نەشرىياتى» تەرىپىدىن نەنجىڭدە نەشر قىلىنغان «تارىم بويلىرى» ناملىق ئىككى شېئىرلار توپلىمى ۋە «قەشقەر كېچىسى» ناملىق داستانى ئەنە شۇ يىللارنىڭ مەھسۇلاتلىرىدىندۇر.

«قەشقەر كېچىسى» تەخمىنەن 3500 مىسرالىق چوڭ تىپتىكى داستان بولۇپ، ئۇ كىرىش ۋە خاتىمىدىن باشقا 11 بابقا بۆلۈنگەن. شائىر بۇ داستاندا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 30 ـ، 40 ـ يىللاردىكى ئېچىنىشلىق تۇرمۇشىنى تەسۋىرلەپ، ئەينى دەۋردىكى تارىخىي تۇرمۇشىمىزنىڭ روشەن كارتىنىسىنى سۈرەتلەيدۇ. كېرىم ۋە لەيلىدىن ئىبارەت بىر جۈپ قىز ـ يىگىتنىڭ ھۆرلۈك، ئەركىنلىككە ئەركىن مۇھەببەتكە ئېرىشىش ئۈچۈن كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ھايات سەرگۈزەشتىلىرىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق خەلقىمىزنىڭ ئۆز ئازادلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا ئېلىپ بارغان قەھرىمانانە كۈرەشلىرىنى قىزغىن مەدھىيىلەيدۇ. بۇ داستان ئۆزى ئەكس ئەتتۈرگەن ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ كەڭ ۋە چوڭقۇرلۇقى، بەدىئىي ئوبرازلىرىنىڭ چىن ۋە تەسىرلىكلىكى بىلەن ئەينى دەۋردىكى تارىخىي تۇرمۇشىمىزنىڭ بەدىئىي كارتىنىسى بولالايدۇ.

كېرىم بىلەن لەيلى ئەسەردە ئەتراپلىق يارىتىلغان يارقىن بەدىئىي ئوبرازلار بولۇپ، ئاپتور ئۆزىنىڭ ئېستېتىك غايىسىنى بۇ ئوبرازلارنىڭ ۋۇجۇدىغا سىڭدۈرۈپ ئۇلارنى ئۆز دەۋرىنىڭ ئىلغار ۋەكىللىرى سۈپىتىدە تەسۋىرلىگەن. شۇڭا كېرىم بىلەن لەيلىنىڭ ئەركىن مۇھەببەت ئۈچۈن كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلىرى كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى نۇرغۇن داستانلاردىكىدەك قىز ـ يىگىتنىڭ شەخسىي مۇھەببىتى دائىرىسىدىلا چەكلىنىپ قالمىغان، بەلكى ئۇلارنىڭ قاتمۇقات قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ ئېلىپ بارغان جاپالىق كۈرەشلىرى، مىللەتنىڭ تەقدىرى ۋە ئازادلىق كۈرەشلىرىگە چەمبەرچاس باغلىنىپ ئەسەرگە كۈچلۈك دەۋر روھى ئاتا قىلغان. ئېيتقاندەك، كېرىم ۋە لەيلىلەر 40 ـ يىللاردىكى ئىلغار ياشلارنىڭ ۋەكىلى، لېكىن ئەدەبىياتنىڭ سىرلىرىنى تولۇق چۈشىنىدىغان ئاپتور ئۆز پېرسوناژلىرىنى ئۇقۇم ۋە رامكىلار بىلەن چۈشەپ قويمىغان، بەلكى كېرىم، لەيلى، ئوبۇل قاتارلىق پېرسوناژلارنىڭ ئادىمىي خۇسۇسىيەتلىرىنى يورۇتۇشقا ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇلارنىڭ

ئىندىۋىدۇئاللىقىنى كۆچەيتكەن. ئەسەردە تەسۋىر-
لەنگەندەك ئۇلارنىڭ زامان ۋە خاراكتېر چەكلىمى-
لىرىدىن خالى بولالماسلىقى پېرسوناژلار ئوبرازى-
نى خۇنۇكلەشتۈرمىگەن، ئەكسىچە، ئوبرازلارنىڭ
چىنلىقىنى، تەبىئىيلىكىنى ئاشۇرۇپ، ئۇلارنى
تۇرمۇشقا يېقىنلاشتۇرغان ۋە تەسىر كۈچىنى ئا-
شۇرغان. داستاندا ۋاپادار، سەمىمىي، ئاقكۆڭۈل
لەيلىنىڭ ئوبرازى ناھايىتى ئوتتۇقلۇق يارىتىلغان
بولۇپ، ئۇزىنىڭ يارقىنلىقى، جانلىقلىقى بىلەن
ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى پېرسوناژلار قاتارىنى بېيىت-
قان. ئاددىي - ساددا، ئەمگەكچان، مۇھەببىتىگە
سادىق ۋە ئاددىي دېھقان يىگىتتىن تەدرىجىي ئۆسۈپ
چېنىقىپ كۈرەشچان جەڭچىگە ئايلانغان كېرىم،
دوستلىرى ئۈچۈن جېنىنىمۇ ئايىمايدىغان مەرد،
پىداكار يىگىت ئوبۇل، مېھرىبان، مۇلايىم، ئاد-
دىي ئۇيغۇر ئايالى گۈلئايىم قاتارلىقلارنىڭ ئوبراز-
لىرى، شۇنىڭدەك سەلبىي قەھرىمانلاردىن بولغان
چولاق مەخسۇم، ھاجىبەگ قاتارلىقلارنىڭ ئوبراز-
لىرىمۇ ئۆزلىرىدە ئىپادىلەنگەن تارىخىي مەزمۇنلى-
رىنىڭ موللىقى، خاراكتېرىنىڭ روشەنلىكى، تى-
پىكلىكى بىلەن مۇۋەپپەقىيەتلىك چىققان ئوبرازلار
ھېسابلىنىدۇ.

«قەشقەر كېچىسى» داستانىنىڭ يەنە بىر مۇ-
ھىم مۇۋەپپەقىيىتى ئۇنىڭ شەكلى، تىلى، ئىپادى-
لەش ئۇسۇلى، سىيۇژېت قۇرۇلمىسى قاتارلىق تە-
رەپلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بەدىئىيلىكىدە كۆرۈ-
لىدۇ. بىزگە مەلۇم، ئۆتكۈر ئەپەندى چاغاتاي ئەدە-
بىي تىلىدىن ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىي تىلىغا
ئۆتۈشتە باشلامچىلىق قىلغان ، شۇنىڭدەك ئۆزلى-
رىنىڭ نادىر ئەسەرلىرى بىلەن ھازىرقى زامان
ئەدەبىياتىمىزغا، جۈملىدىن شېئىرىيىتىمىزگە ئا-
ساس سالغان بايراقدارلىرىمىزنىڭ بىرى. ئۇنىڭ
بۇ داستانى شېئىرىيىتىمىزدىكى چاغاتاي ئەدەبىياتى
تىل ئەنئەنىسىگە ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىپ خەلق-
نىڭ جانلىق تىلى ئاساسىدا ئىجاد قىلىشنىڭ ئۆر-
نەكلىرىدىن ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەسەرنىڭ تىلى بىز-
نىڭ كلاسسىكلىرىمىزنىڭ تىلىدەك پاساھەتلىك،
گۈزەل، ئىپادىلەش كۈچىگە باي، شۇنىڭ بىلەن
بىرگە خەلقنىڭ جانلىق تىلىغا ناھايىتى يېقىن،
ئاممىباب ۋە يېقىملىق. بۇ ھالەت ئۆتكۈر ئەپەندى-
نىڭ تىل ئاساسىنىڭ پۇختىلىقلىقىنى شۇنىڭدەك
ئۇنىڭدىكى خەلقچىللىق روھىنىڭ كۈچلۈكلىكىنى
كۆرسىتىدۇ. داستان ئاروز ۋەزنىنىڭ مەسنەۋى
شەكلى ھەرەج بەھرىدە يېزىلغان بولۇپ، داستا-
نىڭ مۇۋەپپەقىيىتى ئاروز ۋەزنىنىڭ بەزىلەر ئېيت-
قاندەك پىكرنى بوغۇپ قويمايدىغانلىقىنى، ئاروز
ۋەزنىدىمۇ ئوخشاشلا چوڭقۇر پىكىرلەرنى راۋان يو-
رۇتۇپ بەرگىلى بولىدىغانلىقىنى يەنە بىر قېتىم
ئىسپاتلاپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئاروز ۋە-
زنىنى يېڭى ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلدى. دەرۋەقە
داستاندا مەزمۇن ۋە ئىپادىلەشنىڭ ئېھتىياجىدىن،
جۈملىدىن ھېسسىياتنىڭ تەقەززاسىدىن ۋەزىن
شەكلىدىن ھالقىپ ئەركىن بايانغا مۇراجىئەت قىل-
غان ئەھۋاللارمۇ بار. بۇنى ئاپتور قەلىمىنىڭ ئى-
جادىيلىقى ۋە جانلىقلىقى دەپ چۈشىنىشكە بولى-
دۇ.

«قەشقەر كېچىسى» داستانى ئۆتكۈر ئەپەندى-
نىڭ پوئېزىيە ئىجادىيىتىدىكى ۋەكىللىك ئەسىرى
بولۇپلا قالماي، ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە ئاز ئۇچراي-
دىغان نادىر ئەسەرلەردىن ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا بۇ
داستان مەملىكەت بويىچە تۇنجى قېتىملىق ئاز سان-
لىق مىللەت يازغۇچىلىرىنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرى-
نى باھالاشتا 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، 1981 -
يىلى ئاپتونوم رايونىمىزدا ئۆتكۈزۈلگەن 30 يىللىق
مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى باھالاشتا 1 - دەرىجىلىك مۇ-
كاپاتقا ئېرىشتى ۋە كۆپ خىل تىللارغا تەرجىمە
قىلىندى.

ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىغا ئاساس
سېلىشتا مۇناسىپ تۆھپە قوشقان پېشقەدەم شائىر
ۋە يازغۇچى ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندى يېڭى جۇڭ-
گو قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ ھارماس قەلىمى-
نى تاشلاپ قويمىدى. بولۇپمۇ پارتىيىنىڭ 11 -
نۆۋەتلىك 3- ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ئىلمىي
تەتقىقات ئىشلىرىدا مول مۇۋەپپەقىيەتلەرنى ئېرىش بىلەن
بىرگە ئەدەبىي ئىجادىيەتتىمۇ يېڭى نەتىجىلەرنى يا-
راتتى. 1985 - يىلى نەشر قىلىنغان «ئۆمۈر
مەنزىللىرى» ئەنە شۇ نەتىجىلەر جۈملىسىدىندۇر.
«ئۆمۈر مەنزىللىرى» تاللانغان شېئىر، داس-

تان، نەسىرلەردىن تەشكىللەنگەن توپلام بولۇپ، ئۇنى شائىرنىڭ ئىجادىيەت ھاياتىنىڭ بەدىئىي ئىزناسى شۇنداقلا ئۇنىڭ ئەگرى - توقاي ھايات سەپەرىدىكى تەپەككۇر دۇردانىلىرىنىڭ بەدىئىي خاتىرىسى دېيىشكە بولىدۇ. توپلامغا كىرگۈزۈلگەن ئەسەرلەر گەرچە مۇستەقىل، ئايرىم - ئايرىم شېئىرىي داستانلار بولسىمۇ، ئەمما بۇ توپلامنى بىر پۈتۈنلۈكى بويىچە كۆزىتىدىغان بولساق، ئۇنىڭدا ئىنتايىن مۇكەممەل ۋە بىر پۈتۈن شېئىرىي ئوبرازنىڭ بارلىقىنى كۆرىمىز. بۇ ئوبراز زۇلمەتلىك تۈن، جاھالەتلىك كۈنلەردە:

«بۇ قارا ھىجران تۈنىنىڭ ئىنتىھاسى يوقمىدۇر،
ۋەسلى دىدار كۈنلىرىنىڭ ئىپتىداسى يوقمىدۇر؟
....

كەتمىگەي ئارماندا ئۆتكۈر كۆزىدە قانلىق ياش بىلەن،
يىرتقىلى تۈن پەردىسىنى تاڭ زىباسى يوقمىدۇر؟»

دەپ يىغان چېكىپ نالە قىلىدۇ ۋە جاھالەت پەردىسىنى يىرتىپ، يورۇق تاڭ ۋەسلىگە يېتىش ئۈچۈن تاڭ شامالىرىغا:

«يەلپۈنۈپ ئۇتۇڭ تاغلار بېشىدىن،
تاغلاردىن ئۆتكەچ جەڭچى قېشىدىن.
مەنمۇ راسلىدىم ئۆتكۈر قىلىچىم،
ئۇتەشكە تەييار ئۇلۇغ بۇرچۇم!».

دەپ مۇراجىئەت قىلىپ، ئۆز قەسىمىنى چاكارلايدۇ. يورۇق تاڭ، نەۋ باھارغا ئېرىشكەندە بولسا:

«دەرخ دە، مىڭ دەرخ دە، ئۆز ئۆزەڭگە،
قۇچاقلاپ ئۆتكىنىڭگە تەلۋە يىللارنى!
بۇ — ۋىجدان دەۋىتى، بىلسەڭ ئىدىڭ سەن،
ئاقارت ئىجاد بىلەن ئەمدى كىرلارنى.»

دېگەندەك ئۆزىنىڭ ئىجاد مېۋىلىرى بىلەن پەخىرلىنىپ تۇرمايدۇ ۋە ھېچنەرسىنى تاما قىلمايدۇ، بەلكى:

«باھار يامغۇرى ياغدى، سۇلىرى تاشتى،
كۆكۈل كىرلىرىنى يۇيايلى كەل - كەل.
يۇرۇپ پەرھاد بىلەن تاشلار كېسىپ بىز،
ۋەتەنىنىڭ شەنىگە تىكلەيلى ھەيكەل!».

دەپ، ئۆزىنىڭ تەلۋە يىللار قوينىدا ئۆتكەن ئەھمىيەتسىز كۈنلىرىگە ئۆكۈنىدۇ ۋە يېڭى تۆھپە گۈلدەستىلىرىنى ۋەتەنگە تۇتماق بولىدۇ. چۈنكى ئۇ ۋەتەننى ئۆزىنىڭ مۇقەددەس سەجدىگاھىم، دەپ بىلىدۇ.

«تاۋاپگاھ ئىزدىمەسمەن ھېچ، مېنىڭ ھىجرەتكە مەيلىم يوق.
مۇشۇ تۇپراق، ئانا تۇپراق مۇقەددەس سەجدىگاھىمدۇر.»

«قىلۇرمەن ئۆز ۋەتەننى سەجدىگاھىم،
سۈرۈپ تۇپراقىنى كۆزۈمگە دائىم.»

دېگەن مىسرالاردا ئىپادىلەنگەن لىرىك ھېسسىيات ئۇنىڭ تومۇرلىرىدا تىنىماي شاۋقۇن سېلىپ، ۋەتەن شەنىگە ئەڭ جاراڭلىق سادالارنى ياڭرىتىدۇ.

مۇقەددەس سەجدىگاھى بولغان ۋەتەنگە سادىق بۇ ئوبراز «مەيلى ئىتلار ھاۋشىسۇن، چاقسۇن يەنە ھەرە، پاشا!»، «مەيلى چىقسۇن بورىنى، ياغسۇن ھەتتا مۆلدۈرى» ئۇ بەرىبىر زەپەردەست تەڭرىتاغدەك قىياپەت بىلەن ئۆز دۈشمەنلىرىگە «ئاق بايراق ئەمەس» لىكىنى كۆرسىتىپ قويىدۇ، «جان نېمە، جانان نېمە، ۋەتەن نېمە؟ ھەر كىشىنى ئادىمي ئەتكەن نېمە؟ يانىمسا كۆڭۈل ئۆيىدە بىر چىراغ، گۆش، تېرە، سۆڭەك بىلەن تېرەنېمە؟» دېگەن سوئاللارنى مەزمۇن قىلغان «ئۆمۈرنىڭ ھەر كۈنى بىر ئىمتىھان» لىرىغا ئەلا جاۋاب بېرىپ، ئەل - يۇرت ئۈچۈن ھەتتا يۈرەك پارىسىدىنمۇ كېچەلەيدىغان «ئۇلۇغ ئانا» ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. ئۇ گەر بېشىغا ئۆلۈم كەلسە، لەختە - لەختە قانلىرى-

دىن گۈل ئېچىلىشنى خالايدۇكى، ھەرگىزمۇ «ئازغان» بولۇپ ئۆزۈن ئۆمۈر كۆرۈشكە ھېرىس قىلمايدۇ. ھاياتلا بولسا ئىجاد تۇلپاردىن چۈشمەي، ئەجدادلارنىڭ «چۆللەرئارا، گاھى داۋانلاردا يەنە» قالدۇرغان ئىزلىرىنى ئىزدەپ تېپىشنى نىيەت قىلىدۇ. «نەۋائى ۋارىسى» بولۇپ، ھاياتىنى ئىجاد ۋە مېھنەت بىلەن ئۆتكۈزۈشنى بەخت ھېسابلايدۇ. چىن مۇھەببەتنى، چىن ئىنسانىنى، ئانا ۋەتەننى ئۇلۇغلايدۇ. قىسقىسى، ئەلنىڭ ئوتىدا كۆيىدۇ، سۆيىدە ئاقىدۇ. ئاپتور بۇ توپلامغا كىرگۈزۈلگەن شېئىر ۋە داستانلىرىدا مانا مۇشۇنداق شېئىرىي ئوبراز ئارقىلىق ئۆز ھېسسىياتىنى ئىزھار قىلغان ۋە تەپەككۇر چوڭقۇرلۇقلىرىنى ئاشكارىلىغان.

بۇ توپلامدىكى «ئۇلۇغ ئانا ھەققىدە چۆچەك» قاتارلىق بەدىئىي كاپالەتكە يەتكەن خېلى كۆپ شېئىرلار ۋە داستانلار شۇنىڭدەك ئايرىم كىتاب قىلىنىپ نەشر قىلىنغان «قەشقەر كېچىسى» داستانى ھازىرقى ۋە بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى مۇنەۋۋەر ئەسەرلەر بولۇش سۈپىتى بىلەن ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندىنىڭ شېئىرىيەت بايىقىدىكى ئۆلمەس تۆھپىلىرىگە ۋەكىللىك قىلالايدۇ.

ئۆتكۈر ئەپەندى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ 3 - ئومۇمىي يىغىندىن كېيىن، خېلى كۆپ شېئىر، داستانلارنى يازغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ پۈتكۈل ئىجادىيەت نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ ئۆز ئىجادىيىتىنى ئازادلىقتىن ئىلگىرى تولاراق شېئىرىيەتكە، ئازادلىقتىن كېيىن بولسا تولاراق پىروزىغا، ئېنىقىنى ئېيتقاندا، رومان ئىجادىيىتىگە قاراتقانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. «ئىز» ۋە «ئويغانغان زېمىن» تىرولوگىيەسىنىڭ يېقىنقى يىللاردا ئىجاد قىلىنغانلىقى بۇ پىكرىمىزنى قۇۋۋەتلەيدۇ.

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندىنىڭ قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنى تەسۋىرلىگەن «ئىز» ناملىق تۇنجى رومانى 1984 - يىلى نەشر قىلىندى. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ 30 -، 40 - يىللاردا ئىستىبدات مىلىتارىستلارنىڭ، يەرلىك ئەمەلدار، بەگ، پومىشچىكلارنىڭ زۇلمىغا قارشى تۇرۇپ ھۆرلۈك، ئەركىنلىك ئۈچۈن ئېلىپ بارغان كۆرەشلىرى تەسۋىرلەنگەن «ئويغانغان زېمىن» رومانىنىڭ 1 - قىسمى 1989 - يىلى، 2 - قىسمى 1994 - يىلى نەشر قىلىندى.

بۇ رومانلارنىڭ دۇنياغا كېلىشى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت ساھەسىدىكى چوڭ ئىشلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ رومانلار نەشردىن چىقىپ جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشكەندىن كېيىن ئەدەبىيات ساھەسىدىلا ئەمەس، جەمئىيەتتىمۇ خېلى زور زىلزىلە قوزغىدى، خېلى كۆپ ئوبزورلار يېزىلىپ بەس - مۇنازىرىلەر بولدى. يىغىنچاقلىغاندا تەنقىدچىلىرىمىز: بۇ رومانلار بىزنىڭ تەرەققىي قىلىۋاتقان رومانچىلىقىمىزنىڭ يېڭى نەتىجىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ، تارىخىي رومان ئىجادىيىتىمىزنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈردى. ئىجادىيىتىمىزنى قىممەتلىك تەجرىبىلەر بىلەن تەمىنلىدى، دەپ باھا بەردى.

بىزگە مەلۇمكى، ھەقىقەتنى ئۆلچەيدىغان بىردىنبىر ئۆلچەم — ئەمەلىيەت، بىر پارچە ئەدەبىي ئەسەرنىڭ ئېستېتىك قىممىتىنى ئۆلچەيدىغان ئۆلچەممۇ ئەمەلىيەتنىڭ تارازىسىدۇر. بىز بۇ رومانلار ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن 9 ، 10 يىللىق ئىنكاس ۋە مۇھاكىمىلەرگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندى ئەدەبىي ئىجادىيىتىنىڭ ئەڭ قىممەتلىك مېۋىسى بولغان بۇ رومانلار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ ئالدىنقى نامايەندىلىرىنىڭ بىرى، دەپ ئىلمىي ھۆكۈم چىقىرىشقا ھەقلىقمىز.

ئۆتكۈر ئەپەندىدە قۇمۇل رايونىنىڭ، كەڭرەك قىلىپ ئېيتقاندا، شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخى تۇرمۇشىنى تېما قىلىپ ئەسەر يېزىش ئىستىكى خېلى بۇرۇنلا بار ئىدى. چۈنكى، شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخى ھەر خىل زور ۋەقەلەرگە تويۇنغان بولۇپ، خىلمۇخىل ئۆزگىرىش، مۇرەككەپ زىددىيەتلەرگە تولغان. ئۇنىڭدا ھەر خىل، ھەر شەكىلدىكى تارىخىي شەخسلەرنىڭ مول ھەرىكەت پائالىيەتلىرى بار. تەڭرىتاغدەك زەپەردەست باتۇرلارنىڭ تىللاردا داستان قىلىنىۋاتقان ياكى قەلىنىشقا تېگىشلىك مەردۇ - مەردانىلىقلىرى، شۇ-

نىڭدەك ئىستىبدات، پاسىق مۇناپىقلارنىڭ مەڭگۈ لەنەتلىنىشىگە تېگىشلىك رەزىللىكلىرىمۇ بار. بۇ تارىخىي ماتېرىياللار كىچىككىنىلا ئاشۇ ئاجايىپ ھېكايىلەرنى ئاڭلاپ كەلگەن يازغۇچىنى مۇشۇ تارىخىي تۇرمۇشنى ئەدەبىي شەكىل ئارقىلىق يورۇتۇپ بېرىشكە ئىلھاملاندۇرغان. ئۇنىڭ مۇقىم ئىجادىيەت مۇددىئاسى بىلەن ماتېرىيال توپلاشقا باشلىغان ۋاقتى 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا توغرا كېلىدۇ. ئۇ تارىخىي ۋەقەلەر، تارىخىي شەخسلەرگە ئائىت ماتېرىياللارنى ئىزدەپ، قۇمۇل رايونىدا بىرقانچە قېتىم ئەستايىدىل تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. ئۇنىڭ شۇ چاغلاردا ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن زىيارەت قىلغان ئادەملىرى مىڭغا يېتىدۇ. ئۇ زىيارەتلىرىدىن نۇرغۇن خاتىرىلەرنى يېزىپ قالدۇردى. 104 ياشلىق روزى بوۋايغا ئوخشاش قوزغىلاڭنىڭ بىۋاسىتە ئىشتىراكچىلىرى ۋە مۇناسىۋەتلىك شەخسلەرنىڭ بەرگەن ئاغزاكى ماتېرىياللىرىنى يىگىرمە نەچچە لېنتىغا ئېلىۋالدى. جەڭ بولغان نەق مەيدانلار، تارىخىي ۋەقەلەرگە مۇناسىۋەتلىك تاغ - جىلغىلار، يول، ئۆتەڭ، مەنزىللەرنى كۆزدىن كەچۈردى. ئارخىبلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ ماكان دائىرىسى، ئارىلىق مۇساپىلىرى ھەققىدىكى ئېنىق مەلۇماتلارغا ئاساسەن ھەر خىل پايدىلىنىش خەرىتىلىرى، قوللانمىلارنى ئىشلەپ چىقتى. ئۇ، پارتىيىنىڭ 11 - نۆۋەتلىك 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىنلا ئىجادىيەتكە ھەقىقىي كىرىشكەنىدى. مەنىۋى كىشەنلەر پاچاقلىنىپ، «چەكلەنگەن رايون»لار بۆسۈپ تاشلانغاندىن كېيىن، ھەقىقىي رەۋىشتە روھىي ئازادلىققا ئېرىشكەن يازغۇچى ئۆزىنىڭ ئارمىنىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان پۇرسەتكە ئىگە بولدى. شۇنىڭ بىلەن قەدىمىنى تېزلىتىپ، ماتېرىيال يىغىشنى داۋاملاشتۇردى ۋە ماتېرىياللارنى ئۆگەندى، بىلىم دائىرىسىنى كېڭەيتتى. ئۇنىڭ بۇ مەزگىلدە كۆرگەن - ئۆگەنگەن ماتېرىياللىرى بىرنەچچە مىليون خەتكە يېتىدۇ. ئۇ ھەتتا شىنجاڭ تارىخىغا ئائىت ئىنگلىزچە ماتېرىياللارنىمۇ تەرجىمە قىلدۇرۇپ كۆرۈپ چىقتى. ئۇنىڭ مۇشۇنداق زور ئىشقا تۇتۇش قىلغانلىقىنى ئاڭلىغان ھەر ساھەدىكى كىشىلەر ئۇنى قىزغىن قوللاپ نۇرغۇنلىغان كېرەكلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى. پارتىيە - ھۆكۈمەتنىڭ ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلىرىدىن تارتىپ ئاددىي دېھقان ئائىلىلىرىغىچە ئۆز ياردىمىنى ئايىمىدى. ئاددىيغىنا بىر مىسال ئالساق، «ئويغانغان زېمىن»نىڭ 1 - قىسمىدا خوجىنىياز ھاجىنىڭ سەرگەردانلىق كەچۈرمىشلىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان قازاقىستاندىكى ۋېلىباينىڭ ئەھۋاللىرى توغرىسىدىكى ماتېرىياللار كېرەك بولغاندا، كىشىلەر ھەتتا ۋېلىباي ياركەنتتە بىنا قىلغان مەسچىتنىڭ خەرىتىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ماتېرىياللارنى يەتكۈزۈپ بەرگەنىدى.

ياخشى ئەسەر يېزىش ئۈچۈن تۇرمۇش، جەمئىيەت، تارىخقا نىسبەتەن يازغۇچىنىڭ ئۆزىنىڭ مۇستەقىل تونۇشى بولۇشى زۆرۈردۇر. ئۇنىڭدا ھەممىنى بىرلەشتۇرەلەيدىغان ھېسسىيات، بارلىق تۇرمۇش ھادىسىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇكەممەل، چوڭقۇر ئىدىيە بولۇشى لازىم. ئۇتۇقلۇق چىققان ئەسەرلەر ئۆز مۇئەللىپىدىن ئۆزى تەسۋىرلىمەكچى بولغان تۇرمۇش مەزمۇنىنى پىششىق بىلىشنى تەلەپ قىلىپلا قالماي، يەنە مۇئەللىپىدىن پۈتكۈل جەمئىيەت، ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى كونكرېت تۇرمۇش مەزمۇنىدىن قاڭقىپ چىقىپ دەۋر، تارىخ، پەلسەپە، سەنئەت يۈكسەكلىكىدە ۋە چوڭقۇرلۇقىدا تونۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى تولۇق چۈشىنىدىغان ئاپتور توپلىغان تۇرمۇش ماتېرىياللىرىنى تارىخىي ماتېرىيالىزملىق كۆز قاراش بويىچە كۆزەتتى، تەھلىل قىلدى. شۇ ئاساستا ئۆزىنىڭ مۇستەقىل كۆز قاراشلىرىنى ھاسىل قىلدى. ئۇ مۇشۇنداق تەييارلىق باسقۇچىدىن كېيىن 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرى رەسمىي يېزىشقا كىرىشتى.

ئاپتورنىڭ بۇ رومانلارنى يېزىشتىكى ئىجادىيەت مۇددىئاسى شىنخەي، ئىنقىلابىنىڭ تۈرتكىسىدە قۇمۇلدا پارتلىغان تۆمۈر خەلپە ۋە خوجىنىياز ھاجى باشچىلىق قىلغان پۈتۈن شىنجاڭنىڭ سىياسىي — ئىجتىمائىي تۇرمۇشىغا تەسىر كۆرسەتكەن دېھقانلار قوزغىلاڭلىرىنىڭ پارتلاش، زۆرۈرىيىتى غەلىبە قىلىش ۋە مەغلۇپ بولۇشتىن ئىبارەت تارىخىي جەريانىنى ئىپادىلەش ۋە بۇ تارىخىي جەرياننى

دەۋر قىلغان ھالدا شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارى-
خىدىكى سىياسىي، ھەربىي، ئىقتىسادىي، مەدەنى-
يەت قاتارلىق ساھەلەرنى، ھەر خىل مۇرەككەپ
ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى تەسۋىرلەپ، ئىجتىما-
ئىي تۇرمۇشنىڭ رەڭدار تارىخىي كارتىنىسىنى سىز-
رەتلەپ بېرىشتۇر. ئاپتورنىڭ بۇ خىل ئىستېتىك
غايىسى «ئىز» رومانىنىڭ مۇقەددىمىسىدە ناھايىتى
ئېنىق ئىزھار قىلىنغان، گەرچە تارىخىي تىرولو-
گىيە «ئويغانغان زېمىن»نىڭ دەسلەپكى پىلانىدىكى
3 - قىسمى ئاپتورنىڭ سالامەتلىكى تۈپەيلىدىن
يېزىلمىغان بولسىمۇ، لېكىن ھازىرغىچە نەشر
قىلىنغان رومانلارنىڭ مەزمۇن كۆچىگە ۋە قۇرۇلما
مۇكەممەللىكىگە قاراپ تۇرۇپ ئاپتور ئۆزىنىڭ
ئىستېتىك غايىسىنى ئاساسەن ئەمەلگە ئاشۇردى
دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

بۇ رومانلارنىڭ قايتا - قايتىلاپ نەشر قىلى-
نىشى ئۇلارنىڭ ئومۇمىي تىراژىنىڭ زور دەرىجىدە
ئېشىپ بېرىشىدىكى، شۇنىڭدەك بۇ ئەسەرلەرنىڭ
بىزنىڭ بەزى ئەسەرلىرىمىزدەك جەلپ قىلىش كۈ-
چىنىڭ بىرنەچچە يىلدىلا ئاجىزلاپ كەتمەي، ئەك-
سىچە كۈچىيىپ بېرىشىدىكى سەۋەب نېمە؟ بىز-
نىڭچە، توپ سەۋەب ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋى كۈچىدە
ۋە ئېستېتىك قىممىتىدە.

بىزگە ئايانكى، ھەرقانداق يازغۇچى تۇرمۇش
چەكلىمىلىرىدىن ۋە تارىخىي چەكلىمىلەردىن ھال-
قىپ كېتەلمەيدۇ. ئۇنىڭ دۇنيادىكى شەيئىلەرنىڭ
ھەممىسىنى بىلىش، ھەممىگە ئۇلگۇرۇپ، ھەممى-
گە قابىل بولۇپ كېتىشى تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس.
لېكىن، ئۇ يىراقنى يېقىنغا ئەكىلىپ، چەكسىز-
لىكنى چەكلىك دائىرە ئىچىگە سىغدۇرۇپ ئۆز ئە-
سىرىنى زامان ۋە ماكاندىن ھالقىپ كېتەلەيدىغان
ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلىشقا تىرىشىشى لازىم. بىز
تۆۋەندە ئاپتورنىڭ مۇشۇ جەھەتتىكى ئىزدىنىشلى-
رىگە نەزەر سېلىپ باقايلى.

يازغۇچى ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئۆزى ئىگىلىگەن
مول تارىخىي ماتېرىياللارنى قۇمۇلدىن ئىبارەت
كونكرېت ماكاندىن خېلىلا ھالقىغان ھالدا پۈتۈن
شىنجاڭ ۋە پۈتۈن جۇڭگودىن ئىبارەت كەڭلىككە،
كونكرېت جەريانىنى نەچچە يۈز يىللىق تارىخىي
مۇساپىگە قويۇپ، بىر تارىخشۇناس، پەيلاسوپ،
ئىنسانشۇناسنىڭ كۆزىدە كۆزىتىپ، ئۇنى چىن،
جانلىق ۋە مۇرەككەپلىكى بىلەن يورۇتۇپ بەرگەن،
تارىخىي مۇقەررەرلىك ۋە ھەقىقەتنى، ھاياتلىق
پەلسەپىسىنى توغرا يەكۈنلەپ چىققان. مانا بۇ ئاپ-
تورنىڭ تارىختا، ھاياتتا ھاسىل قىلغان پۈتۈن تە-
سىراتىنىڭ تىندۇرمىسى بولۇپ، بۇ تىندۇرما ئە-
سەرنىڭ مەزمۇن جەۋھىرى، يەنى ئەسەرنىڭ جېنى
ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر بىز خالىساق بۇ جەۋھەرنى
ئەسەردىكى كونكرېت تەسۋىر، جانلىق ئوبرازدىن،
قۇرۇلمىنىڭ چوڭقۇرلۇقلىرىدىن تاپالايمىز.

زۇلۇم بار يەردە قارشىلىقمۇ بولىدۇ، زۇلۇم
كۈچەيگەنسېرى قارشىلىقمۇ كۈچىيىدۇ. ئەمگەكچى
خەلقنىڭ شىللىسىغا چىقىۋالغان فېئودال، ۋاڭ -
غوجاملار، ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلار ۋە ئۇلار ۋە-
كىللىك قىلغان ئەزگۈچىلەر سىنىپى ئۆزلىرىنىڭ
كەيىپ - ساپالىق تۇرمۇشى، ھوقۇق مەنپەئىتى
ئۈچۈن خەلقنىڭ سۆڭىكىنى چېقىپ، يىلىكىنى
شۈمۈرۈۋاتقان ئاشۇ زۇلمەتلىك يىللاردا تۆمۈر
خەلپە ۋە خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى دېھقانلار
قوزغىلىڭىنىڭ پارتلىشى خۇددى لى زىچېڭ، خۇڭ
شيۇچۈەن باشچىلىقىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى بە-
لەن ئوخشاشلا تارىخىي مۇقەررەرلىك بولۇپ،
ھەرگىزمۇ تاسادىپىيلىق ئەمەس. بىراق، ئىستى-
خىيىلىك قارشىلىقلاردىن قوراللىق كۈرەشكە،
يەككە ئېلىشىشلاردىن تەشكىللىك ھەرىكەتكە ئۆز-
گەرگەن دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ ئەڭ ئاخىرىدا
«ئاچچىق ساۋاقنى قالدۇرۇپ» ھەمدە «گەرچە مۇ-
رادى ھاسىل بولمىغان بولسىمۇ، كەڭ ئەمگەكچى
خەلقنى ۋاڭ ئوردىلىرى بىلەن جياڭجۈن ياملۇلىرى-
نى كۆم قىلىشنىڭ مۇمكىنچىلىكىگە ئىشەندۈ-
رۈپ» مەغلۇپ بولۇپ كېتىشىمۇ مۇقەررەرلىك-
تۇر، شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا يۈز بەر-
گەن تارىخىي پاجىئەلەرمۇ بۇنى چۈشەندۈرىدۇ. ياز-
غۇچى ئۆز ئەسىرىدە بۇ رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈ-
رۈشكە ئەڭ باب كېلىدىغان تراگېدىيىدىن ئىبارەت
بەدىئىي شەكىلنى تاللىۋالغان.

ئىنسانىيەت تارىخى خىلمۇ خىللىقلارغا تولغان
بولىدۇ، تارىخنىڭ مەزمۇن جۇغلانمىسىدا ئوخشاش-

ماسلىقلارنىڭ بولۇشى تامامەن مۇمكىن، بىراق، ھەرقانداق تراگېدىيىلىك ئەدەبىي ئەسەرنىڭ شەكلى ئاساسەن ئوخشاش، يەنى ھەممىسىلا خۇددى لۇشۈننىڭ «قەدىر - قىممەتلىك نەرسىلەرنى پارە - پارە قىلىپ كىشىلەرگە كۆرسىتىدۇ» دېگەن تەبىرىدەك چىنلىق، ياخشىلىق، گۈزەللىكنىڭ نابۇت قىلىنىغانلىقىنى كۆرسىتىش ۋە ساختىلىق، قاباھەت، رەزىللىكنى سۆكۈش ئارقىلىق كىتابخانلارغا ئېستېتىك زوق بېغىشلايدۇ.

بۇ ئۈچ پارچە روماندا تەسۋىرلەنگەندەك، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى، جۈملىدىن قومۇل خەلقى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە ۋاڭ - غوجاملار، باي - پومېشچىكلارنىڭ يېرىنى تېرىپ، چارۋىسىنى بېقىپ، تۆككەن تەرىگە، قىلغان ئەجرىگە چۈشلۇق ھېچقانداق مەنپەئەتكە ئېرىشەلمىدى. فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ھوقۇق - مەنپەئەتلىرىنى قوغدايدىغان ۋاڭلىق تۈزۈم، شۇنىڭدەك شا مەخسۇت ۋاڭ ۋەكىللىكىدىكى ئوردا بەگلىرى ۋە باي- غوجاملار خەلقنى ئات، ئېشەك ئورنىدا ئىشلەتكەننى ئاز دەپ ئۇلارنى ھايات خۇشاللىقلىرىدىن ۋە ئىنسانىي تۇرمۇشنىڭ ئەڭ ئەقەللىي لەززەتلىرىدىنمۇ مەھرۇم قىلدى. كۆزىدىلا ئەمەس، يۈرىكىدە قان يىغلاپ، نالە قىلىپ ھېچكىمنى تەسىرلەندۈرەلمىگەن بىچارە خەلق قوزغىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىنسانىي ئەركىنلىكى ۋە ھۆرلۈكى ئۈچۈن كۈرەش قىلدى. بىراق، كۈچ سېلىشتۇرمىسىدىكى پەرقنىڭ چوڭلۇقىدىن، تارىخىي چەكلىمىلەر ۋە ئۆزلىرىدىكى چەكلىمىلەر تۈپەيلىدىن قومۇلدىن باشلىنىپ پۈتۈن شىنجاڭغا تەسىر كۆرسەتكەن تۆمۈر خەلپە ۋە خوجىنىياز ھاجىنىڭ دېھقانلار قوزغىلىڭى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ مەغلۇپ بولدى. قوزغىلاڭلاردا ئاجايىپ باتۇرلۇقلارنى كۆرسەتكەن قەھرىمانلار جەڭلەردە قۇربان بولدى. جازا مەيدانلىرىدا بېشى ئۈزۈلگەن، تىلى كېسىلگەن، كۆزى ئويۇلغان جەسەتلەر قەبرىسىز قالدى. بىز ئەسەرلەردە تەسۋىرلەنگەن بۇ ئاچچىق قىسمەتتىن قايغۇرىمىز، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇلارنىڭ كۈرەشلىرىدىن، ئىزدىنىشلىرىدىن ئىلھاملىنىمىز. جاسارەت ۋە قەھرىمانلىق چاقناپ تۇرغان ئەسەر سەھىپىلىرىدىن كۈچلۈك ئېستېتىك زوققا ئېرىشىمىز. دېمەك، ئەسەرنىڭ مەزمۇن كۈچى، ئېستېتىك كۈچى بىزنىڭ قەلبىمىزنى زىلزىلىگە سالىدۇ.

تراگېدىيىلىك ئەسەرلەردە، بولۇپمۇ بۇ ئۈچ پارچە رومانغا ئوخشاش قەھرىمانلىق تىراگېدىيىلىرىدە تراگېدىيە قەھرىمانلىرى ئوبرازلىرىنىڭ قانداق يارىتىلىشى ھەل قىلغۇچ ئامىللاردىن ھېسابلىنىدۇ. تراگېدىيىلىك قەھرىمانلار چوقۇم چىنلىق، ياخشىلىق ۋە گۈزەللىكنىڭ سىمۋولى بولۇشى كېرەك. ئۇنداق بولمىغاندا، ئۇلارنىڭ پارە - پارە قىلىپ كۆرسىتىلىشى ھېچقانداق ئېستېتىك تەسىرات پەيدا قىلالمايدۇ. «ئىز» ۋە «ئويغانغان زېمىن» رومانلىرىدا «ئۆلگەن يەنى پارە - پارە قىلىپ كۆرسىتىلگەن» پېرسوناژلار خېلى كۆپ. لېكىن، شا مەخسۇت ۋاڭنىڭ ئۆلۈمى، ياڭ زېڭشىنىڭ ئىككى پاي ئوق بىلەن جاجىسىنى يېيىشى، قارانىيەت توختى سەيپۇڭ، ئاغىمچى قارا بوسۇقلارنىڭ قەبرىسىز ئۆلۈمى، ساتقىن روزى موللا، توقسۇن فۇگەن، سايىت تۆڭچىلارنىڭ لەنەتلىك ئۆلۈمى، يې شىفۇ قاتارلىق چېرىكلەرنىڭ جەھەننەمگە مېڭىشى بىزدە قىلچە ئېچىنىش تۇيغۇسى پەيدا قىلالمايدۇ. ئەكسىچە ئۇلارنىڭ جەھەننەمگە سەپەر قىلغانلىقىدىن خۇشال بولۇپ، خوپ بوپتۇ دەيمىز. ئەمما، تۆمۈر خەلپىنىڭ، خوجىنىياز ھاجىنىڭ، ئامانقۇل، مەڭلىك نىياز، ھەسەن دولان، مەخسۇت مۇھىتى، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر قاتارلىق قەھرىمانلارنىڭ ئۆلۈمى بىزدە تامامەن باشقىچە تەسىرات پەيدا قىلىدۇ. «ئويغانغان زېمىن» رومانىنىڭ 1 - قىسمىدىكى ھەسەن دولان ئەسەر مەزمۇنىنىڭ ئېھتىياجى بويىچە توقۇلما قىلىنغان پېرسوناژ، ئۇ شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ قوللىغۇچىلىرىدىن بولغان ئىلغار پىكىرلىك پەن ياۋەننىڭ ھارۋىكىشى، ئۇ پەن ياۋەننى «دارىن ئىمانسىز بولغىنى بىلەن ئىنساپلىق، مۇلايىم، باشقا ئەمەلدارلارغا ئوخشىمايدىغان ئوبدان ئادەم» دەپلا بىلىدۇ. شۇڭا، جىن شورېننىڭ قولچوماقلىرى پەن ياۋەنتىڭ كىملەر بىلەن ئۇچرىشىپ يۈرگەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىشكە قىستىغاندا، ئۇ ئۆز - ئۆزىگە: «تاياق ئاستىدا ئۆلسەم ئۆلىمەنكى، ئۇلارنىڭ ئىس-

منى ئاغزىمغا ئالمايمەن» دەپ قەسەم قىلىدۇ، ئۇ
ياكى بىر ئىلغار تەشكىلاتنىڭ ئەزاسىمۇ ئەمەس،
ياكى پەن ياۋئەنىنىڭ شېرىكىمۇ ئەمەس، پەقەتلا
ساۋاتسىز ئاددىي ھارۋىكەش. لېكىن ئۇ بىز كىنو-
لاردا كۆرگەن، كىتابلاردا ئوقۇغان قەھرىمانلارغا
ئوخشاش ئۆلۈم ۋەھىمىسىگە پىسەنت قىلماي، سو-
راقچىنى مۇش بىلەن ئۇرۇپ، ئۆلۈمنى مەردانىلىق
بىلەن كۈتۈۋالىدۇ. ساۋاتسىز، ئاددىي بىر ھارۋى-
كەشنىڭ «ياخشىغا يانتاياق بولۇش» تەك ساددا،
ئەمما ئۇلۇغ ئەقىدىسى بىزنى قاتتىق تەسىرلەندۈرى-
دۇ. مەڭلىك نىياز بولسا، خوجىنىياز ھاجىنىڭ
قوشۇنىدىكى ئاددىي بىر قوزغىلاڭچى دېھقان. ئۇمۇ
ھەسەن دولانغا ئوخشاش ئەسەرنىڭ مۇھىم قەھرى-
مانلىرىدىن ئەمەس. مەڭلىك نىياز ئادەتتە يۇزى
تۆۋەن، نومۇسچان ئەمما جەڭدە باتۇر يىگىت. ئۇ
تۇرمۇشنى قىزغىن سۆيىدۇ، ھايات گۈزەللىكلىرى-
گە تەلپۈنىدۇ. ئۆزىنىڭ مۇھەببىتىنى جېنىدىنمۇ
ئارتۇق ئەتىۋارلايدۇ. لېكىن، قوزغىلاڭنىڭ سەر-
دارى غوجىنىياز ھاجىغا خەۋپ تۇغۇلغاندا، ئۇ ئۆز
خۇشلۇقى بىلەن ھېسابلاشماي، خوجىنىياز ھاجىنى
قوغداش يولىدا قۇربان بولىدۇ. ئۇ ئەسلىدە بەخت-
سائادەتتىن بەھرىمەن بولۇشى، گۈزەل مۇھەببەت-
نىڭ پەيزىنى سۈرۈشى لازىم ئىدى ۋە شۇنىڭغا
ھەقلىق ئىدى. لېكىن ئۇ ئۇن گۈلىنىڭ بىرى
ئېچىلماي تۇرۇپ قازا قىلىدۇ. بىز بۇنىڭدىن ئې-
چىنىمىز ۋە بۇ قەھرىمانغا قايىل بولىمىز. «ئىز»
رومانىدىكى ئۆزىنىڭ چىن مۇھەببىتىگە سادىق بو-
لۇپ، شامەخسۇت ۋاڭنىڭ ھاۋايى ھەۋەسلىرىنىڭ
ئەرمىكى بولغۇچە قىلىچ ئاستىدا پارە - پارە بولۇپ
كېتىشنى ئەۋزەل بىلگەن قەلبى گۈزەل، رەڭگىمۇ
گۈزەل گۈلقىزنىڭ شامەخسۇتنىڭ ھۇجرىسىدا ئۆ-
زىنى قىلىچقا ئۇرۇپ ھالاك بولۇشى بىزنىڭ قەلبى-
مىزدە قاتتىق زىلزىلە پەيدا قىلىدۇ. بىز ئېچىنىش
بىلەن بىللە پاك، غۇبارسىز بۇ تاغ گۈلىدىن سۆيۈ-
نىمىز. راجى بالىنىڭ جازا مەيدانىدىكى قورقۇم-
سىزلىقى بىزنى تەسىرلەندۈرسە، جاللاتنىڭ ئۇنىڭ
كۆكرەك قەپىزىنى يېرىپ يۈرىكىنى سۇغۇرۇۋېلە-
شى بىزنى قاتتىق غەزەپلەندۈرىدۇ. بۇ ياش، باتۇر
يىگىتنىڭ ئاجايىپ قەھرىمانلىقىغا بولغان قايىللى-

قىمىز ۋە ھۆرمىتىمىز ئاشىدۇ.
«ئىز» ۋە «ئويغانغان زېمىن» رومانلىرى
ئايرىم شەخسلەرنىڭ تەزكىرىسى يېزىلغان بىئوگ-
رافىك ئەسەر ئەمەس، بەلكى تارىخىي روماندۇر.
شۇڭا، ئاپتور بۇ رومانلىرىدا ئەسەر مەزمۇنىنىڭ
ئېھتىياجى بويىچە ناھايىتى كۆپ پېرسوناژلارنىڭ
ئوبرازلىرىنى ياراتقان. پەقەت «ئىز» رومانىدىلا
خېلى مۇپەسسەل يورۇتۇپ بېرىلگەن پېرسوناژلار
ئوبرازى 70 كە يېقىن، تىلغا ئېلىنغا ياندىش پېر-
سوناژلار 60 ئەتراپىدا. «ئويغانغان زېمىن» نىڭ
ئىككى كىتابىدا بولسا تەسۋىرلەنگەن پېرسوناژلار
تېخىمۇ كۆپ بولۇپ، ئاجايىپ مول ۋە رەڭدار
پېرسوناژلار دەھلىزىنى ھاسىل قىلغان. بۇ پېر-
سوناژلار قاتارىدا تۆمۈر خەلپە، خوجىنىياز ھاجى،
نىياز پالگان، سالى دورغا قاتارلىق قوزغىلاڭنىڭ
سەركەردىلىرى؛ ئامانقۇل، راجى بالا، ئەنسارى،
قاسىم قىزىق، ھۆسنارىخان، ئايقىز، مەڭلىك نى-
ياز، مىرول مەرگەن قاتارلىق قوزغىلاڭنىڭ ئاك-
تىپ قاتناشقۇچىلىرى، شۇنىڭدەك ئاددىي دېھقان-
لار، كاسىپلار، ھۈنەرۋەن، سودىگەرلەر، ئوۋچى-
لار، خوتۇن - قىزلار ۋە بالىلار بار. بۇلاردىن
باشقا شامەخسۇت ۋە ئۇنىڭ ھاشىر تەيجى، نوشىرى-
ۋان تەيجى، قىز بەگ خوجا، نورۇز ئەلەم، ئۇۋە-
يىس مۇپتى، توختى دورغا قاتارلىق نۇرغۇنلىغان
ئوردا ئەمەلدارلىرى ھەم ياڭ زىڭشىن، جىن شو-
رىن، شىڭ شىسەي، ماجوڭيىڭ، يولۋاس ...
قاتارلىقلاردىن تارتىپ ئۇلارنىڭ بەي ۋېنچاۋ، چيەن
دارىن، ليۇسىجاڭ، لى شۇفۇ، شۈي شيەنجاڭ
دېگەندەك قولچوماقلىرىغىچە بولغان نۇرغۇن پېر-
سوناژلار ئوخشىمىغان دەرىجىدە تەسۋىرلەنگەن.
باش قەھرىمان تۆمۈر خەلپە ئوبرازى ئۆزىگە
مۇجەسسەملىگەن تارىخىي مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇرلۇ-
قى، خاراكتېرىنىڭ چىنلىقى بىلەن ئالاھىدە ئو-
رۇنغا ئىگە. ئاپتور تارىخىي ھەقىقەتنى، ھاياتلىق
پەلسەپىسىنى ۋە كۆز قاراشلىرىنى تىپىك ئەھمى-
يەتكە ئىگە مۇشۇ ئوبراز ئارقىلىق يورۇتقان بول-
غاچقا، تۆمۈر خەلپىنىڭ تارىخىي رېئاللىقتىكى
پروتوتىپىنى تېخىمۇ كەڭ بەدىئىي زېمىن ئىچىگە
قويۇپ تۇرۇپ ئەتراپلىق تەسۋىرلەنگەن. ئېنى-

گېلس: «ئاساسي پېرسوناژ مۇئەييەن سىنىپىي
خاھىشچانلىقنىڭ ۋەكىلى. ئۇلارنىڭ ھەرىكەت پائا-
لىيەتلىرى نوقۇل ھالدا پەقەت شەخسىي ھەۋەس،
مۇددىئانىلا چىقىش نۇقتىسى قىلمايدۇ. بۇ ھەرى-
كەت - پائالىيەتلەر ئۇلار مەنسۇپ بولغان تارىخىي
ئېقىمدىن كېلىپ چىقىدۇ» دەيدۇ. تۆمۈر خەلپە
دەل مۇشۇنداق كىشى. ئۇ شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ
تۈرتكىسىدىن تەڭرىتاغ ئېتىكىدىمۇ زۇلۇمغا قارشى
كۆتۈرۈلگەن، بوراندا جارچى بولۇپ پەرۋاز قىلغان
باتۇر بورانقۇش، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىچىدىن چىق-
قان يول باشلىغۇچى. ئۇنىڭ مەيدانغا چىقىشى تا-
سادىپىيلىقتىن ئەمەس، ئۇ تارىخنىڭ، دەۋرنىڭ
ئوغلانى، ئۇنىڭ نامرات ئائىلىدە تۇغۇلۇپ، يوق-
سۇزلۇق، غۇربەتچىلىك ئىچىدە ئۆسۈشى، تىنەپ
- تەمتىرەپ ياقا يۇرتلاردا سەرگەردان بولۇپ يۈرۈپ
كۆپنى كۆرۈشى ۋە كۆپنى ئاڭلىشى ئۇنى باشقىلار-
دىن بالدۇرراق ئويغاتقان، نەزەر دائىرىسىنى كې-
ڭەيتكەن. دېمەك، ئىجتىمائىي بارلىق ئۇنىڭ ئې-
ڭىنى بەلگىلىگەن. ئاپتور ئەسەرنىڭ بېشىدىلا ئۇنى
ئۆتكۈر زىددىيەتلەر ئىچىگە، ھەرىكەت ئىچىگە قو-
يىدۇ. تۇرغۇن ھالەتكە ئەمەس، ھەرىكەت ئىچىگە،
ئۆسۈش ئىچىگە قويۇپ تۇرۇپ تەسۋىرلەيدۇ.

سىيۇژىتنىڭ غول لىنىيىسى «تورپاق يېغىلى-
قى» دىن باشلانغان. ئاپتورنىڭ بۇنداق يېزىشى سە-
ۋەبسىز ئەمەس. ئۇ بۇنىڭلىق بىلەن بىرىنچىدىن،
ئەسەردىكى ئاساسىي ۋەقەلىك بولغان تۆمۈر خەلپە
قوزغىلىڭىنى ئۇنىڭ ئالدىدىكى كۈرەشلەرگە باغلاپ
تارىخىي ئىزچىللىقنى نامايەن قىلىدۇ ۋە بۇ ئارقى-
لىق خەلق ئىنقىلابى خۇددى ئۈزۈلمەس دولقۇنلار-
دەك بارغانسېرى ئۆلغىيىپ بارىدۇ دېگەن كۈرەش
ھەقىقىتىنى چۈشەندۈرمەكچى بولسا، ئىككىنچى-
دىن، ئەسەر باش قەھرىمانىنىڭ تەدرىجىي ئەقىل
تېپىپ بارغانسېرى ئۆسۈپ ماڭغان يېتىلىش جەريا-
نىنى كۆرسەتمەكچى بولىدۇ.

تۆمۈر خەلپە «تورپاق يېغىلىقى» دىن قانداق
ساۋاق ئالدى؟ ئۇ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەتنى ئاغدۇ-
رۇپ تاشلاش ئۈچۈن قولىغا قورال ئالمىسا بولماي-
دىغانلىقىنى چۈشەندى. قوراللىق كۈرەش ئېڭى-
نىڭ يېتىلىشى تۆمۈر خەلپىدەك دېھقان قەھرىمانى-
نىڭ ئېڭىدىكى ناھايىتى زور يۈكسىلىش، ئەلۋەت-
تە. شۇڭا ئۇنىڭ تۇنجى قەدىمى مەرگەنلەر (پالگان-
لار) ياشىغان «قارا مىلتىق بولسىمۇ، ھەر ھالدا
مىلتىق بار» تاغدىن باشلىنىدۇ . تۆمۈر خەلپە
(دەسلەپتە ئۇ تۆمۈر مۇجاڭ دەپ ئاتىلىپ كەلگەن)
ئۆزىنىڭ ئەلنىڭ خۇشلۇقىغا كۈلۈپ، قايغۇسىغا
يىغلايدىغان، تەڭسىزلىككە، زۇلۇمغا سۈكۈت قى-
لىپ تۇرالمايدىغان ئىسيانكار روھى، جەڭگاھتىكى
باتۇرلۇقى، تەشكىللەش قابىلىيىتى، قوماندانلىق
تالانتى، ئاددىي - ساددا ۋە كەمتەرلىكى، چىقىش-
قاقلىقى بىلەن ناھايىتى تېزلا ھۆرمەتكە سازاۋەر
بولۇپ، ئىسمى جىسمىغا لايىق خەلپە يەنى يولباش-
چى بولۇپ قالىدۇ. تارىخنىڭ تەرەققىياتى ئەسەر
باش قەھرىمانىنىڭ تەقدىرىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى ۋە
ئۇنىڭ ئاقىۋىتىنى بەلگىلەيدىغان بولغاچقا، يازغۇ-
چى ئۆزىنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى باش قەھرىمانىنى
تارىخنىڭ تەرەققىيات ئىزناسىدىن زادىلا ئايرىۋەت-
مىگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە قوزغىلاڭنىڭ پارتلى-
شى، كۈچىيىشى، غەلىبە قىلىشى ۋە ئاخىرىدا
مەغلۇپ بولۇشىنىمۇ تارىخىي چىنلىق ئاساسىدا
سۈرەتلىگەن. ئەمدى قوزغىلاڭنىڭ مەغلۇبىيىتى
ئۈستىدە توختالغاندا، ئەلۋەتتە دۈشمەن كۈچلەر-
نىڭ ئۈستۈنلۈكىنى ئىگىلەپ تۇرغانلىقىدىن ئىبا-
رەت تاشقى سەۋەبنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا
بولمايدۇ. ئۇنىڭدىكى ئىچكى سەۋەب بولسا، ئاسا-
سەن دېھقانلاردىن تەشكىللەنگەن قوزغىلاڭچىلارنىڭ
ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارغا خاس مەنئۇي ئا-
جىزلىقلاردىن خالى بولالماسلىقى، ئىلغار ئىدىيە-
نىڭ يېتەكلىشىگە ئېرىشەلمەسلىكى، توغرا ۋە ئې-
نىق نىشانىنىڭ بولمىغانلىقى قاتارلىقلاردۇر. ئاپ-
تور تارىخىي رېئاللىقنىڭ مۇشۇنداق ماھىيەتلىك
تەرەپلىرىنى ئەسەر باش قەھرىمانىنىڭ خاراكتېرى-
گە باغلاپ تۇرۇپ، ئۇنىڭ خاراكتېر توقۇنۇشلىرى
ئارقىلىق يورۇتۇپ بەرگەن، بۇنىڭ بىلەن تامچە
سۇدىن قۇياش نۇرىنىڭ جىلۋىسىنى كۆرگىلى بول-
غاندەك بەدىئىي ئۈنۈمگە ئېرىشكەن. گېگېل قە-
دىمكى گرېك تراگېدىيىلىرىدە زىددىيەت توقۇنۇش-
لىرى ئادەم بىلەن ئادەم ئارىسىدا، ئوخشىمىغان
ئىككى خىل خاراكتېر ئوتتۇرىسىدىلا قانات يايدۇ.

رىدىغانلىقىنى؛ ئەدەبىياتنىڭ ئويغىنىش دەۋرىدىن
كېيىنكى تراگېدىيىلەردە بولسا، زىددىيەت توقۇ-
نۇشلىرى بىر پېرسوناژنىڭ خاراكتېرىدىمۇ ئىپادى-
لىنىدىغان بولغانلىقى توغرىسىدا توختالغانىدى.
دېمەك، گېگېل خاراكتېر مۇرەككەپلىكىنىڭ ئىپا-
دىلىنىش ئەھۋالىدىن ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتىنى
بايقىيالىغان. بىز ئۆتكۈر ئەپەندىنىڭ رومان ئىجا-
دىيىتى ئويغۇر پروزىچىلىقىنىڭ يېڭى نەتىجىلىرىگە
ۋەكىللىك قىلالايدۇ، دېگىنىمىزدە دەل مۇشۇ نۇق-
تىنى نەزەردە تۇتىمىز. يەنى ئۇنىڭ رومانلىرىدىكى
پېرسوناژلارنىڭ خاراكتېر مۇرەككەپلىكىنىڭ بەل-
گىلىك چوڭقۇرلۇق ئىچىدە يورۇتۇلغانلىقىنى ئې-
نىق كۆرىمىز. «ئىز» رومانىدىكى تۆمۈر خەلپە
ھەممە دۈشمەنگە بولغان نەپرەت بىلەن كەڭ قوساق-
لىق، رەھىمسىزلىك بىلەن ئەپۇچانلىق، جەڭگە-
ۋارلىق بىلەن پاسسىپلىق، كورەشچانلىق بىلەن
ئىلاھىي تەقدىرچىلىكتىن ئىبارەت ئىككى ئاڭ،
ئىككى خىل پۇرسەتنىڭ توقۇنۇشى ئىچىدە تۇرىدۇ.
ئۇ ھۆرلۈك، ئەركىنلىككە ئېرىشىش ئۈچۈن قولى-
غا قورال ئېلىپ دۈشمەننى يوقىتىش لازىملىقىنى
بىلىدۇ ۋە شۇنداق قىلىدۇ. لېكىن، تۇرۇپلا يەنە
ئۇلارنىڭمۇ ئادەم ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ ئۇ-
لارغا ئىچ ئاغرىتىدۇ. نەتىجىدە، خۇددى ئىت سۇ-
دىن چىقىپلا پاقالچاقتىن ئالغاندەك تۆمۈر خەلپى-
نىڭ شاپائىتىگە ئېرىشكەن دۈشمەنلەر قايتا ئات
مىنىپ قوزغىلاڭچىلارنىڭ بېشىغا قايتا كۈلپەت
ياغدۇرىدۇ. ئەسەردە تۆمۈر خەلپىنىڭ جەڭدە ئە-
سىرگە چۈشكەن چېرىكلەرنى ھەممىشە ئاتقا مىنگۈ-
زۈپ قويۇۋەتكەنلىرى ھەتتا چېرىكلەرنىڭ كاتتىباش-
لىرىغىمۇ شۇنداق مۇئامىلىدە بولغانلىقلىرى يې-
زىلغان. تۆمۈر خەلپە ئۆزىنىڭ بۇ قىلغانلىرىنى
«يىقىلغاننى تەپمەك يوق» دەپ چۈشەندۈرىدۇ.
توختى سەيپۇڭنىڭ تۆمۈر خەلپىنىڭ قىزىغا ئېيت-
قان «يۇچۇنلا» گەپلىرى ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ قارا
نىيىتىنىڭ ئاشكارىلىنىشى ئىدى. ئەمما تۆمۈر
خەلپە بۇ سۆزلەرنى «ئوينىشىپ ئېيتقىنىدۇ» دەپ
چۈشىنىدۇ. ئۇ توختى سەيپۇڭنى تولۇق چۈشەنگەن-
دىن كېيىنمۇ يۈز تۇرانە سۆزلىشىش بىلەنلا چەك-
لىنىدۇ. ھېچقانداق تەدبىر قوللانمايدۇ. ئۇنىڭ
قارا بوسۇق قاتارلىق سەركەردىلەرنى ئازدۇرۇپ
قوشۇنىنى پارچىلىشىغىمۇ سۈكۈت قىلىدۇ. ھەتتا
توختى سەيپۇڭ خائىنلىق قىلىپ ئۆزىنى ئاتقان
چاغدىمۇ رەھىم قىلىپ ئۇنىڭ گۇناھىدىن كېچى-
دۇ. خېلى كۆپ ھاللاردا ئۆز ئىرادىسىگە، مەقسى-
تىگە خىلاپ ھالدا ئىش قىلىدۇ. مەسىلىلەرنى
كۆزىتكەندە نۇرغۇن سەۋەنلىكلەرگە يول قويغانلى-
قىنى غۇۋا سەزسىمۇ، بىراق ئېڭىدىكى تەقدىرچى-
لىك قارىشى باش كۆتۈرگەن ھامان مەغلۇبىيەتنىڭ
ئوبيېكتىپ ۋە سۇبيېكتىپ سەۋەبلىرىنى قېزىشتىن
دەرھال ۋاز كېچىپ، ھەممىسىنى تەقدىردىن كۆ-
رۈپ روھىي تەڭپۇڭلۇققا ئېرىشمەكچى بولىدۇ.
لېكىن، رەھىمسىز رېئاللىق ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا
تۇرغاچقا، ئۇ بەرىبىر روھىي ئازابتىن، قايغۇدىن
قۇتۇلالمايدۇ. قىسقىسى، ئۇ بۇ سەۋەبلەرنىڭ تې-
گىنى تولۇق چۈشىنىپ يەتكۈدەك سەۋىيىگە ئىگە
بولمىغاچقا، ئۆزىدىكى چەكلىمىلەردىن ھالقىپ
كېتەلمەيدۇ، ئۇنىڭ تراگېدىيىلىك خاراكتېرى
پۈتكۈل قوزغىلاڭنىڭ تراگېدىيىلىك ئاقىۋىتىگە
زور تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئەسەردە تۆمۈر خەلپە
ئوبرازى مۇشۇنداق جانلىق تەسۋىرلەنگەنلىكى ئۈ-
چۈن تىپىك مۇھىتتىكى بەدىئىي تىپ دەرىجىسىگە
كۆتۈرۈلگەن.

خوجىنىياز ھاجى «ئىز» رومانىدا، بولۇپمۇ
«ئويغانغان زېمىن» رومانىدا ئەتراپلىق ۋە جانلىق
تەسۋىرلەنگەن يەنە بىر ئاساسلىق قەھرىمان. ئۇ-
نىڭ ئوبرازى «ئىز» رومانىدا تۆمۈرخەلپىگە يان-
داشتۇرۇلۇپ، قوشۇمچە ئورۇندا تەسۋىرلەنگەن
بولسا، «ئويغانغان زېمىن» رومانىدا ئاساسلىق
قەھرىمان سۈپىتىدە تېخىمۇ كەڭ يورۇتۇلغان.

ئۇنىڭ ئوبرازى ھەممىگە تونۇشلۇق بولغان
تارىخىي شەخس خوجىنىياز ھاجىنىڭ پىروتوتىپىنى
ئاساس قىلغان بولۇپ، شۇ ئاساستا بەدىئىي چىن-
لىق بويىچە ئەتراپلىق تەسۋىرلىنىپ، بەدىئىي تىپ
دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. تارىخىي شەخس خوجى-
نىياز ھاجىنىڭ تۇرمۇش سەرگۈزەشتىلىرى بەك
مول، ھەرىكەت قىلغان تۇرمۇش سەھنىسى بەك
كەڭ، بېسىپ ئۆتكەن ھايات مۇساپىسى ئۇزۇن
بولغاچقا، بولۇپمۇ ئۇنىڭ باشچىلىقىدىكى دېھقانلار

قوزغىلىڭى پەقەت قۇمۇل بىلەنلا چەكلەنمەي، پۈت-
كۈل شىنجاڭغا تەسىر كۆرسەتكەن زور تارىخىي
ۋەقە بولغانلىقى ئۈچۈن ئەسەردە ئۇنىڭ بەدىئىي
ئوبرازىنى يورۇتۇشى مۇقەررەر هالدا شىنجاڭنىڭ
يېقىنقى زامان تارىخىدىكى نۇرغۇنلىغان مۇرەككەپ
زىددىيەتلەرنىڭ چىگىشىنى چىقىرىشنى، خىلمۇ
خىل سىياسىي، هەربىي، ئىجتىمائىي مەسىلىلەر-
نى توغرا تونۇش ۋە توغرا بىر تەرەپ قىلىشنى
تەلەپ قىلىدۇ. بولۇپمۇ زور تارىخىي ۋەقەلەرگە
چېتىشلىق بولغان خوجىنىياز هاجىدەك تارىخىي
شەخسكە توغرا باها بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ، ئەدە-
بىي ئىجادىيىتىنى ۋىجدان ئىشى دەپ بىلىدىغان
ئۆتكۈر ئەپەندى تارىخقا شۇنچىدەك خەلققە بولغان
مەسئۇلىيەتچانلىق تۇيغۇسى بىلەن ئىجادىيەتكە يۈز-
لەنگەن بولۇپ، بەزى ئاپتورلاردەك ئۆتكۈر ۋە نا-
زۇك زىددىيەتلىرىدىن ئەگىپ ئۆتۈپ كەتمىگەن.
چۈنكى، بۇنداق قىلغاندا ئەسەرنىڭ مەزمۇن كۆچە-
گە تەسىر يېتىپلا قالماي، ئوبرازنىڭ مۇكەممەللى-
كى ۋە چوڭقۇرلىقىغىمۇ يەتكىلى بولمايتتى. ئۆت-
كۈر ئەپەندى خېلى بىر مەزگىل چەكلەنگەن رايون-
لارنىڭ بىرى بولۇپ كەلگەن شىنجاڭ تارىخ تەتقىقا-
تىنىڭ تولىمۇ تېيىزلىقىغا قارىماي، قەھرىمانىنى
ياراتقان تارىخىي مۇهىت ۋە شارائىتىنى تەتقىق
قىلىدۇ. ماركسىزملىق نۇقتىئىنەزەر ئارقىلىق
شەيئىلەرنى كۆزىتىپ، تارىخىي ماتېرىيالىزملىق
كۆزقاراش بىلەن تارىخىي ۋەقە ۋە هادىسىلەرنى
تەهلىل قىلدى. شۇنداق قىلغانلىقى ئۈچۈنلا هادى-
سىلەرنىڭ يۈز كۆرۈنۈشلىرىدىن شۇڭغۇپ ئۆتۈپ
ماهىيىتىگە يېتەلىدى، خوجىنىياز هاجىنىڭ ئىنى-
قىلابىيلىق، ئىلغارلىقتىن ئىبارەت ئاساسىي تەرە-
پىنى كۆرۈش بىلەن بىللە ئۇنىڭدىكى تارىخىي
چەكلىمىلىك ۋە خاراكتېر چەكلىمىلىكلىرىنى،
شۇنىڭدەك ئەجەللىك ئاجىزلىقلىرىنىمۇ قەلەمگە ئا-
لالىدى. گىرەلەشمە زىددىيەتلەرگە تويۇنغان تېپىك
ۋەقەلەرنىڭ تەسۋىرلىرى ئارقىلىق ئۇنىڭ گۈش
ۋە ئۇستىخىنىمۇ بار، تومۇرلىرىدا ئىسسىق قېنى
ئۇرغۇپ تۇرىدىغان جانلىق يارقىن بەدىئىي ئوبراز-
لارنى يارىتىپ چىقالىدى.

خوجىنىياز هاجى تاغدا ئۆسكەن قورقۇمسىز،
قەيسەر، تۈز كۆڭۈل ئادەم. ئۇنىڭ مۇھەببەت -
نەپرىتى ئېنىق بولۇپ، ھەرگىزمۇ ناھەقچىلىككە
چىداپ تۇرالمايدۇ. شۇڭا ئۇ تۆمۈر خەلپىنىڭ باش-
چىلىقىدا قۇمۇل تاغلىرىدا پارتلىغان قوزغىلاڭغا
قاتناشقان ۋە ئۆزىنىڭ باتۇرلۇقى، پالۋانلىقى بىلەن
دەسلەپىدىلا تونۇلغان. دېمەك، ئېزىلگەن، خور-
لانغانلارغا يار - يۆلەكتە بولۇش، بايلارغا ئۆچ بو-
لۇش ۋە باتۇرلۇق جەھەتلەردە ئۇ تۆمۈر خەلپە ۋە
باشقا قوزغىلاڭچىلار بىلەن ئورتاقلىققا ئىگە. لې-
كىن، ئۇنىڭ ئالاھىدە كەچۈرمىشلىرى ئۇنىڭدا
ئۆزگىچە سۈپەتلەرنى يېتىلدۈرگەن. ئۇ تۆمۈر
خەلپە قوزغىلىڭىغا قاتناشقاندا تېخى ياش بالا ئى-
دى. جەڭلەردە پىشتى، تاۋلاندى، مۇھىم سەر-
كەردىلەرنىڭ بىرىگە ئايلاندى، بۇ قېتىمقى قوزغى-
لاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن شامەخسۇت ۋاڭنىڭ
زىيانكەشلىكىدىن قېچىپ، يۇرتمۇ - يۇرت سەر-
گەردان بولۇپ يۈردى. خېلى ئۇزاق مەزگىللىك
سەرگەردانلىق ھايات ئۇنىڭ كۆپنى كۆرۈشى، كۆپ-
نى چۈشىنىشى ئۈچۈن شارائىت ھازىرلاپ ئۇنىڭغا
بىر مەكتەپ بولدى. ئۇ ھەممىلا يۇرتتا كەمبەغەل،
يوقسۇللارنىڭ ئېزىلىپ، خارلىنىپ غۇربەتچىلىكتە
ئۆتۈۋاتقانلىقى، خۇددى جاھاندىكى قاغىلارنىڭ ھەم-
مىسىلا قارا بولغىنىدەك، ھەممىلا يەردىكى باي -
غوجاملارنىڭ ئاچكۆز، زومىگەر، ئىككىنىلىكىنى،
ئۇلارنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمەت بىلەن ئاپاق -
چاپاق بولۇۋېلىپ، خەلقنىڭ يىلىكىنى شوراپ،
سۆڭىكىنى چېقىپ يەيدىغانلىقىنى كۆردى. بولۇپمۇ
چېگرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ ئوتتۇرا ئاسىيادا كۆرگەن
ئاڭلىغانلىرى ئۇنىڭ ئېڭىنىڭ بىر بالداق كۆتۈرۈ-
لۈشىگە تۈرتكە بولدى. مەخسۇت مۇھىدى، ھەيدەر
ئەپەندى، خوخول گېرىنگورى قاتارلىق ھەر مىللەت-
تىن بولغان ئىنقىلابچىلار، ئىلغار زاتلار بىلەن
تونۇشقاندىن كېيىن زۇلۇمدىن قۇتۇلۇشنىڭ بىر-
دىنبىر يولى ئىنقىلاب قىلىش ئىكەنلىكىنى چوڭ-
قۇر چۈشىنىپ يەتتى. شۇنىڭدەك ئىنقىلابنى قان-
داق قىلىش مەسىلىسىدىمۇ بەلگىلىك چۈشەنچە ھا-
سىل قىلدى. مانا مۇشۇنداق زۆرۈر بولغان چېنى-
قىش ۋە ئىدىيىۋى تەييارلىق ھازىرلانغانلىقى ئۈ-
چۈنلا ئۇنىڭ يول باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار

قوشۇنى قۇمۇل تاغلىرىدا قۇمۇل دىيارىدا قايتىدىن
يانغان ئىنقىلاب ئۇچقۇنلىرىنى ئۇلغايتىپ، پۈتۈن
شىنجاڭ مىقياسىدىكى زۇلۇمغا قارشى خەلق ئىنقى-
لابىنىڭ غايەت زور گۈلخانىغا ئايلاندۇرالىدى.

ئاپتور خوجىنىياز ھاجىنى مانا مۇشۇنداق
كەڭ كۆرەش سەھنىسىگە خىلمۇ خىل زىددىيەتلەر-
نىڭ مەركىزىگە قويۇپ تۇرۇپ ئەتراپلىق تەسۋىر-
لىگەن. ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا چاقناپ تۇرغان داھىيانە
سۈپەتلەردىن بولغان ئەينى دەۋردە كەم تېپىلىدىغان
ئەقىل ۋە تەجرىبە، مەردۇ مەردانىلىق، پىداكار-
لىق روھ، ئىنسانىي پەزىلەت قاتارلىقلارنى دىئا-
لېكتىك ماتېرىيالىزم نۇقتىئىنەزەرى بويىچە تەرەق-
قىيات ئۈستىگە قويۇپ تۇرۇپ تەسۋىرلىگەن، يەنى
تەسۋىرنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى ئۇنىڭ قانداق ئادەم
ئىكەنلىكىگە ئەمەس، بەلكى قانداق قىلىپ ئاددىي
بىر تاغلىق يىگىتتىن قەلبىگە مىللەتنىڭ غېمىنى
سىغدۇرۇپ، يەلكىسىگە ئەلنىڭ يۈكىنى يۈكلىگەن
يول باشچىغا ئايلانغانلىقىدىن ئىبارەت ھەرىكەت
جەريانىغا قويغان. ئاپتور ئۆز ئەسەرلىرىدە مۇشۇن-
داق بىر پرىنسىپقا ئىز چىل بويسۇنغانلىقى ئۈچۈن
بىز خوجىنىياز ھاجى ئوبرازىدىكى ئۇلۇغۋارلىق
ئىچىدىكى كەمتۈكلۈكنى، باتۇرلۇق ئىچىدىكى قا-
راملىق ۋە تەۋەككۈلچىلىكنى ئەقىل ۋە تەجرىبە
ئىچىدىكى كالتە پەملىكلىكنى، يىراقنى كۆرەر-
لىك ئىچىدىكى ئامالسىزلىقنى، ئىنسانپەرۋەرلىك
ئىچىدىكى دىن ئەقىدىچىلىكنى، چىقىشقاقلىق،
كەمتەرلىك ئىچىدىكى ئۆز سۆزلۈكلۈك، چوڭچى-
لىقنى ئېنىق كۆرىمىز. شۇنىڭدەك ئۇنىڭ ئوبرا-
زىدىكى مۇرەككەپلىكلىكنى ھاسىل قىلىۋاتقان تا-
رىخىي چەكلىمىلەر ۋە خاراكتېر چەكلىمىلىرىگە
قارىتا چۈشەنچە ھاسىل قىلىمىز. بولۇپمۇ ئۇنىڭ
تراگېدىيىلىك تەقدىرى بىلەن چەمبەرچاس باغلان-
غان دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ تەقدىرىدىكى تراگې-
دىيىلىك خاتىمىنىڭ مۇقەررەرلىكىنى كۆز ئالدى-
مىزغا كەلتۈرەلەيمىز.

ئەلۋەتتە، ئاپتور خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئوبرا-
زىنى يارىتىشتا چوڭ تارىخىي ۋەقەلەر ۋە قىقاس-
چوقانلار پەلەككە يەتكەن جەڭ مەيدانلىرىنىڭ تەس-
ۋىرلىرىگە يۈلىنىۋالمىغان، بەلكى كۈندىلىك تۇر-
مۇشنىڭ شۇنىڭدەك ھەر خىل سورۇن ۋە ھەر خىل
ئادەملەر بىلەن بولغان تۈرلۈك سۆھبەت، ئۇچرى-
شىشلارنىڭ ئاددىي كۆرۈنۈشلىرىنى گىرەلەشتۈ-
رۈشكە ئەھمىيەت بەرگەن. ئاپتورنىڭ غوجىنىياز
ھاجىنىڭ ئوبرازىنى يارىتىشتىكى مۇۋەپپەقىيەتلى-
رى ئۈستىدە توختالغاندا، تۆۋەندىكى بىرنەچچە
نۇقتىنى بىزنىڭ ئۆگىنىشىمىزگە ئەرزىيدىغان
قىممەتلىك تەجرىبە سۈپىتىدە تىلغا ئېلىشقا ئەر-
زىيدۇ. ئۇ بولسىمۇ، ئاپتور ئۆز قەھرىمانىنىڭ
ئوبرازىنى ئىزچىل تۈردە تىپىك مۇھىت، تىپىك
شارائىت ئۈستىگە قويۇپ يورۇتۇشقا ئەھمىيەت
بەرگەن. بەزى ئەسەرلەردەك تارىخىي ۋەقەلەر بى-
لەنلا بولۇپ كېتىپ، قەھرىمانلار پەقەتلا تارىخىي
ۋەقەلەرنى يېزىشنىڭ ۋاسىتىسىگە ئايلىنىپ قالىدى-
غان ياكى قەھرىمانلارنىڭ ئوبرازىنى ئۇلارنىڭ سۆز
- ھەرىكەت، پائالىيەتلىرى، يەنى ئۇلار قاتناشقان
ۋەقە - ھادىسىلەر زىمىنىدە ئەمەس، بەلكى ئاپ-
تورنىڭ بايانى، شۇنىڭدەك قەھرىمانىنىڭ ئۆزىنى
چۈشەندۈرۈپ بەرگەن ئىزاھاتلىرى ئارقىلىق تەس-
ۋىرلەيدىغان ئادەتلەردىن ساقلانغان. شۇنداق بول-
غانلىقى ئۈچۈن «ئىز» رومانى «ئويغانغان زېمىن»
رومانلىرىدىكى تارىخىي تۇرمۇش تومۇر خەلپە،
خوجىنىياز ھاجىدىن ئىبارەت باش قەھرىمانلارنىڭ
ئوبرازلىرىنى ھەمدە بىرمۇنچىلىغان يانداش قەھرى-
مانلارنىڭ ئوبرازلىرىنى يورۇتۇشتىكى سەھنە سۈ-
پىتىدە بىر تەرەپ قىلىنغان. بۇ بىر تۈركۈم پېر-
سوناژلارنىڭ ئوبرازلىرى بولسا، ئۆز نۆۋىتىدە
شىنجاڭ خەلقىنىڭ يېقىنقى زاماندىكى تارىخىي
تۇرمۇش ۋە جەڭگىۋار كۈرەشلىرىنى سۈرەتلەش
ئۈچۈن خىزمەت قىلغان. ئاپتور ئېستېتىكا ۋە ئە-
دەبىياتنىڭ قانۇنىيەتلىرىدىن تولۇق خەۋەردار بول-
غاچقا، زىددىيەت توقۇنۇشىنى پەقەت دوست -
دۈشمەنلەر ئارىسىدىلا بولىدۇ، دەيدىغان سەپسەتىگە
زىت ھالدا خاراكتېرنىڭ ئىچىدىكى زىددىيەتلەرنى
(مەنىۋى توقۇنۇشلىرىنى) ئېچكىرىلەپ قازغان.
ھەمىشە پىسخىك تەسۋىرلەرنى ھەرىكەت - پائالى-
يەتلىرىنىڭ تەسۋىرلىرىگە گىرەلەشتۈرۈپ، ئوب-
رازلارنى تېخىمۇ مۇكەممەللىككە ۋە چوڭقۇرلۇققا
ئېرىشتۈرگەن. نەتىجىدە تارىخىي چىنلىق بىلەن

بەدىئىي چىنلىقتا ئۇيغۇن، دەۋر خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن تىپىك ئەھمىيەتكە ئىگە تۆمۈر خەلپە ۋە خوجىنىياز ھاجىلارنىڭ ئوبرازلىرىنى يارىتىپ چىققان.

ئاپتور ئەسەر قۇرۇلمىسىغىمۇ كۆپ ئەجىر سىڭدۈرگەن بولۇپ، بۇ ئىككى رومان ۋەقەلىك جەھەتتە نىسپىي تۇرغۇنلۇقتا ئىگىدەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمما بىر - بىرىنى تولۇقلايدۇ، كۈچەيتىدۇ. «ئىز» رومانىدىكى سيۇژىتنىڭ ئاساسلىق لىنىيىسى تۆمۈر خەلپە قوزغىلىڭىنىڭ باشلىنىشى، راۋاجلىنىشى، مەغلۇپ بولۇشىدىن ئىبارەت تارىخىي جەريانغا بېغىشلانغان بولۇپ، بۇ غول لىنىيە «ئويغانغان زېمىن» دىكى خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىغا بېرىپ تۇتىشىدۇ ۋە شۇ ئىزنا بويىچە ئىلگىرىلەيدۇ. ئەسەردە يەنە ھۆكۈمران گورۇھلار ئارىسىدىكى ھوقۇق - مەنپەئەت تالىشىش، ئۆزەڭگە سوقۇشتۇرۇشلار ۋە شۇنىڭدەك قوزغىلاڭچىلار ئىچىدىكى ھەر خىل ئىختىلاپلاردىن شەكىللەنگەن سيۇژىتنىڭ كىچىك لىنىيىلىرى بار. ئۇلار غول لىنىيە ئىچىگە خۇددى سىمفونىيىنىڭ قىستۇرما كۈيلىرىگە ئوخشاش تەبىئىي كىرگۈزۈۋېتىلگەن بولۇپ، خىمۇ خىللىق، رەڭدارلىق ۋە كەڭلىكنى شەكىللەندۈرىدۇ. دېمەك، سيۇژىتنىڭ غول لىنىيىسى بىلەن كىچىك لىنىيىلىرى ئۆزئارا كېسىشىپ ۋە گىرەلىشىپ، ئەسەرنى غايەت زور تورسىمان قۇرۇلمىغا ئىگە قىلغان.

ھەممىمىزگە مەلۇم، رومان يېزىش ھېكايە يېزىشقا ئوخشىمايدۇ، رومان ئىجادىيىتى يازغۇچىدىن يېزىقچىلىق ماھارىتىدىن باشقا ناھايىتى پۇختا ئىدىيىۋى تەييارلىق، مول ۋە ئەتراپلىق بىلىم تەييارلىقىنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ ئىككى روماننىڭ ئاپتورى ئىجتىمائىي پەن تەتقىقاتىدا كۆرۈنەرلىك نەتىجىلىرى بار ئالىم بولسىمۇ، ئەمما ئۇ رومان ئىجادىيىتىگە كىرىشىشتىن بۇرۇن ئۆزىنىڭ پۇختا بىلىم ئاساسى، بىلىم قۇرۇلمىسىغا قانائەت قىلماي، خېلى ئۇزاق بىر مەزگىللىكچە ئۆگەنگەن بىلىمىنى تولۇقلىغان. ئۇ ئۆزى بۇ ھەقتە توختىلىپ: مەن يېنىمدىن كىچىك دەپتەرچەمنى ئايرىماي يۈرگىلى يىگىرمە يىل بولۇپ قالدى، دەيدۇ. دېمەك، ئاپتور مۇشۇنداق مول بىلىم جۇغلانمىسىغا تايىنىپ ئىجادىيەتكە كىرىشكەن بولغاچقا، بۇ ئەسەرلەر بىزگە ناھايىتى كۈچلۈك تارىخىي تۇيغۇ بېرىدۇ، ئۇنى شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخى تۇرمۇشىنىڭ بەدىئىي كارتىنىسى دېيىشكە بولىدۇ. بۇ رومانلار شىنجاڭ جەمئىيىتىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي، سودا، قاتناش، مەدەنىيەت، بىناكارلىق، دېھقانچىلىق، ھۈنەرۋەنچىلىك، چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىق، ئېتنوگرافىيە، دىنىي ئېتىقاد، كىشىلىك مۇناسىۋەت، ئۆرپ - ئادەت، ۋەھاكازالاردىن خېلىلا ئىشەنچلىك مەلۇماتلارنى بېرىدۇ. بىرلا مىسال ئالساق، ئاپتورنىڭ ئۇيغۇر، خەنزۇ، قازاق، خۇيزۇ، تاتار، رۇس قاتارلىق ھەرقايسى مىللەت، ھەر خىل تەبىقە، ھەرقاتلام ۋە ئوخشىمىغان جىنس، ئوخشىمىغان ياش قۇرامىدىكى ئادەملەرنىڭ ئاشۇ دەۋرلەردە كىيگەن كىيىملىرىنى شۇ قەدەر ئىنچىكە ۋە دۇرۇس قىلىپ تەسۋىرلىشىمۇ بىزنى قايىل قىلىدۇ. شۇڭا بىز ئۆتكۈر ئەپەندىنىڭ چوڭ ھەجىملىك بۇ ئىككى رومانىنى نۇرغۇن ساھەلەردە بىزنى تەمىنلىگەن ئۇچۇرلىرىغا، بىلىم ۋە تەجرىبىلىرىگە ئاساسەن ئىنسىكلوپېدىيىلىك قىممەتكە ئىگە، دەپ قارايمىز.

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندى ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ پوئېزىيە، پروزا ساھەلىرىدە يۇقىرىدا شەرھلەنگەندەك ئۆچمەس تۆھپىلەرنى ياراتقاندىن تاشقىرى ئەدەبىي تەرجىمە ئىشلىرى بىلەنمۇ شۇغۇللىنىپ، مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا كۆۋرۈكلۈك رول ئويناپ كەلدى. ئۇ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ لى بەي، دۇفۇ قاتارلىق مەشھۇر كلاسسىك شائىرلارنىڭ بىر قىسىم نادىر شېئىرلىرىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ كىتابخانلارغا تونۇشتۇردى. «ليۇخولەن»، «سەي ۋىندجى»، «لى زىچىڭ»، «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» قاتارلىق ھەر خىل ژانىردىكى ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئۆزى مۇستەقىل ياكى باشقىلار بىلەن بىرلىكتە تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇردى.

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندى داڭلىق شائىر، يازغۇچى، ئەدەبىي تەرجىمان بولۇپلا قالماي، يەنە زامانىمىزنىڭ يېتۈك ئالىملىرىنىڭ بىرىدۇر. ئۇ-

نىڭ «ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى ئارۇز ۋەزىن»،
«قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ھەققىدە»،
«ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە روبائىي ۋە ئۇنىڭ سيۇژى-
تى» قاتارلىق يۇقىرى سەۋىيىلىك ئىلمىي ماقالى-
لىرى مەملىكىتىمىز ۋە چەت ئەل ئىلىم ساھەسىدە
كەڭ تەسىر قوزغىدى. ئۇ 1986 - يىلى ئامېرىكى-
نىڭ لوس - ئانژېلىس شەھىرىدە ئېچىلغان دۇنيا
مىللەتلىرىنىڭ تىل - ئەدەبىياتى، تارىخى توغرى-
سىدىكى خەلقئارا ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا قات-
ناشتى. ئۇنىڭ يىغىندا ئوقۇغان «‹قۇتادغۇبى-
لىك›، نىڭ جۇڭگودا تەتقىق قىلىنىشى» ناملىق ما-
قالىسى چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك يۇ-
قىرى باھاسىغا ئېرىشتى. ئۆتكۈر ئەپەندى «قۇتاد-
غۇبىلىك»، «تۈركىي تىللار دىۋانى» قاتارلىق ئە-
سەرلەرنىڭ يەشمىسىنى ئىشلەش، ئۇلارنى نەشىر-
گە تەييارلاپ ئىلىم دۇنياسىغا قايتىدىن تونۇشتۇ-
رۇش ئىشلىرىغا كۆپ ئەجىر سىڭدۈردى. ئۇنىڭ
كۆپ تەرەپلىمىلىك ئىلمىي ئەمگەكلىرىنىڭ ئىچىدە
بولۇپمۇ «قۇتادغۇبىلىك»، «تۈركىي تىللار دىۋا-
نى» ۋە ئۇيغۇر 12 مۇقامىنى مەركەز قىلغان تەتقى-
قات نەتىجىلىرى ئالاھىدە گەۋدىلىكتۇر. ئۇنىڭ يۇ-
قىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە نەتىجىلىرى مىللىي
مەدەنىيەت، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى قاتارلىق
ساھەلەردىكى بىر قىسىم بوشلۇقلارنى تولدۇرۇپ،
بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتنى چوڭقۇرلاشتۇردى، ئىل-
گىرى سۈردى.

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندىنىڭ يېرىم ئەسىر-
دىن ئارتۇقراق ئىجادىيەت ھاياتىدا قولغا كەلتۈر-
گەن غايەت زور مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئىچىدە ئۇنىڭ
مەشھۇر جامائەت ئەربابى بولۇش سۈپىتى بىلەن
ئىشلىگەن ئەھمىيەتلىك خىزمەتلىرىمۇ بار. ئۆت-
كۈر ئەپەندى مەشھۇر دېموكراتىك زات، شۇنداقلا
پارتىيىمىزنىڭ يېقىن دوستى ئىدى. ئۇ يېڭى
جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن جۇڭگو كوممۇنىستىك
پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىنى قىزغىن ھىمايە قى-
لىپ كەلدى. ۋەتەننىڭ بىرلىكى، ئىشلىرىمىزنىڭ
گۈللەپ ياشنىشى ئۈچۈن ئەجىر سىڭدۈردى، ئۇ
پارتىيىنىڭ يېقىن دوستلىرى قاتارىدا ئاپتونوم را-
يونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ 5-، 6 - نۆۋەتلىك
كومىتېتلىرىغا ئەزا بولۇش جەريانىدا سىياسىي كې-
ڭەشنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك بىرلىكسەپ پائالىيەتلى-
رىگە ئاكتىپ قاتنىشىپ، مىللىي مائارىپنى تېز
تەرەققىي قىلدۇرۇش، جەمئىيىتىمىزدە ماددىي مە-
دەنىيەت قۇرۇلۇشىنى چىڭ تۇتۇش بىلەن بىرگە
مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىمۇ كۈچەيتىش قا-
تارلىق مەسىلىلەر توغرىسىدا ھۆكۈمەتكە كۆپ قې-
تىم تەكلىپ لايىھىلەرنى سۇنۇپ، شىنجاڭ ئىقتى-
سادىنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشى، جەمئىيەت ئەخلا-
قىنىڭ ساغلام بولۇشى ئۈچۈن تېگىشلىك ھەسسە
قوشتى. ئۇ ئۆزىگە تاپشۇرۇلغان خىزمەتلەرنىڭ
ھەممىسىنى بىجانىدىللىق بىلەن قېتىرقىنىپ ئىش-
لىدى. ئۇنىڭ زىممىسىگە ناھايىتى كۆپ ئىلمىي
خىزمەتلەر ۋە ئىجتىمائىي ئىشلار يۈكلەنگەنىدى.
بىراق ئۇ زادىلا ھاردىم - تالدىم دېمىدى، ھاياتى-
نىڭ ئاخىرىغىچە ئۆزىنىڭ بۇرچىنى ئادا قىلىپ
كەلدى. ئۇ ھايات چېغىدا ئاپتونوم رايونلۇق سىيا-
سىي كېڭەشنىڭ 5 -، 6 - نۆۋەتلىك كومىتېتلىرى-
نىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى
تارىخ - مەدەنىيەت ئىلىم يۇرتىنىڭ ئەزاسى، شىن-
جاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تەتقىقات-
چىسى، جۇڭگو يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزا-
سى، ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر
بىرلەشمىسىنىڭ ئەزاسى، شىنجاڭ يازغۇچىلار
جەمئىيىتىنىڭ پەخرى مۇدىرىيەت ئەزاسى، جۇڭگو
ئۇيغۇر تارىخ - مەدەنىيەت تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ
دائىمىي ئىشلار مۇدىرىيەت ئەزاسى، جۇڭگو ئاز
سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى ئىلمىي جەمئىيىتى-
نىڭ مۇدىرىيەت ئەزاسى، جۇڭگو قەدىمكى يېزىق
تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ مۇدىرىيەت ئەزاسى، «قۇ-
تادغۇبىلىك» تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رە-
ئىسى، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقات جەم-
ئىيىتىنىڭ دائىمىي ئىشلارمۇدىرىيەت ئەزاسى،
ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەش تارىخ ماتېرى-
ياللىرىنى تۈزۈش - تەھرىرلەش ھەيئىتىنىڭ ئەزا-
سى، شۇنىڭدەك «جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر
ئەدەبىياتى تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، «بۇلاق» مەجمۇ-
ئەسى، «تارىم» ژۇرناللىرىنىڭ تەھرىر ھەيئەت
ئەزاسى قاتارلىق ئىلمىي ۋە ئىجتىمائىي خىزمەت-

لەردە بولۇپ، يۈكلەنگەن ۋەزىپىلەرنى ياخشى ئورۇنداپ كەلگەندى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆتكۈر ئەپەندىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت ۋە ئىلمىي تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغانلىقىغا 50 يىل بولغانلىقى مۇناسىۋىتى بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەش، ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى ۋە شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى 1993 - يىلى 7 - ئايدا ئۈرۈمچىدە ئۇيۇشتۇرغان كاتتا يىغىلىشتا، يىغىنغا قاتناشقان 150 تىن ئارتۇق ئالىم، مۇتەخەسسىس ۋە ھەر ساھە ۋەكىللىرى ئۆتكۈر ئەپەندىنىڭ مەنىلىك ئۆتكەن ئىجادىي ھاياتى ۋە غايەت زور نەتىجىلىرىگە يۇقىرى باھالار بېرىش بىلەن بىرگە ئۇنىڭ خەلق ئۈچۈن ئىشلەش روھىنى، جان كۆيدۈرۈپ ئىشلىگەن ئىجتىمائىي خىزمەتلىرىنى شۇنىڭدەك ئۇنىڭ ئاددىي - ساددىلىقى، سەممىيلىكى، كەمتەرلىكى، كوللېكتىپنىڭ ئىشلىرىغا ئۆزىنى بېغىشلىشى قاتارلىق ئېسىل پەزىلەتلىرىنىمۇ ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ مەدھىيىلىگەندى. ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ئىبراھىم روزى ئۆز سۆزىنى خۇلاسىلەپ: «قىسقىسى، ئۇ ۋەتەنپەرۋەر زاتلاردا بولۇشقا تېگىشلىك ۋەتەننى سۆيۈش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ھىمايە قىلىش، ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىش ۋە ھۆكۈمەت بىلەن خەلق ئوتتۇرىسىدا كۆۋرۈكلۈك رول ئويناشتىن ئىبارەت شەرەپلىك تارىخىي بۇرچىنى مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن ئادا قىلدى.»① دېدى.

دەرۋەقە، ئۆتكۈر ئەپەندى ئاخىرقى تىنىقلىرىغىچە ئەنە شۇنداق ياشىغان ۋە شۇنداق ئىشلىگەنىدى. ئۇ ھەتتا سەكراتقا چۈشۈپ قالغان چېغىدىمۇ ئۆز مەسئۇلىيىتىنى ئۇنتۇپ قالماي، يوقلىغىلى كەلگەن ياش يازغۇچىلارنى مىللەتنىڭ مۇنەۋۋەر مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىگە ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىپ، بىر نىيەت، بىر مەقسەتتە زىچ ئىتتىپاقلىشىپ، ئەدەبىياتىمىزنى يەنىمۇ گۈللەندۈرۈشكە دەۋەت قىلغانىدى. بىراق شۇم ئەجەل خەلقىنىڭ بۇ سۆيۈملۈك ئوغلانىنى يۇتۇپ كەتتى. بۈيۈك ئالىم، ئاتاقلىق شائىر ۋە يازغۇچى ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندى 1995 - يىل 10 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ئۈرۈمچىدە كۆزىنى مەڭگۈلۈككە يۇمدى. بۇ ئەلۋەتتە ئەدەبىياتىمىز ئۈچۈن شۇنداقلا ئىلمىي تەتقىقاتىمىز ئۈچۈن تولدۇرۇۋالغىلى بولمايدىغان زور يوقىتىش. بىز قايغۇردۇق ۋە ئۆزىمىزنىڭ سېغىنىش ھېسسىياتىمىزنى ئىپادىلىدۇق. بىراق ئەڭ ياخشى خاتىرىلەش — قايغۇنى كۈچكە ئايلاندۇرۇشتۇر. بىز ئۆتكۈر ئەپەندىدىن مىراس قالغان تەۋەررۈكلەرنى كۆڭۈل قويۇپ تەتقىق قىلىشىمىز، ئۇلاردىن ئەستايىدىللىق بىلەن ئۆگىنىشىمىز لازىم. ئۆتكۈر ئەپەندىدىن بىزگە تەۋەررۈك بولۇپ قالغان نەرسىلەر ئاز ئەمەس، لېكىن ئەڭ قىممەتلىكى ئۇنىڭ تىنماي ئىزدىنىش روھىدۇر. مانا مۇشۇ روھ تومۇرلىرىمىزدا شاۋقۇنلايدىغان بولسا، بىز جەزمەن ئىلمىي تەتقىقات ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەتتە تېخىمۇ زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرەلەيمىز؛ ئىلىم - پەننىڭ تاڭ داۋانلىرىغا يامىشىپ چىقالايمىز.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «تارىم» ژۇرنىلى 1993 - يىللىق 9 - سانىدىكى ئۆتكۈر ئەپەندى ئىجادىيىتىنىڭ 50 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن يىغىن توغرىسىدا بېرىلگەن خەۋەر.
2. ئەنۋەر ئابدۇرېھىمنىڭ: «قەشقەر كېچىسى» داستانى توغرىسىدىكى ماقالىسى، «تارىم» ژۇرنىلى 1993 - يىللىق 9 - سان.
3. ئازاد سۇلتان: «ئۇيغۇر بۈگۈنكى زامان ئەدەبىياتى توغرىسىدا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1997 - يىل نەشرى.
4. «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1995 - يىللىق 4 - سان.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

① «تارىم» ژۇرنىلى 1993 - يىلى 9 - سانى، 160 - بەت.

ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مۇھىت بۇلغىنىش ئەھۋالى، سەۋەبلىرى ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش چارىلىرى ھەققىدە

قاھارجان ئىبراھىم*

قىسقىچە مەزمۇنى: يېقىنقى بىرقانچە يىلدىن بۇيان شىنجاڭ
نوپۇسىنىڭ تېز سۈرئەتتە ئېشىشىغا، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش كۆلىمىنىڭ
ئۈزلۈكسىز كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، تەبىئىي بايلىقنى قارىسىغا تەرتىپسىز
ئېچىش ۋە ئۈنۈمىدىن تۆۋەن دەرىجىدە پايدىلىنىش ئەھۋالى يۈز بەردى.
بۇنىڭدىن كېلىپ چىققان ھەر تۈرلۈك مۇھىت بۇلغىنىش ۋە ئېكولوگى-
يىلىك تەڭپۇڭلۇقنىڭ بۇزۇلۇشى ئېغىر بولدى. بۇ ماقالىدە، يۇقىرىقى
مەسىلىلەرنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبلىرى ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىشنىڭ
چارە - تەدبىرلىرى قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

摘要：近几年来，随着新疆人口的增长、经济建设规模不断扩大，出现了对资源的无序开发和低效利用的情况，由此引发的环境污染和生态平衡的破坏日益严重。本文论述上述问题产生的原因及预防的措施。

Abstract: In recent years, with the rapid increasing of the population of Xinjiang. the scale of economic construction is extending continuously and the resources have been exploited irregularly and inefficiently. So the pollution of the environment and the destroying of ecology become more and more serious. This article expounded the reasons and prevention measures of the problems above

يولداش جياڭ زېمىن «سوتسىيالىستىك زاما-
نىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا دائىر مۇھىم مۇناسى-
ۋەتلەرنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش ھەققىدە» نام-
لىق ئەسىرىدە «زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدا
ئىزچىل تەرەققىياتنى زور ستراتېگىيە قىلىش
لازىم. نوپۇسنى تىزگىنلەش، بايلىق مەنبەسىنى
تېجەش، مۇھىتنى قوغداشنى مۇھىم ئورۇنغا قو-
يۇپ، نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى بىلەن ئىجتىمائىي
ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ماس-
لاشتۇرۇپ، ياخشى خاراكتېرلىك دەۋر ھاسىل قى-
لىش لازىم» . دەپ كۆرسەتتى. بۇ مۇھىم يوليو-
رۇق تېز مۇددەتتە ئېلىمىزدە خەلق ئىگىلىكىنى
داۋاملىق، مۇقىم، تېز سۈرئەتتە، ماس قەدەمدە
راۋاجلاندۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ مۇھىم كاپا-

• قاھارجان ئىبراھىم: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىگىلىك باشقۇرۇش فاكۇلتېتىنىڭ لېكتورى.

لىتى، شۇنداقلا شىنجاڭنىڭ تەبىئىي بايلىق ئەۋزەللىكى ستراتېگىيىسىنى قوللىنىپ، «9 - بەش يىللىق» پىلان ۋە 2010 - يىلىغىچە بولغان يىراق كەلگۈسى نىشانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشىدىكى مۇھىم تەدبىردۇر.

شىنجاڭنىڭ بايلىق ئەۋزەللىكى ستراتېگىيىسى ئېلىمىزنىڭ كېيىنكى ئەسىردىكى ئىقتىسادىي گەۋدە تەرەققىيات ستراتېگىيىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. مەركەز شىنجاڭنى مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە كېيىنكى ئەسىرنىڭ دەسلەپىدىكى تەبىئىي بايلىقنى ئېچىش ۋە ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى قىلىپ بەلگىلىدى. شىنجاڭ كەلگۈسىدە نېفىت، تەبىئىي گاز، خىمىيە سانائىتىنى ئاساس قىلغان دۆلەت دەرىجىلىك ئۇنىۋېرسال زامانىۋىلاشقان خىمىيە سانائىتى بازىسى، ئون مىليون مولىق دۆلەت دەرىجىلىك ئاشلىق بازىسى ۋە مەملىكەت بويىچە ئەڭ چوڭ تاۋار پاختا بازىسى، ئاساسلىق تاتلىق كۆكتاتتىن شېكەر ئىشلەش بازىسى، چارۋىچىلىق بازىسى ۋە ئەلا سۈپەتلىك قوغۇن- تاۋۇز، مېۋە بازىسى قىلىپ قۇرۇپ چىقىلىدۇ. بۇنىڭدىن كېيىنكى 15 يىلدا شىنجاڭ ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ۋە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى جەھەتتە ئەزەلدىن كۆرۈلۈپ باقمىغان تارىخىي پۇرسەتكە يۈزلىنىدۇ. چۈنكى، سانائەت ۋە ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنىڭ يۆتكىلىشى بىلەن مەبلەغ، تېخنىكا، ئىقتىساس ئىگىلىرى يۈرۈشتۈرۈلىدۇ ۋە ئۇچۇر زور مىقداردا ئېقىپ كىرىدۇ ھەمدە قۇرۇلما دەرىجىسى يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ. بۇنىڭ بىلەنلا قالماي، بەلكى كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ، ئەلالىرىنى توپلاش، ئۈنۈمنى ئۆستۈرۈش، ئۆزئارا ياردەمنى كۈچەيتىش قاتارلىق فۇنكسىيىلەر جارى قىلدۇرۇلىدۇ. بۇ ئارقىلىق شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشى تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىنىپ، ئېلىمىزنىڭ XXI ئەسىردىكى ئىقتىسادىنى داۋاملىق ماس قەدەمدە تەرەققىي قىلدۇرىدىغان كۈچلۈك ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ شەكىللەندۈرۈلىدۇ.

لېكىن، بىز شۇنى سەگەكلىك بىلەن تونۇپ يېتىشىمىز كېرەككى، شىنجاڭ ئاسىيانىڭ مەركىزىي قىسمىغا جايلاشقان، دېڭىز - ئوكياندىن خېلىلا يىراق، كىلىماتى قۇرغاق، ياز پەسلى ئىسسىق، قىش پەسلى قاتتىق سوغۇق ھەم ئۇزۇن، ھۆل - يېغىن مىقدارى ئاز، بوستانلىق - يېشىللىق كۆلىمى كۆپ ئەمەس. يەرلەرنىڭ قۇملىشىپ كېتىش ئەھۋالى ئېغىر، تەبىئىي پاكىزلىنىش ئىقتىدارى تۆۋەن، ئېكولوگىيىلىك مۇھىتى ناھايىتى ناچار. شۇڭا، بۇنىڭدىن كېيىنكى 15 يىلدا، ھەتتا تېخىمۇ ئۇزاق بىر مەزگىل ئىچىدە شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشى مەيلى قايسى سۈرئەتتە تەرەققىي قىلمىسۇن، كان بايلىقلىرى قانچىلىك كۆلەمدە ئېچىلمىسۇن، جەزمەن نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىنى تىزگىنلەش، مۇھىت بۇلغىنىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش كېرەك. ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى ئاسراشنى بىرىنچى دەرىجىلىك چوڭ ئىش ۋە ستراتېگىيىلىك ۋەزىپە ئورنىدا كۆرۈشىمىز، «كۆز ئالدىمىزدىكى تەرەققىياتنى ياخشى تۇتۇش بىلەنلا قالماي، يەنە كېيىنكى ئەۋلادلار ئۈچۈن باش قاتۇرۇشىمىز، ھەرگىزمۇ ئەجدادلارنىڭ ئىشىنى يەپ، ئەۋلادلارنىڭ يولىنى ئۈزۈپ قويماسلىقىمىز، تەبىئىي بايلىقنى ئىسراپ قىلىش ۋە ئاۋۋال بۇلغاپ، ئاندىن داۋالاش - تۈزەش يولىدا ماڭماسلىقىمىز» كېرەك. داۋاملىق تەرەققىي قىلدۇرۇش يولىدا تەۋرەنمەي مېڭىشىمىز لازىم. بۇ كېيىنكى ئەۋلادلارنىڭ بىزدىن كۈتكەن ئۈمىدى ۋە بىزگە قويغان تەلىپى بولۇپلا قالماي، بەلكى شىنجاڭ، ھەتتا پۈتۈن مەملىكەتنىڭ جەمئىيەت مۇقىملىقىنىڭ، ئىقتىسادنىڭ تېز سۈرئەتتە داۋاملىق، ماس قەدەمدە تەرەققىي قىلىشىنىڭ زۆرۈر شەرتى ۋە ئىشەنچىلىك كاپالىتى.

ئەمما، رېئاللىق كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە باقمايدۇ. يېقىنقى بىرقانچە يىللاردىن بۇيان شىنجاڭ نوپۇسىنىڭ تېز سۈرئەتتە ئېشىشىغا، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش كۆلىمىنىڭ ئۈزلۈكسىز كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، چەكلىك تەبىئىي بايلىققا قارىتا زور كۆلەملىك تەرتىپسىز ئېچىش ۋە ئۈنۈمىدىن تۆۋەن دەرىجىدە پايدىلىنىش ئەھۋالى يۈز بەردى، بۇنىڭدىن كېلىپ چىققان ھەر تۈرلۈك مۇھىت بۇل-

غىنىشى ۋە ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنىڭ بۇزۇلۇشى ئىنتايىن ئېغىر بولدى. بۇ ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە تەرەپلەردە ئىپادىلىنىدۇ.

1. تېرىلغۇ يەرنىڭ ئازىيىپ كېتىشى، تۇپراق مۇنبەتلىكىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشى ۋە شورلىشىپ كېتىش ئەھۋالىنىڭ ئېغىر بولۇشى

ئىككىنچى قېتىملىق يەر تەكشۈرۈش نەتىجىسىگە ئاساسلانغاندا، شىنجاڭ تۇپرىقىنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 1 مىليون 663 مىڭ 100 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە، بوستانلىق كۆلىمى پەقەتلا 4.6% بولۇپ، ئېچىشقا بولىدىغان بوز يەر 7 مىليون 330 مىڭ گېكتار، ئىشلىتىلىۋاتقان تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 4 مىليون 125 مىڭ گېكتار كېلىدۇ. يېقىنقى بىر قانچە يىلدا نوپۇسنىڭ تېز سۈرئەتتە ئېشىشى، شەھەر قاتناش، ئېنېرگىيە قاتارلىقلار قۇرۇلۇشى كۆلىمىنىڭ كېڭىيىشى، بولۇپمۇ، يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە يېزا ئولتۇراق ئۆي قۇرۇلۇشىنىڭ جانلىنىشى بىلەن تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ ئازىيىپ كېتىش ۋەزىيىتىنى ئۈنۈملۈك تىزگىنلەش مۇمكىن بولماي قالدى. دېھقانچىلىق يەرلىرىگە سۇ باشلاپ، سۇغىرىش كۆلىمىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، تۇپراقنىڭ شورلىشىپ كېتىشى تەدرىجىي كۆپىيىپ، تەكشۈرۈلگەن يەر كۆلىمىنىڭ 32.8% نى ئىگىلىدى. بۇنىڭ ئىچىدىكى تەخمىنەن 60% ى يېقىنقى 15 يىل ئىچىدە شەكىللەنگەن. سانائەتتىن چىقىرۋېتىلگەن «ئۈچ كېرەكسىز» نەرسە ۋە زور مىقداردا ئىشلىتىلگەن دېھقانچىلىق دورىلىرى ھەمدە خىمىيىلىك ئوغۇتلارنى مۇۋاپىق ئىشلەتمەسلىك قاتارلىقلار تۇپراقنىڭ بۇلغىنىشىنىڭ ئاساسىي سەۋەبى. 1994 - يىلى شىنجاڭنىڭ سانائەت قاتتىق جىسىملىرى كېرەكسىز ماددىلىرى مىقدارى 4 مىليون 950 مىڭ توننا (تارىختىن بۇيان توپلانغان مىقدارى 19 مىليون 420 مىڭ توننا)، ئۇنىۋېرسال پايدىلىنىش نىسبىتى 34.7%، يەر مەيدانىدىن ئىگىلىگەن كۆلىمى 931 كۋادرات مېتىر، كېرەكسىز سۇنىڭ قويۇلۇش مىقدارى 179 مىليون 450 مىڭ توننا، كېرەكسىز سۇنىڭ قويۇۋېتىلىش كۆرسەتكۈچكە يېتىش نىسبىتى 32.3% بولغان. بۇنىڭ ئىچىدە مۇتلەق زور مىقداردىكىسى يەر ۋە دېھقانچىلىق يەرلىرىگە ئېقىپ كىرگەن.

2. يەرنىڭ قۇملىشىپ كېتىش ئەھۋالىنىڭ ئېغىر بولۇشى

شىنجاڭنىڭ چۆل - قۇملۇققا ئايلانغان ئومۇمىي يەر كۆلىمى 995 مىڭ 900 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، پۈتۈن ئاپتونوم رايون ئومۇمىي يەر مەيدانىنىڭ 62% نى ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە قۇملۇق 430 مىڭ 400 كۋادرات كىلومېتىرنى چۆل 326 مىڭ 400 كۋادرات كىلومېتىرنى ئىگىلەيدۇ. تارىم ئويمانلىقىدىكى تەكلىماكان قۇملۇقى ۋە جۇڭغار ئويمانلىقىدىكى قۇربان تۇڭغۇت قۇملۇقى ئېلىمىزدىكى بىرىنچى، ئىككىنچى چوڭ قۇملۇقلاردۇر. يېقىنقى بىر قانچە يىلدىن بۇيان تارىم ۋە جۇڭغار نېفىت، تەبىئىي گاز مەنبەلىرىنىڭ قېزىلىشى بىلەن يەر ئاستى سۈيى ئىشلىتىلىپ، بىر قىسىم قۇملۇقلارغا جايلاشقان دەريا ئېقىنلارنىڭ تۆۋەن ئېقىنلىرى قۇرۇپ كەتكەن. نەتىجىدە، قۇملۇقلار ئەتراپىدىكى يەرلەرنىڭ قۇرغاقلىشىپ كېتىشى، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ قاغجىراپ كېتىشى، شامال كۈچىنىڭ كۈچىيىپ كېتىشى قاتارلىق ھادىسىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بولۇپ-

مۇ، چۆللۈك ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ ئۈزلۈكسىز تۇردە كېسىلىشى، قېزىلىشى شۇ يەرلەردىكى قۇم ۋە قۇم تۆپىلىكلىرىنىڭ كۆچۈشىنى تېزلەتكەن. يەنە قارىغۇلارچە، ئاڭسىز ھالدا يەر ئېچىش قاتارلىق سەۋەبلەر قۇملۇق بىلەن بوستانلىقلار تۇتىشىدىغان جايلاردا قۇم ئاپىتىنىڭ كۈنسېرى ئېغىرلىشىپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. تارىم دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدىكى ئالاقان دېگەن يەرنىڭ قۇملىشىش كۆلىمى 1978 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە ھەر يىلى %2.23 تېزلىك بىلەن كۆپەيىپ، شىنجاڭدا تەخمىنەن 200 گېكتار تېرىلغۇ يەر ۋە ئۈچتىن بىر قىسىم تەبىئىي يايلاق قۇملىشىش تەھدىتىگە ئۇچرىغان.

3. ئورمانلىق كۆلىمى ئازىيىپ، ئوتلاق مەيدانلىرىنىڭ تارىيىپ كېتىشى

شىنجاڭ ئېلىمىزدىكى ئورمان كۆلىمى ئەڭ ئاز رايونلارنىڭ بىرى، ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى %1.57 بولۇپ، مەملىكەتنىڭ %13.4 لىك سەۋىيىسىدىن خېلىلا تۆۋەن. يايلاق كۆلىمى 57 مىليون 250 مىڭ گېكتار بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە پايدىلىنىش ئۈنۈمىگە ئىگە يايلاق كۆلىمى 48 مىليون گېكتار. بۇ پۈتۈن مەملىكەتتىكى پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە يايلاق كۆلىمىنىڭ %20.4 نى ئىگىلەيدۇ. يېپىنچا ئورمان يەر شارىنىڭ ئېكولوگىيىلىك سىستېمىسىدىكى ھەل قىلغۇچ ئامىل، شۇنداقلا يەر شارىنىڭ ساغلاملىق ئەھۋالىنىڭ مۇھىم بىر كۆرسەتكۈچى. مۇتەخەسسىسلەرنىڭ مۆلچەرلىشىچە، ھەربىر ئادەمگە ئون كۋادرات مېتىر كۆلەمدە ئورمان بولغاندا، ئاندىن ھاۋانىڭ بۇلغىنىشىغا ئۇچرىمايدىكەن، ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى ئادەتتە %30 دىن يۇقىرى بولغاندا، ئاندىن بىر قەدەر ياخشى ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى ساقلاپ قالغىلى بولىدىكەن. ھازىر ياپونىيىنىڭ ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى %67، فىنلاندىيىنىڭ %69، بىرازىلىيىنىڭ %65.8 ئىكەن، ئېلىمىزدە بولسا، پەقەت يەتتە ئۆلكە، ئاپتونوم رايوندىلا %30 لىك ئۆلچەمگە يېتىدۇ. شىنجاڭ نوپۇسىنىڭ تېز سۈرئەتتە كۆپىيىشى، شەھەر ۋە ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش كۆلىمىنىڭ ئۈزلۈكسىز كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، ھەددىدىن ئارتۇق قېزىش، كېسىش، ئورمانلارنى يوقىتىپ بوز يەر ئېچىش، ئوتلاقلارنى تېرىلغۇ يەرگە ئايلاندۇرۇش، ئورمان ئوت ئاپىتى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن شىنجاڭنىڭ ئورمان ۋە يايلاق كۆلىمى تەدرىجىي ئازىيىپ، ھاۋارايى مۇھىتنى يامانلاشتۇرۇۋېتىپلا قالماستىن، يەنە سۇ - تۇپراقنىڭ ساقلىنىشىنى ئاجىزلىتىپ ئۈزۈلۈكسىز سۈپىتىدىكى سۇ ۋە ھاۋانىڭ ئىقتىدارىنى يوقاتماقتا.

4. سۇ بايلىقى بۇلغىنىشىنىڭ ئېغىر بولۇشى

قېزىلما بايلىقلار ۋە سانائەت كۆلىمىنىڭ ئۈزلۈكسىز كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، سانائەتتىن چىقىرىۋېتىلگەن كېرەكسىز سۇ مىقدارىمۇ ئۈزلۈكسىز ئاشقان. 1994 - يىلى شىنجاڭنىڭ سانائەتتىن چىقىرىۋېتىلگەن كېرەكسىز سۇ مىقدارى 179 مىليون 430 مىڭ توننا بولغان، كېرەكسىز سۇ قويۇپ بېرىش كۆرسەتكۈچى %32.3 گە يەتكەن. پاكىزلىنىشتىن ئۆتمىگەن كېرەكسىز سۇ بىۋاستە تەبىئەتكە تارقىلىپ، تېرىلغۇ يەر، دەريا ئېقىنى، كۆل، يەر ئاستى سۈيى مەنبەسى قاتارلىقلارغا ئېقىپ كىرىپ، سۇ بايلىقى قاتارلىق ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى قاتتىق بۇلغىنىشقا ئۇچراتقان. مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ پۈتۈن ئاپتونوم رايونىمىزدىكى 18 دەريا ئېقىنىنىڭ سۇ سۈپىتىنى تەك-

شۇرۇشىغا ئاساسلانغاندا، شەھەرلەردىن كېيىن
ئۆتىدىغان دەريا ئېقىنلىرىدا ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا
روشەن بۇلغىنىش بەلگىسى مەۋجۇت بولۇپ، ئا-
ساسلىق بۇلغىغۇچى نەرسە ئوكسىگېن سەرپ قىلى-
دىغان ئورگانىك ماددا ئىكەن. شۇيمۇ دەرياسى
(تۇگمەنلىك ئېقىنى) ، كۆنچى دەرياسى قاتارلىق-
لاردا بۇلغىنىش بىر قەدەر ئېغىر بولۇپ، سۇ
سۈپىتىنىڭ پېرمانگانات كۆرسەتكۈچ سانى، ئامى-
ياكلىق ئازوت، نىترىتلار قاتارلىق كۆپ خىل
كۆرسەتكۈچلىرى دۆلەتنىڭ يەر ئۈستى سۈيى مۇ-
ھىتى 2- دەرىجىلىك ئۆلچىمىدىن ئېشىپ كەتكەن.
11 شەھەرنىڭ يەر ئاستى سۈيى سۈپىتىنى تەكشۈر-
گەندە، يەر ئاستى سۈيىنىڭ ئومۇمىي قاتتىقلىقى
ئورتاق ھالدا بىر قەدەر يۇقىرى چىققان. بۇنىڭ
ئىچىدە ئۈرۈمچى، كورلا، ئالتاي قاتارلىق شەھەر-
لەرنىڭ يەر ئاستى سۈيىنىڭ ئومۇمىي قاتتىقلىقى
ئۆلچەمدىن ئېشىپ كەتكەن. بولۇپمۇ ئۈرۈمچىنىڭ
يەر ئاستى سۈيىنىڭ بۇلغىنىشى نىسبەتەن ئېغىر،
ئومۇمىي قاتتىقلىق دەرىجىسىدىن باشقا، نىترىتلا-
ر، تۇز سۇلفات قاتارلىق كۆرسەتكۈچلىرىمۇ دۆلەت
بەلگىلىگەن تۇرمۇشقا، ئىستېمالغا ئىشلىتىلىدىغان
سۇ ئۆلچىمىدىن ئېشىپ كەتكەن. شىنجاڭدىكى
يەتتە كۆل، سۇ ئامبىرىنىڭ سۇ سۈپىتىنى تەك-
شۈرگەندە، ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا ئوكسىگېن سەرپ
قىلىدىغان ئورگانىك ماددا بىلەن بۇلغىنىش مەۋ-
جۇت ئىكەنلىكى ئىسپاتلانغان. بۇنىڭ ئىچىدە موگۇ
كۆلىنىڭ بۇلغىنىشى ئېغىر، سەيۇوپۇ كۆلىنىڭ
سۇ سۈپىتىدە خىمىيىلىك ئوكسىگېن سەرپ قىلى-
دىغان مىقدارى ئۆلچەمدىن ئېشىپ كەتكەن. ئېلى-
مىزدىكى ئەڭ چوڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق تاتلىق سۇ
كۆلى باغراش كۆلىنىڭ بۇلغىنىش مەسىلىسى كۈن-
سېرى ئېغىرلىشىپ بارماقتا. مۇناسىۋەتلىك ئو-
رۇنلارنىڭ ئۆلچەپ ھېسابلىشىغا قارىغاندا، ھەر
يىلى بۇ كۆلگە چىقىرىلىدىغان سانائەت، يېزا ئىگى-
لىكى كېرەكسىز سۈيى 200 مىليون كۇب مېتىر-
غا يەتكەن. يېقىنقى ئون نەچچە يىلدىن بۇيان ئەھ-
ۋال تېخىمۇ ئېغىرلىشىپ كەتكەن. ئەگەر بۇ ئەھ-
ۋال ئۆز ۋاقتىدا تىزگىنلەنمىسە، باغراش كۆلى
كەلگۈسىدە لوپنۇر كۆلىگە ئوخشاش قۇرۇپ كې-
تىش خەۋپىگە دۇچ كېلىشى مۇمكىن.

5. ئاتموسفېرا بۇلغىنىشىنىڭ ئېغىر بولۇشى

ئاتموسفېرا بۇلغىنىشىنى ئاساسەن كۆيدۈ-
رۈشكە ۋە كان مەھسۇلاتلىرىنى پىشش■لاپ
ئىشلەشكە ئىشلىتىدىغان يېقىلغۇلار كەلتۈرۈپ چى-
قىرىدۇ. ئاتموسفېرا بۇلغىنىشىنىڭ تۈرلىرى
كۆپ، ئاساسلىقى چاڭ - توزان قاتارلىقلاردىن ئى-
بارەت. 1994 - يىلى شىنجاڭنىڭ سانائەتتىن چى-
قىرىۋېتىلگەن كېرەكسىز گاز ئومۇمىي مىقدارى
1584 يۈز مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، پاكىزلاپ
بىر تەرەپ قىلىش نىسبىتى %20. 67 بولغان.
شىنجاڭدىكى 16 شەھەرگە قارىتا ئېلىپ بېرىلغان
تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، شىنجاڭدا ئاتموسفېرا
بۇلغىنىشىنىڭ بەلگىلىك ئىپادىلىرى چاڭ - تو-
زان، كۆمۈر ئىسى ئارىلاشقان نەرسىلەر ۋە ئىسسى-
نىش مەزگىلىدە كۆمۈر ئىسى تىپىدىكى نەرسىلەر
ئارقىلىق بۇلغىنىشتا كۆرۈلىدۇ. ئىسسىنمايدىغان
مەزگىلدە چاڭ - توزاننىڭ بۇلغىشى ئېغىرراق
بولىدۇ. 1994 - يىلى تەكشۈرۈش ئارقىلىق شىن-
جاڭدىكى 16 شەھەر ئىچىدە ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ
ئاتموسفېرا بۇلغىنىشى ئەڭ ئېغىر ئىكەنلىكى ئىس-
پاتلانغان. ئاتموسفېرا دانىچىلىرى كاربون (Ⅳ)
ئوكسىدىدىن تەركىب تېپىپ، كۈنىگە ئوتتۇرا ھې-
ساب بىلەن ئايرىم - ئايرىم ھالدا 501 مىكروگرام
/ كۇب مېتىر، 113 مىكرو گرام / كۇب مېتىر
ۋە 107 مىكروگرام / كۇب مېتىردىن توغرا كەل-
گەن. بۇنىڭ بىلەن دۆلەتنىڭ ئاتموسفېرا مۇھىت
سۈپىتى 2 - دەرىجىلىك ئۆلچىمىدىنمۇ ئېشىپ كې-
تىپ، ئىس - تۈتەك بىلەن بۇلغانغان تىپىك شەھەر
بولۇپ قالغان. بۇ كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان خەلق-
نىڭ ھاياتى، مال - مۈلكىنىڭ زىيانغا ئۇچرىشى
ۋە ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنىڭ بۇزۇلۇشىنى مۆل-

چەرلەش تەس.

6 . شاۋقۇن - سۇرەن بىلەن بۇلغىنىشنىڭ كۈنسېرى ئېغىر بولۇشى

قېزىلمىغان كان بايلىقلىرىنى ئېچىش، شەھەر تاش يول قاتنىشى ۋە سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ھەممىسى ئوخشاشمىغان دەرىجىدە شاۋقۇن - سۇرەن بىلەن بۇلغىنىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شاۋقۇن - سۇرەن بىلەن بۇلغىنىش ھەممىشە بىر قىسىم ھايۋانات، جانلىقلارنى ماكانلىرىدىن يۆتكىلىشكە مەجبۇر قىلىپ، ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇققا تەسىر يەتكۈزىدۇ. مەسىلەن، يېقىنقى بىرقانچە يىلدىن بۇيان قۇشقاچ، قاغا قاتارلىق قۇشلار زور دەرىجىدە ئازىيىپ كەتتى. شاۋقۇن - سۇرەن بۇلغىنىشى ئېغىرلاشسا، ئادەم بەدىنىنىڭ فىزىئولوگىيىلىك قانۇنىيىتىگە ۋە نېرۋا سىستېمىسىغا تەسىر يېتىپ كېسەل پەيدا قىلىدۇ. پۈتۈن ئاپتونوم رايونىمىزدىكى 14 شەھەرنىڭ تاش يول قاتنىشى شاۋقۇن - سۇرىنىنى تەكشۈرۈشكە ئاساسلانغاندا %60 شەھەرنىڭ يوللىرىدا قاتناش شاۋقۇنى ئۆلچەمدىن ئېشىپ كەتكەن، بۇنىڭ ئىچىدە ئۈرۈمچى (80 دېتسىبېل)، قۇمۇل (77 دېتسىبېل)، قەشقەر (74 دېتسىبېل) قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ نىسبەتەن ئېغىرراق.

7 . رادىئوئاكتىپلىق بۇلغىنىش

مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ شىنجاڭدىكى رادىئوئاكتىپلىق ئىزوتوپ ئىشلىتىدىغان 52 ئورۇنغا قارىتا ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشىدىن ئىسپاتلىنىشىچە، رادىئوئاكتىپلىق ئىزوتوپ ئىشلىتىش ئومۇمىي مىقدارى 100536.82 (كيۇرى 1015 × 3.72) بولۇپ، دۆلەتنىڭ مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىلىرىدىكى ئۆلچەمگە ئاساسەن ئۇيغۇن بولغان. ئەمما، كۆمۈر قاتارلىق كان بايلىقلىرىنى ئېچىش جەريانىدا بىر قەدەر ئېغىر رادىئوئاكتىپلىق بۇلغىنىش مەسىلىسى مەۋجۇت، مۇھىت تەكشۈرۈش تارماقلىرىنىڭ ئۈرۈمچى جەنۇبىي تاغ كان رايونىدىكى قالدۇق قېزىلمىلار ئورنىنىڭ رادىئوئاكتىپلىق بۇلغىنىش نۇقتىسىدىن سىرت رايونلارنى تەكشۈرۈشكە ئاساسلانغاندا، «ئۈچ بۇرجەكلىك ئورمان بەلبېغى» بۆلىكىدە تەخمىنەن 5000 كۋادرات مېتىر سىرتىغا چۈشكەن رادىئوئاكتىپلىق ئىزوتوپ مىقدارى نىسبىتى ئۆلچەمدىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتكەن. 1994 - يىلى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ كۆپ قېتىم ھەمكارلىشىپ تىزگىنلىشى ئارقىلىق ھازىر «ئۈچ بۇرجەكلىك ئورمان بەلبېغى» نىڭ رادىئوئاكتىپلىق بۇلغىنىش بۆلىكىنىڭ رادىئوئاكتىپلىنىش سەۋىيىسى دۆلەت بەلگىلىگەن چەك ئۆلچىمىدىن تۆۋەن بولماقتا.

ھازىرقى مۇھىت بۇلغىنىش ئومۇمىي ئەھۋالىدىن قارىغاندا، شىنجاڭنىڭ مۇھىت سۈپىتى يەنىلا ياخشى. لېكىن قىسمەن ھالدىكى بىر قەدەر ئېغىر بولغان مۇھىت بۇلغىنىشى ۋە ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇق بۇزۇلۇش مەسىلىسى مەۋجۇت. بىز جەزمەن پۈرسەتنى تۇتۇپ، تەرەققىيات ۋە ئېچىۋېتىش قەدىمىنى تېزلىتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، مۇھىت بۇلغىنىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنى قوغداش خىزمىتىنى چىڭ تۇتۇپ ئىشلىشىمىز، ھەرگىزمۇ قول قوشتۇرۇپ قاراپ تۇرماسلىقىمىز لازىم.

شىنجاڭنىڭ مۇھىت بۇلغىنىشىنىڭ سەۋەبلىرى كۆپ تەرەپلىك، بەزىلىرى ئىلگىرىدىن قېپقالغان، بەزىلىرى بولسا يېقىنقى بىرقانچە يىللاردىن بۇيان تەدرىجىي پەيدا بولغان مەسىلىلەردۇر. يىغىپ ئېيتقاندا تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تەرەپلەردىكى سەۋەبلەردىن ئىبارەت:

1. نوپۇسنىڭ ھەددىدىن زىيادە تېز كۆپىيىشى، شەھەر كۆلىمىنىڭ ئۈزلۈكسىز كېڭىيىشى.

شىنجاڭنىڭ زېمىنى كەڭ، لېكىن ئىنسانلار ئولتۇراقلىشىشقا بولىدىغان بوستانلىق كۆلىمى ئاران ئومۇمىي يەر مەيدانىنىڭ 4.6% نى ئىگىلەيدۇ. بۇ چەكلىك يەر بايلىقىنىڭ نوپۇسنى سىغدۇرۇش ئىقتىدارى ئىنتايىن تۆۋەن. 1994 - يىلى شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 16 مىليون 327 مىڭ بولۇپ، تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى 13.39‰ كە يەتكەن، بۇ جياڭسۇ ئۆلكىسىنىڭ 8.95‰ لىك سەۋىيىسىدىن يۇقىرى. شەھەر ئاھالىسىنىڭ زىچلىقىمۇ بارغانسېرى ئۆرلىمەكتە. 1990 - يىلى قەشقەر شەھىرى نوپۇسىنىڭ زىچلىقى ھەر كۋادرات كىلومېتىر يەرگە 2329 كىشىدىن، ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ ھەر بىر كۋادرات كىلومېتىر يەرگە 1386 كىشىدىن توغرا كەلگەن. بۇ ئېلىمىزنىڭ مەشھۇر شەھىرى تيەنجىننىڭ ھەربىر كۋادرات كىلومېتىر يەرگە 1350 كىشىدىن، ئىقتىسادىي ئالاھىدە رايون شېنجېننىڭ ھەربىر كۋادرات كىلومېتىر يەرگە 1205 كىشىدىن توغرا كېلىدىغان سەۋىيىسىدىن يۇقىرى. نوپۇسنىڭ تېز سۈرئەتتە كۆپىيىشى ۋە شەھەر كۆلىمىنىڭ ئۈزلۈكسىز كېڭىيىشى شىنجاڭنىڭ تېرىلغۇ يەر، سۇ، ئېنېرگىيە، ئاشلىق، تۇرالغۇ ئۆي، ئىشقا ئورۇنلىشىش، قاتناش - ئالاقە، ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇق، جەمئىيەت ئامانلىقى قاتارلىق تەرەپلەردە بارغانسېرى زور بېسىم پەيدا قىلماقتا.

2. كارخانىلارنىڭ تېخنىكا ئەسلىھەلىرىنىڭ كونا، ھۈنەر - سەنئىتىنىڭ قالاق، خام ئەشيا ماتېرىيال ۋە ئېنېرگىيە سەرپىياتىنىڭ يۇقىرى، باشقۇرۇش سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەن بولۇشى.

شىنجاڭنىڭ سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ئاساسىي ئەسلىھە، تېخنىكا ئىقتىدارى 80 - يىللار ۋە 90 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرى سەۋىيىسىگە يېتىدىغانلىرى 8.28% نى، دۆلەت ئىچىدىكى ئىلغار سەۋىيىگە يېتىدىغانلىرى 27.8% نى، ئادەتتىكى سەۋىيىدىكىلىرى 30.29% نى، ئەنئەنىۋى قالاق پىششىقلاپ ئىشلەش ھۈنەر - سەنئىتىدىكىلىرى 70% تىن يۇقىرىنى ئىگىلەيدۇ. شىنجاڭنىڭ ئېنېرگىيە ئىشلەش، يەتكۈزۈپ بېرىش ئۈنۈمى ناھايىتى تۆۋەن. 1994 - يىلى ئېنېرگىيە ئىشلەش، يەتكۈزۈپ بېرىش ئومۇمىي ئۈنۈمى 66.4%، توك تارقىتىش ۋە توك ئارقىلىق ئىسسىقلىق بىلەن تەمىنلەش ئۈنۈمى 22.6%، كوكس كۆيدۈرۈش مىقدارى 61.9%، نېفىت ئايرىش ئۈنۈمى 88.5% بولغان، مەملىكەتنىڭ 1992 - يىلدىكى ئوتتۇرىچە سەۋىيىسى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 66.00%، 37.80%، 92.7%، 96.80% بولغان. زور مىقداردىكى بايلىقتىن تولۇق پايدىلىنىلماي، ئەكسىچە كېرەكسىز ماددىلار قاتارىدا مۇھىتقا چىقىرىۋېتىلگەچكە، ناھايىتى چەكلىك بولغان ئېنېرگىيە ئىسراپ بولماقتا، شۇنداقلا مۇھىتنى بۇلغىماقتا. بولۇپمۇ، يېزا - بازار كارخانىلىرىدا خادىملارنىڭ ساپاسى تۆۋەن، مەبلەغ كەمچىل، ئەسلىھەلەر كونا، ئاددىي، تېخنىكا ۋە باشقۇرۇش قالاق بولغاچقا، زاۋۇتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى مۇۋاپىق بولماي، ئىشلەپچىقىرىش - تىجارەت قىسقا مەزگىل داۋاملىشىدىغان ئېغىر ئەھۋال كېلىپ چىقىپ، ئېغىر دەرىجىدە بايلىقنى بۇزۇش ۋە مۇھىتنى بۇلغاش مەسىلىلىرى يۈز بەرمەكتە.

3. ئېنېرگىيە قۇرۇلمىسىنىڭ مۇۋاپىق بولمىغانلىقى، كۆمۈرنى ئاساس قىلغان ئېنېرگىيە سەرپ قىلىش قۇرۇلمىسىنىڭ مۇھىتنى ئېغىر بۇلغىشى.

1994 - يىلى شىنجاڭنىڭ ئېنېرگىيە سەرپ قىلىش ئومۇمىي مىقدارىدا كۆمۈر 67.9% نى، نېفىت 26.6% نى، تەبىئىي گاز 4.5% نى، سۇ ئېنېرگىيىسى 1.0% نى ئىگىلىگەن. بۇنداق ئېنېرگىيە سەرپ قىلىش قۇرۇلمىسى شىنجاڭنىڭ مۇھىتىنى ئاسراشقا ئىنتايىن پايدىسىز، كۆمۈردىن ئىبارەت بۇ «پاسكىنا» ئېنېرگىيە ناھايىتى ئېغىر مۇھىت بۇلغىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شىنجاڭدا ئومۇميۈزلۈك ساقلىنىۋاتقان ئاتموسفېرا بۇلغىنىشىنى ئاساسىي جەھەتتىن كۆمۈر كۆيدۈرۈش كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

4. شەھەر تەرەققىياتى پىلانىنىڭ تېز ئۆزگىرىشى، سانائەتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىنىڭ مۇۋا-

پىق بولماسلىقى.

شىنجاڭنىڭ كۆپىنچە شەھەرلىرىدە شەھەر تەرەققىياتى پىلانىنىڭ رايون خاراكتېرلىكى، ماسلىشىشچانلىقى، سىستېمىچانلىقى، ئۇزاقلىقلىقى ۋە ئۇزۇن مۇددەتلىكلىكىدە پرىنسىپاللىق كەمچىل، شەھەر پىلانىنىڭ رەھبەرلەرنىڭ ئالمىشىشى ۋە سىياسەتنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن تەڭ ئۆزگىرىش ئەھۋاللىرى مەۋجۇت. بۇ شىنجاڭنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك جەمئىيەت ئىقتىسادىي تەرەققىيات ستراتېگىيىسى ۋە تەرەققىيات نىشانى بىلەن ماس كەلمەيدۇ، شۇنداقلا، مۇھىت بۇلغىنىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنى قوغداشقا ئىنتايىن پايدىسىز. يەنە بىر جەھەتتىن، سانائەتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى مۇۋاپىق ئەمەس. تەخمىنەن 60% سانائەت كارخانىسى ئۈرۈمچىنى مەركەز قىلغان شىمالىي شىنجاڭ شەھەرلىرىگە ۋە رايونلىرىغا جايلاشقان. بولۇپمۇ، بۇلغىنىش ئېغىر بولىدىغان نۇرغۇن كارخانىلار مەسىلەن، كانچىلىق، سېمونت ئىشلەپچىقىرىش، توقۇمىچىلىق، كۆن - خۇرۇم، تېرە پىششىقلاپ ئىشلەش، قەغەز ياساش، خىمىيە، تېببىي دورا سانائىتى قاتارلىق كارخانىلار شەھەرلەرنىڭ يېقىن ئەتراپىغا، ئاھالىلار زىچ ئولتۇراقلاشقان رايونلارغا، سۇ مەنبەسى يۇقىرى ئېقىنلىرىغا، مەنزىرىلىك رايونلارغا، مەدەنىيەت - مائارىپ رايونلىرىغا، مەشھۇر تارىخىي شەھەر رايونلىرىغا جايلاشتۇرۇلغاچقا، مۇھىت بۇلغىنىشنىڭ زىيىنى ئېغىر بولماقتا.

5. بايلىق مەنبەسىنى ئېچىش تەرتىپىنىڭ قالايمىقان، مۇھىتنى ئۇنىۋېرسال باشقۇرۇشنىڭ كەمچىل بولۇشى.

ئۇزۇندىن بۇيان، دۆلەت تەبىئىي بايلىقنى ئېچىشقا قارىتا تارماقلار ۋە رايونلارغا ئايرىپ باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنى يولغا قويۇپ كەلگەچكە، مەركەزگە قاراشلىق كارخانىلار، ئاپتونوم رايوننىڭ كارخانىلىرى، يەرلىك كارخانىلار، بىڭتۇەن كارخانىلىرى ۋە يېزا - بازار كارخانىلىرى ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا ئايرىم گەۋدە قۇرۇۋېلىپ، كەسىپلەشكەن ھەمكارلىشىش سەۋىيىسى تۆۋەن بولۇش، كۆلەملىك ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى قوغلاشماسلىق، ئىقتىسادىي مەنپەئەتنىڭ تۈرتكىسى ئاستىدا پەقەت ئۆز تارمىقىنىڭلا مەنپەئەتىنى، يەرلىكنىڭ مەنپەئەتى ۋە كارخانىنىڭ مەنپەئەتىنى كۆزلەپ، دۆلەت مەنپەئەتى، كېيىنكى ئەۋلادلارنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك مەنپەئەتىنى كۆزلىمەسلىك قاتارلىقلار تەبىئىي بايلىقنىڭ زور دەرىجىدە ئىسراپ بولۇش ۋە زىيانغا ئۇچرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارماقتا. يەنە بىر جەھەتتىن، تەبىئىي بايلىقلارنى ئېچىش ۋە مۇھىتنى ئۇنىۋېرسال باشقۇرۇشقا دائىر قانۇن، قائىدە- تۈزۈملەرنىڭ مۇكەممەل بولمىغانلىقى، يۈرۈشلەشمىگەنلىكى، قانۇن بار تۇرۇپ ئىجرا قىلىنمىغانلىقى سەۋەبلىك بەزى كارخانىلار، بولۇپمۇ كىچىك تىپتىكى كارخانىلار قانۇنسىز كان ئېچىپ، قالايمىقان قېزىپ، تەبىئىي بايلىقلارنى ئېچىش تەرتىپىنى قالايمىقانلاشتۇرۇپ، دۆلەتنىڭ چەكلىك تەبىئىي بايلىقىنى زور دەرىجىدە ئىسراپ قىلىپ، ئۇنى زىيانغا ئۇچرىتىپلا قالماي، بەلكى ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى ئېغىر دەرىجىدە بۇلغىماقتا.

مۇھىت سۈپىتىنىڭ ياخشى ياكى يامان بولۇشى بىر دۆلەتنىڭ ياكى رايوننىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىيىسىنى ۋە ئىجتىمائىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى دەرىجىسىنى ئۆلچەيدىغان مۇھىم بەلگىدۇر. مۇھىت بۇلغىنىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنى قوغداش سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىغا، تەبىئىي بايلىقلارنى ئۈنۈملۈك ئېچىش ۋە داۋاملىق پايدىلىنىشقا پايدىلىق بولۇپلا قالماستىن، بەلكى خەلقنىڭ سالامەتلىكى ۋە كېيىنكى ئەۋلادلارغا بەخت يارىتىش، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ۋە ھەر مىللەت خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى ئىناقلىق، ئىتتىپاقلىققا پايدىلىق. ئېلىمىزنىڭ مۇھىت قۇرۇلۇشىدىكى ئاساسىي يېتەكچى ئىدىيىسى — «ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش، شەھەر - يېزىلار قۇرۇلۇشى ۋە مۇھىت قۇرۇلۇشىنى ماس قەدەمدە پىلانلاپ، ماس قەدەمدە ئىجرا قىلىپ، ماس قەدەمدە تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئىقتىسادىي ئۈنۈم، ئىجتىمائىي ئۈنۈم ۋە مۇھىت ئۈنۈمىدە بىردەكلىكنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش»، مۇشۇ

يېتەكچى ئىدىيىگە ئاساسەن، «جۇڭگونىڭ XXI ئەسىر پروگراممىسى» دا ئېلىمىزنىڭ «9 ـ بەش يىللىق پىلان» مەزگىلىدىكى مۇھىتنى تىزگىنلەش نىشانى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنداق: سانائەتتىن چىقىرىۋېتىلگەن كېرەكسىز سۇ مىقدارىنى 30 مىليارد توننا ئەتراپىدا تىزگىنلەش، سانائەتتىن چىقىرىۋېتىلگەن كېرەكسىز سۇنى بىر تەرەپ قىلىش نىسبىتىنى %84 كە يەتكۈزۈش، كاربون (Ⅳ) ئوكسىدى چىقىرىش مىقدارىنى 21 — 23 مىليون توننا ئەتراپىدا تىزگىنلەش، سانائەت كېرەكسىز گازىنى بىر تەرەپ قىلىش نىسبىتىنى %90 كە يەتكۈزۈش، سانائەتتىن چىقىرىۋېتىلگەن كېرەكسىز قاتتىق جىسىملاردىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش نىسبىتىنى %45 ـ %50 گە يەتكۈزۈش، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتىنى %15 ـ %16 يەتكۈزۈش. مۇشۇ باش نىشاننى ئاساس قىلىپ، شىنجاڭنىڭ ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ، مۇھىتنى قوغداش خىزمىتىنىڭ يېقىنقى مەزگىللىك نىشانىنى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. 2000 ـ يىلىغا بارغاندا، سانائەتتىن بولىدىغان بۇلغىنىشنىڭ تەرەققىيات ۋەزىيىتى يەنىمۇ بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن هالدا تىزگىنلىنىدۇ، نۇقتىلىق شەھەرلەرنىڭ مۇهىت سۈپىتىدە بەلگىلىك ياخشىلىنىش بولىدۇ. قىسمەن رايونلاردىكى ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنىڭ يامانلىشىپ كېتىش ۋەزىيىتى توختىتىلىدۇ. بازار ئىگىلىكىگە ماس كېلىدىغان مۇھىتنى نازارەت قىلىش سىستېمىسى قۇرۇلىدۇ. بۇ نىشانلارنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە جەھەتلەردىكى تەدبىرلەرنى قوللىنىش زۆرۈر.

1. پىلانلىق تۇغۇت سىياسىتىنى قاتتىق ئىجرا قىلىپ، نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن هالدا كونترول قىلىش كېرەك.

1949 ـ يىلى شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 4 مىليون 333 مىڭ 400، 1970 ـ يىلى 9 مىليون 765 مىڭ 800 ئىدى، 1995- يىلىغا كەلگەندە 17 مىليونغا يەتكەن. تەخمىنەن ھەر 20 يىل ياكى 25 يىلدا بىر ھەسسە كۆپەيگەن، مۇشۇ كۆپىيىش سۈرئىتى بويىچە بولغاندا يەنە 25 يىل ئۆتكەندە يەنى 2020 ـ يىلى ئەتراپىدا شىنجاڭنىڭ نوپۇسى 30 مىليونلۇق ئۆتكەلنى بۆسۈپ ئۆتىدۇ. مۇندىن كېيىنكى ئېغىر نوپۇس ۋەزىيىتىگە نىسبەتەن مۇناسىۋەتلىك تەرەپلەر چوقۇم كەسكىن، كۈچلۈك تەدبىر قوللىنىشى، كۆپ بالىلىق بولۇشنى قەتئىي توسۇشى، بالدۇر توي قىلىپ، بالدۇر پەرزەنت كۆرۈشنى چەكلىشى، ئاقما نوپۇس، ۋاقىتلىق نوپۇس، شىنجاڭغا كەلگەن خەلق ئىشچىلىرى ۋە قانۇنسىز كۆچمەنلەرنى باشقۇرۇشنى يەنىمۇ كۈچەيتىپ، تۈرلۈك ئامال ـ چارىلەر بىلەن نوپۇس ئومۇمىي مىقدارىنىڭ كۆپىيىشىنى كونترول قىلىشى لازىم. بۇ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ سالامەتلىكى ۋە بەخت ـ سائادىتىگە، كېيىنكى ئەۋلادلارنىڭ ئىستىقبالى ۋە تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىش بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئېكولوگىيەلىك تەڭپۇڭلۇقنى قوغداپ، «9 ـ بەش يىللىق پىلان» ۋە 2010 ـ يىلغىچىلىك بولغان يىراق كەلگۈسى نىشاننى ئوڭۇشلۇق ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىكى ئىلمىي تەدبىردۇر.

2. كۆمۈرنى ئاساس قىلغان ئېنېرگىيە سەرپىياتى قۇرۇلمىسىنى تىرىشىپ ئۆزگەرتىپ، پاكىز ئېنېرگىيە ۋە يېڭى ئېنېرگىيىنى ئاكتىپ تۈردە ئېچىش ۋە ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش لازىم.

نۆۋەتتە، شىنجاڭنىڭ كۆمۈرنى ئاساس قىلغان ئېنېرگىيە سەرپىياتى قۇرۇلمىسى بىلەن شىنجاڭنىڭ ئۆزىدىكى نېفىت، تەبىئىي گاز بايلىقىنى زاپاس ساقلاش مىقدارى ۋە ئېچىش مىقدارى ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا ماسلىشالماسلىق مەسىلىسى مەۋجۇت. باشقا ئەۋزەللىكلەرگە ئىگە پاكىز ئېنېرگىيە مەسىلەن، قۇياش ئېنېرگىيىسى، يەر ئىسسىقلىق ئېنېرگىيىسى ۋە شامال كۈچى ئېنېرگىيىسى قاتارلىقلاردىنمۇ ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش ئىمكانىيىتى بولمايۋاتىدۇ. سۇ كۈچى بايلىقىدىن پايدىلىنىش نىسبىتى ئاران ئېچىپ پايدىلىنىشقا بولىدىغان مىقدارىنىڭ %20 نى ئىگىلەيدۇ. دېمەك، سۇ بايلىقى ئىنتايىن ئېغىر دەرىجىدە ئىسراپ بولىۋاتىدۇ. «9- بەش يىللىق پىلان» مەزگىلىدە تىرىشىپ كۆمۈر سەرپىياتىنى تۆۋەنلىتىپ، ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش نىسبىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، تەدرىجىي

ھالدا كۆمۈرنىڭ ئېنېرگىيە سەرپىياتىدىكى سالمىقىنى تۆۋەنلىتىش، ھەر يىلى 2 - 3 پرسەنت ئەتراپىدا تۆۋەنلىتىشنى قولغا كەلتۈرۈش، تەدرىجىي ھالدا تەبىئىي گاز، سۇ ئېنېرگىيىسى ۋە شامال كۈچى ئېنېرگىيىسى قاتارلىق پاكىز ئېنېرگىيىلەرنىڭ سالمىقىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش. 2000 - يىلى تەبىئىي گاز سەرپىياتى سالمىقىنى 10 — 15 پرسەنت ئەتراپىدا كۆپەيتىشنى قولغا كەلتۈرۈش، سۇ ئېنېرگىيىسىنى 4 — 5 پرسەنتكە كۆتۈرۈش ھەمدە قۇياش ئېنېرگىيىسى، يەر ئىسسىقلىق ئېنېرگىيىسى ۋە شامال كۈچى ئېنېرگىيىسى قاتارلىق قايتا ھاسىل قىلغىلى بولىدىغان ئېنېرگىيە بايلىقلىرىنى ئاكتىپ ھالدا ئېچىش لازىم. «10 - بەش يىللىق پىلان» مەزگىلىدە جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭدا بىردىن يادرو ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇشنى ئويلىشىپ كۆرۈش، شىنجاڭنىڭ ئېلېكتر كۈچى سانائىتىدىكى ئېغىر قالاقلىق ھالىتى ۋە مۇھىت بۇلغىنىش ئەھۋالىنى ئىمكانقەدەر تېزلىكتە ئۆزگەرتىش كېرەك.

3. كارخانىلارنىڭ كەسپىي تېخنىكىسىنى ئۆستۈرۈشنى تېزلىتىش، ئۇنۇمدارلىقىنى ئاشۇرۇش كېرەك.

سانائەتتە تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىنىڭ ئېشىش ئامىللىرىدا پەن - تېخنىكىغا تايىنىپ ئىلگىرىلەش سالمىقى %80 تىن يۇقىرى تۇرىدۇ. لېكىن، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىنىڭ ئېشىشىدا پەن - تېخنىكىغا تايىنىپ ئىلگىرىلەش سالمىقىنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى مەملىكەتنىڭ %25 لىك ئوتتۇرىچە سەۋىيىسىدىنمۇ تۆۋەن. خام ئەشيا ماتېرىيال ۋە ئېنېرگىيىدىن پايدىلىنىش سەۋىيىسى سانائەت تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەردە %70 تىن يۇقىرى، لېكىن، شىنجاڭنىڭ ئېنېرگىيىسىدىن پايدىلىنىش نىسبىتى پۈتۈن مەملىكەتنىڭ %27 لىك ئوتتۇرىچە سەۋىيىسىدىنمۇ تۆۋەن. ئەگەر شىنجاڭ ئۇزۇن مۇددەت مۇشۇ سەۋىيىنى ساقلاپ قالىدىغان بولسا، مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا بارغاندا «ئۈچ كېرەكسىز» نىڭ مىقدارى ھەسسىلەپ كۆپىيىپ، بۇلغىنىشنى تىزگىنلەشكە زۆرۈر بولىدىغان خىراجەتمۇ زور كۆلەمدە ئېشىپ كېتىپ، كارخانىلارنىڭ خام ئەشيا ۋە ئېنېرگىيە سېتىۋېلىشى ۋە مۇھىت بۇلغىنىشنى ئۆزگەرتىشى تەسكە توختايدۇ. شۇڭا، كارخانىلارنىڭ كەسپىي تېخنىكىسىنى ئۆستۈرۈشنى زور كۈچ بىلەن كۈچەيتىپ، يېڭى تېخنىكىنى، يېڭى ھۈنەر - سەنئەتنى، يېڭى ئەسلىھەلەرنى قوللىنىپ، خام ئەشيا ۋە ئېنېرگىيىنى مۇكەممەل پىششىقلاپ ئىشلەش، تەبىئىي بايلىقتىن ئۇنىۋېرسال پايدىلىنىش سەۋىيىسىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈش، ئومۇميۈزلۈك ھالدا پاكىز ئىشلەپچىقىرىشنى ئومۇملاشتۇرۇش، تېخنىكىغا تايىنىپ ئىلگىرىلەش يولىدا مېڭىش، بايلىقنى تېجەپ، بۇلغىنىشنى ئازايتىپ، ئۈنۈمنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتىن ئىبارەت ئۈنۈمدارلىقنى ئاشۇرۇش لازىم.

4. تەبىئىي بايلىقنى ئۇنىۋېرسال باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، تەبىئىي بايلىقنى داۋاملىق ئېچىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشقا كاپالەتلىك قىلىش كېرەك.

كۈچنى ئومۇميۈزلۈك ھەرىكەتلەندۈرۈپ، كۈچلۈك تەدبىر قوللىنىش، قانۇن، قائىدە - نىزام ۋە سىياسەتنىڭ قۇدرىتىنى ھەمدە زۆرۈر بولغان ئىقتىسادىي ۋاسىتە ۋە مەمۇرىي ۋاسىتىلەرنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش ۋە تەدبىقلاپ ئىشلىتىش، تەبىئىي بايلىقنى ئېچىشنى تەرتىپلەشكەن، مۇاپىقلاشقان ۋە قانۇنلاشقان ئىزغا سېلىش. مۇناسىۋەتلىك تارماقلار تەبىئىي بايلىقنى ئېچىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشتىن كېلىپ چىقىدىغان مۇھىت بۇلغىنىش، ئېكولوگىيىلىك بۇزۇلۇش، مۇھىت بۇلغىنىشنىڭ تۈرلىرى، تارقىلىش دائىرىسى، بۇلغىنىش دەرىجىسىنىڭ تەسىر كۆرسىتىش دائىرىسى ۋە ئىقتىسادىي زىيىنى قاتارلىقلارنى ئەستايىدىل تەتقىق قىلىشى، مۇھىتقا نازارەتچىلىك قىلىش تەدبىرلىرى ۋە مۇھىت تەسىرىنى باھالاش تۈزۈملىرىنى يەنىمۇ ياخشىلىشى، قانۇننى قاتتىق ئىجرا قىلىپ، تەبىئىي بايلىقلارنى ئېچىش جەريانىدىكى بيۇروكراتلىق ۋە ناتوغرا ئىستىللارنى سۈپۈرۈپ تاشلىشى، «مۇھىتنى بۇلغاش جىنايەت» دېگەن ئۇقۇمنى تىكلەپ، ئېغىر بۇلغىنىشنىڭ سەۋەبىگە مەسئۇل كىشىلەرنىڭ ۋە يەرلىك مەمۇرىي رەھبەر-

لەرنىڭ قانۇنىي مەسئۇلىيىتىنى سۈرۈشتە قىلىشى
لازىم. شۇنىڭ بىلەن بىللە، دۆلەتنىڭ تەبىئىي
بايلىقلارنى ئېچىشقا بۇرگۇزىدىغان ماددىلىرىدىكى
تارماقلار، رايونلارغا ئايرىپ باشقۇرىدىغان تۈزۈل-
مىسىنى بىرلىكتە ئۆزگەرتىش، تەبىئىي بايلىقلار-
نىڭ ئىگىدارچىلىق ھوقۇقى دۆلەتكە مەنسۇپ دېگەن
ئۇقۇمنى كۈچەيتىش، تەبىئىي بايلىقلارنى ئېچىش
ھوقۇقى ۋە پايدىلىنىش ھوقۇقىنى ئېنىق ئايدىڭلا-
شتۇرۇش كېرەك. مەركەزگەقاراشلىق كارخانىلار،
ئاپتونوم رايونغاقاراشلىق كارخانىلار، يەرلىكنىڭ
كارخانىلىرى، بىڭتۇەننىڭ كارخانىلىرى ۋە يېزا -
بازار كارخانىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى كەسپلەشكەن
ھەمكارلىقنى ۋە ئىقتىسادىي بىرلىششنى كۈچەي-
تىپ، ھەسسىدارلىق، گۇرۇھلاشقان تەرەققىيات
يولىدا مېڭىش، كان ئاچقۇچى كارخانىلار ۋە ھەم-
كارلاشقۇچى كارخانىلارنىڭ كۆلەملىك ئىقتىسادىي
ئۈنۈمىنى تىرىشىپ ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، تەبىئىي
بايلىقلارنى ئۈنۈملۈك ئېچىش ۋە داۋاملىق پايدىلى-
نىشقا كاپالەتلىك قىلىش لازىم.

5. شەھەرلەرنىڭ تەرەققىيات ئومۇمىي گەۋدە
پىلانىنى ئىلمىي ئۇسۇلدا بېكىتىپ، سانائەتنى مۇ-
ۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش كېرەك.

40 -، 50 - يىللاردا ئەنگلىيىنىڭ لوندون،
گېرمانىيىنىڭ رۇر، ئامېرىكىنىڭ لوس - ئانژې-
لىس ۋە ياپونىيىنىڭ يوكوخاما قاتارلىق شەھەرلە-
رى دۇنيادىكى سانائەت بۇلغىنىشى ئەڭ ئېغىر شە-
ھەرلەر ئىدى. 60 - يىللاردىن كېيىن، بۇ دۆلەت-
لەر ئۆز دۆلىتىنىڭ مول مەبلىغى ۋە تېخنىكىسىغا
تايىنىپ، مۇناسىۋەتلىك قانۇن، قائىدە - تەرتىپلەر
بويىچە شەھەر پىلانى ۋە سانائەتنى ئورۇنلاشتۇرۇش-
قا قارىتا يېڭى تەڭشەش - تۈزەشلەرنى ئېلىپ بار-
دى. بولۇپمۇ، بۇلغىنىش ئېغىر بولىدىغان كارخا-
نىلارغا نىسبەتەن تاقاش، توختىتىش، قوشۇۋې-
تىش، ئالماشتۇرۇش، يۆتكەش قاتارلىق چارىلەر-
نى قوللاندى. بۇنىڭ بىلەن مۇھىت بۇلغىنىش دە-
رىجىسى تۆۋەنلەپ، مۇھىت سۈپىتى كۆرۈنەرلىك
ياخشىلاندى. ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى، ئەگەر شە-
ھەر پىلانى ۋە سانائەتنى ئورۇنلاشتۇرۇش مۇۋاپىق
بولمايدىكەن، ئۇ ھالدا گەرچە مۇھىت بۇلغىنىش-
نىڭ ئالدىنى ئالىدىغان كۈچلۈك تېخنىكا ۋە تەد-
بىرلەر قوللىنىلسىمۇ، ياخشى ئۈنۈمگە ئېرىشكىلى
بولمايدۇ. شىنجاڭنى سانائەتتە تەرەققىي قىلدۇ-
رۇش ئۈچۈن ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ ۋە شىنجاڭ-
نىڭ ئومۇمىي گەۋدە پىلانىغا قاتتىق ئەمەل قى-
لىپ، تەرەققىيات يۆنىلىشى ۋە تەبىئىي شارائىتقا
قارىتا مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش ئېلىپ بېرىش
كېرەك. زاۋۇتلارنىڭ ئورنىنى بېكىتىشتە ۋە تال-
لاشتا چوقۇم تەبىئىي شارائىتنى، قاتناش قولايلى-
قى ۋە ئىستېمال سەۋىيىسىنى كۆزدە تۇتۇش، يەنە
ئۇنىۋېرسال جەھەتتىن مۇھىت بۇلغىنىشى ۋە ئې-
كولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنى ئويلاپ كۆرۈش كې-
رەك. بۇلغىنىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئېكولوگى-
يىلىك تەڭپۇڭلۇقنى قوغداشنى ئۆز ۋاقتىدا كار-
خانىنىڭ تەرەققىيات پىلانىغا كىرگۈزۈپ، ئوتتۇ-
را، كىچىك تىپتىكى كارخانىلار، بولۇپمۇ يېزا -
بازار كارخانىلىرىنى يېتەكلەش ۋە باشقۇرۇشنى
كۈچەيتىش، بۇلغىنىش تىپىدىكى كارخانىلارنى
شەھەر - بازارلارنىڭ شامال ئۇرۇلىدىغان تەرىپى-
گە، سۇ مەنبەلىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىغا، ئاھالى-
لەر زىچ ئولتۇراقلاشقان رايونلارغا، مەنزىرىلىك
ساياھەت رايونلىرىغا ۋە مەدەنىيەت - مائارىپ رايون-
لىرىغا، يەنى مۇھىت تەلىپى يۇقىرى رايونلارغا
قۇرماسلىق، ئېغىر بۇلغىنىش كەلتۈرۈپ چىقى-
رىپ، تەرتىپكە سېلىنغاندىن كېيىنمۇ مۇھىت
سۈپىتى ئۆلچىمىگە يېتىشى تەس بولغان كارخانى-
لارغا قارىتا تاقاش ۋە ۋەيران قىلىش تەدبىرىنى
قوللىنىش، مەھسۇلاتى ۋە ھۈنەر - سەنئىتى ئوخ-
شىشىپ كېتىدىغان، تارقاق ئىشلەپچىقىرىش خا-
راكتېرىدىكى بۇلغىنىشى ئېغىر كارخانىلارغا قارىتا
كارخانىنىڭ كۆلىمىنى مۇۋاپىقلاشتۇرۇش، كە-
سپلەشكەن ھەمكارلىققا قولايلىق بولۇش ۋە بۇلغى-
نىشنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا پايدىلىق بولۇش پرىنسى-
پى بويىچە ئۆزگەرتىپ تەشكىللەش ياكى قوشۇۋې-
تىش ئۇسۇلىنى قوللىنىش، يېڭىدىن قۇرۇلىدى-
غان، ئۆزگەرتىلىدىغان ۋە كېڭەيتىپ قۇرۇلىدىغان
تۈرلەرگە نىسبەتەن مۇھىت تەسىرىنى باھالاش تۈ-
زۈمىنى قاتتىق ئىجرا قىلىش لازىم.

6. پائال ھەرىكەتكە كېلىپ، شىنجاڭنىڭ

ئەمەلىيىتىگە ھەقىقىي ئۇيغۇن كېلىدىغان داۋاملىق تەرەققىي قىلدۇرۇش يولى ئۇستىدە ئىزدىنىش لازىم.

نۆۋەتتە، شىنجاڭ زور كۆلەمدە تەبىئىي بايلىقنى ئېچىشتىن ئىبارەت تارىخىي خاراكتېرلىك تەرەققىيات پۇرسىتىگە يۈزلەنمەكتە، شۇنداقلا ئېكولوگىيىلىك مۇھىتتىن كېلىدىغان تەھدىت ۋە سىناقلىرىغا دۇچ كەلمەكتە. شۇڭا، بىز كۈچلۈك مەسئۇلىيەتچانلىق ۋە تەخىرسىزلىك تۇيغۇسىنى تىكلەپ، بىر مەيدان داغدۇغىلىق ئاممىۋى خاراكتېرلىك مۇھىت ئاسراش پائالىيىتىنى قوزغىشىمىز، تېز مۇددەتتە ھەر دەرىجىلىك رەھبىرىي كادىرلار ۋە ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ مۇھىت ئاسراش ئېڭىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، قانۇن كۈز قارىشىنى كۈچەيتىشىمىز ھەمدە ئىمكانقەدەر تېزلىكتە كۈچ ئۇيۇشتۇرۇپ «شىنجاڭنىڭ XXI ئەسىر پروگراممىسى» نى تۈزۈپ چىقىشىمىز ۋە ئۇنى كەلگۈسىدە قانۇنچىلىق ئىزىغا سېلىپ ئەمەلىيلەشتۈرۈشنى ئەستايىدىل تەشكىللىشىمىز، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئالىي مەكتەپلەر ۋە پەن-تەتقىقات ئورۇنلىرىنىڭ كارخانىلار بىلەن بولغان ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتىپ، پەن-تېخنىكا نەتىجىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچىگە ئايلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشىمىز لازىم. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنى دۆلەتنىڭ نۇقتىلىق ئالىي مەكتەپلىرىنىڭ بىرى قىلىپ قۇرۇپ چىقىپ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدە داۋاملىق تەرەققىيات يولىدا مېڭىش نەزەرىيىسىگە مۇناسىۋەتلىك پەنلەرنى ۋە يېڭى كەسىپلەرنى تەسىس قىلىپ، مۇھىتشۇناسلىق ۋە ئېكولوگىيە ئىقتىسادىي نەزەرىيىسىنى بىلىدىغان مەخسۇس ئىختىساس ئىگىلىرىنى تەربىيىلەپ چىقىش ھەمدە ھازىر بار بولغان نوپۇس تەتقىقات ئورنى، ئىقتىساد تەتقىقات ئورنى ۋە ئېكولوگىيىلىك قۇرغاقچىلىق تەتقىقات ئورنى ئاساسىدا شىنجاڭنى داۋاملىق تەرەققىي قىلدۇرۇشنى تەتقىق قىلىش مەركىزىنى قۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ نوپۇس، تەبىئىي بايلىق، مۇھىت، ئېكولوگىيە، ئىقتىساد، تېخنىكا، قانۇن ۋە جەمئىيەت قاتارلىق تەرەپلەرگە قارىتا سىستېمىلىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىش، داۋاملىق تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئائىت سانلىق مەلۇماتلار ئامبىرى ۋە ئۇچۇر تورىنى قۇرۇپ چىقىشىمىز زۆرۈر. بۇ ئارقىلىق شىنجاڭنىڭ خەلق ئىگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنىڭ بۈيۈك تەدبىرىنى تۈزۈش ئۈچۈن ئىلمىي ماتېرىيال، ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلەش ھەمدە تېرىشىپ شىنجاڭدا داۋاملىق تەرەققىيات يولىدا مېڭىشقا ماسلىشالايدىغان، ئەسىر ھالقىيدىغان ھەر مىللەت مۇنەۋۋەر پەن-تېخنىكا خادىملىرى ۋە باشقۇرغۇچى ئىختىساس ئىگىلىرىنى يېتىشتۈرۈپ چىقىشىمىز لازىم.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. جياڭ زېمىن: «سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا دائىر مۇھىم مۇناسىۋەتلەرنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش ھەققىدە»

2. «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتىنىڭ خەلق ئىگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنىڭ 9 - بەش يىللىق پىلانى ۋە 2010 - يىلىغىچە بولغان كەلگۈسى نىشانى توغرىسىدىكى تەكلىپ».

3. «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ خەلق ئىگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنىڭ 9 - بەش يىللىق پىلانى ۋە 2010 - يىلىغىچە بولغان كەلگۈسى نىشانىتوغرىسىدىكىتەكلىپ»

4. «شىنجاڭ ستاتىستىكا يىللىق توپلىمى» 1995

5. «شىنجاڭ ستاتىستىكا يىللىق توپلىمى» 1991

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىشنىڭ زۆرۈرلۈكى توغرىسىدا

رازىيە مۇھەممەت*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئىككى خىل ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنىڭ مەزمۇنىنى شەرھلەش ئاساسىدا ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى يىرىكلىك تىپىدىن ئۈنۈمدارلىق تىپىغا ئۆزگەرتىشنىڭ زۆرۈرلۈكى قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

摘要：本文在阐述振兴两种经济的基础上，简要论述振兴经济的方法由粗放型向效益型变化的必要性。

Abstract: In this article, based on the explanation of vitalizing the two kinds of economy the writer gave us an explanation about the importance of the method of citalizing economy from extendive to beneficial.

پارتىيە 14 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 5 - ئومۇمىي يىغىنى ماقۇللىغان «تەكلىپ»تە ئېلىمىزنىڭ نۆۋەتتىكى ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيات ئەھۋالى ۋە ئۇنىڭ ئوبيېكتىپ يۈزلىنىشى ئومۇمىيۈزلۈك تەھلىل قىلىنىپ، ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى يىرىكلىك تىپىدىن ئۈنۈمدارلىق تىپىغا ئۆزگەرتىش ئوتتۇرىغا قويۇلدى. بۇ ئېلىمىزنىڭ خەلقئارا رىقابەت ئىقتىدارىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشى ۋە زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ غەلىبە قىلىش ياكى مەغلۇپ بولۇشىنى بەلگىلەيدىغان، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئىزچىل، تېز، ساغلام راۋاجلىنىشىغا، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ كېلەر ئەسىردىكى ئىستىقبالى ۋە تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان تۈپ مەسىلە.

1. ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈشنىڭ ئىككى خىل ئۇسۇلى

ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلى ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنى بىرلەشتۈرۈش ۋە ئىشلىتىش ئۇسۇلىنى كۆرسىتىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرى ئەمگەك، كاپىتال (يەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، پەن - تېخنىكا ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنى نىسبەتەن ياخشى بىرلەشتۈرۈپ ئىشلىتىش مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش، ئىقتىسادنى يۈك-

* رازىيە مۇھەممەت: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىگىلىك باشقۇرۇش فاكۇلتېتىنىڭ لېكتورى.

سەلدۇرۇشنىڭ ئاچقۇچى. ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈشنىڭ ئىككى خىل ئۇسۇلى بار: ئۇنىڭ بىرى، يېرىكلىك تىپىدىكى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنىڭ مىقدارىنى ئاشۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىشكە تايىنىپ، ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئىشقا ئاشۇرۇلىدۇ، ئۇنىڭدا زور مىقداردا ئۇستىلەپ كاپىتال سېلىش ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈشتىكى ھەل قىلغۇچ ئامىل بولىدۇ، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى نىسبەتەن قالاق دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈشتىكى ئاساسىي يولى ۋە ئۇسۇلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يەنە بىرى، ئۈنۈمدارلىق تىپىدىكى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلى بولۇپ، بۇنىڭدا ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنىڭ تېخنىكا ۋە باشقۇرۇش مەزمۇنىنى ئۆزگەرتىش، سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش، كەسپىي قۇرۇلمىنى تەڭشەش ئاساسىدا ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنىڭ ئىشلىتىلىش ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈش، سەرپىياتنى تۆۋەنلىتىشكە تايىنىپ ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئىشقا ئاشۇرۇلىدۇ. بۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى نىسبەتەن تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈشتىكى ئاساسىي يولى ۋە ئۇسۇلى.

ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىش ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ يولى ۋە ئۇسۇلىغا بولغان زور تەڭشەش بولۇپ، ئۇ ماھىيەتتە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى قانداق راۋاجلاندۇرۇش مەسىلىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئېلىمىز ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىيات ئەھۋالىغا ماس ھالدا يېرىكلىك تىپىدىكى ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، دۆلەتنىڭ سانائەتلەشتۈرۈش ئاساسىنى تىكلەپ، خەلقنىڭ يېمەك-ئىچمەك، كىيىم - كېچەك مەسىلىسىنى ئاساسىي جەھەتتىن ھەل قىلغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ خىل ئۇسۇلنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا بولغان رولى چەكلىك بولۇپلا قالماي، يەنە نۇرغۇن مەسىلىلەرنىمۇ پەيدا قىلدى. ئۇ بولسىمۇ، مەھسۇلاتلارنىڭ سۈپىتى ناچار بولۇش، ناچار سېلىنما كۆپ بولۇش، ئۈنۈمى تۆۋەن بولۇش، قۇرۇلما مۇۋاپىق بولماسلىق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئەگەر ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۈنۈمدارلىق تىپىغا ئۆزگەرتىپ، ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى تېزدىن يۇقىرى كۆتۈرمىگەندە زامانىۋىلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت تارىخىي ۋەزىپىنى ئورۇنلاش مۇمكىن ئەمەس.

2. ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىشنىڭ زۆرۈرلۈكى

1) ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىش ئەسىر ھالقىيدىغان ئۇلۇغۋار نىشاننى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ ئېھتىياجى. «تەكلىپ» تە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى مەركەز قىلىپ خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئومۇمىي سۈپىتى ۋە ئۈنۈمىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى زور دەرىجىدە راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت ستراتېگىيىلىك ۋەزىپىنى ئورۇنداشنىڭ ئاچقۇچى -- ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىشتە. چۈنكى بىرىنچىدىن، ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتكەندىلا، ئاندىن مەبلەغنى ئۈنۈملۈك، مۇۋاپىق ئىشلىتىپ، ئاز مەبلەغ سېلىپ، كۆپ مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىپ، بۇنىڭدىن كېيىنكى 15 يىللىق كۆرەش نىشانىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ. ناۋادا ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتمەي، ھازىرقى ھالەتتىكى مەبلەغ سېلىپ ئىشلەپچىقىرىلغان ئۈنۈم بويىچە ھېسابلىغاندا، ئېھتىياجلىق بولغان مەبلەغ زور دەرىجىدە ئاشىدۇ. ئەلۋەتتە ماس ھالدا مالىيە كىرىمىمۇ ئېشىشى كېرەك. 2000

ـ يىلغا بارغاندا يىللىق ئېھتىياجلىق بولغان مالىيە كىرىمى بىر تىرىلليون يۈەن بولىدۇ. ناۋادا بۇنچىلىك كۆپ كىرىم بولمىسا، 600 مىليارد يۈەن زايۇم تارقىتىپ قىزىل رەقەمنى تولۇقلاشقا توغرا كېلىدۇ. تېخنىكا ئۆزگەرتكەن كارخانىلار بىلەن يېڭى قۇرۇلغان كارخانىلارنى سېلىشتۇرغاندا، 1984 ـ يىلىدىن 1994 ـ يىلىغىچە ئېلىمىز تېخنىكا ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىپ، بىر يۈەن مەبلەغ سېلىپ ئىككى يۈەنلىك مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىپ، يېڭى قۇرۇلغان ئوخشاش كۆلەمدىكى كارخانىلارغا سېلىشتۇرغاندا مەبلەغنىڭ يېرىمىنى تېجىگەن، پايدا بېجى بىر ھەسسىدىن ئارتۇق ئاشقان. بۇ ئەمەلىيەت مەبلەغ كەمچىللىكى مەسىلىسىنى ھەل قىلىپ، 15 يىللىق تەرەققىيات نىشانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ توپ يولى ئۈنۈمدارلىق تېپىدىكى ئىقتىساد يولىغا مېڭىش كېرەكلىكىنى كۆرسەتتى. ئىككىنچىدىن، ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتكەندىلا، ماددىي بايلىقلاردىن ئۈنۈملۈك، مۇۋاپىق پايدىلىنىپ، ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاپ، مۇھىتنى ئاسراپ، كېيىنكى 15 يىللىق كۆرەش نىشانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ. ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلى يەنىلا يىرىكلىك تېپىدە بولۇپ، ماددىي سېلىنما كۆپ، پايدىلىنىش نىسبىتى تۆۋەن، ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتلار ئاز، قوشۇلىدىغان قىممەت ۋە ئىقتىسادىي ئۈنۈم تۆۋەن، ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنىڭ سەرپىياتى كۆپ، ئېنېرگىيە، خام ئەشيا ئىسراپچىلىقى ۋە ئېكولوگىيىلىك مۇھىت بۇلغىنىش ئىنتايىن ئېغىر. پۈتۈن مەملىكەتتىكى 500 دىن ئارتۇق شەھەر ئىچىدە ئاتموسفېرا مۇھىت سۈپىتى 1 ـ دەرىجىلىك ئۆلچەمگە ئۇيغۇن بولغانلىرى 1% گە يەتمەيدۇ. ئېلىمىزنىڭ ئاھالىسى كۆپ، بايلىقى نىسبەتەن كەمچىل. نۇرغۇن بايلىقلارنىڭ كىشى بېشىغا ئوتتۇرىچە توغرا كېلىدىغان مىقدارى دۇنيانىڭ ئوتتۇرىچە سەۋىيىسىدىن زور دەرىجىدە تۆۋەن. تېرىلغۇ يەر ۋە سۇ بايلىقى دۇنيانىڭ ئوتتۇرىچە سەۋىيىسىنىڭ $\frac{1}{4}$ گە، نېفىت $\frac{1}{8}$ گە، تەبىئىي گاز $\frac{1}{20}$ گە توغرا كېلىدۇ. ئېلىمىز 1993 ـ يىلى نېفىت ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتكە ئايلاندى. ھازىرقى ماددىي بايلىق سەرپىياتى بويىچە ھېسابلىغاندا «9 ـ بەش يىللىق پىلان» مەزگىلىدىكى 8% لىك ئېشىش سۈرئىتىنى ساقلىغاندا، 2000 ـ يىلغا بارغاندا ئېھتىياجلىق پولات مەھسۇلاتى 130 مىليون توننىغا ، كۆمۈر مەھسۇلاتى 200 مىليارد توننىغا يېتىشى كېرەك. بۇنى مەبلەغ ياكى بايلىق شارائىتىدىن بولسۇن ئەمەلگە ئاشۇرۇش مۇمكىن ئەمەس. بىردىنبىر ھەل قىلىش ئۇسۇلى ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىپ ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت. مەسىلەن، ئامېرىكىنىڭ 1963 ـ يىلىدىكى پولات مەھسۇلاتى 100 مىليون توننىدىن ئاشقان. ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ مۇشۇ سەۋىيىنى ساقلىدى. لېكىن ئۇلار تېخنىكا يېڭىلاپ، ئۈنۈمنى ئۆستۈرۈپ مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىنى 10 ھەسسە ئاشۇردى. ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىپ سېلىنما ۋە سەرپىياتنى ئازايتقاندىلا، پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمىنى زور دەرىجىدە ئۆستۈرۈپ، دۆلەت ئىچىدىكى بايلىقتىن مۇۋاپىق، ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ خەلقئارا بازاردىكى بايلىقلارنى قولغا كەلتۈرۈپ، 8% لىك ئېشىش سۈرئىتىگە كاپالەتلىك قىلىپ، 15 يىللىق پىلاننى ئورۇنلاش ئەمەلگە ئاشۇرالايمىز.

ئۈچىنچىدىن، ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتكەندىلا، پەن ـ تېخنىكىنى يېتەكچى قىلىپ تېخنىكا يېڭىلاپ، ئاز سېلىنما بىلەن كۆپ مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىپ، مەھسۇلاتلارنىڭ سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ كېيىنكى 15 يىللىق كۆرەش نىشانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ. تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەردە پەن-تېخنىكىنىڭ ئىقتىسادنى ئاشۇرۇشقا قوشقان تۆھپىسى 60% — 70% نى ئىگىلەيدۇ. مەھسۇلاتلارنىڭ ئۆلچەمگە يېتىش نىسبىتى يۇقىرى. ئېلىمىزدە پەن ـ تېخنىكىنىڭ ئىقتىسادنى ئاشۇرۇشقا قوشقان تۆھپىسى تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنىڭ يېرىمىغا يەتمەيدۇ. (مەسىلەن، 1993 ـ يىلى يۇقىرى

تېخنىكىلىق كەسىپلەرنىڭ مەھسۇلات قىممىتى 50 مىليارد يۈەن بولۇپ، سانائەت مەھسۇلات قىممىتىنىڭ ئاران 8% نى ئىگىلىگەن) . ئېلىمىزدە مەھسۇلاتلارنىڭ ئۆلچەمگە توشۇش نىسبىتى ئاران 60% نى ئىگىلەيدۇ. بۇنى ئېلىمىز كاراخانىلىرىنىڭ تېخنىكا ئۆزگەرتىش ۋە ئۈسكۈنىلەرنى يېڭىلاشقا سەل قارىغانلىقتىن ئىشلەپچىقىرىش ئەسلىھەلىرى ۋە تېخنىكىسىنىڭ قالاقلىقى، كارخانىلاردىكى پەن - تېخنىكا خادىملىرىنىڭ مىقدارى تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەر كارخانىلىرىدىكى پەن - تېخنىكا خادىملىرىنىڭ $\frac{1}{2}$ گە توغرا كېلىدىغانلىقى، پەن- تېخنىكا نەتىجىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە ئايلاندۇرۇش ئىقتىدارى تۆۋەن بولۇپ، تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنىڭ ئاران $\frac{1}{4}$ گە توغرا كېلىدىغانلىقى كەلتۈرۈپ چىقارغان. شۇڭا بىز پەن- تېخنىكىنى ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈشنىڭ بىرىنچى ئاملى قىلىپ، پەن - تېخنىكا سېلىنمىسىنى زور دەرىجىدە ئاشۇرۇپ، پەن - تېخنىكا كەشپىياتى ۋە تېخنىكا ئۆزگەرتىشنى، پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە ئايلاندۇرۇشنى كۈچەيتىش بىلەن بىرگە، ئىلمىي باشقۇرۇش سەۋىيىسى ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈپ، ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىپ، زور مىقداردىكى مەبلەغ، خام ئەشيا، ئېنېرگىيىنى تېجەپ ئەسىر هالقىيدىغان ئۇلۇغۋار نىشاننى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا پايدىلىق شارائىت يارىتىشىمىز لازىم.

تۆتىنچىدىن، ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتكەندىلا، كەسپىي قۇرۇلمىنى مۇۋاپىقلاشتۇرۇش ئاساسىدا بايلىق ئورۇنلاشتۇرۇپ پۇل پاخاللىقىنى تىزگىنلەپ، كېيىنكى 15 يىللىق تەرەققىيات نىشانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ. كۆپ يىللاردىن بۇيان ئېلىمىز ئىقتىسادىي تەرەققىياتتا بىر تەرەپلىمە هالدا مەھسۇلات مىقدارى ۋە سۈرئەت قوغلىشىپ، ئۇنى كادىرلارنىڭ سىياسىي تۆھپىسىنى تەكشۈرۈشنىڭ ئۆلچىمى قىلغانلىقتىن، دۆلەتنىڭ مالىيە ماددىي كۈچىدىن هالقىغان هالدا ئاساسىي قۇرۇلۇش كۆلىمىنى كېڭەيتىش، يېزا ئىگىلىك ۋە ئاساسىي سانائەت سېلىنمىسىنى قىسىش ياكى ئىگىلىۋېلىش، تەكرار قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش هادىسىلىرى كېلىپ چىقىپ، كۆلەملىك ئىقتىسادىي ئۈنۈم ناهايىتى تۆۋەن بولدى. مەسىلەن، نۆۋەتتىكى ئېلىمىزنىڭ ماشىنا ياساش زاۋۇتلىرىنىڭ سانى پۈتۈن دۇنيادىكى ماشىنا ياساش زاۋۇتلىرى سانىنىڭ يىغىندىسىغا توغرا كېلىدۇ. لېكىن پۈتكۈل ماشىنا مەھسۇلاتىنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسى چەت ئەلدىكى بىر داڭلىق ماشىنا ياساش زاۋۇتىنىڭ مەھسۇلات مىقدارىغا توغرا كەلمەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يېرىكلىك تېپىدىكى ئىگىلىكتە زور مىقداردىكى سېلىنمىغا تايىنىپ يۇقىرى سۈرئەت قوغلىشىلغانلىقتىن، بانكا نورمىدىن تاشقىرى پۇل تارقىتىشقا مەجبۇر بولىدۇ. يېزا ئىگىلىك ئاساسىي سانائەت قۇربان قىلىنىپ ئىقتىسادىي قۇرۇلمىنىڭ تەڭپۇڭسىزلىقىنى پەيدا قىلىدۇ، يېزا ئىگىلىك ئاساسىي سانائەتنىڭ قالاقلىقى مال باھاسىنىڭ ئۆرلىشىگە تۈرتكە بولىدۇ. بۇنىڭ بىلەن پۇل پاخاللىقى پەيدا بولۇپ، ئىقتىسادنىڭ ساغلام، ئۇدا راۋاجلىنىشىغا تەسىر يەتكۈزىدۇ. بۇلارمۇ ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

بەشىنچىدىن، ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتكەندىلا، يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرۈپ، ئىگىلىك باشقۇرۇش ئىقتىدارىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئاساسلىق ئورنىنى ھەقىقىي كۈچەيتىپ، كېيىنكى 15 يىللىق كۆرەش نىشانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ. كونا تۈزۈلمىدە جۇڭگونىڭ سانائەتتىكى قالاق هالىتىنى تېزدىن ئۆزگەرتىپ، سانائەتلەشتۈرۈش مۇساپىسىنى تېزلىتىشتە يېزا ئىگىلىك تەمىنلىگەن جۇغلانمىغا تايىنىپ زور مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈردى. لېكىن، ئۇزاق مۇددەت يېزا ئىگىلىك مەنپەئىتىنى قۇربان قىلىپ، سانائەت تەرەققىياتىنى قوللاش ئىقتىسادىي تەرەققىيات قانۇنىيىتىدىن چەتنىگەنلىك بولۇپ، يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمىنى تۆۋەنلىتىپ، يېزا ئىگىلىكىنى ئۇزاق مۇد-

دەت خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىنىڭ ئارقىدا قالدۇرۇپ، ئاخىرى خەلق ئىگىلىكىنىڭ بىر ئىزدا توختاپ قېلىشىغا سەۋەب بولدى. ھازىر ئېلىمىز نوپۇسى 1 مىليارد 200 مىليوندىن ئارتۇق، مۆلچەرلىنىشىچە 2010 - يىلغا بارغاندا 1 مىليارد 400 مىليونغا يېتىدۇ. مۇشۇنداق بولغاندا، ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارى 1995 - يىلدىكى 910 مىليارد جىڭدىن 1 تىرىليون 200 مىليارد جىڭغا يېتىشى كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن ئاشلىقنى ھەر يىلى ئوتتۇرىچە 20 مىليارد جىڭدىن ئاشۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنى پەقەت يېرىكلىك تىپىدىكى ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىغا تايىنىپلا ئىشقا ئاشۇرغىلى بولمايدۇ. يەنىلا ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىشكە توغرا كېلىدۇ. شۇڭا يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمدارلىقىنى ئاشۇرۇپ، پەن - تېخنىكا ئارقىلىق يېزا ئىگىلىكىنى گۈللەندۈرۈش ستراتېگىيىسىنى يولغا قويۇپ يېزا ئىگىلىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قەدىمىنى تېزلىتىش كېرەك.

2) ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىش سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىشنىڭ تەلىپى. ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلى ئىقتىسادىي تۈزۈلمىدىن ئايرىلالمايدۇ. يېرىكلىك تىپىدىكى ئىگىلىكنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلى ئەنئەنىۋى پىلانلىق ئىگىلىك تۈزۈلمىسىنىڭ مەھسۇلى، پىلانلىق ئىگىلىك تۈزۈلمىسىدە ھۆكۈمەت بىلەن كارخانا ئايرىلمىغان بولىدۇ، ھۆكۈمەت مەمۇرىي ۋاستە ئارقىلىق بايلىق ئورۇنلاشتۇرىدۇ. كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشتىكى ئۆز - ئۆزىگە خوجا بولۇش ھوقۇقى ۋە كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت كەمچىل، كارخانىلاردا پايدا قوغلىشىدىغان ئىچكى ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچ ۋە ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنىڭ تاشقى بېسىمى كەمچىل بولۇپ، ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەر ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇشتا مەھسۇلات مىقدارى ۋە سۈرئەتكىلا ئەھمىيەت بېرىپ، سۈپىتى ۋە ئۈنۈمگە سەل قارىدى.

نەتىجىدە ئۈنۈم بارغانسېرى تۆۋەنلەپ ئىسراپچىلىق ئېغىرلاشتى. شۇڭا بۇ خىل ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلى بازار ئىگىلىكى قانۇنىيىتى بىلەن سىغىشمايدۇ.

ئۈنۈمدارلىق تىپىدىكى ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلى سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنىڭ ئوبيېكتىپ تەلىپى. بازار ئىگىلىكىدە ھۆكۈمەت بىلەن كارخانا ئايرىلغان بولىدۇ، ھۆكۈمەت ئىقتىسادىي ۋاستىلەر ئارقىلىق ماكرولۇق تەڭشەش - تىزگىنلەشنى كۈچەيتىپ، ھەرقايسى ئىقتىسادىي سۇبيېكتلارنىڭ ئاشكارا رىقابەتنى قانات يايدۇرۇپ، قۇرۇلمىنى ياخشىلاپ ئۈنۈمنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتە ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي مۇھىت يارىتىپ بېرىدۇ. بازار ئىگىلىكى رىقابەت ئىگىلىكى، ئۇنىڭدا كارخانىلار نىسپىي مۇستەقىل ۋە مۇستەقىل ئىقتىسادىي سۇبيېكتانسىيە بولۇپ ئايرىم ئەمگەك ۋاقتىنى ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىدىن تۆۋەنلىتىپ، بازاردا پايدىلىق ئورۇنغا ئىگە بولۇشقا تىرىشىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئوتتۇرىسىدا كەسكىن رىقابەت مەۋجۇت بولىدۇ. كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت مەركەزلىك ھالدا پەن - تېخنىكا، سۈپەت، ئۈنۈم، ئىلمىي باشقۇرۇش جەھەتتىكى كۈچ سىنىشىشتا ئىپادىلىنىدۇ. كارخانىلار بازاردىكى كەسكىن رىقابەتتە پايدىلىق ئورۇندا تۇرۇش ئۈچۈن بازار ۋەزىيىتى، بازار ئېھتىياجىنى تەتقىق قىلىپ، پەن - تېخنىكا، باشقۇرۇش ۋە ئەمگەكنى تەشكىللەشكە ئەھمىيەت بېرىپ، مەھسۇلاتلارنىڭ سۈپىتىنى ۋە ئۈنۈمىنى زور دەرىجىدە ئۆستۈرۈپ، مەھسۇلاتلارنىڭ تەننەرخىنى تۆۋەنلىتىپ، قوشۇلىدىغان قىممەت ۋە بازار ئىگىلەش نىسبىتىنى ئاشۇرۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. بۇ ئۈنۈمدارلىق تىپىدىكى ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش يولىدا مېڭىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

3) ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىش سوتسىيالىزم ماھىيىتىنىڭ ئوبيېكتىپ تەلىپى. سوتسىيالىزمنىڭ ماھىيىتى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش، ئېكسپىلاتاتسىيىنى يوقىتىش، ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈشنى تۈگىتىش، ئاخىرىدا ئورتاق بې-

يىشقا يېتىشتىن ئىبارەت. بۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇپ، ئۇنۇمدارلىق تىپىدىكى كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بېرىپ، خەلقنىڭ كۈنسېرى ئېشىپ بېرىۋاتقان ئېھتىياجىنى ئەڭ ياخشى ۋە ئۈزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇنى پەقەت يېرىكلىك تىپىدىكى ئىقتىسادنى يەكسەلدۇرۇش ئۇسۇلىغا تايىنىپلا ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولمايدۇ.

ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلى كىشىلەرنىڭ ئارزۇسى تەرىپىدىن بەلگىلەنمەستىن، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتى سەۋىيىسى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. قانداق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بولسا، شۇنداق ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلى بولىدۇ. بۇ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتى.

ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىش ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ تەلىپى. ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەن 18 يىلدىن بۇيان ئېلىمىزنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسى زور دەرىجىدە مۇستەھكەملىنىپ، ئۇنىۋېرسال دۆلەت كۈچى زور دەرىجىدە ئاشتى. پەن - تېخنىكا ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىپ، بەزى تۈرلەردە خەلقئارادىكى ئالدىنقى سەۋىيىگە يەتتى. مەدەنىيەت، مائارىپ زور دەرىجىدە راۋاجلاندۇرۇلدى. بۇنىڭ بىلەن زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ ئاساسى تىكلەندى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىدىكى بۇ تەرەققىياتلار ئوبيېكتىپ جەھەتتە ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

4) ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىش ئېچىۋېتىشنى كېڭەيتىش، ئېلىمىزنىڭ خەلقئارا رىقابەت كۈچىنى ئاشۇرۇشنىڭ ئېھتىياجى. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى ئېچىۋېتىش تىپىدىكى ئىگىلىك بولۇپ، بېكىنمىچىلىكنى بۇزۇپ تاشلاپ، تاشقى ئىقتىسادىي ئالاقىنى كۈچەيتىش ئېلىمىزنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك توپ دۆلەت سىياسىتى. ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك سىرتقا ئېچىۋېتىلگەندىن بۇيان ئېلىمىزنىڭ خەلقئارا ئىقتىسادىي ئالاقىسى بارغانسېرى كۈچىيىپ، ئېلىمىزنىڭ ئىقتىسادىدا كۈنسېرى خەلقئارالىشىش تەرەققىيات يۈزلىنىشى شەكىللىنىپ، ناھايىتى زور مۇۋەپپەقىيەتلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. ئېلىمىزنىڭ ئىمپورت، ئېكسپورت ئومۇمىي قىممىتىنىڭ مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى 1978 - يىلدىكى 9.9% دىن 1994 - يىلدىكى 46.6% گە كۆتۈرۈلۈپ، دۇنيا سودىسىدىكى 32 - ئورۇندىن 11 - ئورۇنغا ئۆتتى. 1994 - يىلى ئەمەلىي پايدىلانغان چەت ئەل مەبلىغى دۆلەت ئىچى جۇغلانما نىسبىتىنىڭ 18% دىن يۇقىرىسىنى ئىگىلىدى. لېكىن ئېلىمىز مەھسۇلاتلىرىنىڭ پىششىقلاپ ئىشلىنىش دەرىجىسى، سۈپىتى، تېخنىكا تەلىپى تۆۋەن، رىقابەت كۈچى ئاجىز بولغانلىقتىن، مەھسۇلاتلارنىڭ خەلقئارا بازاردىكى سېلىنىشى ئاستا، بازار ئىگىلەش نىسبىتى تۆۋەن بولۇپ كەلدى. بازار رىقابىتىنىڭ قانۇنىيىتى «ئەلالىرى تاللىنىپ، ناچارلىرى شاللىنىش»، نۆۋەتتىكى خەلقئارا بازار رىقابىتى، پەن-تېخنىكا رىقابىتى ۋە مەھسۇلاتلار رىقابىتى، يەنى، مەھسۇلاتلارنىڭ تۈرى، پەن - تېخنىكا تەلىپى، سۈپىتى ۋە ئۈنۈمىدىكى رىقابەت بولۇپ، ئۇ ئېلىمىز ئېكسپورت مەھسۇلاتلىرىغا تېخىمۇ يۇقىرى تەلەپ قويماقتا. ئېلىمىز مەھسۇلاتلىرىنى خەلقئارا رىقابەتتىكى تەشەببۇسكار ئورۇندا تۇرغۇزۇش، رىقابەت كۈچىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىپ، ئەڭ ئاز سېلىنما بىلەن يۇقىرى تېخنىكىلىق، يۇقىرى سۈپەتلىك، يۇقىرى ئۈنۈملۈك مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىشقا كاپالەتلىك قىلىش كېرەك.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «ئىسلاھات ۋە نەزەرىيە» خەنزۇچە، 1996 - يىل 6 - سان.
2. «ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى» ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1996 - يىللىق 1-، 3 - سان.
3. «مالىيە ئىقتىساد مەسىلىلىرى» ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1996 - يىللىق 1-، 3 - سان.
4. «جۇڭگونىڭ ئىسلاھاتى» ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1996 - يىللىق 6 - سان.
5. «نۇر گېزىتى»، 1996 - يىل 1 - ئاينىڭ 11 - كۈنىدىكى سانى.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

ھىرقەتنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» ئەسىرى توغرىسىدا

ھەنىپە سالىھوۋا

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە ھىرقەتنىڭ ئىشق ـ مۇھەببەت ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» ناملىق ئەسىرى ۋە ئۇنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى، ئىلمىي قىممىتى تەھلىل ۋە تەتقىق قىلىنغان بولۇپ، مەزكۇر ئەسەر ئاپتورىنىڭ نەۋائى ۋە لۇتفىلاردىن كېيىن يېتىشىپ چىققان لىرىك شائىر ئىكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ.

摘要：本文论述赫尔克提以爱情为内容的长诗《爱情与劳动》的艺术特点、学术价值，说明长诗的作者是继纳瓦依和鲁提菲之后出现的又一位抒情诗人。

Abstract: In this article, the author described the artistic features, academic value of Hirkat's Love epis 《Love and Labour》, and explained that the author of the epic is the next lyril poet after Nawa'yi and Lutfil

مۇھەممەد ئىمىن غوجامقۇلى ئوغلى ھىرقەتى XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ياشاپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان ئىستېدادلىق ئۇيغۇر شائىرىدۇر. بىزگە ھىرقەتنىڭ 1670 ـ يىلى يارىتىلغان «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» ئەسىرى يېتىپ كەلگەن. «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» ئۆز مەزمۇنى، كومپوزىتسىيىلىك قۇرۇلۇشى ۋە ئوبرازلارنى سىستېمىسىدىن قارىغاندا، ئەينى دەۋر ئەدەبىي ھاياتىنىڭ مۇھىم بىر ھادىسىسى سۈپىتىدە كۆزگە تاشلىنىدۇ. داستان ئاللاھ، مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋە چاھارىيارلار تەرىپىگە بېغىشلانغان ئەنئەنىۋى مۇقەددىمە بىلەن باشلىنىدۇ. بىراق مۇئەللىپ شۇ مۇقەددىمىنىڭ ئۆزىدە مۇھەببەت ۋە مېھنەتنى («مېھنەت» سۆزى بۇ ئورۇندا بۇگۈنكى مەنىسىدىن تىلشقىرى رەنج ۋە مۇشەققەت مەنىلىرىنىمۇ بېرىدۇ) ئىسلام دىنى ۋە تەسەۋۋۇف تەلىماتى زېمىنىدە تۇرۇپ شېئىرىي شەكىلدە كەڭ شەرھلەپ بېرىدۇ. ئەسەرنىڭ ئەنە شۇ خۇسۇسىيىتىنى ھېسابقا ئالغاندا، ئۇنى مەلۇم مەنىدە «ھەيرەتۇل ئەبرار» ئۇسلۇبىدىكى پەلسەپىي ـ ئەخلاقىي داستان سۈپىتىدە باھالاشقا بولىدۇ.

مەلۇمكى، ئۆزبېك، فارس، تاجىك ۋە ئازەربەيجان ئەدەبىياتلىرىدا مەۋجۇد بولغان كۆپتىن ـ كۆپ پەلسەپىي ـ ئەخلاقىي مەزمۇنلاردىكى ئەسەرلەردە مۇئەللىپلەر ئۆزلىرىنىڭ مۇھەببەت، مېھنەت، ئادالەت، قانائەت توغرىسىدىكى قاراشلىرىنى

• ھەنىپە سالىھوۋا: ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتى ئەنجان دۆلەت ئۇنىۋېرسىتېتى ئۆزبېك ئەدەبىياتى كافېدراسىنىڭ پروفېسسورى، فىلولوگىيە پەنلىرى دوكتورى.

بايان قىلغانلىرىدىن كېيىن، شۇ ئىجتىمائىي ـ ئەخلاقىي مەۋزۇنى ئوبرازلار ۋاستىسىدە گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىشكە قارىتىلغان ھېكايەتلەرنى كەلتۈرىدۇ. مەسىلەن، «ھەيرەتۇل ئەبرار» داستانىدا «سەلاتىن بابىدە كىم، ...» دەپ باشلىنىدىغان ماقالەتتە پادىشاھلار، ئۇلارنىڭ تاجۇ ـ تەخت، مۇلكۇ مەملىكەت ساھىبلىرى سۈپىتىدىكى جاۋابكارلىقلىرى، ئادالەت قانۇنلىرىغا رىئايە قىلىشلىرى خۇسۇسىدىكى چوڭقۇر مۇشاھىدىلەردىن كېيىن، شۇ ماقالات تەركىبىدە «شاھ غازىي قەھرىنىڭ سەرسەرى بىر سەركەش خوشەنى بەرباد ئېتىپ، ئەدلىنىڭ سۈيى ئۇل خوشە بۇتگەن بۇز ۋغ مەزارەنى ئاباد قىلغانى» ھېكايەتى كەلتۈرۈلىدۇ. «كەرەم ۋەسفى» دىكى يەتتىنچى ماقالات تەركىبىدە بولسا، «ئۆز كەرەمۇ ساخاۋىتى بىلەن خەلق ئاغزىغا چۈشكەن ھاتەمى تايى» ھېكايەتىگە كۆزىمىز چۈشىدۇ.

ھىرقەتى ئۆز داستانىنى «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» دەپ ئاتىدى. شۇنىڭدىن قارىغاندا، ئۇنى «ھەيرەتۇل ئەبرار» نىڭ «ئىشق ئوتى» تەرىپىگە بېغىشلانغان توققۇزىنچى ماقالاتىغا سېلىشتۇرۇپ ئۆگىنىش ھىرقەتىنىڭ ئۇستازلار ئەنئەنلىرى بىلەن نەقەدەر مۇستەھكەم ئالاقىدە بولغانلىقىنى ئوچۇق كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ھىرقەتىنىڭ داستانى ئىشق ۋە ئىشق مېھنەتىگە بېغىشلانغان مۇقەددىمە بابى بىلەن باشلىنىدۇ. شائىر ئىشق تەرىپىنى باشلىغىنىدا، ئىلاھىي ئىشق ھەققىدە ناھايىتى تەسىرلىك مىسرالارنى يارىتىدۇ. ئىشق لاۋۇلداپ تۇرغان ئوت، ئىشق بۇستانىنىڭ گۈللىرىگە ئېرىشمەك مۇشكۇل، ئىشق سەھراسى پايانسىز، ئۇنىڭغا كىرمەكچى، ئۇنى بېسىپ ئۆتمەكچى بولغانلارنى تۇرلۇك ـ تۈمەن مۇشەققەتلەر كۈتۈپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭغا كامىللىق يولى بىلەن، ئۇنىڭ سىناقلىرىغا بەرداشلىق بېرىش بىلەنلا ئېرىشىش مۇمكىن. ھىرقەتى ئەنە شۇ ئىلاھىي ئىشقنىڭ لەززىتى ۋە مېھنەتلىرى توغرىسىدا سۆز ئېچىپ «ئاشىق مۇھەببەتسىز بولماس، مۇھەببەت مېھنەتسىز. لۇقما تۇزسىز بولسا، بولۇر لەززەتسىز. مۇھەببەت تاتلىق ئېرۇر، مېھنەت ئاچچىق» دېگەن ھېكمەتلىك مىسرالارنى يارىتىدۇ.

ھىرقەتى مۇھەببەت بار يەردە ئۇنىڭ مېھنىتىمۇ بار دېگەن غايىنى ئىلگىرى سۈرگىنىدە، مېھنەت ۋە مۇھەببەتنىڭ دائىملىق ھەمدەملىكىنى، دېمەك چىن ئاشىق ئىشق زەخمەتلىرىگە بەرداشلىق بەرگەنىدىلا ياراتقۇچىنىڭ ۋەسلىگە يېتىشى مۇمكىنلىكىنى تەسەۋۋۇف پەلسەپىسىدىن چىقىپ ماھىرلىق بىلەن تەسۋىرلەپ بېرىدۇ.

«ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق ئەسەردە ھىرقەتىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانىنىڭ غايىۋى ـ بەدىئىي ئەھمىيىتى توغرىسىدا خېلىلا مۇھىم قاراشلارنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىقىغا كۆزىمىز چۈشىدۇ. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، ئۇشبۇ «تارىخ» تا ھىرقەتى داستانىنىڭ ھازىرقى مەزمۇنىغا كۆپرەك دىققەت قىلىنىدۇ. ① بىز بۇ كىتابتىكى بۇنداق چۈشەندۈرۈشكە قوشۇلغىنىمىز ھالدا مەسىلىنى ماھىيەت جەھەتتىن ئېچىپ بېرىش ئۈچۈن تەتقىقات دائىرىسىنى يەنىمۇ كېڭەيتىش كېرەك، دېگەن پىكىردىمىز. گەپ شۇنىڭدىكى، يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگىنىدەك، ھىرقەتى ئۆز ئەسىرىدە ئىشق مەۋزۇسىنى سوپىلىق پەلسەپىسى نىگىزىدە يورۇتۇشنى مەقسەت قىلىدۇ. شۇ غايىۋى نىيەت زېمىنىدا تۇرۇپ، شائىر «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانىنىڭ مۇقەددىمىسىدە ئىشق مەۋزۇسىنى مەخسۇس بىر بۆلۇمدە يورۇتۇپ، ئۆزىنىڭ شۇ مۇشاھىدىلىرىنىڭ بەدىئىي تەسۋىرى ئۈچۈن «شام ۋە پەرۋانە»، «گۇل ۋە بۇلبۇل» ھېكايەتلىرىنى يارىتىدۇ.

ھىرقەتى تەسەۋۋۇف ئىلمىدىكى ئىشق پەلسەپىسىنىڭ ماھىيىتىنى ئۆزىگە خاس يول بىلەن يورۇتۇش مەقسىتىدە ئاجايىپ چۈشەندۈرۈشلەرنى ئىشلىتىدۇ. ئۆز ئوقۇرمەنلىرىگە ئىشقنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدا مەلۇمات بېرىش نىيىتىدە ھاياتىي قىياسلارنى ئىزلەيدۇ ۋە ئۇلارنى تاپىدۇ. «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق ئەسەردە داستاندىكى مۇنۇ مۇشاھىدىلەرگە توغرا دىققەت قىلىنغان: «مۇھەببەتتىن نە ئىشلار تەۋەللۇد قىلۇر. مېھنەت نە ئىشقا ئائىد بولۇر ۋە ئۇل سىرنى ئەيان ۋە ئۇل سۆزنى بەيان قىلماقدا بىلىڭكىم، تۆرت ھەرف لەفزى مۇھەببەت، ھەر ھەرف بولۇر

يەتتى قىسمەت»②. بۇ ئورۇندا شائىر مۇھەببەت سۆزىنىڭ ئەرەب ئىملاسى بويىچە تۆت ھەرپ «محبت»تىن تۈزۈلۈشىگە ئىشارە قىلىپ، ئۇنىڭ ھەربىر ھەرپىدە يەتتىدىن قىسمەت يوشۇرۇنغان دەيدۇ ۋە ئۇلارنى بىر - بىرلەپ شەرھلەشكە باشلايدۇ. مەسىلەن، «محبت» سۆزىنىڭ «م» ھەرپىدە مىھچىماق، مۇۋاپىقلىق، مۇنىسلىق ۋە مۇستەسىل قىسمەتلىرى يوشۇرۇنغان. خۇددى شۇ يوسۇندا شائىرنىڭ مۇلاھىزىلىرىگە كۆرە «محبت» سۆزىنىڭ «ح» ھەرپىدىمۇ ھايات، ھىلم، ھايا، ھەسرەت، ھەقىرلىق... قاتارلىق مەنىلەر يوشۇرۇنغان. بۇ ئاتالغۇلارنىڭ ھەممىسى مەزمۇن ئېتىبارى بىلەن بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك تۈردە تەسەۋۋۇپ ئىشقىنىڭ شەرت ۋە تەلەپلىرى بىلەن ئىزاھلىنىدۇ.

ھىرقەتنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» ئەسىرى يۇقىرىدا ئېيتىلغىنىدەك ئۆزىدىكى ئىشق ۋە ئىشق مېھنىتى مۇلاھىزىلىرى بىلەن ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «ھەيرەتۇل ئەبرار» ئەسىرىدىكى توققۇزىنچى ماقالات مەزمۇنىغا يېقىنلىشىپ كېتىدۇ. بىز ئەلۋەتتە «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» ئەسىرىنى نەۋائىنىڭ «ھەيرەتۇل ئەبرار» ئەسىرى بىلەن تەڭلەشتۈرۈش پىكرىدىن پۈتۈنلەي يىراقمىز. بىز يۇقىرىدا ھىرقەتى ئەسىرىدە باشتا پەلسەپىي - ئەخلاقىي قاراشلار بايان قىلىنىپ، كېيىنچە شۇ غايىۋى نىيەتنى ئىپادىلىگۈچى ھېكايىلەر بىلەن تولدۇرۇلۇپ بېرىشىنى شەرق پەلسەپىي - ئەخلاقىي داستانلىرى، جۈملىدىن «ھەيرەتۇل ئەبرار» ئۇسلۇبىغا قىياس قىلغانىدۇق. ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «ھەيرەتۇل ئەبرار» ئەسىرىدە ئىجتىمائىي - سىياسىي ۋە ئەخلاقىي مەۋزۇلار ناھايىتى چوڭ بىر تىزمىنى تەشكىل قىلغان بولسا، ھىرقەتى ئۆز ئەسىرىدە نەۋائى ئەسىرىدە قەلەمگە ئېلىنغان ئىشق مەۋزۇسى توغرىسىدىلا بەھس قىلىدۇ، خالاس. دېمەك، ھىرقەتى داستانى ئۆزىنىڭ شۇ مۇھىم بىر تەرىپى بىلەن ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «ھەيرەتۇل ئەبرار»ى بىلەن يېقىنلىقنى تەشكىل قىلىدۇ. شۇ تەرەپتىن ھىرقەتنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» ئەسەرىدە ئىشق ۋە كامىل ئاشىقلىقنىڭ مۇشەققەتلىرى توغرىسىدا بايان قىلىنغان پىكىر - مۇلاھىزىلەرنى ئەلىشىر نەۋائى «ھەيرەتۇل ئەبرار»نىڭ ئىشق تەرىپىگە بېغىشلانغان توققۇزىنچى ماقالاتىنىڭ «شۇئلەسى بەلا سەھراسىنىڭ لالەلىرى ۋە ئەختەرى بەلاكەش كۆكۈل پەرگالەرىدۇرۇر ۋە مېھنەت قارا شامى ئانىڭ تۈتۈنى ۋە شامىنىڭ مۇھتەرىق كەۋكەبلەرى ئانىڭ ئۇچقۇنىدۇرۇر»③ دېگەن سەرلەۋھەسىگە قىياس قىلىش ئورۇنلۇق.

تۆۋەندىكى مىسرالاردىكى ھەمئاھاڭلىققا دىققەت قىلايلى:

ئەلىشىر نەۋائى:

ئاشىق ئانى بىلكى، ئېرۇر دەردناك،
ھەم تىلى، ھەم كۆزىيۇ، ھەم كۆڭلى پاك.
ئارقاسىدىن ئىشقكى يۈز غەم ئۇكۇب،
ھەرگىرىھى بىر غەم ئاياغىن تۇگۇب.
دەرد يۈكىدىن بولۇبان ھەم قەدى،
دەرددەغى «دال» ئانىڭ ھەم قەدى.
چەرخ كەبى جىسمى سەراسەر تۇغان،
مېھنەتى شامىغا تانۇق ھەر تۇغان.
كۆكسى شىگافى بولۇپ ئاتەش فىشان،
شام بەلاسىغە سەھەردىن نىشان④

ھىرقەتى:

مۇھەببەت بولماسا مېھنەت كېرەكمەس،
شەجەردە مېۋە يوقتۇر شاخ ئېگىلمەس.
مۇھەببەتنى تۇھفەش مەئشۇق ئېرۇر،
ئاشىققا مېھنەت لۇقما مەتلۇب ئېرۇر.
ئىچەر مېھنەت شەرابىن نىچە ئاچچىق،
بولۇپتۇر ئۇستى ئاچچىق، تەگى تاتلىق⑤.

«ھەيرەتۇل ئەبرار»دا ئەلىشىر نەۋائى «ئىشق تەرىپى...» ماقالاتىدا ئىشقى ھەقىقىينىڭ قۇدرىتىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن «شەيخى ئىراقىي شامدا ھۆسن شەمئى گۇلىنى كۆرگەچ، پەرۋانەدەك تۇتاشقانى ۋە شۇئلەسى ئىنكار تىكەنلەرىن كۆيدۈرۈپ مۇنكىرلەر باشىغە ئاشقانى» ھېكايىتىنى كەلتۈرىدۇ. ھىرقەتى بولسا ئۆز ئەسىرىدە ئىشقى ھەقىقىينىڭ شەۋق ۋە ئىزتىرابلىرى توغرىسىدىكى پەلسەپىي - ئەخلاقىي قاراشلىرىنىڭ بايانىدىن كېيىن، ئۇنى قۇۋۋەتلىگۈچى «شام ۋە پەرۋانە» ھەمدە «گۇل ۋە بۇلبۇل» ھېكايەتلىرىنى كەلتۈرىدۇ.

ئۇشبۇ ھېكايەتلەردىن بىرىنچىسى، يەنى «شام ۋە پەرۋانە» نىسبەتەن مۇجەز، يەنى پاساھەت ۋە بالاغەتتە خېلى يۇقىرى دەرىجىدە يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەنئەنىۋى شام ۋە پەرۋانە ئوبرازلىرى ئارقىلىق مۇھەببەتنىڭ يالقۇنلۇق كۈچىگە ئاپىرىنلار ئوقۇلىدۇ.

«شام ۋە پەرۋانە» داستانلىرى شەرقتە خېلى كەڭ تارقالغان ئەنئەنىۋى مەۋزۇلارغا ئاساسلىنىدۇ. بىز XVI ئەسىر تۈرك شائىرى لامىينىڭ «شام ۋە پەرۋانە» داستانىنى بىلىمىز. بۇ مەۋزۇدىكى ئەسەرلەر باشقا خەلقلەر ئەدەبىياتىدىمۇ ئۇچرايدۇ. ھىرقەتنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مىھنەتكام» ئەسىرىدىكى «شام ۋە پەرۋانە» ھېكايىتى بولسا شائىرنىڭ ئۆز ئەسىرىنىڭ مەركىزىگە قويغان مۇھەببەت ۋە مىھنەت مەۋزۇسىنى ئوبرازلىق يورۇتۇش مەقسىتىدە كەلتۈرگەن كىچىك بىر لەۋھەدىن ئىبارەتتۇر. ھىرقەتى «شام ۋە پەرۋانە» ھېكايىتى ئارقىلىق مۇھەببەتنىڭ يالقۇنلۇق كۈچى ۋە ئۇنىڭ چەكسىز مىھنەت، مۇشەققەتلىرى توغرىسىدىكى ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي - ئەخلاقىي قاراشلىرىغا بىر مىسال كەلتۈرىدۇ ۋە مەۋزۇنى تەدرىجىي داۋاملاشتۇرۇپ، ئۇنىڭدىن كېيىن «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانىغا كۆچىدۇ.

«مۇھەببەتنامە ۋە مىھنەتكام» ئەسىرىدىكى «شام ۋە پەرۋانە» ھېكايىتى ھىرقەتنىڭ ئۆزىگە خاس ماھارىتىدىن دېرەك بېرىدۇ.

شەرق شېئىرىيىتىدە كۆيلىنىپ كېلىنىۋاتقان شام قاراڭغۇ كېچىنى يورۇتىدۇ، ئاشىقلارنىڭ سۆھبىتىگە زىننەت بېرىدۇ. شام غەزەللەردە پەقىرلەر بەزمىسىدە نۇر تارقىتىپ ئولتۇرغان مەشۇقىغا قىياس قىلىنىدۇ. بىراق شام ۋە پەرۋانە مەجازىي مەشۇقە ۋە ئاشىق رەمزى سۈپىتىدە شەرق ئەدەبىياتىدا، جۈملىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىمۇ چوڭقۇر يىلتىز تارتقان ئوبرازلارغا ئايلانغان. بۇنىڭغا ھاياتنىڭ ئۆزىدە شامنىڭ مەپتۇنكار ياغدۇسى، پەرۋانىنىڭ شۇ ياغدۇغا ئۆزىنى قۇربان قىلىشقىچە بولغان پىدائىيلىقى ماتېرىيال بەرگەن. ھىرقەتى «مۇھەببەتنامە ۋە مىھنەتكام» ئەسىرىدە ئەنە شۇ ئەنئەنىۋى ئوبرازلارغا مۇراجىئەت قىلغىنىدا، ئۆزىگە خاس مۇلاھىزىلەر بارىتىشقا ھەرىكەت قىلىدۇ[6].

كۆڭلەرنىڭ بىرىدە تۈندە ئۇيۇشتۇرۇلغان بىر سۆھبەت ئولتۇرۇشىدا! شام ئولتۇرۇشنى يورۇتۇپ تۇراتتى. شام ئۆزىنى ئۆزى، ئۆرتەش بەدىلىگە نۇر تارقىتىپ ئولتۇرۇشتىكىلەرگە خۇشۋاقلىق بەخش ئېتەتتى. لېكىن ئۇنىڭ «ئاتەشۇ ئاب» ئىچىدىكى ھالىتىدىن ئولتۇرۇشتىكىلەر پۈتۈنلەي غاپىل ئىدى. دېمەك، ھەركىم ئۆز خېرىدارىنى دەردكەشىنى، غەمگۇزارىنى تېپىشى كېرەك ئىدى. ئەمەلىيەتتىمۇ شۇنداق بولىدۇ، ئۇزاقتىن شام شولىسىنى كۆرگەن پەرۋانە ئۇنىڭ يېنىغا يېتىپ كېلىدۇ.

بەناگاھ بولدى بىر پەرۋانە پەيدا،
ئۇ بولدى شامنىڭ ھۆسنىگە شەيدا[7].

شۇ شەيدالىق تۈپەيلى پەرۋانە ئۆزىنى ئوتقا تاشلاشقا، ھايات تارلىرىنى كۆيدۈرۈپ تاشلاشقىمۇ تەييار تۇرار ئىدى.

ئۇرۇپ شام ئوتىغا گاھى قاناتىن،
ئۈزەي دەپ دۇنيادىن تارى ھەياتىن[8].

ھىرقەتى مۇھەببەتنىڭ ئەنە شۇنداق ھاياتنى ئۆرتىگۈچى، جاننى كۆيدۈرگۈچى شەرارى (ئوتى) بارلىقىنى تەكىتلەپ، نەپىس تەسۋىرلەر يارىتىدۇ.

بولۇپ پەرۋانە شام ئوتىغا ۋاسىل،
قۇچۇپ مەشۇق، ئېتىپ مەقسۇد ھاسىل[9].

پەرۋانە ئاتەشىن ئىشق (رەمزەن يېنىپ تۇرغان شام) يولىدا ئۆزىنى نابۇد قىلىدۇ.

نىگارى جىلۋەگەر بولسا كۆزىگە،
قالۇرمۇ يېچىشكە بېدىل ئۆزىگە.
شەرارىدىن تۇشۇپ پەرۋانەگە ئوت،
مۇھەببەت ئوتى بىرلە قويدى ساۋۇت[10].

ھىرقەتى پەرۋانىنىڭ پىدائىيلىقى تەسۋىرلىرىدە غايەت تەسىرچان ئوبرازلارنى ئىشلىتىدۇ.

تۆكۈلدى جان سۇۋى، تەن زەربى تىندى[11].

ھىرقەتى مۇھەببەت ۋە مىھنەتنىڭ ھەمدەملىكى توغرىسىدىكى قاراشلىرىنى نامايىش قىلىش مەقسىتىدە كەلتۈرگەن يۇقىرىدىكى ئىخچام - كېلىشكەن ھېكايىتى بىلەن ئۆز ئوقۇرمەنلىرىنى مۇھەببەت، شۇ مۇھەببەتنىڭ سىناقلىرى، ۋىسال

پەيتلىرىنىڭ تەڭداشسىز لەززىتىنى يەنىمۇ كەڭرەك رىجە ئاساسىدا تەسۋىرلىگەن يېڭى بىر داستاننى ئاڭلاشقا تەييارلايدۇ. بۇ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» ئەسىرىنىڭ نېگىزىنى تەشكىل قىلغان «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانىدۇر.

گۈل ۋە بۇلبۇل ۋەسفى شەرق خەلقلىرى ئاغزاكى ئەدەبىياتى ۋە يازما ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ قەدىمكى مەۋزۇلىرىدىندۇر. بۇ ئىككى نام ئاشىق ۋە مەشۇقلارنىڭ رەمزىي ئوبرازلىرى سۈپىتىدىمۇ ئەدەبىياتتا ناھايىتى بۇرۇندىنلا ئىشلىتىلىشكە باشلىغان ۋە دەۋرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بارلىققا كەلگەن كۆپلىگەن ئەسەرلەرنىڭ مەۋزۇسى بولۇپ قالغان. ئۆزبېك ئەدەبىياتشۇناسى پروفېسسور ب. ۋەلىخوجايېۋ ئۆزىنىڭ ئۆزبېك ئېپىك شېئىرىيىتى تارىخىغا بېغىشلىغان تەتقىقاتىدا توغرا تەكىتلىگىنىدەك «ھەربىر مۇئەللىپ ياراتقان ‹گۈل ۋە بۇلبۇل›دا ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلەر، ئوبرازلارنى چۈشەندۇرۇشتە ئورىگىناللىق كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ. شۇ جەھەتتىن قارىغاندا، بىر خىل ناملانغان ياكى قەھرىمانلىرى ئوخشاش بولغان ئەسەرلەرنى تەھلىل قىلغاندا ئەنە شۇ خۇسۇسىيەتلەرنى، ئەسەر يارىتىلغان دەۋر، ئاپتور كۆزلىگەن مەقسەتنى، ئۇنىڭ ئەدەبىي - ئېستېتىك پرىنسىپلىرى ۋە ئومۇمەن دۇنياقارىشىنى ئېتىبارغائېلىش شەرت»⑫.

تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتلىرىنىڭ كۆپچىلىكىدە «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانلىرىنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. بۇ مەۋزۇغا يېقىن ئەسەرلەردىن بىرى مەۋلانا لۇتفىنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانىدۇر. كېيىنچە تۈركمەن ئەدەبىياتىدا شابەندەنىڭ (XVIII ئەسىر) «گۈل — بۇلبۇل» ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا بولسا ھىرقەتى ۋە سەلاھىلارنىڭ «گۈل ۋە بۇلبۇل» مەۋزۇسىدىكى داستانلىرى بارلىققا كەلدى. بۇ ئەسەرلەر سيۇژېت قۇرۇلۇشى، ئوبرازلارنىڭ تاللىنىشى جەھەتتىن بىر - بىرىگە بەلگىلىك دەرىجىدە يېقىن تۇرسىمۇ، يۇقىرىدا تەكىتلەنگىنىدەك ئۇلارنىڭ ھەربىرى ئۆزىگە خاس بىر بەدىئىي ئالەمدۇر. شۇ قاتاردا ئۇيغۇر شائىرلىرى قەلىمىگە مەنسۇپ «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانلىرى، بىر تەرەپتىن شەرق ئەدەبىياتىنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك ئەنئەنىلىرى بىلەن يېقىندىن ئالاقىدارلىقى، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخى، ئەدەبىياتىدا مۇھىم بىر ھادىسە سۈپىتىدىكى خۇسۇسىيەتلىرى بىلەنمۇ ئايرىلىپ تۇرىدۇ.

ئۆزبېك ئەدەبىياتشۇناسلىقىدا «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانلىرى توغرىسىدا سۆزلەنگەندە بۇ مەۋزۇدىكى تۇنجى ئەسەر سۈپىتىدە لۇتفىنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانى تىلغا ئېلىنىدۇ. كېيىنچە بارلىققا كەلگەن ئەسەرلەر، جۈملىدىن سەلاھىنىڭ «بۇلبۇل ۋە گۈل» داستانى لۇتفىنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز»ى بىلەن سېلىشتۇرۇپ تەھلىل قىلىنىپ، سەلاھىنىڭ لۇتفى داستانىنىڭ تېما ۋە ئوبرازلىرىدىن بەھرىمەن بولغىنى ھالدا، ئۆز ئەسىرىدە مۇستەقىل يول تۇتقانلىقى تەكىتلىنىدۇ. ب. ۋەلىخوجايېۋ يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن مونوگرافىيىسىدە ئۇيغۇر شائىرى ھىرقەتىنىڭ «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانى توغرىسىدىمۇ قىسقىچە توختىلىپ ئۆتۈپ، ئۇنىڭ لۇتفىنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز»ىدىن كۆپ جەھەتلەردە ئايرىلىپ تۇرىدىغانلىقىنى قەيت قىلىدۇ⑬. دەرھەقىقەت، ھىرقەتىنىڭ «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانىنى كۆزەتكەندە ئۇنىڭدا مەجازىي ئوبرازلارنى قوللىنىش جەھەتتىن «گۈل ۋە نەۋرۇز» بىلەن مەلۇم باغلىنىش بارلىقى كۆزگە تاشلىنىدۇ. ئىلمىي ئەدەبىياتلاردا ھىرقەتى ئەسىرىنىڭ مەۋزۇ ۋە ئوبرازلار جەھەتتىن ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرىگە يېقىنلىقى ھەققىدىمۇ قەيتلەر مەۋجۇد. ئۇيغۇر ئەدەبىياتشۇناسى روزى قادىرى ھىرقەتىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» ئەسىرى بىلەن نەۋائىينىڭ «فەرھاد ۋە شىرىن» داستانى ئوتتۇرىسىدىكى ئاھاڭداشلىق توغرىسىدا سۆزلەپ، بۇ ھالنى ئۇيغۇر شائىرىنىڭ ئۇستاد سۆز ئۇستىسىدىن ئىلھاملىنىشى دەپ ناھايىتى توغرا كۆرسەتكەندى⑭. لېكىن بىزنىڭ قارىشىمىزچە، «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» ئەسىرىنى پەقەت «فەرھاد ۋە شىرىن» ئەنئەنىلىرى بىلەنلا چەكلەش ئىككى شائىر ئىجادىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىلەرنى خېلىلا تارايتىپ قويىدۇ. ب. ۋەلىخوجايېۋ يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن تەتقىقاتىدا «گۈل ۋە بۇلبۇل» تىپىدىكى ئەسەرلەرنى مەسەل - داستان سۈپىتىدە

خاراكتېرلەيدۇ ۋە لۇتفىنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز»، ئەلشىرنەۋائىنىڭ «لىسانۇتتەير»، سەلاھىنىڭ «بۇلبۇل ۋە گۈل»، نىشاتىنىڭ «ھۆسن ۋە دىل» قاتارلىق ئەسەرلىرى مەسەل - داستانغا ياخشى مىسال بولالايدۇ، دەپ يازىدۇ[15]. شۇنداق ئىكەن، ھىرقەتىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانىدا نەۋائىنىڭ باشقا ئەسەرلىرى، جۈملىدىن «لىسانۇتتەير» داستانى ئەنئەنىلىرى ھەققىدىمۇ بەھس قىلىش مۇمكىن بولىدۇ. ئەپسۇسكى، «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىغا ئائىت ئىشلاردا، ئايرىم ئۇيغۇر ئالىملىرىنىڭ ماقالىلىرىدە تىلغا ئېلىنغان بولسىمۇ، ئۇ تېخى ئەتراپلىق تەتقىق قىلىنمىدى.

بىز تۆۋەندە داستانغا ئائىت بۇ گۈنگىچە مەۋجۇت بولغان قاراشلارنى داۋاملاشتۇرۇش بىلەن بىللە، ئۇنىڭ نەۋائى ئىجادىيىتى بىلەن باغلىنىشلىق تەرەپلىرىگە كەڭرەك توختىلىشنى مەقسەت قىلىپ ئالدۇق. چۈنكى، ھەرقانداق ئەسەرنىڭ تەھلىلىدە مەۋزۇ تارىخىنى يېتەرلىك يورۇتماسلىق شۇ ئەسەرنىڭ ھەممە غايىۋى - بەدىئىي پەزىلەتلىرىنى، دېمەك ئۇنىڭ مۇئەللىپى ماھارىتىنى ئەتراپلىق ئۆگىنىشكە توسقۇنلۇق قىلىدۇ.

گۈل ۋە بۇلبۇل. بۇلارنىڭ بىرى باھارنىڭ ھۆسنۇ لاتاپىتى، ئىككىنچىسى بولسا شۇ مەپتۇنكار تەبىئەت مۆجىزىسىنىڭ كۈيچىسىدۇر. باھارنىڭ كېلىشى، باھار يامغۇرىدىن بەھىرلەنگەن كۆكاتلارنىڭ يەرگە خىلمۇ خىل گىلەملەر سېلىنغاندەك تاۋلىنىشى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تىن ئورۇن ئالغان شېئىرلاردىمۇ كۈيلەنگەنىدى. كۆكلەم كۆركىنى رابغوزىمۇ، لۇتفىمۇ ئىنتايىن گۈزەل مىسرالىرى بىلەن كۈيلىگەنىدى.

باھار كېلىشى بىلەن ئاجايىپ چىرايلىق گۈللەرنىڭ ئېچىلىشى، ئۇنىڭغا مەپتۇن بۇلبۇلنىڭ سايراشلىرىنى ئەلشىرنەۋائى بولۇپمۇ مول مەزمۇنلۇق ۋە ئاجايىپ كۆركەم مىسرالىرىدا ماھارەت بىلەن تەسۋىرلەپ بېرىدۇ. نەۋائى «سەددى ئىسكەندەر» داستانىدا «جاھان بېغى كۆپ دىلكەشتۇر» دەپ يېزىپ بۇ باغدىكى گىياھلارنىڭ چىن تەبىئەتىنى نامايىش قىلغىنىغا ئوخشاش، ئۇ يەردىكى ھەربىر گۈل گۈزەللەرنى ئەسلىتىدۇ. يالقۇندەك شولا چېچىپ تۇرغان قىزىلگۈلنى كۆرۈپ بۇلبۇل بىچارە سەمەندەر كەبى كۆيۈپ يانىدۇ. ئۇ يېنىپ، شولىلىنىپ تۇرغان گۈل ئەمەس، بۇلبۇل ئۇۋىسىغا چۈشكەن ئوتتۇر، ياق، ئۇۋىسىغا ئەمەس، جېنىغا چۈشكەن ئاتەشتۇر[16]. گۈل بىلەن بۇلبۇلنىڭ بىر - بىرىگە ئۇيغۇنلۇقى توغرىسىدىكى بۇ تەسۋىرلەر بۇ مەۋزۇدىكى بۈيۈك داستانلارنىڭ بىخىدەك كۆزگە تاشلىنىدۇ. نەۋائىنىڭ «سەددى ئىسكەندەر» داستانىدا ئىسكەندەر ئوبرازى توغرىسىدىكى شەرھ داۋامىدا مەخسۇس تۈردە «بۇلبۇل ھېكايەتىكىم، ...» دەپ باشلىنىدىغان كىچىك باب بار. بۇنىڭدا ھېكايە قىلىنىشىچە، بىر باغدا بۇلبۇل كۆيۈپ - يېنىپ پىغان چېكىۋاتقىنىدا ئۇنى كۆزىتىپ تۇرغان قاغا يېقىنلىشىپ كېلىپ، بۇلبۇلنى ئەزمىلىكتە، ئىرادىسىزلىكتە ئەيىبلەيدۇ ۋە مۇنداق دەيدۇ: «ئەي بۇلبۇل، سەن باغدا بىر ئاي جۇش ئۇرۇپ كۈيلەپ، ئون بىر ئاي غەم - قايغۇدا يۈرىسەن، بۇ ئىشىڭ ئۈچۈن چىمەن گۈللىرىدىن ئۇيالماسەن؟» شۇ چاغدا بۇلبۇل ئۈستىدىكى لىباس كەبى ئىچكى ئالەمى ھەم قارا بولغان قاغىغا قارىتا ئاچچىق - ئاچچىق سۆزلەپ ئۇنىڭ ئاغزى - بۇرنىنى تىكىپ قويغاندەك قىلمىقچىدۇ، بۇلبۇل ئۆزىنىڭ غەم - قايغۇلىرىنىڭ سەۋەبىنى ئىزاھلىغىنىدا، چىمەندە گۈل بىر ئايلا يۈز كۆرسىتىدۇ ۋە قايتا باھار كەلگىچە مەن ئون بىر ئاي جۇدالىققا مەھكۇممەن. ئاھۇ پىغانلىرىمنىڭ بائىسى شۇنىڭدىندۇر. ئىشق - مۇھەببەتتىن خەۋەرسىز سەن نېمىنى بىلەتتىڭ، دەپ ئېيتىدۇ. بۇ جاۋابتىن قاغا تېخىمۇ قارىيىپ كېتىدۇ ۋە خاموش قالىدۇ[17].

ئەلشىرنەۋائىنىڭ «سەددى ئىسكەندەر» داستانىدىكى بۇلبۇل قەلبىگە ئوت سالغان گۈل ۋە گۈل شەۋقىدە ھەمىشە ئاھ ئۇرۇپ يىغلايدىغان بۇلبۇل توغرىسىدىكى پارچىلار بىلەن تونۇشقىنىمىزدا، بولۇپمۇ ئۇ يەردىكى بۇلبۇل بىلەن قاغىنىڭ سوئال - جاۋابىدىن ئىبارەت ھېكايەتكە قولاق سالغىنىمىزدا، نەۋائىنىڭ بۇ تەسۋىرلىرى بىلەن ھىرقەتىنىڭ «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانى ئوتتۇرىسىدا بىر مەنتىقىي باغلىنىش بارلىقىغا ئىشەنچ ھاسىل

قىلىمىز. شۇبھىسىزكى، ھىرقەتى تۈركىي تىلدا-
كى ئەدەبىياتتا، جۈملىدىن ئۆز ئانا تىلىدىكى ئەدە-
بىياتتا ئۆزىگىچە مەۋجۇد بولغان ئەنئەنىلەر بىلەن
تونۇش ئىدى. شائىر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىجا-
دىي ئەسەرلىرىدىنمۇ ئىجابىي تەسىرلەنگەن بولۇشى
مۇقەررەر. مۇھەممەد ئىمىن ھىرقەتىگە يېقىن بىر
دەۋردە ياشىغان غۇربەتى تەخەللۇسلۇق بىر شائىر-
نىڭمۇ «گۈل ۋە بۇلبۇل» نامى بىلەن داستان يارات-
قانلىقىنى شائىر سەلاھىنىڭ «بۇلبۇل ۋە گۈل»
داستان مۇقەددىمىسىدە كەلتۈرۈلگەن مەلۇماتلار-
دىن بىلىمىز. سەلاھى ئەنە شۇ شائىر ئەسىرى
توغرىسىدا پىكىر يۈرگۈزۈۋاتقاندا:

بولۇپ فەيز بەھارى كاشغەردىن،

تاپىپ تەبئىم سەفا بۇ سۆزلەردىن.

مىسراللىرىنى كۈيلەيدۇ. شۇنىڭغا قارىغاندا، يۇقى-
رىدا ئېيتىلغان غۇربەتىنى قەشقەرلىك ئۇيغۇر شا-
ئىرى دەپ ھېسابلاشقا ئاساس بار. مۇھەممەد ئى-
مىن ھىرقەتىنىڭ بۇ شائىر بىلەن مۇناسىۋىتى
توغرىسىدا يەنە قوشۇمچە مەلۇماتلار ئېنىقلانغۇچە
بىرەر پىكىر ئېيتىش قىيىندۇر.

شۇنداق قىلىپ، ھىرقەتى ئۆز داستانىدا
شەرق مۇھەببەتنامىلىرىنىڭ ئەڭ ياخشى ئەنئەنىلە-
رىنى داۋاملاشتۇرۇش بىلەن بۇلبۇل ۋە گۈل رەم-
زىي ئوبرازلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ جەمئى-
يەت ۋە تەبىئەت ھاياتىغا ئائىت قاراشلىرىنى شېئى-
رىي يوسۇندا ئىپادىلەشنى مەقسەت قىلدى.

داستان ۋەقەلىرى بۇلبۇل، گۈل ۋە سابا ئوب-
رازلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر ئەسناسىدا
راۋاجلىنىپ بارىدۇ.

سابا — تاڭنىڭ ئارامبەخش مەيىن شامىلى —
شەرق ئەدەبىياتىدا ئاشىقنىڭ مەشۇقەگە ۋە ئۆز نۆ-
ۋىتىدە مەشۇقەنىڭ سۆيگىنىگە دۇئايۇ سالاملىرىنى
يەتكۈزۈش يولىدا ۋاسىتىچى رولىنى ئادا قىلىپ
كەلگەن پەدائىي سىمۋولىدىكى بىر ئوبراز سۈپىتى-
دە شۆھرەت قازانغان. ساباغا خىتاپ ھافىز ۋە
سەئدى، لۇتفى ۋە نەۋائى غەزەللىرىدە كۆپ ئۇچراي-
دۇ. فۇرقەتنىڭ «ساباغا خىتاپ» ناملىق مەخسۇس
مەسنەۋى مەكتۇبى بار. شۇنداق قىلىپ، دەسلەپ
لىرىكىلىق ئەسەرلەرگە كىرىپ بارغان سابا ئاستا-

ئاستا ئېپىك ئەسەرلەرنىڭ قەھرىمانى دەرىجىسىگە
كۆتۈرۈلگەن. جۈملىدىن سابا گۈل ۋە بۇلبۇل ئوب-
رازلىرى ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلىگەن ئەسەرلەر-
نىڭ ھەممىسىدە قاتناشقان. بۇ ئەسەرلەردىكى سابا
ۋەقەلەر داۋامىدىكى غايىۋى ۋەزىپىسىگە قارىغاندا
لۇتفىنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانىدىكى بۇلبۇل
ئوبرازىغا يېقىن تۇرىدۇ. ئۇشبۇ ئەسەردىكى بۇل-
بۇل رەمزىي ئوبرازى نەۋشاد شاھزادىسى نەۋرۇز
ۋە فەرخار مەلىكىسى گۈلنىڭ مۇھەببەت كەچمىش-
لىرى داۋامىدا نەۋرۇز تەرىپىدە تۇرۇپ ئاشىق -
مەشۇقلار ئوتتۇرىسىدا ۋاسىتىچىلىك قىلىدۇ.

جۈملىدىن، نەۋرۇز چۈشىدە گۈلنى كۆرۈپ،
ئۇنىڭغا ئاشىق بولۇپ، فەرخارغا ئىزلەپ كەلگىنى-
دە، قوشاقچى بۇلبۇل ئۆز ۋەزىپىسىنى ئادا قىلى-
دۇ. گۈلنىڭ ئالدىغا بېرىپ نەۋرۇز نامىدىن غە-
زەل ئوقۇيدۇ. نەۋرۇزنىڭ گۈلگە بۇلبۇل ئارقىلىق
يوللىغان دۇئايى سالىمى ۋە سۆيگۈ تۇيغۇلىرى ئىز-
ھارىغا جاۋاب قايتۇرۇش ئۈچۈن كۆپىنچە گۈلنىڭ
ئىنىكئانىسى سەۋسەن مەيدانغا چىقىدۇ.

ھىرقەتى داستانىدا بولسا «گۈل ۋە نەۋرۇز»
دىكى بۇلبۇل ئوبرازى ۋەزىپىسىنى سابا ئاتقۇرىدۇ.
شۇ يەردە تەبىئىي بىر سوئال تۇغۇلىدۇكى، ھىر-
قەتى ئەسىرىدە بۇلبۇلنىڭ گۈلگە بولغان سۆيگۈ
ماجىراسى ھېكايىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلغان
تۇرۇقلۇق، گۈلنىڭ مەڭگۈلۈك ئاشىقى بولغان
بۇلبۇل نېمىشقا گۈلگە ئۆزى توغرىدىن توغرا مۇرا-
جىئەت قىلىشقا رەمەيدۇ؟ ۋە بۇ ئالىپتە ئاشىقنىڭ
سۆزلىرىنى گۈلگە يەتكۈزۈشتە سابا ۋاسىتىچىلىك
قىلىدۇ؟ مېنىڭچە، ھىرقەتى ئۆزىنىڭ «مۇھەببەت-
نامە ۋە مېھنەتكام» دىن ئورۇن ئالغان «گۈل ۋە
بۇلبۇل» ھېكايىتىدە ئەنئەنىۋى ئىشقىي داستانلاردا
مۇستەھكەم ئورۇن ئېلىپ كەلگەن ئاشىق - مە-
شۇقلار كەچۈرمىشلىرىنى بىر - بىرىگە باغلىغۇ-
چى، شۇ سەۋەبلىك ئەسەر كومپوزىتسىيىسىدە ھەم
بەلگىلىك ئورۇنغا ئىگە بولغان ئۈچىنچى ئوبراز —
ۋاسىتىچى ئوبرازىدىن پايدىلانغان. «مۇھەببەتنامە
ۋە مېھنەتكام» ئەسىرىدىن ئورۇن ئالغان ۋە بىز
يۇقىرىدا توختىلىپ ئۆتكەن «شام ۋە پەرۋانە» ھې-
كايىتىدە بۇنداق ۋاسىتىچى ئوبرازىغا زۆرۈرىيەت

يوق ئىدى. شاپۇر (نەۋائى)، بۇلبۇل (لۇتفى) ۋە سابا (ھىرقەتى) تېپىدىكى ئوبرازلار كۆپىنچە چولڭ ئېپىك ئەسەرلەردە ئۇچرايدۇ. سابا ئوبرازىنىڭ ئەنئەنىۋى مەنبەلىرى توغرىسىدا سۆزلىگەندە ئەنە شۇنى كۆزدە تۇتۇش كېرەك. لېكىن ھىرقەتى ئۇنى سىيۇژىتتا مۇھىم ئورۇنغا ئىگە بولغان كاتتا ئوبراز سۈپىتىدە ياراتقان. شۇ جەھەتتىن قارىغاندا ھىرقەتى ئۆزىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانىدا سابا ئوبرازىنى ئېپىك قەھرىمان دەرىجىسىگە كۆتۈرۈش ئارقىلىق ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى يېڭى بىر ئوبراز بىلەن بېيىتتى.

ھىرقەتىنىڭ «گۈل ۋە بۇلبۇل» ھېكايىتى توغرىسىدىكى تەھلىلنى باشلاشتىن ئىلگىرى سابا ئوبرازىنىڭ مەنبەلىرى، ئۇنىڭ داستاندىكى ئورنى توغرىسىدىكى مۇلاھىزىلەرگە مەخسۇس توختىلىشىمىزنىڭ سەۋەبى، ئەسەر ۋەقەسى سىيۇژىتتا سابا ئوبرازىنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن باشلىنىدۇ.

سابا ياخشىلىق، ئېزگۈلۈك ئەلچىسى. ئۇ سۇبھى سادىقتىن باشلاپ تاغۇ تاشلارنى، باغۇ بوستانلارنى، گۈلشەنلەرنى كېزىدۇ، ئادەملەرنىڭ قەلبىگە ئاراملىق بېغىشلايدۇ. شەرق خەلقلىرى ئېغىز ئىجادىيىتى ۋە يازما ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىدە كۈيلەنگىنىدەك، ئاشىقلارنىڭ قەلبىنى قەلبىگە باغلايدۇ. «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانىدىمۇ شۇ ئەنئەنىگە مۇناسىپ ئورۇن بېرىلگەن. سابا ئۆزىنىڭ دائىملىق ئادىتى بويىچە گۈلشەنلەرنى كېزىپ يۈرگىنىدە، تورلۇك - تۈمەن گۈللەر بىلەن زىننەت تاپقان بىر باغنىڭ ئۈستىدىن چىقىپ قالىدۇ، بۇ گۈلشەننىڭ رەڭگارەڭ گۈللىرى شۇ قەدەر گۈزەل ۋە تازا ئىدىكى، بۇ ئېرەم بېغىغا ھەممە ھەۋەس قىلسا ئەرزىيتتى. سابا بۇ باغنىڭ لالىلىرى، گۈللىرىنى تاماشا قىلىپ، قۇشلارنىڭ شوخ، چاڭ - چاڭ سايراشلىرىغا قۇلاق سېلىپ سەيرىنى داۋاملاشتۇرۇۋېتىپ، بىردىن لاتاپەت، زاراپەت رەمزى بولغان قىزىلگۈلگە كۆزى چۈشۈپ قالىدۇ. ھەممىگە ھەمىشە ياخشىلىقنى، ئېزگۈلۈكنى ئارزۇ قىلىپ يۈرگەن سابا قىزىلگۈلگە يېقىنلىشىپ، ئۇنىڭغا سىنچى كۆزلىرى بىلەن نەزەر سېلىپ، «بۇ گۈلگە مۇھەببەت يولىدا بىر سادىق كېرەك ئىكەن» دېگەن پىكىرگە كېلىدۇ. ئۇ قىزىلگۈلنىڭ يېنىغا بېرىپ، ساڭا مۇناسىپ يار تاپقايمەن، دەپ سۆز بېرىدۇ⑱.

داستان سىيۇژىتىدا شۇ نۇقتىدىن باشلاپ گۈل ئوبرازى پەيدا بولىدۇ. مەجازەن تولىمۇ گۈزەل، ئەينى چاغدا تەڭداشسىز ئېپپەت تىمسالى بولغان گۈل مۇھەببەت تىمسالىدۇر. گۈل گۈلشەندە ئەڭ گۈزەل بولۇشىغا قارىماي، ئۆز كۆركىنى كۆز - كۆز قىلمايدۇ. گۈل ئۆزى بىلەن ئۆزى مەشغۇل. تاڭ ئېتىشى بىلەن ئۆزىنىڭ غۇنچە بەرگلىرىنى ئىختىيارسىز يېيىشقا باشلايدۇ. كۆپ ئۆتمەي ئۇلار مەي بىلەن كەيپلەنگەن كىشىلەردەك ئۆزلىرىنى ھەر تەرەپكە تاشلاشقا باشلايدۇ، سابا بۇ گۈزەللىك خەۋرىنى ئېلىپ يەنە باغۇ راغلار ئارا سەير قىلىۋېتىپ، بىر مەنزىلدە توپ - توپ گۈللەر ۋە ئۇلارغا پەرۋانە بولغان يېقىملىق كۈيچى قۇشلارنى ئۇچرىتىدۇ. سابانىڭ ئەنە شۇ يەردە چاڭ - چاڭ قىلىپ يېقىملىق سايراۋاتقان بۇلبۇلغا كۆزى چۈشىدۇ. سابا زېرەكلىك بىلەن كۆزىتىپ بىلدىكى، بۇلبۇل شۇ يېقىندىكى گۈلقەھقەھگە مەيل بىلدۈرۈپ، ئىختىيارسىز ھۇشسىزلىنىشقا باشلىغان. بۇنى سەزگەن سابا بۇلبۇلنىڭ قېشىغا بېرىپ، دۇنيادا نېمە كۆپ، گۈل كۆپ — چىمەن كۆپ، لېكىن «مەھرەم» ۋە «ھەمدەم» تېپىش ناھايىتى قىيىن. بۇنداق ئالىيجاناپ جۈپ تېپىش ئۈچۈن زەھمەت دەشتلىرىدىن ئۆچۈپ ئۆتۈش، ۋاپا ۋە ساداقەت سىناقلىرىغا بەرداشلىق بېرىش كېرەك، دەپ ئېيتىدۇ ۋە ئۇنىڭغا ئۆزى قوشنا بىر گۈلشەندە كۆرۈپ كەلگەن قىزىلگۈلنى تەرىپ ۋە تەۋسىپ قىلىدۇ:

ئېرۇر بىسيار گۈلى رەئنا ۋە زىبا،
قىزىلگۈلدۇر بۇ گۈللەر ئىچرە يەكتا.
يەنە گۈللەردە بولسا رەڭ ئىلە روي،
نەزاكەتتە قىزىلگۈل تۇرفە خۇشبوي⑲.

خەلقتە «چىمەندە گۈللەر كۆپ بولغىنى بىلەن بۇلبۇلنىڭ سۆيگىنى قىزىلگۈلدۇر» دېگەن نەقىل بار. داستاندا خۇددى شۇنداق ۋەقە يۈز بېرىدۇ. بۇلبۇل سابادىن قىزىلگۈلنىڭ تەرىپىنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭدا بۇ گۈلنى كۆرۈش ئىشتىياقى پەيدا بولى-

دۇ.

ھىرقەتى داستان ۋەقەلىرىنى تەسۋىرلەشنى داۋاملاشتۇرۇۋاتقىنىدا بۇلبۇلنى گۈلگە، ياكى گۈلنى بۇلبۇلغا ئاسانلا ئېرىشتۈرۈپ قويمايدۇ. ئىككى ئوتتۇرىدا، يەنى بۇلبۇل بىلەن گۈل ئوتتۇرىسىدا سىناقلار باشلىنىدۇ. سابا ئۇلارنىڭ بىر-بىرلىرىگە يوللىغان نامەلىرىنى يەتكۈزۈپ تۇرىدۇ. ھىرقەتى «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانىنى مەسنەۋى شەكلىدە ياراتقان. بىراق ئەسەردە بۇلبۇل بىلەن گۈل ئوتتۇرىسىدىكى نامەلەر غەزەل ئۇسلۇبىدا بولۇپ، بۇ ھال ھىرقەتىنىڭ غەزەلنەۋىسلىكتىمۇ خېلىلا ياخشى ئىقتىدار ئىگىسى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. داستاندا ۋەقەلەرنى ھېكايە قىلغۇچى مەسنەۋى قايسى بەھىردە بولسا، غەزەللەرمۇ ئاساسىي جەھەتتىن شۇ ئۆلچەمدە يارىتىلغان. شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» مەسنەۋىسى ھەجەزى مۇسەددەسى مەھزۇف (مەفائىلۇن مەفائىلۇن فائۇلۇن) ۋەزنىدە يېزىلغىنىغا ئوخشاش، داستاندىن ئورۇن ئالغان غەزەللەرمۇ شۇ ئۆلچەمدە يېزىلغان، دەپ ئېيتالايمىز.

ھىرقەتى داستانىدىكى مەسنەۋى ۋە غەزەللەرنىڭ شەكلىي خۇسۇسىيەتلىرى توغرىسىدىكى مەسىلە دىققىتىمىزنى تارتىدۇ. بىزنىڭ بۇ يەردىكى گېپىمىز ئەسەر ۋەقەلىرىنىڭ تەدرىجىي رەۋىشتە راۋاجلىنىپ بېرىشىدا بۇلبۇل ۋە گۈل ئوبرازلىرىنىڭ ھېس-ھاياجانلىرى، سۆيگۈ ۋە ساداقەت كەچۈرمىشلىرىنى ناھايىتى نەپىس ئىپادىلەپ بەرگەن نامەلەر توغرىسىدا بارىدۇ. بۇلبۇل سابادىن گۈلنىڭ ۋەسپىنى ئىشىتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا دىل ئىزھارى سۈپىتىدە غەزەل شەكلىدە نامە يوللايدۇ:

سېنى ئەي گۈل، كەمالىڭنى ئىشىتتىم،
قىزىل ئوتتەك جەمالىڭنى ئىشىتتىم.
ئەدەتسىز ۋەسفىڭ ئاڭلاپ مەن سەبادىن،
جەھاندا يوق مىسالىڭنى ئىشىتتىم.
سۈچۈك بولدى مېنىڭ جىسمۇ جانىم،
ئۇشۇل دام شەھرى بالىڭنى ئىشىتتىم.
سىنانى ئىشق بۇ جانىمغە تەگدى،
بۇ رەڭ نازۇك نىھالىڭنى ئىشىتتىم.
بولۇپ قۇل خىزمەتىڭ قىلماققا بارسام،
غۇلام ئىستەر خىيالىڭنى ئىشىتتىم⑳.

گۈل بۇلبۇلنىڭ مەكتۇبىدىن غايەت تەسىرلىنىپ، ئۇنىڭغا جاۋاب قىلىشقا تۇتۇنىدۇ. گۈلنىڭ نامەسىمۇ باشتىن-ئاياق ئاشىقانە بولۇپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئەنئەنىۋى غەزەللەر تېماتىكىسى، ئوبرازلار سىستېمىسى نېگىزىگە قۇرۇلغاندۇر. لېكىن ھىرقەتىنىڭ گۈل ۋە بۇلبۇل ئوبرازلىرى مەنىۋى ئالەمنى يورۇتۇشقا بېغىشلانغان غەزەللىرى ئۆزىدە نامەلەرگە خاس خۇسۇسىيەتلەرنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ. مەسىلەن، بۇلبۇلنىڭ نامەسى مۇھەببەتلىك دىل ئىزھارىدىن ئىبارەت بولسا، گۈلنىڭ مەكتۇبى شۇ مۇھەببەت تۇغيانىغا مۇناسىپ بىر جاۋاب تەرزىدە كەلگەن. گۈلنىڭ بۇلبۇلغا جاۋابنامىسىدە شۇ ھال كۆزگە ئېنىق تاشلىنىدۇ:

دېدى گۈل: ئاڭلىدىم ۋەسفىڭنى بۇلبۇل،
نېچە بولدۇم مۇئەككەن سەنگە مەن قۇل.
ئىشىت نامەمنى، كەل ئەندىشە قىلماي،
ئۇمىدىڭ تارىدىن بوينۇمدادۇر غۇل…
مەنى دەپ سەن كېلەر بولساڭ بۇ يەرگە،
قىدا ئەيلەي دىلۇ جانىمنى بىلكۇل㉑.

شۇ ئورۇندا بۇلبۇل ۋە گۈل ئوتتۇرىسىدىكى نامەلەرنىڭ لۇتفىنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانىدىكى ئاشىق-مەشۇقلارنىڭ نامەلىرىگە يېقىنلىقى توغرىسىدا سۆزلەشكە توغرا كېلىدۇ. دۇرۇس، لۇتفى داستانىدا نەۋرۇز ۋە گۈلنىڭ ئۆز ئارا يېزىشقان نامەلىرى ئۆزىگە خاس بىر تەرزدە قۇرۇلغان. داستاندا بىز «بۇلبۇل نەۋرۇز تىلىدىن غەزەل ئوقۇغانى» كەبى ئىپادىلەرگە دۇچ كەلسەكمۇ، ئەسەردە بىرەر ئورۇندا مەسنەۋىدىن چەتلىنىش كۆزگە چېلىقمايدۇ㉒. دېمەك، ئۇ يەردە «غەزەل» ئىبارىسى ئىشلىتىلگەن بولسىمۇ، نامە مەسنەۋى يولى بىلەن بېرىلىدۇ. ھىرقەتى داستانىدا بولسا، غەزەللەر ئۆز مەزمۇنى ۋە شەكلىي خۇسۇسىيىتى بىلەن غەزەلدۇر. لېكىن ئۇلار غايىۋى يۆنىلىشى جەھەتتىن ھەر ئىككى ئەسەردە ئوخشاشلا ئاشىق-مەشۇقلار ئوتتۇرىسىدىكى مەكتۇبلار بولۇپ قېلىۋېرىدۇ. بۇ جەھەتتىن ئۇلارنى XIV — XV ئەسىرلەر ئەدەبىياتىدا كەڭ ئورۇن ئالغان «مۇھەب-

بەتنامە» (خارەزمى) ، «دەھنامە» (ئەمىرى) ئەسەرلىرىگە قىياس قىلىش مۇمكىن. بۇ نامەلەردە ئۆزئارا مۇھەببەتلەشكەنلەرنىڭ بىر - بىرىدىن ۋاپا ئۈمىدى، ۋەسىل ئىشتىياقى، جاپاسىز قالغان سۆيگۈ تۇيغۇسى ئۇچۇن تەنە - يالۋۇرۇشلار ۋە باشقا كەچۈرمىشلەر شارقىرىمىسى رەڭمۇرەڭ دىلكەش تەسۋىرلەر ۋاسىتىسىدە ئىپادەقىلىنىدۇ. داستانلاردا بولسا، ئېپىكلىق يېتەكچى ئورۇن تۇتۇشى بىلەن باغلىق ھالدا لىرىك پېرسوناژلار ئادەتتىكى تەدرىجىي ھەرىكەتتە بولغان شەخسلەرنىڭ تىمسالى سۈپىتىدە ھەرىكەت قىلىشىدۇ. ئۇلار بىر - بىرى بىلەن بىۋاستە ئۇچرىشىدۇ. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى نامەلەر بولسا، شۇ قەھرىمانلارنىڭ سەرگۈزەشتلىرى تەپسىلاتى دائىرىسىدە بولىدۇ. ھىرقەتى داستانىدا بۇلبۇل سابانىڭ رەھنامەلىكى بىلەن گۈلنىڭ قېشىغا كەلگىنىدە، ئۇلار بىر - بىرىنى ساداقەت بابىدا سىناشقا باشلايدۇ. گۈلنىڭ سىنىغۇچى سۆزلىرىگە بۇلبۇل «سېنى دەپ دىيارىمدىن كەچتىمەن» ، «جانى زارىمدىن كەچتىمەن» ، «يولۇڭدا ئىختىيارىمدىن كەچتىمەن» دەپ پىدائىيلىق بىلەن جاۋاب بېرىدۇ. ھىرقەتى داستانىدىكى بۇلبۇلنىڭ بۇ سۆزلىرى لۇتفىنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانىدىكى نەۋرۇز غەزەللىرىنى ئەسلىتىدۇ. نەۋرۇز نەۋشادتىن گۈلنى ئىزلەپ فەرخارغا بارغىنىدا ئۇنىڭغا قارىتا: — «يانار ئوت ئىچرە ئۆرتەپ خانلىقىمنى، قۇلۇڭبولدۇمقويۇپ سۇلتانلىقىمنى» ، «ئەگەرچى شاھ ئىدىم، ئەمدى گەدامەن» ، «غەرىبلىق دەردى بىرلە مۇبتەلامەن» ، دەيدۇ[23]. ئۆزئارا مۇھەببەتلەشكەنلەر ئوتتۇرىسىدىكى مەكتۇبلاردا ھىرقەتى ئەلىشىر نەۋائىينىڭ «فەرھاد ۋە شېرىن» داستانىدىكى فەرھاد بىلەن شېرىن ئوتتۇرىسىدىكى مەكتۇبلاردىنمۇ بەھرىمەن بولغانلىقى شۈبھىسىز.

ھىرقەتى «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانىدا نەۋائىينىڭ «فەرھاد ۋە شېرىن» داستانىغا بۈيۈك سۆز سەنئىتى ئەسىرى سۈپىتىدە قاراپ، ئۇنىڭدىكى ئۇستاز ماھارەت مەكتىپىدىن بەھرىمەن بولغانلىقىنى داستان ھېكايىسى داۋامىدىكى يەنىمۇ بىر قاتار پارچىلاردىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. شۇلاردىن بىرى بۇلبۇل بىلەن گۈل ئوتتۇرىسىدا ئۇزاق داۋاملاشقان سوئال - جاۋابلار ئېيتىشىشىدۇر. سابا ئۆز ساياھەتلىرى داۋامىدا گۈلشەندە قىزىلگۈل بىلەن تونۇشۇپ، ئۇ يەردىن چىقىپ بۇلبۇل ئاشىيان قۇرغان چىمەنگە بارىدۇ ۋە ئۇنىڭغا قىزىلگۈل توغرىسىدا سۆزلەپ بېرىدۇ. بۇلبۇل بولسا، سابادىن ئاڭلىغان تەرىپ - تەۋسىپلەرگە مەھلىيا بولۇپ شۇئان يولغا چىقىپ كەتمەيدۇ. ئۇ ئالدى بىلەن گۈلنىڭمۇ خاھىش - ئىرادىسىنى بىلمەكچى بولىدۇ. گۈلنىڭ ئىللىق ۋە سەمىمىي سۆزلىرىنى ئىشتكەندىن كېيىنلا، ئاندىن ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا يولغا چىقىدۇ. ھىرقەتىنىڭ ھېكايە قىلىشىچە، گۈلمۇ بۇلبۇلغا بىردىنلا ئىشەنچە - ئىختىيارىنى بېرىپ قويمايدۇ. ئۇلارنىڭ دەسلەپكى ئۇچرىشىشلىرى جىددىي، لېكىن سەمىمىي سوئال - جاۋابلار بىلەن ئۆتىدۇ. شۇ ئەسنادا بۇلار بىر - بىرىنى يېقىندىن چۈشىنىشكە باشلايدۇ، مۇھەببەت يۈكسەك سىناقتىن ئۆتىدۇ.

ھىرقەتىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانىدىكى دىئالوگلار نەۋائىينىڭ «فەرھاد - شېرىن» داستانىدىكى فەرھاد ۋە خۇسرەۋ سوئال - جاۋابلىرىنىڭ تەسىرىدىن يېزىلغانلىقى روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ھىرقەتى ئەسىرىدە بۇنداق سوئال - جاۋابلار ئىككى قېتىم ئۇچرايدۇ. ئۇلاردىن بىرى دەسلەپ سابا بۇلبۇل ياشاۋاتقان گۈلزارغا بارغىنىدا يۈز بېرىدۇ. بۇلبۇلنىڭ چىمەندىكى خۇشئىلھام، بىراق ئاشقانە سايراشلىرىنى ئاڭلىغان سابا ئۇنى ئۇزاق سوئالغا تۇتىدۇ.

ھىرقەتى بۇ دىئالوگنى يارىتىشتا نەۋائىي داستانىدىكى ئېيتىشىشىنىڭ تاشقى مۇۋاپىقلىقىنىلا ئەمەس، شۇنىڭ بىلەن بىرگە مەزمۇن ئاھاڭداشلىقىنىمۇ ساقلاپ قېلىشقا، ۋە ئەينى چاغدا ئورىگىنال (ئۆزىگە خاس) گۈزەل بىر مەنزىرە يارىتىشقا تىرىشقان ۋە بۇنىڭغا ئېرىشكەن.

مەلۇمكى، نەۋائىي داستانىدا خۇسرەۋنىڭ بىرىنچى سوئالى فەرھادنىڭ ۋەتىنى - ماكانىنى سوراشتىن ئىبارەت بولىدۇ، دېدى: قايدىنسەن، ئەي مەجنۇنى گۇمراھ؟ فەرھاد خۇسرەۋنىڭ بۇ سوئالىغا «ئەخمەق بولمىساڭ شۇنداق سوئال بېرەرمىدىڭ» دېگەندەك زەھەرخەندىلىك بىلەن جاۋاب بېرىدۇ:

دىدى: مەجنۇن ۋەتەندىن قايدا ئاگاھ㉔.

«مۇھەببەتنامە ۋە مىھنەتكام» داستانىدىمۇ سابانىڭ بۇلبۇلغا دەسلەپكى سوئالى نەۋائى تەلقىنلىرىگە ئاھاڭداشتۇر:

دىدى: قايدىن بولۇرسەن مۇرغى خۇشخان؟

بۇلبۇلنىڭ جاۋابىمۇ نەۋائىچە:

دىدى بۇلبۇل: مەكانىنى ئىرەمەس ئەيان㉕.

تۆۋەندىكى سېلىشتۇرۇشمۇ ھەر ئىككى ئەسەر ئوتتۇرىسىدىكى يېقىنلىقنى كۆرسەتكۈچى مۇھىم دەلىللەردۇر.

نەۋائى:

دېدىكىم، ئىشق ئوتىدىن نە فەسانە،

دىدى: كۆيمەي كىشى تاپماس نىشانە㉖.

ھىرقەتى:

دىدى: شەرھ ئەيلەگىل ھالىڭ خەرابى،

دىدى: ئىشق ئوتىدىن باغرىم كەبابى㉗.

نەۋائى:

دىدى: بۇ ئىشقدىن ئىنكار قىلغىل،

دىدى: بۇ سۆزنى ئىستىغفار قىلغىل㉘.

ھىرقەتى:

دىدى: بۇ ئىشق ئوتۇن جاندىن ئۇچۇرگىل،

دىدى: بۇ سۆزنى كۆڭۈلدىن كۆچۈرگىل㉙،

نەۋائى:

دىدى: فاي چاغدىن ئولدۇڭ ئىشق ئارا مەست،

دىدى: رۇھ ئەرمەس ئەردى تەنگە پەيۋەست㉚.

ھىرقەتى:

دىدى: شەرھ ئەت مەي پەيمانەسىدىن،

دىدى: ئىچتىم ئەزەل مەيخانەسىدىن㉛.

بۇ پارچىلاردىكى پەرق شۇنىڭدىكى، نەۋائى داستانىدا بىر - بىرى بىلەن ھەر تەرەپلىمە مۇخالىپەتتە بولغان كۈچلەر ئۇچراشسا، ئۇلار خۇددى ئات ئۈستىدە تۇرغان قىلىچبازلاردەك بىر - بىرىگە ئەسلا يان بەرمەي سۆز تىغى بىلەن ھەملە قىلىشنى داۋاملاشتۇرسا، ھىرقەتى داستانىدا سابا سوئال - جاۋاب ئەسناسىدا بۇلبۇلنىڭ سىررۇ ئەسرارىدىن تولۇق خەۋەردار بولىدۇ. شۇ سەۋەبلىك ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى سوئال - جاۋابلارمۇ كۆپىنچە نازاكەتلىك سۆزلەر بىلەن داۋاملىشىدۇ. مەسىلەن، سابانىڭ:

··· نە ۋەجھدىن ئەيلەرسەن ئەفغان، —

دېگەن سورىقىغا بۇلبۇل:

بىر گۇل ئۇچۇن باغرىم مېنىڭ قان㉜

دەپ جاۋاب بېرىدۇ···

سابا بۇلبۇلغا قارىتا:

···ئەي قۇش مەڭگە ۋەسفى بەيان ئەت، —

دەپ بەرگەن سورىقىغا بۇلبۇل:

···چېھرىمنى كۆر، سىررىم ئەيان ئەت، ㉝

دەپ خەلقنىڭ «چىراي كۆرۈپ، ھال سورا» ئىبارىسىگە ئىشارە قىلىدۇ.

ھىرقەتى داستانىدىكى بۇلبۇل بىلەن سابا ئوتتۇرىسىدا بولغان تۆۋەندىكى سوئال - جاۋاب مىسرالار كىشىدە ئاشىقلارنىڭ مۇڭداشقىنىدەك تەسىرات قالدۇرىدۇ. جۈملىدىن سابانىڭ بۇلبۇلغا قارىتا: سېنىڭ دەردىڭ ئالەمنى ئۆرتەيدۇ، چۈشكۈن ھالىڭنى ماڭا چۈشەندۈرۈپ بەرگىن، — دېگەن سوئالىغا ئۇ: —سەن بىلەرمەنلىك بىلەن سۆزلىدىڭ، باغرىم ئىشق ئوتى بىلەن كاۋابتۇر، — دەپ جاۋاب بېرىدۇ.

ھىرقەتى ئۆز قەھرىمانلىرىنىڭ مەنىۋى ئالەمىنى ئېچىپ بېرىدىغان ساددا، ئەينى چاغدا پەۋقۇلئاددە شېئىرىي تەپسىلاتلار ئىزلەپ تاپىدۇ ۋە بۇنىڭ بىلەن سوئال - جاۋابلارنىڭ تەسىر كۈچىنىمۇ، ئۇنىڭ بەدىئىي سالمىقىنىمۇ ئاشۇرىدۇ، شۇ جەھەتتىن تۆۋەندىكى مىسرالار ناھايىتى خاراكتېرلىكتۇر.

سابا:

دىدى: ئەي خەستە، ھالىڭ نە كېچەدۇر.

بۇلبۇل:

دىدى: غەمدىن مەنگە كۈندۈز كېچەدۇر㉞.

سابا ئۆزىنى بىلمەسلىككە سېلىپ يەنە سوئال سورايدۇ:

دىدى: جانىڭغە بۇ ئوتنى نە ياقتى.

بۇلبۇلمۇ ۋاقتىنى غەنىمەت بىلىپ مۇددىئاغا كۆچىدۇ:

دىدى: بۇ كۆز بىنەگاھ گۇلگە باقتى㉟

سابا بۇلبۇلنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشىگە ئىشارەت قىلىپ ئېيتىدۇ:

دىدى: نە ۋەجدىن كۆكدۇر بۇ پەيكەر㊱.

بۇلبۇلمۇ ئۇنىڭغا ناھايىتى تاپقۇرلۇق بىلەن جاۋاب قىلىدۇ:

دىدى: ئوتدۇر ئىچىم، بىل، تاشىم ئەخگەر㊲.

داستاندا ئاشۇ ئېيتىشىش لەۋھەلىرىدە تۆۋەندىكى مىسرالارغا كۆزىمىز چۈشىدۇ.

دىدى: جىسمىنىڭ نەدىندۇر پەچ - تابى،

دىدى: جامىمدەدۇر مىھنەت شەرابى.

دىدى: كۆيدۇردى تەسىرى فىغانىڭ،

دىدى: ئىشق ئوتىدىندۇر ئەسلى ئانىڭ㊳.

بۇ پارچىدا «جىسمىدىكى پەچۇتاپ جاندىكى مىھنەت ئازابى تۇپەيلىدۇر، پىغانىنىڭ كۆيدۈرگۈچى تەسىر كۈچى ئىشق سەۋەبىدىندۇر» دېيىلىشى ھىرقەتىنىڭ پۈتۈن داستان روھىغا سىڭدۈرۈلگەن

«مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» سۆزلىرىنىڭ مەزمۇنىنى يەنىمۇ يارقىنراق ئېچىپ بېرىشكە خىزمەت قىلىدۇ.

«مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» ئەسىرىدىكى ئىككىنچى ئېيتىشىش (سوئال - جاۋاب) بىۋاسىتە تۈردە گۈل بىلەن بۇلبۇل ئوتتۇرىسىدا بولىدۇ. ئىلگىرى گۈلىقەھقەھ ۋە باشقا گۈللەرگە ئاشىق بولۇپ، ئۇلارنى ۋەسپ ئېيتىپ يۈرگەن بۇلبۇل چىن ئاشىقلىقنىڭ كەيپىياتىنى ئەندىلا سېزىشكە باشلايدۇ.

تۆۋەندىكى مىسرالاردا شۇ ھال كۆزگە تاشلىنىدۇ.

دېدى: نەدىن بولۇبدۇر رەڭگى زەردىڭ،
دېدى: جانىمنى ئۆرتەر ئىشق دەردىڭ.
دېدى: نەدىن تۇشۇندۇر جىسمى زارىڭ،
دېدى: سانچىلدى ھەردەم تەنگە خارىڭ[39].

سوئال - جاۋاب ئەسناسىدىكى:

دېدى: نوش ئەتمەيىن شېرىن زۇلالىڭ[40].

دېيىلىشى ۋە گۈلنىڭ «نېمىشقا كۆز ياشلىرىڭ لەئلگە ئوخشاش قاندەك قىزىل» دېگەن سوئالىغا بۇلبۇلنىڭ «چۈنكى جىگىرىم قاندۇر» دەپ جاۋاب بېرىشى بۇلبۇلنىڭ ھاياتىنىڭ نافاسەت گۈلىگە ئاشىقلىقى بەلگىسى بولۇپ قالغان باتىندا شائىر باتىنىي مەزمۇن بىلەن ئاللاھقا بولغان بۈيۈك ئىشقىنىڭ زەۋقى ۋە مۇشەققىتىنى كۈيلەيدۇ. بىز بۇ ھەقتە ھىرقەتى داستانىنىڭ مۇقەددىمە بابىدىكى مۇھەببەت مېھنىتى (سۆيگۈ جاپاسى) توغرىسىدا بايان قىلىنغان پىكىرلەرگە تايىنىپ مۇلاھىزە ئېلىپ بارغان ئىدۇق. بۇ يەردە يەنە شۇ مۇلاھىزىنى ئوتتۇرىغا قويىمىز. ھىرقەتى داستانىنىڭ غايىۋى مەزمۇنى توغرىسىدا سۆزلىگەندە بۇ ھالەتلەرنى تەكىتلەش ئەسەرگە بىر تەرەپلىمە ياندىشقانلىق بولىدۇ. ھىرقەتى ئۆز ئەسىرى ۋەقەلىرى داۋامىدا بۇ مەسىلىلەرگە دىققەت قىلىشنىمۇ ئۇستاز نەۋائىدىن ئۆگەنگەن. بۇ خۇسۇستا نەۋائى داستانىدىكى «دېدى: قاي چاقدىن ئولدۇڭ ئىشق ئارا مەست، دېدى: رۇھ ئەرمەس ئەردى تەنگە پەيۋەست.» مىسرالىرىنىڭ ھىرقەتى داستانىدىكى «دېدى: شەرھ ئەت مەي پەيمانەسىدىن، دېدى: ئىچتىم ئەزەل مەيخانەسىدىن.» بېيتى بىلەن سېلىشتۇرۇش ياخشى مىسال بولالايدۇ.

يۇقىرىدىكى چېكىنىشلەردىن كېيىن يەنە ئەسەر ۋەقەلىرى تىزمىسىنىڭ تەھلىلىگە ئۆتىمىز. ئەسلىنى ئالغاندا يۇقىرىدا سابا ۋە بۇلبۇل، گۈل ۋە بۇلبۇل ئوتتۇرىسىدىكى ئېيتىشىشلاردىن كېلىپ چىقىپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان پىكىر - مۇلاھىزىلەر مەۋزۇدىن چەتلىشىش ئەمەس، بەلكى داستاندا مۇئەللىپ تەرىپىدىن ئىلگىرى سۈرۈلگەن غايىۋى نىيەتنى روشەنلەشتۈرۈش، ئۇنى شەرھلەشتىن ئىبارەتتۇر. ئەسلىدە، داستان ھېكايىسىنىڭ راۋاجلىنىپ بېرىشىمۇ شۇ پىكىرنى ئاساسلاشقا خىزمەت قىلىدۇ.

داستان ۋەقەلىرىنىڭ كېيىنكى ئېقىمىدىن مەلۇم بولۇشىچە، بۇلبۇلنىڭ چىن ئاشىقلىقى، ئۆز ئىشقىدا پىدائىيلىقىنى چۈشەنگەن گۈل ئۇنىڭغا خەيرخاھلىق بىلەن قاراشقا باشلايدۇ. بۇلبۇلنى «مېھرىبانىم» دەپ ئاتايدۇ. ئىككى ئوتتۇرىدا ئەھدىلىشىشلەر باشلىنىدۇ. لېكىن كۆپ ئۆتمەي بۇلبۇلنىڭ چىدامسىزلىقى، قىيىنچىلىقلار ئالدىدا ئاجىزلىقى بىلىنىدۇ. ئۇ قىزىلگۈلنىڭ تىكىنىنى باھانە قىلىپ ئۇنىڭ يېنىدىن كېتىدۇ. «زىمىستان كۆرمىگەن بۇلبۇل قىزىلگۈل قەدرىگە يەتمەس» دېگەن ماقال مەزمۇنىدىكى ھالەت يۈز بېرىدۇ. گۈلگە يېتىشمەكنىڭ ئۆزى مۇشەققەت. ئەمدى ئۇنىڭ تىكىنى زەخمەتلىرىگە بەرداشلىق بېرەلمىگەن بۇلبۇل ھەقىقىي ئاشىق ئەمەس، بەلكى ھەردەمخىيالدۇر. بۇلبۇلنىڭ ئۆزىنى بۇنداق تۇتۇشى، ئۇنىڭ ئىش - ھەرىكىتىدىكى يەڭگىلتەكلىك گۈلنى قاتتىق رەنجىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىككى ئوتتۇرىدا گىناخانلىق - ئۆچەكىشىش باشلىنىدۇ، بىر بىرىنى كەمسىتىدىغان گەپ - سۆزلەر بولىدۇ. مانا شۇ ئۆتە زىددىيەتلىك، كۆڭۈلنى ئۆرتىگۈچى جۇدالىق دەملىرىدە سابا يەنە ۋەقەگە ئارىلىشىدۇ. ئۇ بۇلبۇل بىلەن گۈلنى بولار - بولماس ھەۋەسلەردىن ۋاز كېچىشكە، پىدائىي ئاشىقلىق يولىدا قىيىنچىلىقلارغا بەرداشلىق بېرىشكە دەۋەت قىلىدۇ. سابانىڭ پەند - نەسىھەتلىرى ۋە ئورنىنى تېپىپ «دوست يىغلىتىپ سۆزلەيدۇ» مەزمۇنىدىكى خىتابلىرىدىن ئۇيىلىپ قالغان بۇلبۇل گۈلنىڭ ئالدىغا يەنە قايتىپ كېلىدۇ.

بۇلبۇلنىڭ قىزىلگۈل ھۇزۇرىغا قايتا كېلىپ قىلغان يالۋۇرۇش - ئۆتۈنۈشلىرىدە سۆيگۈگە ئېتىقاد، ۋاقىتلىق ئاراز ۋە ئادىشىشلىرىغا بولغان پۇشايمان، ۋەسل دەملىرى ئۈچۈن جانپىدالىق كۆرسىتىش بىلىنىپ تۇرىدۇ. بۇلبۇلنىڭ شۇ دەملەردىكى ئەرزنامىسى بىۋاسىتە تۈردە نەۋائى داستانىدىكى فەرھاد ۋە شېرىن مەكتۇبلىرىنى ئەسلىتىدۇ.

گۈلنىڭ يۈرەك خىتابلىرىغا قۇلاق سالايلى:

دېدى: ئەي بۇلبۇلى زارىم، نېچۈكسەن،
فىراق ئىلكىدە ئەفگارىم، نېچۈكسەن؟
مەنگە ئەردىڭ جەھاندە يارى دىلدار،
جەمالىم بەيشىگە ئەردىڭ خەرىدار.
فىراق ئىچرە سەنىڭ ھالىڭ نە كەچتى،
غەمىم بىرلە مەھۇ سالىڭ نە كەچتى؟[41]

بۇلبۇلنىڭ مۇنۇ سۆزلىرى بەئەينى فەرھاد-
نىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ:

كېچە - كۈندۈز قىلىپ ھەجرىڭدە زارى،
كۆڭۈلنىڭ يوق ئىدى سەبرۇ قەرارى.
خىيالىڭ تىغ ئۇرۇپ، جاندىن ئاقىپ قان،
نەزەرگاھىمدە بولدى ئۇل گۈلىستان.
مەنگە سەندىن بۆلەك جانان كېرەكمەس،
بۇ كۆڭلۈم تەختىگە سۇلتان كېرەكمەس.
ئاياغىڭ تۇپراغى گەۋھەردىن ئارتۇق،
غەمىڭ زەھرى مەنگە كەۋسەردىن ئارتۇق㊷
.

داستان بۇلبۇل ۋە گۈلنىڭ ھىجرانلىق كۈن-
لىرىدىن كېيىنكى خۇشبەخت دەملىرى تەسۋىرلى-
رى بىلەن ئاياغلىشىدۇ.

بۇلبۇلنىڭ پۈتكۈل شەرق شېئىرىيىتىدە گۈل-
نىڭ پىداكار ئاشىقى سۈپىتىدە كۈيلىنىپ كەلگەن-
لىكى، ئىشقىي - رومانتىك داستانلارنىڭ قەھرى-
مانلىرىنى بۇلبۇلغا ئوخشىتىشى چوڭقۇر يىلتىز
تارتقان ئەنئەنىدۇر. لېكىن شۇ گۈلگە ئاشىق بو-
لۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە قونغىنىچە تاڭنى كۈتۈۋالغۇ-
چى سايرىغۇچى بۇلبۇلغا تىل ئاتا قىلىنغان بولسا،
ئۇ ئۆز مەشۇقەسى گۈل ھۇزۇرىدا قەلبىنى قانداق
ئىزھار قىلار ئىدى، نېمىلەر دېگەن بولۇر ئىدى؟
سۆيگۈ ھەسرەتلىرىنى، ۋىسال زەۋقلىرىنى قانداق
ئىپادە قىلار ئىدى؟ شەرق ئەدىبلىرى بۇلبۇلنىڭ
مەجازىي ئوبرازىنى يارىتىپ، ئۇنىڭ قەلبىگە تەر-
جىمانلىق قىلدى. ئەگەر لۇتفىنىڭ «گۈل ۋە نەۋ-
رۇز» داستانىدا بۇلبۇل ئوبرازى ئادىمىلىك شەنى-
نى يۈكسەك بىلىپ، خەيرلىك ئىشلارغا ئۆزىنى
بېغىشلىغان بىر پىدائىي دوست سۈپىتىدە ھەرىكەت
قىلسا، كېيىنچە ئۇ «گۈل ۋە بۇلبۇل» ئوخشاش
ئەسەرلەردە مەركىزىي قەھرىمان سۈپىتىدە گەۋدى-
لىنىشكە باشلىدى. ئىستىبداتلىق ئۇيغۇر شائىرى
ھىرقەتنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستا-
نىنى شۇ مەۋزۇدىكى باشلاپقى ئەسەرلەردىن بىرى
دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

بۇلبۇل «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام » داستا-
نىدا مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، تەدرىجىي تاكامۇللى-
شىش يولىنى بېسىپ ئۆتىدۇ. ئوقۇرمەن باشتا
ئۇنى ئۆزى ماكانلىغان چىمەندىكى گۈلىقەھقەھگە
مەپتۇن بولغان ھالدا ئۇچرىتىدۇ. بۇلبۇل گۈلى-
قەھقەھنى گۈللەرنىڭ شاھى دەپ چۈشىنىدۇ، ئۇ-
نىڭ كۆركىنى ھەممىدىن ئەلا دەپ بىلىدۇ. ئۇ سابا
بىلەن ئۇچراشقاندىن كېيىنلا چىمەننىڭ ئەڭ گۈ-
زەل ۋە خۇشبۇي گۈلى قىزىلگۈل ئىكەنلىكىگە قانا-
ئەت ھاسىل قىلىدۇ. شۇنىڭغا قارىماي، قىزىلگۈل
بىلەن دەسلەپكى ئۇچراشقان چاغلىرىدا ئۇنىڭ قەد-
رىگە يەتمەيدۇ. نازاكەتلىك قىزىلگۈلنىڭ نازۇ تاغا-
فىللىرىنى، ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، مۇھەببەت-
نىڭ مېھنەت - جاپاسىنى كۆتۈرۈشكە ئاجىزلىق
قىلىدۇ.

شۇ ئورۇندا ئۇلۇغ ئازەربەيجان شائىرى نىزا-
مى گەنجەۋىنىڭ «خۇسرەۋ ۋە شېرىن» داستانىدى-
كى خۇسرەۋ ئوبرازى يادىمىزغا كېلىدۇ. داستان-
نىڭ مەركىزىدە خۇسرەۋ بىلەن شېرىنىنىڭ ئىشقىي
كەچۈرمىشلىرى تۇرىدىغىنى كىتابخانلارغا مەلۇم.
لېكىن گەپ شۇنىڭدىكى، شاھزادە خۇسرەۋ پەرۋىز
يۈسۈپ سۈپەت گۈزەل يىگىت بولۇشىغا قارىماي،
خاراكتېر جەھەتتىن زەئىپ، شەخسىيەتچى - مەن-
پەئەتپەرەست ۋە مۇھەببەتتە تۇراقسىز - ئۇجمە
كۆڭۈل شەخس سۈپىتىدە تونۇلىدۇ. ئۇ ئۆز يېقىن-
لىرىدىن بولغان شاپۇردىن تاغلار مەملىكىتىدە يا-
شىغۇچى ناھايىتى گۈزەل شېرىنىنىڭ خەۋىرىنى
ئاڭلايدۇ ۋە ئۇنىڭغا غايىبانە ئاشىق بولىدۇ. نىھا-
يەتتە ئۇلار ئۇچرىشىدۇ. ئىككى ئوتتۇرىدا سۆيگۈ
ۋە ساداقەت ئەھدلىشىشلىرى بولىدۇ. شۇنىڭغا قا-
رىماي، خۇسرەۋ ئاتا تەختىنى ئىگىلەش يولىدىكى
كۈرەشلەردە بوشاڭلىق قىلىپ، مەملىكەتتىن قې-
چىپ كېتىدۇ. ئۇ ياردەم تىلەپ رۇم پادىشاھىنىڭ
ھۇزۇرىغا بارىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن ئالغان چوڭ ياردەم
بەدىلىگە ئۇنىڭ قىزى مەريەم بىلەن تويلىشىپ قاي-
تىپ كېلىدۇ. خۇسرەۋ كېيىنچە يەنە شېرىنغىمۇ
ۋاپاسىزلىق قىلىپ، ئىسفاھان مەلىكىسى شەكەرگە
ئۆيلىنىدۇ ۋە كۆپ ئۆتمەي ئۇنىمۇ تاشلاپ كېتىدۇ.
داستاندا تەسۋىرلىنىشىچە، ئەنە شۇ ئۆز قاراشلىرى-
دا ئىككىلىنىپ تۇرغۇچى، ئۇجمە كۆڭۈل خۇس-
رەۋنى شېرىن ئۇزاق داۋاملاشقان ئىشقىي سەرگۈ-
زەشتىلەر داۋامىدا قايتا تەربىيىلەيدۇ. يەنىمۇ ئې-
نىقراق ئېيتقاندا، يارقىن مۇھەببەت خۇسرەۋنى
ھەممە زىددىيەتلەردىن خالى قىلىدۇ. ئۇ دۆلەت
ئىشلىرىدىمۇ، شېرىنغا بولغان مۇناسىۋەتتىمۇ بىر
يېڭى ئادەمگە ئايلىنىدۇ. ھىرقەتنىڭ «مۇھەببەت-
نامە ۋە مېھنەتكام» داستانىدىمۇ خۇددى شۇنىڭغا
يېقىن بىر غايىۋى نىيەت ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. يۇ-
قىرىدا داستان تەھلىلى داۋامىدا كۆرۈپ ئۆتكىنى-
مىزدەك، بۇلبۇلنىڭ باشتا گۈلىقەھقەھگە مەيل
بىلەن قاراپ، كېيىن قىزىلگۈلنى ئىزلەپ كېتى-
شى، كۆپ ئۆتمەي قىزىلگۈلنىڭ تىكىنىنى باھانە
قىلىپ ئۇنى تاشلاپ كېتىشى ھەققىدىكى باياننى
ئەسلەڭ. بۇ ئورۇنلاردا بۇلبۇلدىكى ئاغمىچىلىق،
چىدامسىزلىق، يەڭگىلتەكلىك خۇسرەۋ ئوبرازىنى
ئەسلىتىدۇ. ئاقىۋەتتە «خۇسرەۋ ۋە شېرىن» داستا-
نىدىكى شېرىن ئوبرازىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك،
قىزىلگۈلنىڭ مۇھەببىتى غالىب كېلىدۇ. باشقىچە

ئېيتقاندا، قىزىلگۈلگە بولغان مۇھەببەت بۇلبۇلنى
قايتا تەربىيىلەيدۇ. مۇھەببەتنىڭ مېھنىتى ئۇنى
يۈكسەك مەقسەتلەرگە باشلاپ ماڭىدۇ.

دېدىكىم گۈلگە: ئەي رۇخسارى ئاتەش،
باشىڭدىن ئۆرگىلەي، ئەي نۇتقى دىلكەش.
مېنىڭ سەن ئىككى ئالەم دىلنەۋازىم،
سېنىڭ ئۈچۈن دۇرۇر سۆزۈ گۇدازىم.
سېنىڭ دەردىڭ مەنگە دەرماندىن ئارتۇق،
سېنىڭ ئۆلتۈرگەنىڭدۇر جاندىن ئارتۇق[43]

ھېرقەتى بۇلبۇل ئوبرازىنى ياراتقىنىدا،
ئىشق ئوتىدا ئۆرتىنىپ، ئاشىقلىق كۈيلىرىنى
كۈيلەش ئۇنىڭ ھاياتىنىڭ مەزمۇنىدۇر دېگەن غايە-
نى بەدىئىي رەڭدار تەسۋىرلەر ئارقىلىق گەۋدىلەن-
دۈرۈشكە تىرىشىدۇ. شائىر بۇلبۇلنىڭ كۆلرەڭ
تېنىگە ئىشارە قىلىپ، ئۇنىڭ ئىچىدە يالقۇن،
چوغ بار، يۈزى، تېنى بولسا شۇ چوغ ئۈستىدىكى
كۈلدۇر، دەيدۇ.

قۇرئان ۋە ئىنجىللاردا ئېيتىلىشىچە، داۋۇد
پەيغەمبەر ناھايىتى يېقىملىق يۇقىرى ئاۋاز ئىگىسى
بولغانىكەن. ئۇ ئۆزىگە ئاللاھ تەرىپىدىن ئەۋەتىل-
گەن «زەبۇر» كىتابىنى ئوقۇغان چېغىدا ئۇچۇپ
كېتىۋاتقان قۇشلارمۇ ھوشىدىن كېتىپ يىقىلار ئى-
كەن. ھېرقەتى بىر ئورۇندا بۇلبۇل تىلىدىن ئەنە-
شۇ داۋۇد پەيغەمبەر ۋە ئۇنىڭ يېقىملىق ئاۋازىنى
ئەسلەيدۇ. بۇلبۇل گۈلگە ئۆز سۆيگۈ ھېسلىرىنى
بايان قىلغىنىدا، مېنىڭ ئىشىم سېنىڭ ئۈچۈن
كۈيلەش ۋە نالە قىلىشتۇر. مەن شۇ داۋۇد سازىم
بىلەن جاھان خەلقىنى سۇ قىلىپ ئېرىتمەكتىمەنۇ،
ئەمما سېنىڭ كۆڭلۈڭ يۇمشىمايدۇ، دەپ تەسۋىر-
لەيدۇ. داستاندىكى بۇ تەپسىلاتلار كىتابخانىنىڭ كۆز
ئالدىدا بۇلبۇل ئوبرازىنىڭ يارقىن جانلىنىشىغا
خىزمەت قىلىدۇ.

قىزىلگۈل گۈزەل مەشۇقە تىمسالىدۇر. ھېر-
قەتى ئۇنىڭ گۈزەل ۋە زىبالىقىنى تەسۋىرلەشكە
ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. بىراق قىزىلگۈل مەنە-
ۋى ئالەمى بىلەنمۇ گۈزەل، زىبا ئىدى. ئۇنىڭ
يۇقىرىدا ئەسلەنگەن بۇلبۇل بىلەن بولغان سوئال
- جاۋابلىرىدا ئۇنىڭ ئىپپەتنى يۈكسەك بىلىپ،
ئەقىل ۋە تەدبىر بىلەن ئىش كۆرۈشى، بۇلبۇلنىڭ
سۆيگۈ ھېسلىرىنى قەدىرلەشنى بىلىشى ئايان بولى-
دۇ. گۈلنىڭ ئۆز قەلبىنى ئۆزى ئېچىشى، يوشۇ-
رۇن ھېس - تۇيغۇلىرىنى سۆيگىنىگە تۆكۈپ سې-
لىشى ئۇنى لۇتفىنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز» ىدىكى
گۈل، نەۋائىنىڭ «فەرھاد ۋە شېرىن» داستانىدى-
كى شېرىن ئوبرازلىرىغا مەلۇم دەرىجىدە يېقىنلاش-
تۇرىدۇ. «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانىدا
تەسۋىرلىنىشىچە، گۈل بۇلبۇل بىلەن سابا ۋاسى-
تىسىدە ئۇچرىشىپ، كېيىنچە ئىككى ئوتتۇرىدا
ئارازلىشىشلار، كېتىپ قېلىپ قايتا كېلىشلەر يۈز
بەرگەن چاغلاردا چوڭقۇر كۆزىتىش بىلەن ئىش
كۆرىدۇ. ئىككى ئوتتۇرىدا بولۇپ ئۆتكەن ئىشلار
ئۈچۈن بۇلبۇلنىلا ئەمەس، ئۆزىنىمۇ ئەيىبدار ھې-
سابلايدۇ. ئۇ بۇلبۇلغا يازغان نالىسىدە «قېشىمدا
بولغان چاغلىرىڭدا قەدرىڭگە يەتمىدىم، ئەرزىمنى
ئىشت، ماڭا بولغان گىنالىرىڭنى ئۇنۇت» دەپ
ئەرز قىلىدۇ ۋە يەنە داۋام قىلىپ «سەن گۈلشەنگە
كېلىپ مەي ئىچمەكچى بولساڭ، مەن ساڭا ساقىي-
لىق قىلاي» دەپ ئۈمىد سۆزلىرىنى ئېيتىدۇ.

شۇ يوسۇندا ھېرقەتى ئۆز داستانىدا بۇلبۇل
ۋە گۈل ئوبرازلىرىنى ئۇلارنىڭ روھىي دۇنياسى
تەسۋىرلىرى ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈش يولىدىن با-
رىدۇ. سابا ئوبرازى ھەققىدىمۇ شۇنى ئېيتىشقا
بولىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، ھېرقەتى ئۆزىنىڭ «مۇھەب-
بەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانىدا بۇلبۇل ۋە گۈل
ئوبرازلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەت كەچۈرمىش-
لىرى تەسۋىرى ئارقىلىق يۈكسەك ئەخلاقىي پەزى-
لەتلەرنى كۈيلەيدۇ. سۆيگۈ ۋە ساداقەتنى، دوستى-
لۇقتا پىدائىيلىقنى ئۇلۇغلايدۇ. شائىر ئۆز ئەسى-
رى مەركىزىگە مۇھەببەت ئالىمىنىڭ مېھنەت ۋە
مۇشەققەتلىرىدىن ئىبارەت سىناقلىرىغا بەرداشلىق
بېرىش، بۇ يولدىكى توسۇق ۋە داۋانلارنى چىدام
ۋە غەيرەت بىلەن بۆسۈپ ئۆتۈش زۆرۈرلۈكى غايى-
سىنى قويىدۇ. بۇ غايىۋى نىيەت ئۇيغۇر خەلقىنىڭ
XVI ئەسىردىكى ھاياتى شارائىتىدا غايەت مۇھىم
ئىدى. شۇ سەۋەبلىك، بۇلبۇلمۇ، گۈلمۇ ئۆزلىرى-
نىڭ يۈكسەك مەقسەتلەر يولىدىكى ئىش - ھەرى-
كەتلىرى بىلەن، يەنى ئېزگۈلۈكنى قەدىرلەشلى-
رى، ياخشىلىققا ئىنتىلىشلىرى، يۈكسەك ئەخلاق
ۋە پەزىلەتلەرگە يۈزلىنىشلىرى بىلەن ئوقۇرمەنلەر
ئۈچۈن ئوبرازلىق ئىدى. ھېرقەتى «مۇھەببەتنامە
ۋە مېھنەتكام» داستانىدا ئەنە شۇ ھاياتىي غايىلەرنى
رەڭگارەڭ ئوبرازلار ۋاستىسىدە ئىپادىلەپ بېرىش-
تە ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «خەمسە» داستانلىرىدىن
پايدىلاندى، نەۋائىي ماھارىتىدىن مەدەت ئالدى. شۇ-
نىڭ بىلەن بىللە، «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام»
داستانىدا ئەنئەنىلەرگە زور ئېتىقاد بىلەن قارىغان
ھېرقەتنىڭ ئىجادىي ئىزلىنىشلىرىنىڭ مېۋىسى
بولغان ئۆزىگىلا خاس ئورىگىنال قەلىمىنىڭ قۇد-
رىتى كۆزگە روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. شائىر ئۆ-
زىنىڭ ئىزلىنىشلىرىدە نەۋائىي ئەنئەنىلىرى بىلەن
بىر قاتاردا ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى موتىف-
لىرىدىنمۇ ئۈنۈملۈك پايدىلاندى. ئۇ ئۇيغۇر ئەدە-
بىياتىنى ئۆلمەس مەجازىي ئوبرازلار بىلەن بېيىت-

تى. مەجازىي ئوبرازلار تىزمىسىغا ئىگە بولغان قوشتى.
داستانچىلىقنىڭ تەرەققىياتىغا مۇناسىپ هەسسە

ئىزاھلار

①② «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، ئۇيغۇرچە، ئالمۇتا، 1983 - يىل نەشرى، 72 -، 74 - بەت.

③④ ئەلىشىرنەۋائى «تولۇق ئەسەرلەر توپلىمى»، ئۆزبېكچە، Ⅶ توم، «هەيرەتۇل ئەبرار»، تاشكەنت، 1991 - يىل، 193 - بەت.

⑤⑦⑧⑨⑩⑪ «شىنجاڭ ئەدەبىياتى ۋە سەنئىتى» ژۇرنىلى، ئۇرۇمچى، 1957 - يىللىق 4 -، 5 - سانلار.

⑥ «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، ئۇيغۇرچە، ئالمۇتا، 1983 - يىل، 75 - بەت.

⑫ ۋەلىخوجايېۋ، ب. «ئۆزبېك ئېپىك پوئېزىيىسى تارىخىدىن»، ئۆزبېكچە، تاشكەنت، 1974 - يىل، 57 - بەت.

⑬ ۋەلىخوجايېۋ ب. «ئۆزبېك ئېپىك پوئېزىيىسى تارىخىدىن»، ئۆزبېكچە، تاشكەنت 1974 - يىل، 58 - بەت.

⑭ قادىرى ر. «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا نەۋائى ئەنئەنىلىرى»، «ئەدەبىي مىراس» تاشكەنت، 1968 - يىل، I توم، 53 - بەت.

⑮ ۋەلىخوجايېۋ ب. «ئۆزبېك ئېپىك پوئېزىيىسى تارىخىدىن»، تاشكەنت، 1974 - يىل، 57 - بەت.

⑯⑰ ئەلىشىرنەۋائى، «تولۇق ئەسەرلەر توپلىمى»، Ⅺ توم، تاشكەنت، 1993 - يىل، 405 - 406 - بەتلەر.

⑱ «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، ئالمۇتا، 1983 - يىل، 76 - بەت.

⑲ «ئەسىرلەر ساداسى»، كونا ئۇيغۇر ئەدەبىياتى نەمۇنىلىرى، ئۇيغۇرچە، ئالمۇتا، 1963 - يىل، 65 - بەت.

⑳ «ئەسىرلەر ساداسى»، كونا ئۇيغۇر ئەدەبىياتى نەمۇنىلىرى، ئالمۇتا، 1963، 83 - بەت.

㉑ «ئەسىرلەر ساراسى»، 87 — 86 - بەتلەر.

㉒㉓ لۇتفى: «سەنەمەن سېۋەرىم»، ئۆزبېكچە، تاشكەنت، 1987 - يىل، 378 - بەت.

㉔ ئەلىشىرنەۋائى. «تولۇق ئەسەرلەر توپلىمى»، Ⅷ توم، «فەرهاد ۋە شېرىن»، تاشكەنت، 1991 - يىل، 323 - بەت.

㉕ «ئەسىرلەر ساداسى»، ئالمۇتا، 1963 - يىل، 70 - بەت.

㉖ ئەلىشىرنەۋائى، «تولۇق ئەسەرلەر توپلىمى»، Ⅷ توم، 323 - بەت.

㉗ «ئەسىرلەر ساداسى»، 72 - بەت.

㉘ ئەلىشىرنەۋائى ، «تولۇق ئەسەرلەر توپلىمى»، Ⅷ توم، 323 - بەت.

㉙ «ئەسىرلەر ساداسى»، 72 - بەت.

㉚ ئەلىشىرنەۋائى، «تولۇق ئەسەرلەر توپلىمى»، Ⅷ توم، 323 - بەت.

㉛ «ئەسىرلەر ساداسى»، 73 - بەت.

㉜ يۇقىرىقى ئەسەر، 70 - بەت.

㉝ يۇقىرىقى ئەسەر، 71 - بەت.

㉞㉟㊱㊲㊳ «ئەسىرلەر ساداسى» 72 - بەت.

㊴ ئەسىرلەر ساداسى، 99 - بەت.

㊵ ئەسىرلەرساداسى، 98 - بەت.

㊶ «ئەسىرلەر ساداسى»، 117 - بەت.

㊷ يۇقىرىقى ئەسەر، 122 - بەت.

㊸ «ئەسىرلەرساداسى»، 124 - بەت.

(پوچتا نومۇرى: 710032)
تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ يۇرتى ھەققىدە

پەرھات جىلان*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ۋە مۇشۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك تەتقىقات ماتېرىياللىرىغا ئاساسلىنىپ، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ يۇرتى ۋە ئۇ پائالىيەت ئېلىپ بارغان جايلار ئۈستىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىلىدۇ.

摘要：本文以《突厥语大词典》和此领域的相关研究资料为据研究马赫穆德·喀什噶里的籍贯及其活动的区域。

Abstract: In this article, based on the 《Big Dictionary of Turkish Language》and the relative researching materials, the writer made a study on the native place and nationality of Mahmut. Kashkari

«شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ ئۇيغۇرچە (پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى) 1997 - يىللىق 1 - سانىدا «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمىسىنىڭ نەشرىيات مۇقەددىمىسى ئېلان قىلىندى. (تۆۋەندە قىسقارتىپ «ئىنگلىزچە مۇقەددىمە» دەپ ئاتىلىدۇ). ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد قەشقەرى يازغان بۇ قىممەتلىك ئىلمىي ئەسەرنىڭ ئىنگلىز تىلىغا تەرجىمە قىلىنغانلىقى دۇنياۋى تۈركىي تىللار تەتقىقاتىدىكى، جۈملىدىن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تەتقىقاتىدىكى يەنە بىر قېتىملىق كاتتا ئەمگەك ھېسابلىنىدۇ. ئىنگلىزچە مۇقەددىمىدە دىۋاننىڭ قول يازمىسىدىكى كېيىنكى دەۋرلەردە يېزىپ قالدۇرۇلغان تۈرلۈك خەت ئىزلىرى تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغان ۋە شەرھلەنگەن. دىۋان ئەسلى نۇسخىسىنىڭ بوش ئورۇنلىرىغا يېزىپ قالدۇرۇلغان ئەنە شۇ قىسقىچە خاتىرىلەر، ھەقىقەتەنمۇ، دىۋان تەتقىقاتىدىكى يېڭىلىق ھېسابلىنىدۇ. شۇ يېڭىلىقلار بۇ ساھەدىكى ئىلمىي خىزمەتلەرنى يەنىمۇ ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن يېڭى ئىمكانىيەتلەرنى يارىتىپ بەرگۈسى.

ۋەھالەنكى، دىۋان تەتقىقاتى مۇنداق ئىككى چوڭ مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى كېرەك: 1) دىۋاننىڭ تولۇق تېكىستى (كېيىنكىلەر تەرىپىدىن قالدۇرۇلغان خەت ئىزلىرىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە)؛ 2) دىۋان ئاپتورىنىڭ سالاھىيىتى ۋە دىۋاندا ئىپادىلەنگەن تىلنىڭ تەۋەلىكى مەسىلىسى. ئىنگلىزچە مۇقەددىمىدە 1 - مەزمۇنغا يېتەرلىك ئەھمىيەت بېرىلگەن، بىراق 2 - مەزمۇن نىمە ئۈچۈندۇر تەتقىقات خاراكتېرىدە ئەمەس، بەلكى خەۋەر ياكى ئادەتتىكى بايان تەرىقىسىدە قىسقىچىلا تونۇشتۇرۇپ ئۆتۈلگەن.

بىز بۇ ماقالىدە ئىنگلىزچە مۇقەددىمىدىكى دەل ئاشۇ ئاجىز ھالقا ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتۈشنى لايىق تاپتۇق.

---

* پەرھات جىلان: شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ كاندىدات تەتقىقاتچىسى.

ئىنگلىزچە مۇقەددىمە ئاپتورلىرى دىۋان ئاپتورىنىڭ يۇرتى توغرىسىدا چۈشەنچە بەرگەندە «ئۇ (مەھمۇد قەشقەرى) XI ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى مەلۇم بىر ۋاقىتتا ئىسسىق كۆل بويىدىكى بارسغان شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن» دېگەن بىر جۈملە سۆز بىلەنلا چەكلىنىدۇ. ئەپسۇسكى، بۇ ئاپتورلار ئۆزلىرىنىڭ بۇ خىل كۆز قارىشىنى ئىلمىيلىك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈش ئۈچۈن ھېچقانداق دەلىل - ئىسپات كەلتۈرمەيدۇ. ئىنگلىزچە مۇقەددىمىگە بېرىلگەن 5 - ئىزاھتا يەنە «〈الكاشغرى〉 دېگەن تەخەللۇس تىتۇل بېشىدىلا ئۇچرايدۇ. بۇنىڭدا بىر ئاز گۇمان بار. چۈنكى ئاپتور قەشقەردىن بولماستىن، بارسغاندىندۇر» دېيىلىدۇ. دېمەك، بۇ ئىزاھتىمۇ ئىنگلىزچە مۇقەددىمە ئاپتورلىرى ئۆزلىرىنىڭ يۇقىرىدىكى ئىسپاتلانمىغان كۆز قارىشىنى يەنە بىر قېتىم تەكرارلايدۇ. شۇ ئىزاھنىڭ ئاخىرىغا يەنە: «ئاپتورنىڭ (مەھمۇد قەشقەرىنىڭ) ھاياتى ھەققىدە ئومېلىئان پرىتساكنىڭ ... 〈مەھمۇد قەشقەرى كىمدۇر؟〉 دېگەن ماقالىسىگە قارالسۇن» دېگەن بىر جۈملە قوشۇپ قويۇلغان.

ئۇنداقتا بىز ئەنە شۇ «مەھمۇد قەشقەرى كىمدۇر؟» دېگەن ماقالىنى كۆرۈپ باقايلى.

ئو. پرىتساك «قاراخانىلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى» ناملىق ئەسەر ۋە ئەرەب تارىخچىسى ئىبن ئەل - ئەسىرنىڭ قاراخانىلار سۇلالىسى ھەققىدىكى تارىخىي خاتىرىلىرىگە ئاساسلىنىپ، XI ئەسىردىكى قەشقەر ھۆكۈمدارلىرىنىڭ نەسەبلىك باغلىنىش مۇناسىۋەتلىرى ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزىدۇ ۋە ئاخىرى: «بۇنداق بولغاندا، ماۋارائۇننەھرىنىڭ دەسلەپكى ئىستىلاچىسى (يۇسۇپ قادىرخاننى دېمەكچى — ئاپتور) نىڭ نەۋرىسى بولغان بارسغان ئەمىرى ھۈسەيىن بىن مۇھەممەد مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئاتىسى بولۇپ چىقتى» دەپ يەكۈن چىقىرىدۇ. ئو. پرىتساك يەنە ھۈسەيىن بىن مۇھەممەدنىڭ XI ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدا «ئارسلان ئىلىك خان» ئۇنۋانى بىلەن قەشقەردىن بېرىپ، بارسغانغا ھاكىم بولغانلىقىنى قەيت قىلىدۇ. قىسقىسى، بۇ ماقالىدە، مەھمۇد قەشقەرىنى ياكى ئۇنىڭ ئاتىسىنى بارسغانلىق دەيدىغان پىكىر تىلغا ئېلىنمىغان. دەل ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئۇلارنىڭ قەشقەرلىك ئىكەنلىكى قاراخانىلار تارىخىدىن ئېلىنغان پاكىتلار ئاساسىدا مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن.

تۈركىيە ئالىمى شاكىر ئۈلكۈ تاشىرنىڭ «بۈيۈك تۈرك تىلچىسى قەشقەرلىك مەھمۇد» ناملىق ئەسىرىدە بۇ مەسىلە بىر قەدەر كېڭەيتىپ سۆزلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدىمۇ مەھمۇد قەشقەرىنىڭ قەشقەردە تۇغۇلغانلىقى چۈشەندۈرۈلىدۇ.

ئېلىمىزنىڭ ئاتاقلىق ئالىمى گېڭ شىمىنىنىڭ «قاراخانىلار تارىخى ھەققىدە قىسقىچە بايان» ① ناملىق ماقالىسىدە، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ قەشقەردىكى خان جەمەتىنىڭ ئەزاسى ئىكەنلىكى نەسەب تەرتىپى بويىچە سخېمىلاشتۇرۇپ كۆرسىتىلگەن، يەنى — يۇسۇپ قادىرخاننىڭ ئوغلى مۇھەممەد بۇغراخان، ئۇنىڭ ئوغلى ھۈسەيىن ئارسلان ئىلىك خان، ئۇنىڭ ئوغلى مەھمۇد قەشقەرى.

ئېلىمىز تارىخچىسى ۋېي لياڭتاۋنىڭ «قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ تارىخى» ناملىق مەخسۇس ئەسىرىنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلىرىمۇ يۇقىرىقىدەك كۆز قاراش تەكىتلەنگەن.

شۇنداق قىلىپ، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» دىكى مەلۇماتلار بىلەن قاراخانىلار تارىخىنى بىرلەشتۈرۈپ تەھلىل قىلغاندا ۋە بولۇپمۇ بۇ خانلىقنىڭ XI ئەسىردىكى خانلىرىنىڭ نەسەبلىك باغلىنىشىنى ئېنىقلىغاندا، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ يۇرتى بارسغان بولماستىن، قەشقەر ئىكەنلىكى ئايدىڭلىشىدۇ. ئەمەلىيسى، «قەشقەرى» دېگەن تەخەللۇسنىڭ ئۆزىلا دىۋان ئاپتورىنىڭ يۇرتىنى ھېچقانداق مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان دەرىجىدە ئىسپاتلاپ تۇرىدۇ. بۇ تەخەللۇس «تىتۇل بېشىدىلا ئۇچرايدۇ. بۇنىڭدا بىر ئاز گۇمان بار. چۈنكى ئاپتور قەشقەردىن بولماستىن، بارسغاندىندۇر» دېگەن پىكىرنى چۈشىنىش تەس. ئەجەبا، ئاپتورنىڭ ئىسمى ۋە تەخەللۇسى تىتۇلدا بىر قېتىملا يېزىلغانلىقى يېتەرلىك ئەمەسمۇ؟ بارلىق پاكىتلار، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگىنىدەك، دىۋان ئاپتورىنىڭ قەشقەرلىق ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى نۇقتىئىنەزەرنى كۈچلۈك ئىلمىي ئاساسقا ئىگە قىلىپ تۇرماقتا.

ئەمدى بىز مەھمۇد قەشقەرىنى بارسغانلىق دېگەن كۆز قاراشنى تەھلىل قىلىپ كۆرەيلى. ئالدى بىلەن شۇنى قايتا تەكىتلەپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، دىۋان ئاپتورى شەرقىي قىسىم قاراخانىلار خان جەمەتىنىڭ ئەزاسى. بۇ نۇقتىنى مۇشۇ ساھەدىكى بارلىق تەتقىقاتچىلار، جۈملىدىن ئىنگلىزچە مۇقەددىمە ئاپتورلىرىمۇ بىردەك ئېتىراپ قىلىدۇ. تارىخىي پاكىتلار ئەينى دەۋردىكى خان جەمەتىنىڭ قەشقەردە تۇرغانلىقى ياكى قەشقەردىن چىقىپ باشقا جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ

تۇرىدۇ. شۇنداق بولغانلىقى تامامەن چۈشىنىشلىك بولۇپ، كىشىنى قايىل قىلىدۇ، چۈنكى قەشقەر شەھىرى دەسلەپتە پۈتۈن خانلىقنىڭ، كېيىنچە شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ئاساسلىق ئاستانىسى بولغانىدى. ۋەھالەنكى، بارسغان شەھىرى ھېچقانداق خانلىقنىڭ ۋە ياكى بىرەر مەمۇرىي رايوننىڭ سىياسىي - مەدەنىي مەركىزى بولغان ئەمەس.

بىز ئەمدى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ بارسغان ھەققىدە ئېيتقانلىرىنى كۆرۈپ باقايلى. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە بارسغان ھەققىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: «بارسغان ئەفراسىياپنىڭ ئوغلىنىڭ ئېتى. بارسغان شەھىرىنى شۇ بىنا قىلدۇرغان. بۇ مەھمۇدنىڭ ئاتىسىنىڭ شەھىرىدۇر».②

بۇ تەبىر ھەرگىزمۇ مەھمۇدنىڭ ياكى ئۇنىڭ ئاتىسىنىڭ بارسغانلىق ئىكەنلىكىنى ئۇقتۇرمايدۇ، بەلكى «مەھمۇدنىڭ ئاتىسى ئىگىدارچىلىق قىلىپ باشقۇرغان شەھەر» دېگەن مەنىنى خېلى روشەن ئىپادىلەپ تۇرىدۇ.

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە يەنە مۇنداق بىر ماقال خاتىرىلەنگەن:

قۇشنىڭ ئەسكىسى سېغىزخان،
ياغاچنىڭ ئەسكىسى ئازغان.
يەرنىڭ ئەسكىسى قازغان،
خەلقنىڭ ئەسكىسى بارسغان.

مەھمۇد قەشقەرى بۇ ماقالنى چۈشەندۈرۈپ كېلىپ، مۇنداق دەيدۇ: «... ئادەملەرنىڭ ئەڭ ئەسكىسى بارسغانلىقتۇر، چۈنكى ئۇلارنىڭ خۇيى ئەسكى ۋە ئۈزلىرى بېخىل كېلىدۇ».③

بۇ ماقال ۋە ئۇنىڭ چۈشەندۈرۈلۈشى دىۋان ئاپتورىنىڭ ئەسلا بارسغانلىق ئەمەس ئىكەنلىكىنى ناھايىتى ئېنىق دەلىللەپ تۇرىدۇ. مۇبادا مەھمۇد قەشقەرى بارسغانلىق بولغىنىدا، ئۆز يۇرتى ۋە يۇرتداشلىرىنىڭ ئوبرازىنى خۇنۇكلەشتۈرىدىغان بۇنداق ماقالنى مىسالغا ئالمىغان ۋە بۇنداق چۈشەندۈرمىگەن بولاتتى. خۇسۇسەن، كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسىدە قەبىلىۋازلىق ۋە يۇرتۋازلىق ئەقىدىلىرى ھۆكۈمرانلىق ئورۇننى ئىگىلەپ تۇرغان ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىجتىمائىي تۇرمۇش شارائىتىدا ياشىغان بىر شەخسنىڭ بۇنداق غەيرىي پىكىرلەرنى بايان قىلىشى مۇمكىن ئەمەس.

ھالبۇكى، مەھمۇد قەشقەرى ئۆزىنىڭ دىۋانىدا «ئوپال»① ۋە «ئازىخ»⑤ دېگەن يەر نامىلىرىغا «بىزنىڭ يۇرتنىڭ نامى» دەپ تەبىر بېرىدۇ. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە كەلتۈرۈلگەن باشقا ھېچقانداق يەر - جاي نامىلىرىغا بۇنداق تەبىر بېرىلمىگەن. دېمەك، بۇ ئىككى تەبىرمۇ دىۋان ئاپتورىنىڭ قەشقەرلىق ئىكەنلىكىنى مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان دەرىجىدە ئىسپاتلاپ بېرىدۇ، چۈنكى ئازىخ (ھازىر - ئازىق) ئوپالدا، ئوپال قەشقەردە.

بىز «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىنمۇ ۋە باشقا ھەر قانداق مەنبەدىنمۇ «قەشقەرلىق» تەخەللۇسىنى قوللانغان مەھمۇدنىڭ بارسغانلىق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان بىرەرمۇ پاكىت تاپالمايمىز. ئەكسىچە، بارلىق پاكىتلار بۇ زاتنىڭ قەشقەرلىق ئىكەنلىكىنى دەلىللەپ تۇرىدۇ.

ئىنگلىزچە مۇقەددىمىدە يەنە مۇنداق بىر جۈملىنى كۆرىمىز: «مەھمۇد قەشقەرى شۇ يەردە (بارسغاندا) ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ماۋارائۇننەھرگە ھۆكۈمران بولغان قاراخانىلار سۇلالىسى جەمەتىگە مەنسۇپ». مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «قاراخانىلار سۇلالىسى جەمەتىگە مەنسۇپ» بولغانلىقىدا شەك يوق، لېكىن «ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ماۋارائۇننەھرگە ھۆكۈمران بولغان» شۇ قاراخانىلارنىڭ چوڭ خاقانلىرى بارسغاندا ئەمەس، بەلكى قەشقەر ۋە بالاساغۇندا تۇرغان. مىلادى 1042 - يىلى قاراخانىلار خانلىقى شەرقىي ۋە غەربىي قىسىملارغا بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن شەرقىي قىسىمدىكى «ھۆكۈمرانلار» قەشقەردە، غەربىي قىسىمدىكىلىرى سەمەرقەنتتە تۇرغان. بارسغاندا بۇنداق ئالىي «ھۆكۈمرانلار» ئەمەس، ئىككىنچى دەرىجىلىك خانلاردىن ئىبارەت بولغان ئىلىك خانلار ئىش باشقۇرغان.

ئىنگلىزچە مۇقەددىمە ئاپتورلىرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە ئىپادىلەنگەن تىل ھەققىدە توختالغاندا مۇنداق دەيدۇ: «ئاپتور (مەھمۇد قەشقەرى) ئۆزى تەسۋىرلىگەن تىلنى 〈تۈركىي〉 دەپ ئاتايدۇ. بەزى سۆزلەرگە 〈خاقانىيە〉 تىلى دەپ ئىزاھ بېرىلگەن. بۇ (قاراخانىلار ئوردىسى) غا خاس سۆزلەر دېگەنلىك بولىدۇ. ئۇنىڭدا ئاساسەن قاراخانىلار قەبىلە ئىتتىپاقىدىكى چىگىل قەبىلىسىنىڭ تىلى ئاساس قىلىپ ئېلىنغان». ئەپسۇسكى، بۇ كۆز قاراشمۇ ھېچقانداق تارىخىي پاكىت ياكى تىل ماتېرىياللىرى بىلەن ئىسپاتلانمىغان.

رۇس تۈركولوگ ن. ئا. باسكاكوۋنىڭ «تۈركىي تىللار» ناملىق ئىلمىي ئەسىرىدە دىۋاندىكى تىل توغرىسىدا تۆۋەندىكىدەك نۇقتىئىنەزەرلەر بايان قىلىنىدۇ:

«مەھمۇد قەشقەرى سېلىشتۇرما ئاساستا ئۇيغۇر تىلىدىن مىسالLارنى كەلتۇرىدۇ. بۇ تىل دىۋاندا تۈركىي تىل ياكى خاقانىيە تۈركلىرىنىڭ تىلى دېگەن ئاتالغۇ بىلەن تەرىپلەنگەن. شۇنداقلا، قىپچاق، ئوغۇز تىللىرىدىن ماتېرىياللار كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، بۇ تىللار ئۆز ئارا يېقىنلاشتۇرۇلىدۇ ۋە ئۇيغۇر تىلىغا قارشى قويۇلۇپ، ئۇيغۇر تىلى بىلەن سېلىشتۇرۇلىدۇ...

ئۇ زاماندىكى ئەدەبىي تىل ئۇيغۇر تىلى ئىدى، ياكى ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ تىللار تىزىملىكىدە يېزىلىشىچە، ئۇيغۇر - قارلۇق قەبىلىلىرىدىن ۋە ئۇرۇقلىرىدىن تەركىب تاپقان خاقانىيە تۈركلىرىنىڭ تىلى ئىدى»⑥.

بىز ئەمدى تۈركىي تىللارنىڭ تەرەققىيات تارىخىنى چىقىش قىلىپ، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئىككى خىل نۇقتىئىنەزەر ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ كۆرەيلى.

XI — XII ئەسىرلەر تۈركىي تىللار تەرەققىياتىدىكى ئىنتايىن مۇرەككەپ بولغان ئۆتكۈنچى دەۋردىن ئىبارەت. XI ئەسىردىن ئىلگىرى بارلىق تۈركىي تىللار ئۇيغۇر - ئوغۇز ئەدەبىي تىلىنى مەركەز قىلاتتى. XI ئەسىردىن باشلاپ ئىككى مەركەز، يەنى ئىككى خىل ئەدەبىي تىل شەكىللىنىپ چىقىشقا باشلىدى. بۇلارنىڭ بىرى ئۇيغۇر - قارلۇق تىلى، ئىككىنچىسى ئوغۇز - تۈركمەن تىلىدىن ئىبارەت. XI ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىن ئېتىبارەن ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ غەربكە كۆچۈپ، يېڭى بىر سىياسىي - ئىجتىمائىي گەۋدىنى تەشكىل قىلغان سالجۇقىلار سۇلالىسىنى شەكىللەندۈرۈشى نەتىجىسىدە بۇ خىل بۆلۈنۈش تۈركىي تىللار قۇرۇلمىسىدا يەنىمۇ مەركەزلىك ئىپادىلەندى. بۇ دەۋردە ئوغۇز تۈركۈمى ئىچىدىن يەنە قىپچاق تىلى ئايرىلىپ چىقىشقا باشلىغان بولسىمۇ، كېيىنكىسى تېخى رەسمىي ئەدەبىي تىل دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلمىگەنىدى.

روسىيە ئالىمى ئا. ساموئيلوۋىچ XI ئەسىردىكى تۈركىي ئەدەبىي تىلنى «قەشقەرنى مەركەز قىلغان قاراخانىلار تىلى» دەپ ئاتايدۇ.⑦ ئاتاقلىق قازاق تىلشۇناس ئا. قايداروۋ ئۆزىنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەرەققىياتى» سەرلەۋھەلىك ئىلمىي ئەسىرىدە ئۇيغۇر - ئوغۇز ئاساسىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا «ئالتۇن يارۇق» تۇرپان تېكىستلىرى قاتارلىق يادىكارلىقلارنىڭ تىلى ۋەكىللىك قىلىدىغانلىقىنى، خاقانىيە (ئۇيغۇر - قارلۇق) ئەدەبىي تىلىغا بولسا، «قۇتادغۇ بىلىك» ۋە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ۋەكىللىك قىلىدىغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ. ئاتاقلىق رۇس تىلشۇناس ئا. م. شېرباكمۇ يۇقىرىقىدەك پىكىرلەرنى قۇۋۋەتلەپ، قاراخانىلار تىلىنى «XI — XII ئەسىرلەردىكى قەشقەرنى مەركەز قىلغان قارلۇق - ئۇيغۇر تىلى» دەپ ئاتايدۇ.⑧ «ئۆزبېك تىلىنىڭ تارىخىي گراممماتىكىسى» نىڭ كىرىش قىسمىدىمۇ ئاساسىي جەھەتتىن يۇقىرىدىكىلەرگە ئوخشاش پىكىر بايان قىلىنىپ: «قاراخانىلار دەۋرىدە ماۋارائۇننەھىر ۋە قەشقەردە قارلۇق - ئۇيغۇر ۋە قىسمەن قىپچاق - ئوغۇز ئۇرۇقلىرى تىللىرىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۈركىي ئەدەبىي تىل مەۋجۇت ئىدى» دېيىلگەن.

«دىۋاندا چىگىل تىلى تەسۋىرلەنگەن» دېگەن مەسىلىگە كەلسەك، بۇ خىل كۆز قاراشنى دەسلەپتە ئۆزبېك ئالىمى سالىھ مۇتەللىپوۋ 1961- يىلى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نىڭ ئۆزبېكچە تەرجىمە نۇسخىسىنىڭ مۇقەددىمىسىدە ئوتتۇرىغا قويغان. ئىنگلىزچە مۇقەددىمە ئاپتورلىرى ئېھتىمال شۇنىڭغا ئاساسلانغان بولسا كېرەك.

دەرۋەقە چىگىل قەبىلىسى ئەسلىدە قارلۇق قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ بىر ئەزاسى ئىدى. شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، قارلۇق تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلى ناھايىتى يېقىن تۇغقان تىللار ئىدى. XI ئەسىردە قارلۇق ئىتتىپاقى بىلەن ئۇيغۇر ئىتتىپاقى بىرلىشىپ، ئىلىم ساھەسىدە «ئۇيغۇر - قارلۇق ئومۇمىيلىكى» دەپ ئاتالغان زور ھەم قۇدرەتلىك سىياسىي - ئىجتىمائىي تۈركۈمنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. بۇ تۈركۈم ئىچىدە يەنىلا ئۇيغۇر قەبىلىلىرى يېتەكچىلىك رولىنى ئوينىغانلىقى ئۈچۈن «قارلۇق» ئاتالغۇسى كېيىنكى ۋاقىتلاردا تەدرىجىي ھالدا ئىستېمالدىن چۈشۈپ قالدى. ئەكسىچە، «ئۇيغۇر» دېگەن ئېتنىك نام بۈگۈنگە قەدەر داۋاملىشىپ كەلمەكتە. تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى يورۇتۇپ بېرىدىغان يازما يادىكارلىقلار ئىچىدە «چىگىل تىلى» ياكى «چىگىل تىلىغا تەئەللۇق ماتېرىياللار» ئىلىم دۇنياسىغا تېخى مەلۇم ئەمەس. لېكىن ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت يادىكارلىقلار ناھايىتى كۆپ، بۇ ھال، شۈبھىسىزكى، تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ مۇھىم ئورۇن تۇتقانلىقىنى ھەمدە ئۇيغۇر تىلىنىڭ بىز سۆزلەۋاتقان ئاشۇ XI ئەسىردە

(باشقا دەۋرلەر توغرىسىدا سۆزلىمەي تۇرايلى) ھەرقايسى تۈركىي قەبىلىلەر ئورتاق قوللانغان ئەدەبىي تىل بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. شۇڭا بىز ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد قەشقەرى ئۆزىنىڭ نادىر ئەسىرىدە تەسۋىرلىگەن تىل ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئىدى دەپ تولۇق ئىشەنچ بىلەن ئېيتالايمىز⑨.

«خاقانىيە تۈركچىسى» دېگەن ئاتالغۇغا كەلسەك، بۇ ئىنگلىزچە مۇقەددىمىدە ئېيتىلغاندەك، «ئوردا تىلى» ئەمەس، بەلكى قەشقەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قاراخانىلارنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسىنىڭ شېۋىسى ئىدى. تەتقىقاتچىلارنىڭ بۇ ھەقتىكى بايانلىرىنى يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتتۇق⑩. «خاقانىيە» سۆزى ھەرگىزمۇ «ئوردا» مەنىسىنى بىلدۈرمەيدۇ. توغرا، بۇ سۆزنىڭ سېمانتىكىلىق مەنىسىدىن قارىغاندا «خاقان تۇرىدىغان ئورۇن، جاي» دېگەندەك مەنىسى بار دەپ پەرەز قىلىش مۇمكىن. لېكىن بۇ يەردە دېيىلىۋاتقان «خاقان تۇرىدىغان ئورۇن» ئوردا بولماستىن، كەڭ مەنىدىكى جۇغراپىيىلىك يەر نامىنى ئىپادىلەيدۇ. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نىڭ بىر مۇنچە ئورۇنلىرىدا «خاقانىيە تۈركلىرى»، «خاقانىيە بەگلىرى»، «خاقانىيە خانلىرى»، «خاقانىيىلىكلەر» دېگەن سۆز - ئىبارىلەرنى ئۇچرىتىمىز. بۇ پاكىتلار «خاقانىيە» سۆزىنىڭ خانلىقنى ياكى بەلگىلىك بىر مەمۇرىي رايوننى ئىپادىلەيدىغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ، بەنە بىر تەرەپتىن ئېيتقاندا، بۇ سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى «-يە» قوشۇمچىسى مەمۇرىي بىرلىك نامىنىڭ گرامماتىكىلىق - مورفولوگىيەلىك شەكلىدىن ئىبارەت.

شۇنداق قىلىپ، تىلشۇناسلىق ساھەسى بويىچە تەھلىل - تەتقىق قىلىغاندىمۇ، تارىخىي پاكىتلار بويىچە تەكشۈرگەندىمۇ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە تەسۋىرلەنگەن تىلنىڭ ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىكى، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ شەرقىي قىسىم قاراخانىلار خان جەمەتىنىڭ ئەزاسى بولۇپ، مەزكۇر خانلىقنىڭ ئاساسلىق ئاستانىسى قەشقەردە دۇنياغا كەلگەنلىكى ئايدىڭلاشتى. بۇ، ئېلىمىز ۋە چەت ئەللەردىكى بىر قاتار مۇتەخەسسىسلەرنىڭ جاپالىق ئىزدىنىشى ۋە تەتقىقاتلىرى نەتىجىسىدە خېلى بۇرۇنلا ئىسپاتلىنىپ، مۇقىملىشىپ بولغان مەسىلە ئىدى. ھالبۇكى، «ئىنگلىزچە مۇقەددىمە» دىكى مەزكۇر تېمىدا سۆزلەنگەن دەلىلسىز بايانلار بىزنى بۇ ھەقتە يەنە بىر قېتىم ئېغىز ئېچىشقا مەجبۇر قىلدى.

ئىزاھلار:

① «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1982 - يىللىق 1 - سان، 61 - بەت.
② «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1984 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، III توم 569 - بەت.
③ «دىۋان»، 1981 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، I توم، 571-، 572 - بەتلەر.
④ «دىۋان» I توم، 99 - بەت.
⑤ «دىۋان»، I توم، 87 - بەت.
⑥ ن. ئا. باسكاكوۋ «تۈركىي تىللار»، ئۇيغۇرچە، 1986 - يىلى نەشرى، 2 - 3 - بەتلەر.
⑦ ئا. بوروۋكوۋ «XII — XIII ئەسىرلەرگە تەئەللۇق بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا تەپسىرىنىڭ لېكسىكىسى»، رۇسچە.
⑧ ئا. م. شېرباك «ئوغۇزنامە. مۇھەببەتنامە»، رۇسچە، 113 - بەت.
⑨ ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر - قارلۇق تىلى ئاساسىدا ھازىرقى ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك تىللىرى شەكىللىنىپ چىقتى. مۇشۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئەدەبىي تىلنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك تىللىرىنىڭ نەسەبلىك ئەجدادى دېيىشكە بولىدۇ. ن. ئا. باسكاكوۋنىڭ كلاسسىفىكاتسىيىسىدە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك تىللىرى ئەڭ يېقىن تۇغقان تىللار تەرىقىسىدە تونۇشتۇرۇلۇپ، تۈركىي تىللارنىڭ «ئۇيغۇر - قارلۇق تارماق گورۇپپىسى» غا كىرگۈزۈلگەن.
⑩ خاقانىيە تىلىنىڭ تەپسىلاتى توغرىسىدا ئىبراھىم مۇتىئىنىڭ «〈تۈركىي تىللار دىۋانى〉» دا ئاساس قىلىنغان ئەدەبىي تىل -- خاقانىيە تىلى ھەققىدە» ناملىق ئەسىرىگە قارالسۇن. («ئىبراھىم مۇتىئى ماقالىلىرى»، توپلام، 110 - بەت).

(پوچتا نومۇرى: 830011)

تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

گۆھەر زېمىن — شىنجاڭ

3. شىخەنزە شەھىرى

مۇھەممەت ئوسمان*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، «چۆلدىكى نۇرلۇق مەرۋايىت» دەپ تەرىپلىنىدىغان يېڭى شەھەر — شىخەنزە شەھىرىنىڭ بارلىققا كېلىش تارىخى، جۇغراپىيىلىك شارائىتى، ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسى ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدىن ئىبارەت ئومۇمىي ئەھۋالى سىستېمىلىق بايان قىلىنىدۇ.

摘要:系统叙述石河子市的历史、地理环境、社会结构和经济发展等重要情况.

Abstrast: In this article, the writer made a systematic description about how Shihezi Came into being and he also described its geographie environment, Social structure, economic development and Some other important aspects.

شىخەنزە شەھىرى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىغا بىۋاسىتە قاراشلىق شەھەر. ئۇ، تەڭرىتاغ ئوتتۇرا بۆلىكى ئىلانقابىر تاغلىقىنىڭ شىمالىي ئېتەكىگە، جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي چېتىگە ۋە ماناس دەرياسىنىڭ غەربىگە جايلاشقان. شەھەرنىڭ شەرق تەرىپى ماناس دەرياسى ئارقىلىق ماناس ناھىيىسى بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدۇ، شىمال، غەرب ۋە جەنۇب تەرەپلىرى چۆرىدەپ ساۋەن ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. شەھەرنىڭ غەربتىن شەرققە ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 19 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى تەخمىنەن 36 كىلومېتىر بولۇپ، يەر مەيدانى 460 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ.

هازىر شىخەنزە شەھىرىگە تۆت مەھەللە ئىش بېجىرىش ئورنى (يېڭى شەھەر، قىزىلتاغ، شاڭياڭ، كونا بازار)، بىر يېزا (شىخەنزە) قارايدۇ. شەھەر تەۋەسىدە يەنە شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش — قۇرۇلۇش بىڭتۇەنىنىڭ بىۋاسىتە باشقۇرۇشىدىكى شىخەنزە باش مەيدانى، يېزا ئىگىلىك پەنلىرى تەتقىقات ئورنى، يېزا ئىگىلىك ئىنىستىتۇتى، مېدىتسىنا ئىنىستىتۇتى قاتارلىق مەكتەپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان شىخەنزە ئۇنىۋېرسىتېتى ۋە يېزا ئىگىلىك 8 - دىۋىزىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى 152- پولك مەيدان ۋە نۇرغۇنلىغان سانائەت، قاتناش، سودا كارخانا، كەسپىي ئورۇنلار بار. يېزا ئىگىلىك 8 - دىۋىزىيە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىنىڭ ئومۇمىي يەر مەيدانى 7529 كۋادرات كىلو-

* مۇھەممەت ئوسمان: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇغراپىيە فاكۇلتېتىنىڭ پروفېسسورى.

مېتىر بولۇپ، شىخەنزە شەھىرىنىڭ مەيدانى ئۇنىڭ %11. 6 تىنى ئىگىلەيدۇ.

شىخەنزىنى مەركەز قىلغان يېزا ئىگىلىك 8 - دىۋىزىيە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونى يېڭىدىن ئېچىلغان جاي. قىسقىغىنە 47 يىل ئىچىدە، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ۋە يېڭى شەھەر قۇرۇلۇشى ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشى ناھايىتى تېز بولدى. شەھەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىنىڭ 1995 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى ئومۇمىي نوپۇسى 552 مىڭ 509غا يېتىپ، 1949 - يىلىدىكىدىن 1381 ھەسسە ئاشتى. بۇ ئومۇمىي نوپۇس ئىچىدە شىخەنزە شەھىرىنىڭ نوپۇسى 242 مىڭ 700 گە يېتىپ، 1949 - يىلىدىكىدىن 607 ھەسسە ئاشتى. شىخەنزە شەھىرىنىڭ نوپۇسى ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %93. 43 تىنى تەشكىل قىلىدۇ. شىخەنزە شەھىرى كۆپ مىللەت ئولتۇراقلاشقان رايون. يېزا ئىگىلىك سەككىزىنچى دىۋىزىيە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونى ۋە شىخەنزە شەھىرى نوپۇسىنىڭ مىللەت تەركىبى بويىچە ئالغاندا، خەنزۇلار 526 مىڭ 264، ئۇيغۇرلار 5780، قازاقلار 2931، خۇيزۇلار 12 مىڭ 558، مانجۇ، موڭغۇل، رۇس، قىرغىز، شىبە، ئۆزبېك، تاتار قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 4 مىڭ 976. ئومۇمىي نوپۇستا خەنزۇلار %25. 95 نى، ئۇيغۇرلار %05. 1نى، قازاقلار %53. 0نى، خۇيزۇلار %27. 2نى، باشقا مىللەتلەر %90. 0 نى تەشكىل قىلىدۇ. غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى شەھەر ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ %05. 70 تىنى تەشكىل قىلىدۇ. شەھەر نوپۇسىنىڭ زىچلىقى ئەڭ يۇقىرى بولۇپ، ھەر كۋادرات كىلومېتىرغا 6. 527 ئادەمدىن توغرا كېلىدۇ.

شىخەنزە ئەتراپى قەدىمدە كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ يايلىقى بولۇپ «يىپەك يولى» شىمالىي تارماق يولىنىڭ بېسىپ ئۆتىدىغان يولى ئىدى. XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، ھەربىي جەھەتتىكى ستراتېگىيىلىك ئورنىنىڭ مۇھىملىقى ۋە ئەتراپىدىكى قوشنا رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىشنىڭ ئېھتىياجى بىلەن شىخەنزە (تاشلىق جىلغا) غا ئاھالىلەر كۆچۈرۈپ كېلىنىپ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈلۈپ، يېزا - قىشلاقلار بارلىققا كېلىشكە باشلىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۈ 10- يىلى (1884 - يىلى) شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلۇپ، بىر تۇتاش مەمۇرىي باشقۇرۇش تۈزۈملىرى يولغا قويۇلغاندا، شىخەنزە ماناس ناھىيىسىگە قاراشلىق يېزىلارنىڭ بىرى بولغان. كېيىنچە شىمالىي شىنجاڭ تاش يول قاتنىشىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ مۇھىم ئۆتەڭلەرنىڭ بىرىگە ئايلاندى. 40 - يىللىرىغا كەلگەندە، شىخەنزىنىڭ دائىرىسى كېڭىيىپ، ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان، ئاتمىشتىن ئارتۇق ئائىلە جايلاشقان، يېزا - بازار ئىگىلىكى بىر قەدەر راۋاجلانغان رايونغا ئايلاندى. 1945 - يىلى 9 - ئايدا ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى بۇ جايغا ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، شىخەنزە رايونى ساۋەن ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى بازارلىق مەمۇرىي باشقۇرۇش ئورنى قىلىپ بېكىتىلدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1950 - يىلى 10 - ئايدا دېموكراتىك ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشى ئېلىپ بارغاندا، ساۋەن ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى بەش بازار (يېزا) ئۈچ رايونغا ئۆزگەرتىلدى، شىخەنزە 3 - رايون بولدى. خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش قىسىملىرى 1950 - يىلىدىن باشلاپ بۇ يەردە يېڭى شىخەنزە شەھىرىنى قۇرۇشقا كىرىشتى. 40 نەچچە يىل قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق بۈگۈنكى شىخەنزە بازىرى ئاساسىدا يېزا ئىگىلىكىنى تايانچا، يېنىك سانائەتنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان، سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكى ۋە شەھەر بىلەن يېزا - قىشلاق بىرلەشكەن يېڭى تىپتىكى شەھەر بارلىققا كەلدى. شىخەنزە ئۇزاقتىن بېرى ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۇەنى يېزا ئىگىلىك 8 - دىۋىزىيىسىنىڭ دىۋىزىيە شتابى تۇرۇشلۇق جاي بولۇپ كەلگەندى. 1976 - يىلى 1 - ئاينىڭ 2 - كۈنى گوۋۇيۈەننىڭ تەستىقلىشى ئارقىلىق شىخەنزە ۋىلايىتى تەسىس قىلىندى. شىخەنزە ۋىلايىتىگە شىخەنزە شەھىرى ۋە ساۋەن، ماناس ناھىيىلىرى قارايدىغان بولدى. 1979 - يىلى 2 - ئايدا شىخەنزە

ۋىلايىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، شىخەنزە شەھە-
رى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىغا بىۋاستە
قارايدىغان بولدى، ساۋەن ناھىيىسى يەنىلا تارباغا-
تاي ۋىلايىتىگە، ماناس ناھىيىسى سانجى خۇيزۇ
ئاپتونوم ئوبلاستىغا قارىدى. شۇنداق قىلىپ،
شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش — قۇرۇلۇش بىڭتۇەنى
يېزا ئىگىلىك 8 - دىۋىزىيىسىنىڭ تەشكىلىي تۈزۈ-
لۈشى ئەسلىگە كېلىپ، شىخەنزە شەھىرى شەھەر
بىلەن يېزا ئىگىلىك 8 - دىۋىزىيىسى بىرلەشكەن
باشقۇرۇش تۈزۈمىنى يولغا قويدى. 1984 - يىلى
9 - ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارت-
كوم ۋە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ
«شىخەنزىنىڭ تۈزۈلمىسى، ئاپپاراتى ۋە شتاتى مە-
سىلىسى توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇشى» غا ئاساسەن،
يېزا ئىگىلىك 8 - دىۋىزىيە پارتكومى بىلەن شىخەن-
زە شەھەرلىك پارتكوم بىرلا ئاپپارات تەسىس قى-
لىپ، ئىككى ۋىۋىسكا ئېسىپ دىۋىزىيە ۋە شەھەر-
لىك پارتكومىنىڭ ھوقۇقىنى يۈرگۈزدى، مەمۇرىي
باشقۇرۇش تۈزۈمى جەھەتتە يېزا ئىگىلىك 8 -
دىۋىزىيە باش شتابى ۋە شىخەنزە شەھەرلىرىگە بۆ-
لۈنۈپ باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى. شۇندىن ئېتىبا-
رەن شىخەنزە شەھىرى يېزا ئىگىلىك 8 - دىۋىزىيە
بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىنىڭ سىياسىي، ئىق-
تىسادىي، مەدەنىيەت، پەن - تېخنىكا ۋە ئۇچۇر
مەركىزىگە ئايلاندى. ئۇ يەنىلا شىنجاڭ ئۇيغۇر
ئاپتونوم رايونىغا بىۋاستە قارايدىغان ناھىيە دەرى-
جىلىك شەھەر بولۇپ قالدى.

شىخەنزە شەھىرى ماناس دەرياسىنىڭ ئېقىن-
دى تىنما تۈزلەڭلىكىگە جايلاشقان، يەر ۋەزىيىتى
تەكشىرەك بولۇپ، شەرقىي جەنۇبتىن غەربىي شى-
مالغا قاراپ پەسىيىپ بارىدۇ، ئوتتۇرىچە دېڭىز
يۈزىدىن ئېگىزلىكى 420 — 520 مېتىر غىچە
كېلىدۇ. بۇ يەلپۈگۈچسىمان ئېقىندى تىنما تۈز-
لەڭلىكنىڭ چەتلىرى يەر - ئاستى سۈيىنىڭ ئېقىپ
چىقىدىغان ئورۇنلىرى بولۇپ، بۇ يەردە نۇرغۇنلى-
غان بۇلاق سۇ جىلغىلىرى شەكىللەنگەن، سۇ ۋە
ئوت - چۆپلىرى مول، يېرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىس-
مى ئۆزلەشتۈرۈلگەن.

شىخەنزە شەھىرىنىڭ كىلىماتى تىپىك مۆتى-
دىل بەلباغ قۇرۇقلۇق خاراكتېرىدىكى قۇرغاق كى-
لىماتقا كىرىدۇ. كىلىماتىنىڭ ئالاھىدىلىكى،
قۇرغاق، ھۆل - يېغىنى ئاز، تۆت پەسلى ئېنىق،
تەقسىملىنىشى تەكشىسىز، ئەتىياز - كۈز پەسلى
قىسقا، ياز پەسلى بولۇپمۇ قىش پەسلى ئەڭ ئۇ-
زۇن؛ ئەتىياز پەسلى كۆپ، بورانلىق، ياز پەسلى
ئىسسىق، قىش پەسلى قاتتىق سوغۇق؛ قىش بى-
لەن يازنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى ناھايىتى چوڭ؛
يىللىق ئوتتۇرىچە ھاۋا تېمپېراتۇرىسى
6.6°C، 1 - ئاينىڭ ئوتتۇرىچە ھاۋا تېمپېراتۇرى-
سى -16.8°C، ئەڭ تۆۋەن ھاۋا تېمپېراتۇرىسى
42.8°C، 7 - ئاينىڭ ئوتتۇرىچە ھاۋا تېمپېراتۇ-
رىسى 24.8°C، ئەڭ يۇقىرى ھاۋا تېمپېراتۇرى-
سى 43.1°C؛ يىللىق ئوتتۇرىچە ھۆل - يېغىن
مىقدارى 201 مىللىمېتىر، پارغا ئايلىنىش مىقدا-
رى1538 مىللىمېتىر؛ سوتكىلىق ئوتتۇرىچە ھاۋا
تېمپېرا تۇرىسى 10°C قا تەڭ ۋە ئۇنىڭدىن يۇقىرى
بولىدىغان جۇغلانما تېمپېراتۇرا 3428.5°C؛ يىل-
لىق ئوتتۇرىچە قىروسىز مەزگىلى 171 كۈن؛
قۇياشنىڭ ئوتتۇرىچە يورۇتۇش ۋاقتى 2798 سا-
ئەت؛ ئەڭ زور توپلانما قار قېلىنلىقى 40 سانتى-
مېتىر، مۇز تۇتۇش قېلىنلىقى 50 سانتىمېتىر
بولۇپ، يەرنىڭ توڭلاش چوڭقۇرلۇقى 70 -140
سانتىمېتىرغىچە؛ سەككىز بالدىن ئارتۇق بوران
چىقىدىغان ۋاقىت ئەڭ كۆپ بولغاندا، 48 كۈنگە
بارىدۇ.

ماناس دەرياسى شىخەنزە شەھىرىنىڭ ئاسا-
سلىق سۇ مەنبەيى. يېزا ئىگىلىكىدە شىنجاڭ ئۇي-
غۇر ئاپتونوم رايونلۇق سۇ ئىشلار نازارىتىگە بىۋا-
ستە قاراشلىق ماناس دەرياسىنى باشقۇرۇش ئور-
نىنىڭ بىر تۇتاش نىسبەت بويىچە تەقسىم قىلىپ
بەرگەن سۈيىنى ئىشلىتىدۇ، سانائەت ۋە تۇرمۇشقا
كېرەكلىك سۇ يەر ئاستى سۈيىدىن ئېلىنىدۇ.

شىخەنزە شەھىرى ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇ-
لۇش بىڭتۇەنى يېزا ئىگىلىك 8 - دىۋىزىيىسىنىڭ
پولك - مەيدانلىرىنى تايانچ قىلىپ، يېنىك سانا-
ئەتنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان، ھەربىيلەرنىڭ بوز
يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە، يېزا -
قىشلاق بىلەن شەھەر ۋە سانائەت بىلەن يېزا ئىگى-

لىكى بىرلەشكەن، يېزا ئىگىلىكى، سانائەت، سو-
دا، قۇرۇلۇش ۋە مۇلازىمەت ساھەلىرى ئۇنىۋېر-
سال تەرەققىي قىلغان چوڭ تىپتىكى بىرلەشمە
كارخانىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان يېڭى تىپتىكى
ئىقتىسادىي رايون. شۇنداقلا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپ-
تونوم رايونىدا يېنىك سانائەت بولۇپمۇ توقۇمىچى-
لىق سانائىتى بويىچە ئۈرۈمچى شەھىرىدىن قالسا
2 - ئورۇندا تۇرىدىغان ئوتتۇرا دەرىجىلىك شەھەر.
خەلق ئىگىلىكىدە سانائەت ئاساسىي ئورۇندا، يېزا
ئىگىلىكى 2 - ئورۇندا تۇرىدۇ. ھازىر يۇڭ توقۇ-
مىچىلىق، پاختا توقۇمىچىلىق، بوياش - توقۇش،
شېكەر ئىشلەش، يېمەكلىك، قەغەز ئىشلەش، كې-
يىم - كېچەك، ماشىنىسازلىق، بىناكارلىق ماتې-
رىياللىرى، ئېلېكتىر قۇۋۋىتى، سېمونت ئىش-
لەش، خىمىيە سانائەت ۋە ئىچىملىكلەر سانائىتىنى
ئاساسىي گەۋدە قىلغان بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش را-
يونىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئىگە مۇكەممەل سانائەت
سىستېمىسى دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندى. شە-
ھەر رايونىدا يېزا ئىگىلىك 8 - دىۋىزىيىسى ۋە
شەھەرگە قاراشلىق سانائەت كارخانىلىرى 306 گە
يېتىپ، ئۇلارنىڭ ياراتقان مەھسۇلات قىممىتى پۈ-
تۈن ئاپتونوم رايون سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات
قىممىتىنىڭ 2.82% تىنى ئىگىلىدى. بۇ كارخا-
نىلار ئىچىدە چوڭ تىپتىكى كارخانىدىن ئۈچى،
ئوتتۇرا تىپتىكى كارخانىدىن يەتتىسى، يۇقىرى
دەرىجىلىك كارخانىلاردىن 14ى بار. يۇقىرى دەرە-
جىلىك كارخانىلار ئاساسەن ئۈسكۈنىلىرى ئەڭ يې-
ڭى، سەۋىيىسى ئىلغار بولغان، مەملىكەت ۋە ئاپ-
تونوم رايون دەرىجىلىك زامانىۋى كارخانىلار ھې-
سابلىنىدۇ، ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى يې-
رىك كارخانىلار يەنىلا يېتەكچى ئورۇندا تۇرماقتا.
1995 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى مەلۇماتتىن قارىغان-
دا، شىخەنزە شەھىرىنىڭ سانائەت ئومۇمىي مەھسۇ-
لات قىممىتى بىلەن يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇ-
لات قىممىتىدە سانائەت مەھسۇلات قىممىتىنىڭ
ئىگىلىگەن نىسبىتى 84.16% كە يەتكەن. سانا-
ئەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 2 مىليارد 270
مىليون 910 مىڭ يۈەن گە يېتىپ، 1994 -
يىلدىكىدىن 5.89% ئاشقان. شىخەنزە شەھىرى-
نىڭ يېنىك سانائىتى بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان،
سانائىتىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە يېنىك
سانائەت 78.66%نى، ئېغىر سانائەت 21.34%
نى ئىگىلەيدۇ. يېنىك سانائىتىدە توقۇمىچىلىق،
يېمەكلىك سانائەتنىڭ سالمىقى مۇتلەق ئۈستۈنلۈك-
نى ئىگىلىگەن. دېمەك، يېنىك سانائەت شىخەنزە
شەھىرى سانائەت ئىگىلىكىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى-
گە ۋە مالىيە كىرىمىنىڭ مۇھىم مەنبىيىگە ئايلان-
غان.

شىخەنزە شەھىرىنىڭ يېزا ئىگىلىكى ئىشلەپ-
چىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۇەنى 8 - دىۋىزىيىسى
باش مەيدانى ۋە شىخەنزە يېزىسىنى مەركەز قىل-
غان، يېزا - ئىگىلىك قۇرۇلمىسى بىر قەدەر مۇۋا-
پىق تەڭشەلگەن، بەلگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كۆلى-
مىگە ئىگە كۆپ خىل يېزا - قىشلاق كەسپىي
ساھەلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، ماشىنىلىشىش ۋە
مەخسۇسلىشىش دەرىجىسى بىر قەدەر يۇقىرى بول-
غان ئۇنىۋېرسال ئىگىلىك. يېزا ئىگىلىك ئىقتى-
سادىي قۇرۇلمىسىدا دېھقانچىلىق ئاساس، چارۋى-
چىلىق ۋە باقمىچىلىق كەسىپلىرى قوشۇمچە قىلى-
نىدۇ. شەھەر ئاھالىسىنىڭ يېزا ئىگىلىك مەھسۇ-
لاتلىرىغا بولغان تەلىپى، زاۋۇت - كارخانىلارنىڭ
يېزا ئىگىلىك خام ئەشيالىرىغا بولغان جىددىي ئېھ-
تىياجىنى ھەل قىلىشتا شىخەنزە شەھىرى، يېزا
ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشقا مۇۋاپىق كېلىدىغان
ئەۋزەل تەبىئىي شارائىتىدىن ئەڭ ئۈنۈملۈك پايدى-
لىنىش ئاساسىدا، شىخەنزە شەھىرىنىڭ يېزا ئى-
گىلىك قۇرۇلمىسى ئۈستىدە تەڭشەش ئېلىپ بې-
رىپ، يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئىلگىرىكى ئاددىي قۇ-
رۇلمىسىنى ئۆزگەرتتى، كەسپىي قۇرۇلمىسىنى
تەڭشەپ، ئەڭ ئېھتىياجلىق كەسپىي ساھەلەرنى
كۈچەيتىپ، ئۇنى شىخەنزىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەق-
قىيات تەلىپى بىلەن مۇۋاپىقلاشتۇرۇپ، ناھايىتى
زور ئىقتىسادىي ئۈنۈم ھاسىل قىلدى. يېزا ئىگى-
لىك ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتى، سانائەت، بىناكار-
لىق، قاتناش - ترانسپورت ۋە سودىنىڭ راۋاجلىنى-
شىنى ئىلگىرى سۈردى. 1995 - يىلىنىڭ ئاخى-
رىدىكى يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات
قىممىتى 427 مىليون 300 مىڭ يۈەنگە يېتىپ،

1994 - يىلىدىكىدىن %17.87 ئاشقان، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتى شۇ يىلىدىكى شىخەنزە شەھىرىنىڭ سانائەت — يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە %15.84 نى ئىگىلىگەن. كەسىپىي قۇرۇلمىسى تەڭشەلگەن بەش كەسىپىي ساھەنىڭ مەھسۇلات قىممىتى شىخەنزە شەھىرىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە بەلگىلىك نىسبەتنى، يەنى دېھقانچىلىق %80.38 نى، ئورمانچىلىق %2.46 نى، چارۋىچىلىق %9.64 نى، قوشۇمچە كەسىپ %7.30 نى، بېلىقچىلىق %0.22 نى ئىگىلىگەن. دېمەك، شىخەنزىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسىدا دېھقانچىلىق ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلىگەن.

شىخەنزە شەھىرىنىڭ يەر مەيدانى كىچىك، تېرىلغۇ يېرى چەكلىك بولۇپ، يېرى مۇنبەت، سۇ-تۇپراق شارائىتى ياخشى بولغاچقا، دېھقانچىلىقتا مۇۋاپىق كېلىدىغان يەرلىرى ئاساسەن ئۆزلەشتۈرۈلۈپ بولۇنغان. يېزا ئىگىلىك 8 - دىۋىزىيىسىنىڭ شىخەنزە شەھىرى تەۋەسىدىكى ئۆزلەشتۈرۈلگەن يەرلىرىنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا، شىخەنزە شەھىرىنىڭ تېرىلغۇ يېرى 32 مىڭ 790 گېكتار بولۇپ، شەھەر يەر مەيدانىنىڭ %71.28 تىنى ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە شەھەرگە قاراشلىق كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى شىخەنزە يېزىسىنىڭ تېرىلغۇ يېرى 7367 گېكتار بولۇپ، ئومۇمىي تېرىلغۇ يېرىنىڭ %22.47 تىنى، يېزا ئىگىلىك سەككىزىنچى دىۋىزىيىسىگە قاراشلىق ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى تېرىلغۇ يەر %77.53 نى ئىگىلەيدۇ. دېھقانچىلىقتا ئاشلىقنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتىغا كاپالەتلىك قىلىش شەرتى ئاستىدا زىرائەت قۇرۇلمىسىنى تەڭشەپ، كېۋەز، قىزىلچا، مايلىق دان قاتارلىق ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇردى. 1995 - يىلى 13 مىڭ 160 گېكتار (ئومۇمىي تېرىلغۇ يېرىنىڭ %13.40) يەرگە ئاشلىق زىرائىتى، 12 مىڭ 620 گېكتار (%38.43) يەرگە ئىقتىسادىي زىرائەت، 7010 گېكتار (%21.44) يەرگە كۆكتات، قوغۇن - تاۋۇز ۋە باشقا زىرائەتلەر تېرىلىپ، 80 مىڭ توننا ئاشلىق، 89 مىڭ 200 تونا قىزىلچا، 8573 توننا پاختا، 6642 توننا مايلىق دان ۋە 73 مىڭ 100 توننا ھەر خىل كۆكتات ئىشلەپچىقاردى.

شىخەنزە شەھىرىنىڭ يەر مەيدانى كىچىك، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆزلەشتۈرۈلگەن دېھقانچىلىق رايونى بولۇپ، ئوتلاق بايلىقى چەكلىك بولغاچقا، چارۋىچىلىقى دېھقانچىلىق بىلەن بىرلەشكەن ھەر خىل شەكىلدىكى باقمىچىلىق ئاساسىدىكى ئىگىلىك. چارۋا ماللىرىنىڭ سانى 80 مىڭ 801 تۇياق، چارۋىچىلىقتا قويچىلىق ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. 1995 - يىلى شىخەنزە شەھىرىنىڭ چارۋا ۋە باقمىچىلىق كەسىپلىرى 2902 توننا گۆش، 6102 توننا سۈت، 1263 توننا ئۇي قۇشلىرى تۇخۇمى، 1454 توننا سۇ مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىپ، شەھەر ئاھالىسىنى قوشۇمچە يېمەكلىكلەر بىلەن تەمىنلەشتە مۇھىم رول ئويىنىدى.

شىخەنزە شەھىرىنىڭ ئورمان مەيدانى 8860 گېكتار بولۇپ، شەھەر ئومۇمىي مەيدانىنىڭ %19.26 تىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ تەبىئىي ئورمانلار بولماستىن، بەلكى ئۆزلەشتۈرۈلگەن دېھقانچىلىق رايونىدا قايتىدىن ئۆسۈپ چىققان ۋە سۈنئىي ئۆستۈرۈلگەن ئورمانلارنى ئاساس قىلىدۇ. شىخەنزىنىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرى پۈتۈنلەي ئورمانلاشتۇرۇلغان، شەھەرنىڭ كۆكەرتىلىش مەيدانى 730 گېكتارغا يېتىپ، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان كۆكەرتىلگەن يەر 40.87 كۋادرات مېتىرغا، شەھەر رايونى كۆكەرتىلىشىنىڭ قاپلاش نىسبىتى %41گە يەتكۈزۈلۈپ، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى 16 شەھەر ئىچىدە كۆكەرتىلىش مەيدانى ئەڭ كۆپ شەھەرگە ئايلىنىپ، مەملىكەت بويىچە كۆكەرتىلىشتە ئىلغار شەھەرلەر قاتارىغا ئۆتتى.

شىخەنزە شەھىرى شىمالىي شىنجاڭ تاش يولى غول لىنىيىسىدىكى مۇھىم ئورۇن، ئۈرۈمچى — ئىلى، ئۈرۈمچى — ئالتاي تاش يولى ۋە شىمالىي شىنجاڭ تۆمۈر يولى بېسىپ ئۆتىدىغان جاي. شۇنداقلا يېزا ئىگىلىكى 8 - دىۋىزىيە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدىكى ھەرقايسى پولك - مەيدانلارنى بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ، ئۇلارنى شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرى بىلەن باغلاپ تۇرىدىغان

قاتناش تۈگۈنى. بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونى ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، شىخەنزىنىڭ قاتناش - ترانسپورت ئىشلىرى زور دەرىجىدە راۋاجلاندى، شەھەر رايونىنىڭ قاتناش - ترانسپورت شارائىتى ياخشىلىنىپ، تۈرە[illegible] قولايلاشتۇرۇلدى. شىخەنزە شەھىرى تەۋەسىدە ئاپتوموبىل قاتنايدىغان تاش يوللارنىڭ ئۇزۇنلۇقى 272 كىلومېتىر بولۇپ، يېزا ئىگىلىك 8 - دىۋىزىيە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدىكى ئومۇمىي تاش يول ئۇزۇنلۇقى (2341 كىلو مېتىر) نىڭ %11.62 تىنى ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ئۈرۈمچى — ئىلى تاش يولى شىخەنزە بۆلىكىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 25 كىلومېتىر، سوتكىلىق ئوتتۇرىچە قاتناش مىقدارى 5849 ئاپتوموبىل قېتىمىدىن ئاشىدۇ. تاش يولنىڭ قالغان قىسمى شىخەنزە شەھىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ، كۈنىگە 35 تاش يول قاتناش لىنىيىسىدە دۆلەت، كوللېكتىپ ۋە خۇسۇسىلار ئىگىلىكىدىكى ھەر خىل قاتناش ئاپتوموبىللىرى شىخەنزىدىن ئۈرۈمچى، 8 - دىۋىزىيە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدىكى پولك - مەيدانلار ۋە شىمالىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا قاتناپ، شىخەنزە شەھىرىنى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرى بىلەن باغلاپ تۇرىدۇ. 1995 - يىلى ئاپتوموبىللاردا شىخەنزىدىن توشۇلغان يۈكنىڭ مىقدارى 4 مىليون 681 مىڭ توننىغا، يولۇچى 3 مىليون 496 مىڭ ئادەم قېتىمغا يەتتى. ھازىر يېزا ئىگىلىك 8 - دىۋىزىيىسى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان شىخەنزە رايونىدا، 18 پولك - مەيدان. 787 روتا دەرىجىلىك ئىشلەپچىقىرىش ئورنى ۋە شىخەنزە يېزىسىنىڭ 24 كەنتى تاش يوللار بىلەن تۇتاشتۇرۇلۇپ، شىخەنزە شەھىرىنى مەركەز قىلغان ناھايىتى زور قاتناش تورى شەكىللەندى. قاتناش شارائىتى ياخشىلىنىپ، قاتناش - ترانسپورت ئىشلىرى راۋاجلاشتى. بۇ، شىخەنزە شەھىرىنىڭ ئەتراپىدىكى يېزا - ئىگىلىك 8 - دىۋىزىيىسى قارمىقىدىكى پولك - مەيدان، شىخەنزە تەۋەسىدىكى يېزا - بازار ۋە قوشنا ناھىيىلەر بىلەن بولغان باغلىنىشىنى كۈچەيتىپ، شىخەنزە شەھىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە ئاسىيا - ياۋروپا قۇرۇقلۇقى 2 - كۆۋرۈكىنىڭ ئاپتونوم رايونىمىزدىكى بۆلىكى — شىمالىي شىنجاڭ تۆمۈر يولى شىخەنزە شەھەر رايونىدىن ئۆتىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 33 كىلومېتىر. 1995 - يىلى بۇ تۆمۈر يولدا شىخەنزىدىن 160 مىڭ 300 توننا يۈك، 136 مىڭ 400 ئادەم قېتىم يولۇچى توشۇلدى. ئاپتوموبىل ترانسپورتىنىڭ بېسىمىنى يەڭگىللەشتۈرۈپ، ماددىي ئەشيالار توشۇلۇش ئۈنۈمىنى ئاشۇرۇپ، زور ئىقتىسادىي ئۈنۈم ھاسىل قىلدى. بۇ تۆمۈر يول شىخەنزە ئىقتىسادىنىڭ سىرتقا يۈزلىنىشىدە مۇھىم رول ئوينايدۇ.

شىخەنزە شەھىرىنىڭ پوچتا - تېلېگراف ئالاقە ئىشلىرى تېز تەرەققىي قىلىپ، كەسپىي دائىرىسى ئۈزلۈكسىز كېڭەيدى، مۇلازىمەت تۈرى كۆپەيدى، ئالاقىلىشىش ۋاستىلىرى زامانىۋىلاشتى. ئۇ، ھازىر يېزا ئىگىلىك 8 - دىۋىزىيە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدىكى ھەرقايسى پولك - مەيدانلارنى ۋە شىخەنزە ئىقتىسادىي تەرەققىيات رايونىنى ھەمدە بارلىق يېزا - قىشلاقلارنى ئۆزئارا باغلاپ تۇرىدىغان پوچتا - تېلېگراف ئالاقە تورىنىڭ مەركىزىگە ئايلاندى. ھازىر شەھەر ۋە يېزا ئىگىلىك 8 - دىۋىزىيىسى دائىرىسىدە 50 دىن ئارتۇق پوچتا - تېلېگراف ئورگانلىرى بار. 1995 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئورنىتىلغان تېلېفونلارنىڭ سانى 31 مىڭ 803 گە يېتىپ، تېلېفون سىغىمى ئاشۇرۇلدى، ئۇزۇن يوللۇق بىۋاسىتە تېلېفون يولغا قويۇلدى. شىخەنزە شەھىرىنىڭ مەملىكىتىمىزدىكى ھەرقايسى چوڭ شەھەر ۋە ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەرقايسى يېزا ئىگىلىك دىۋىزىيىلىرى بىلەن ئالاقىسى زور دەرىجىدە كۈچەيتىلدى.

بازار ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە شەھەر — يېزا ئاھالىسى ئىستېمالىنىڭ جىددىي ئۆسۈپ بېرىشىغا ئەگىشىپ، شەھەرنىڭ سودا - سېتىق ئىشلىرىدا، سودا - سېتىق كۆلىمى چوڭىيىۋاتقان، ئىجتىمائىي تاۋار تۈرى كۆپىيىۋاتقان، تاۋار ئوبوروتى جانلىنىۋاتقان ۋە مۇلازىمەت دائىرىسى ئۈزلۈكسىز كېڭىيىۋاتقان يېڭى ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. ھازىر يېزا ئىگىلىك رايونىنى ئۆز ئىچىگە

ئالغان شىخەنزىدە شائىياڭ سودا دۇكىنى، قىزىل
بايراق سودا سارىيى، بوستان سودا سارىيى، ئىتى-
تىپاق سودا دۇكىنى، بەخت سودا سارىيى ۋە شى-
خەنزە شەھىرى سودا سارىيى قاتارلىق ئوتتۇرا تىپ-
تىكى ئۇنىۋېرسال سودا سارىيىنى ئاساسىي گەۋدە
قىلىپ، دۆلەت، كوللېكتىپ ۋە يەككە ئىگىلىك
تەۋەلىكىدىكى 6696 سودا، مۇلازىمەت ئورۇنلىرى-
نى ئۆز ئىچىگە ئالغان سودا - سېتىق، مۇلازىمەت
تورى شەكىللەندى. بۇنىڭ ئىچىدە سودا - سېتىق
ئورۇنلىرى %57 . 54 نى، يېمەك - ئىچمەك تىجا-
رەت ئورۇنلىرى %03 . 20 نى، ھەر خىل مۇلازى-
مەت ئورۇنلىرى %40 . 25 نى ئىگىلەيدۇ. يەنە
22 گە يېقىن بەلگىلىك كۆلەمگە ئىگە يېزا ئىگى-
لىك مەھسۇلاتلىرىنى ئاساس قىلغان مۇقىم سودا
بازىرى (بەشى شەھەردە، 17 سى يېزا ئىگىلىك 8
- دىۋىزىيىسىنىڭ پولك - مەيدانلىرىدا) قۇرۇل-
غان. بۇ سودا مۇلازىمەت ئورۇنلىرى شىخەنزىنىڭ
ئەتراپىدىكى يېزا ئىگىلىك رايونلار بىلەن بولغان
ئىقتىسادىي مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتىپلا قالماي، يەنە
ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرى ۋە مەم-
لىكىتىمىزنىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرى بىلەن باغلاپ،
بازارنى ئاۋاتلاشتۇرماقتا. 1995 - يىلىنىڭ ئاخى-
رىدا ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش
سوممىسى 575 مىليون 690 مىڭ يۈەنگە يېتىپ،
ئالدىنقى يىلدىكىدىن %35 . 21 ئاشتى.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئىسلاھات - ئېچى-
ۋېتىشنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، ئىگىلىك-
نىڭ سىرتقا يۈزلىنىش قۇرۇلمىسى كۈچەيتىلىپ،
تاشقى سودا قەدىمى تېزلەشتى، خەلقئارا ۋە مەملى-
كەت ئىچىدىكى ئىقتىسادىي ھەمكارلىق دائىرىسى
ئۈزلۈكسىز كېڭىيىپ، سودا شىركەتلىرى كۆپەي-
دى. ھازىر پاختا ۋە يۇڭ توقۇمىچىلىق مەھسۇلات-
لىرىنى ئاساس قىلغان، خەلقئارادا رىقابەتلىشىش
كۈچىگە ئىگە ئەلا سۈپەتلىك 24 خىل مەھسۇلاتى
26 دۆلەت ۋە رايونغا ئېكسپورت قىلىنىدى. تاشقى
ئىقتىسادىي سودىدا ئېكسپورت قىلىنغان تاۋارلار-
نىڭ ئومۇمىي سوممىسى 7 مىليون 300 مىڭ
دوللارغا، ئىمپورت ئومۇمىي سوممىسى 5 مىليون
340 مىڭ دوللارغا يەتتى (1995 - يىلى).

شىخەنزە شەھىرى ئاپتونوم رايونىمىزدا پەن
- تېخنىكا، مەدەنىيەت ۋە مائارىپ ئىشلىرى بىر
قەدەر راۋاجلانغان شەھەرلەرنىڭ بىرى. شۇنداقلا
شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش — قۇرۇلۇش بىڭتۇەنى
بويىچە پەن - تېخنىكا تەتقىقات ئورۇنلىرى ئەڭ
كۆپ مەركەزلەشكەن جاي. تەتقىقاتى يېزا ئىگىلىك
ۋە سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن زىچ بىرلەشتۇ-
رۇلگەن بولۇپ، تەتقىقات كەسپلىرى بىر قەدەر
يۈرۈشلەشكەن. شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش —
قۇرۇلۇش بىڭتۇەنىگە ۋە شەھەرگە قاراشلىق كەس-
پىي تەتقىقات ئورۇنلىرى 14 كە، كەسپىي تېخنىك
ۋە تەتقىقاتچى خادىملار 5224 كە يەتتى. ئالدىنقى
ئون نەچچە يىل ئىچىدە پەن - تەتقىقات ئورۇنلىرى-
نىڭ قولغا كەلتۈرگەن تەتقىقات نەتىجىلىرى 415
تۈردىن ئېشىپ كەتتى، بۇنىڭغا ئاجراتقان سېلىن-
مىسى 3 مىليون 450 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇ
تەتقىقات نەتىجىلىرى ئىچىدە 15 تۈر دۆلەت دەرى-
جىلىك مۇكاپاتقا، 53 تۈر ئاپتونوم رايون دەرىجى-
لىك مۇكاپاتقا، 27 تۈر بىڭتۇەن دەرىجىلىك مۇكا-
پاتقا، 85 تۈر دىۋىزىيە - شەھەر دەرىجىلىك مۇكا-
پاتقا ئېرىشتى. بۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسا-
دىي ئۈنۈمى 237 مىليون يۈەنگە يېتىپ، پەن تەت-
قىقات سېلىنمىسىدىن 70 . 68 ھەسسە ئېشىپ
كەتتى. 1995 - يىلى باھالاپ تەكشۈرۈپ تاپشۇرۇ-
ۋېلىشتىن ئۆتكەن پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرى ئى-
چىدە بىر تۈر مەملىكەتلىك ئەڭ ئىلغار سەۋىيىگە،
بەش تۈر مەملىكەتلىك ئىلغار سەۋىيىگە، 10 تۈر
ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك ئىلغار سەۋىيىگە يەتتى.
يەنە 61 تۈر ھەر دەرىجىلىك پەن - تېخنىكا ئىلغارى
مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. بۇ پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقى-
يەتلىرى شىخەنزە رايونىنىڭ يېزا ئىگىلىك ۋە سا-
نائىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ناھا-
يىتى مۇھىم رول ئوينىدى.

ھازىر شەھەر بويىچە بىر قەدەر مۇكەممەللەش-
كەن بالىلار مائارىپى، باشلانغۇچ مائارىپ، ئوتتۇرا
مەكتەپ مائارىپى، ئوتتۇرا دەرىجىلىك كەسپىي ما-
ئارىپ، ئالىي مائارىپ ۋە چوڭلار مائارىپىدىن ئىبا-
رەت كۆپ قاتلاملىق ئۇنىۋېرسال راۋاجلىنىۋاتقان
مائارىپ سىستېمىسى بارلىققا كەلدى. 1995 -

يىلى شىخەنزە شەھىرىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ 30
(مىللىي مەكتەپ ئۈچ)، ئوقۇغۇچىسى 16 مىڭ
100 (مىللىي ئوقۇغۇچىلار 1485)؛ ئوتتۇرا
مەكتەپ 29 (مىللىي مەكتەپ بىر)، ئوقۇغۇچى-
سى 12 مىڭ 400 (مىللىي ئوقۇغۇچىلار 815)؛
كەسپىي ئوتتۇرا مەكتەپ ئۈچ، ئوقۇغۇچىسى
1373؛ ئالىي مەكتەپ ئۈچ، ئوقۇغۇچىسى 8653؛
تېخنىك ئىشچىلار مەكتىپى بىر، ئوقۇغۇچىسى
535؛ گاس - گاچىلار مەكتىپى بىر، ئوقۇغۇچى-
سى 80 گە يەتتى. بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونى
ۋە يېڭى شەھەر قۇرۇلۇشىنىڭ ئۈزلۈكسىز كېڭە-
يىشىگە ئەگىشىپ، شىخەنزىنىڭ سەھىيە ئىشلىرى
تېز راۋاجلاندى. 1995 - يىلى شەھەر تەۋەسىدە
ئىشلەپچىقىرىش — قۇرۇلۇش بىڭتۇەنى ۋە شەھەر-
گە قاراشلىق سەھىيە ئورگانلىرى 115 (بۇنىڭ
ئىچىدە دوختۇرخانا 15) كە، كېسەل كارۋاتلىرى
2642 گە، تېببىي تېخنىكا خادىملىرى 3923
(بۇنىڭ ئىچىدە دوختۇر 1860) كە يېتىپ، ئوتتۇ-
را ھېساب بىلەن ھەر مىڭ شەھەر ئاھالىسىغا 9 .
10 كېسەل كارۋىتى، 2 . 16 تېببىي تېخنىكا خادى-
مى توغرا كەلدى.

يېزا ئىگىلىك 8 - دىۋىزىيە ۋە شەھەر ئىقتى-
سادىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، شەھەرنىڭ مە-
دەنىيەت ئىشلىرى ۋە مەدەنىيەت ئەسلىھەلىرى مۇ-
ناسىپ ھالدا راۋاجلاندى. ھازىر شەھەر بويىچە ئام-
مىۋى سەنئەت سارىيىدىن بىر، كۇتۇپخانىدىن
بىر، كەسپىي سەنئەت ئۆمىكىدىن ئىككى، كىنو
- تىياتىرخانىدىن يەتتە، تەنتەربىيە سارىيىدىن بىر
ۋە رادىئو ئىستانسىسى، تېلېۋىزور ئىستانسىسى،
گېزىتخانا بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەرقايسىسىدىن بىرى
بار. ئاھالىسىنىڭ رادىئو ۋە تېلېۋىزورلار بىلەن
قاپلىنىش نىسبىتى %100 گە يەتتى.

شىخەنزە شەھىرى يېڭىدىن ئېچىلغان بوز يەر
ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى ئاساسىدا، ماناس دەريا-
سىنىڭ بويىدىكى كونا شىخەنزە (تاشلىق جىلغا)
بازىرى ئورنىدا بارلىققا كەلگەن، زامانىۋى يېزا
ئىگىلىكىگە ئىگە، توقۇمىچىلىق، يېمەكلىك ۋە
شېكەر ئىشلەپچىقىرىشتىن ئىبارەت يېنىك سانائەت-
نى گەۋدە قىلغان سانائەت شەھىرى، بوز يەر ئۆز-
لەشتۈرۈش رايونىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مە-
دەنىيەت، پەن - تېخنىكا ۋە ئۇچۇر مەركىزى بو-
لۇپ، ستراتېگىيىلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم.
ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش ۋە سوتسىيالىستىك زاما-
نىۋىلىشىش قۇرۇلۇشى تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجى-
غا ماسلىشىش ئۈچۈن شەھەرنىڭ شەرقىي رايونى-
دىكى شىمالىي شىنجاڭ غول تاش يولى بىلەن
شىمالىي شىنجاڭ تۆمۈر يولىنىڭ ئارىلىقىدا مەيدا-
نى 2 . 11 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدىغان شىخەنزە
ئىقتىسادىي تېخنىكا تەرەققىيات رايونى قۇرۇلۇشى
باشلاندى، بۇنىڭغا 120 مىليون يۈەن مەبلەغ ئاج-
رىتىلدى. ھازىر ئىقتىسادىي تېخنىكا تەرەققىيات
رايونىنىڭ 1 - باسقۇچلۇق 9 . 4 كۋادرات كىلومې-
تىردىكى قۇرۇلۇشى تاماملىنىش ئالدىدا تۇرماقتا.
بۇ، شىخەنزە شەھىرىنىڭ ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش
دەرىجىسىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، ئىقتىسا-
دىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك راۋاجلىنىش قەدىمىنى تېز-
لىتىدۇ، ئۇزاققا بارمىغان بىر مەزگىل ئىچىدە
شىخەنزە يېنىك سانائەتنى ئاساسىي گەۋدە، كۆپ
خىل ئىگىلىكنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، شەھەر فۇنك-
سىيىسى تولۇق، مۇھىتى گۈزەل يېڭى تىپتىكى
سانائەت شەھىرى بولۇپ قالىدۇ. بۇ شىنجاڭدا يېزا
ئىگىلىكىنىڭ شەھەرلىشىشكە قاراپ راۋاجلىنىشىنىڭ
تىپىك ئۈلگىسى.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. 农八师垦区石河子志,新疆人民出版社,1994.8
2. 石河子市地名图志,石河子市地名委员会,1986.12
3. 新疆年鉴 1994,新疆人民出版社,1994.8
4. 新疆年鉴 1996,新疆人民出版社,1996.8
5. 新疆统计年鉴 1992,中国统计出版社,1992.7

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

«ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە» دىكى ئايال تەسۋىرى توغرىسىدا

قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە» دە تەسۋىرلەنگەن ئايال ئوبرازلار ئارقىلىق ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئاياللارغا چوقۇنۇش ئىدىيىسى ئۈستىدە قىسقىچە مۇلاھىزە ئېلىپ بېرىلىدۇ.

摘要：本文通过对维吾尔史诗《乌古斯汗传》中妇女形象的分析，提出对维吾尔先民女性崇拜思想的看法。

Abstract: In this article, by analysing the images of women in Uyghur historical epic 《Oghuzhan》, the author advanced her view on the feminine worsipping ideology of Uyghur ancestors.

ھەممىمىزگە مەلۇم ئىنسانلار پەيدا بولۇپ ھازىرغا قەدەر ناھايىتى ئۇزاق بىر تارىخىي جەرياننى بېسىپ ئۆتتى. بۇ جەرياندا بىرنەچچە خىل جەمئىيەتنى باشتىن كۆچۈرۈپ، ئېلېكترون دەۋرىگە قەدەم قويدى. تارىختىن بۇيان تەبىئەت دۇنياسىدا ئاجايىپ - غارايىپ ھادىسىلەر دائىم بولۇپ تۇرغان. بۇ ھادىسىلەرنىڭ بەزىلىرى ئىنسانلارغا بالايى- ئاپەت ئېلىپ كەلسە، بەزىلىرى بەخت ئېلىپ كەلگەن. قەدىمكى ئىنسانلار بۇ ھادىسىلەرنى ئۆزلىرىنىڭ ساددا تەپەككۇرى بويىچە كۆزىتىپ، ئۇنىڭدىن قورققان، ئۇنى ئۇلۇغلىغان ياكى ئۇنى ئۆزىنىڭ ھامىيىسى دەپ تونۇغان. شۇنىڭ بىلەن ھەر خىل دىنلار، ھەر خىل توتېملار بارلىققا كەلگەن. ھەر خىل نەرسىلەرگە تېۋىنىشمۇ قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ ئەنە شۇ ساددا تەپەككۇرىنىڭ مەھسۇلىدىن ئىبارەت. ئۇيغۇرلار قەدىمكى، مەدەنىيەتلىك مىللەت، ئۇيغۇرلارنىڭمۇ خۇددى باشقا ئىنسان توپلىرىغا ئوخشاشلا ئۆزىگە خاس توتېمى، ئېتىقاد قىلغان دىنلىرى بولغان، ياكى تېۋىنىدىغان نەرسىلىرى بولغان. «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە» ئەجدادلىرىمىز بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن، ھازىرچە ئەڭ قەدىمىي بولغان بىر يادىكارلىق بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ توتېمچىلىق دەۋرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەندىن باشقا يەنە ئاياللارنى ئۇلۇغلاش ۋە ئايال جىنسىغا تېۋىنىشنىڭ قىسمەن ئىپادىلىرى ئۇچرايدۇ.

ئىپتىدائىي ئىنسانلار جەمئىيىتىدە ئاياللار ئەڭ ھۆرمەتلىك ئورۇنغا — ئىلاھىي ئورۇنغا ئىگە ئىدى. ئاياللارنى ئىلاھلاشتۇرۇش ئەرلەردىن بۇرۇنراق بولغان. «مېتال پىششىقلاپ ئىشلەشتىن باشقا سەنئەت ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكتىكى بىرىنچى تۈركۈم ئىجادىيەتلەرنىڭ تۆھپىسى ئەر ئىلاھلارغا

• قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى: «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ مۇھەررىرى.

ئەمەس، بەلكى ئايال ئىلاھلارغا مەنسۇپ بولغان» .

تارىختا ئاياللارنىڭ ئورنى ئوخشاش بولماي كەلدى، باشلانغۇچ ئورۇقداشلىق دەۋرىدە، ئانا جەمەت ئورۇقداشلىق تۈزۈمى يولغا قويۇلغان بولۇپ، ئاياللار جەمئىيەتتە ئۈستۈن ئورۇندا تۇرغانىدى. «تارىخ بىزگە شۇنى ئۇقتۇرىدۇكى، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدا ئاساسىي رول ئوينىغان ۋە ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنى ئىگىلىگەن سىنىپ ياكى ئىجتىمائىي گورۇھ مەلۇم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، مۇقەررەر ھالدا بۇ خىل ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىگىسى بولۇپ قالىدۇ» .[1] دېمەك، باشلانغۇچ جەمئىيەتتە ئاياللار ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغانلىقتىن، ئۇلار شۇ جەمئىيەتتىكى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىگىسى بولۇپ قالغانىدى.

شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئەدەبىيات - سەنئەت شەكلى بولغان ئەپسانە - رىۋايەتلەردە ئاياللار باش قەھرىمان ۋە ئىلاھ سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن. «ئەپسانىلەردىكى ئايال ئىلاھلارنىڭ ئورنى بىزگە تېخىمۇ بۇرۇنقى دەۋردىكى ئاياللارنىڭ ئەركىنرەك ۋە ئىززەتلىكرەك ئورۇندا تۇرغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى ئانىلىق ئورۇقداشلىق تۈزۈمىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئەپسانىلەردىكى ئايال ئوبرازلارنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇلار دۇنيانى ياراتقۇچى ئىلاھ، ئىنسانلارنى پەيدا قىلغۇچى ئەڭ بىرىنچى ئانا، ئانىلارنىڭ ئانىسى سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ.

يۇنان ئەپسانىلىرىدە يارىتىلغان 12 تەڭرىنىڭ ئوبرازىمۇ ئەنە شۇ ئانىلىق ھوقۇقى تۈزۈمىنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە ئانىمەستىك روھ سىڭدۈرۈلگەن. يۇنان ئەپسانىلىرىدە تەسۋىرلىنىشىچە، 12 ئىلاھنىڭ بىرى بولغان ئاتىنا ئايال ئىلاھ بولۇپ، پاراسەت ئىلاھى دېيىلىدۇ، ئۇ گرېكلارغا يىپ ئىگىرىش، رەخ توقۇش، ھارۋا ياساش، كېمە ياساش، مېتال ئېرىتىش، چويۈن قۇيۇش، ئاياغ كىيىمى تىكىش، نەقىش ئىشلەش قاتارلىق ئەينى دەۋرنىڭ ئەڭ ئىلغار تېخنىكىلىرىنى ئۆگەتكەنىكەن.

خىنزۇلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا تارقالغان قەدىمكى ئەپسانىسى «ئاسمان ئىلاھى نۈيۋا» دا ئايال ئىلاھ نۈيۋانىڭ تۇنجى ئىنساننى لايدىن ياسىغانلىقى تەسۋىرلەنگەن. ئايال ئىلاھ مۇدەنچىڭمۇ ئەپسانىسىدە مۇدەنچىڭمۇ (牡丹青姆) نىڭ بېشىغا تاقىغان ئالتۇن تاغىقىنى دېڭىزغا 360 قېتىم سۈركەپ قۇياش بىلەن ئاينى ياراتقانلىقى تەسۋىرلەنگەن. موڭغۇللارنىڭ بىر ئەپسانىسىدە، ئۇيرات موڭغۇللىرىنىڭ ئىلاھىي ئانىسى مەيدىر (表德尔) نىڭ دۇلدۇلغا مىنىپ دۇنيانى ياراتقانلىقى ۋە ئۆز ۋۇجۇدى بىلەن ئىنسانلارنى ياراتقانلىقى تەسۋىرلەنگەن. مانجۇلارنىڭ بىر ئەپسانىسىدە، مانجۇ مىللىتىنىڭ ئىلاھىي ئانىسى ئابۇكا خېخې (阿布卡赫赫) نىڭ توپان بالاسىدا قالغان ئىنسانلارنى قايتا ھاياتلىققا ئىگە قىلغانلىقى تەسۋىرلەنگەن. دېمەك، يۇقىرىقى ئەپسانىلەردە دۇنيانىڭ يارىلىشى، ئىنسانلارنىڭ پەيدا بولۇشى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئايال ئىلاھلارغا باغلاپ چۈشەندۈرۈلگەن.

جۈملىدىن تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ئەپسانىلىرىدىمۇ ئايال ئىلاھ تەسۋىرلەنگەن ئەپسانىلەر ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ.

ئەدەبىيات - سەنئەتتىمۇ ئەڭ دەسلەپ ئايال ئوبرازلار گەۋدىلىك ئورۇننى ئىگىلىگەن. ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە گەرچە ئايال ئىلاھ، ئايال تەڭرى، ئايال باتۇر ئوبرازلىرىنىڭ ئورنىنى ئەر ئىلاھ، ئەر تەڭرى، ئەر باتۇر ئوبرازلىرى ئىگىلىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئاياللارنى ئىلاھلاشتۇرۇش يەنىلا مەلۇم دەرىجىدە داۋام ئەتكەن، بولۇپمۇ ئاياللارنى گۈزەللىكتە ئىلاھ دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ تەسۋىرلەش يەنىلا ئاساسىي ئېقىم بولغان.

«ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە» دە ئايال ئوبرازى مۇنداق تەسۋىرلەنگەن.

ئوغۇز خاقان بىر يەردە تەڭرىگە سېغىنىۋاتقاندا، (ئەتراپ) قاراڭغۇلىشىپ، ئاسماندىن بىر كۆك يورۇق چۈشتى. ئۇ كۈندىنمۇ نۇرلۇقراق، ئايدىنمۇ يورۇقراق ئىدى.

ئوغۇز خاقان ئۇنىڭ يېنىغا بېرىپ قارىسا، بۇ يورۇقنىڭ ئىچىدە بىر قىز تەنھا ئولتۇرغان. ئۇ ساھىپجامال بىر قىز ئىدى. ئۇنىڭ پېشانىسىدە چوغدەك پارقىراق مېڭى بولۇپ، خۇددى تۆمۈر قوزۇققا ئوخشايتتى. ئۇ قىز شۇنداق گۈزەل ئىدىكى، ئۇ كۈلسە، تەڭرىمۇ كۈلەر ئىدى، ئۇ يىغلىسا، تەڭرىمۇ يىغلار ئىدى. ئوغۇز خاقان ئۇنى كۆرگىنىدە پۈتۈن بەدىنىنى تىترەك بېسىپ ھوشى-

---

① ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن «ئاياللار ھەققىدە» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1979 - يىلى نەشرى، 536 - بەت.

ـدىن كەتتى، ئۇنىڭغا كۆيۈپ قالدى. ئۇنىڭ بىلەن
بىرگە ياتتى، تىلىكىگە يەتتى. ئۇ قىز ئىككى قات
بولدى، كۈنلەر ئۆتۈپ، تۈنلەر ئۆتۈپ، ئۇنىڭ
كۆزى يورىدى، ئۈچ ئوغۇل تۇغدى. تۇنجىسىغا
كۈن دەپ، ئوتتۇرانچىسىغا ئاي دەپ، كەنجىسىگە
يۇلتۇز دەپ ئات قويدى. بىر كۈنى ئوغۇزخاقان
ئوۋغا چىقتى، ئالدىدىكى كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر
تۈپ دەرەخنى كۆردى. بۇ دەرەخنىڭ كاۋىكىدا بىر
قىز تەنها ئولتۇراتتى. ئۇ ئىنتايىن ساھىپجامال
ئىدى، ئۇنىڭ كۆزى ئاسماندىنمۇ كۆكرەك، چېچى
سۇ ئېقىمىدەك، چىشى ئۈنچىدەك ئىدى. ئۇ شۇن-
ـداق ساھىپجامال قىز ئىدىكى، يەر- جاھاندىكى
كىشىلەر ئۇنى كۆرسە «ئاھ، ئاھ، جاننى ئالىدى-
كەن» دەرلەر ئىدى. سۈت قېمىزغا ئايلاندى. ئو-
غۇزخان ئۇنى كۆرگىنىدە ھۇشىدىن كەتتى، يۈرۈ-
كىگە ئوت چۈشتى، ئۇنىڭغا ئاشىق بولدى، ئۇنى
ئالدى، ئۇنىڭ بىلەن بىللە ياتتى، تىلىكىگە يەتتى،
ئۇ قىز ئىككى قات بولدى، كۈنلەر ئۆتۈپ، تۈنلەر
ئۆتۈپ ئۇ يەڭگىدى، ئۈچ ئوغۇل تۇغدى تۇنجىسىغا
كۆك، ئوتتۇرانجىسىغا تاغ، كەنجىسىگە دېڭىز دەپ
ئات قويدى. شۇندىن كېيىن ئوغۇز خاقان چوڭ
توي بەردى، ئەل - جامائەتنى تەكلىپ قىلدى،
ئۇلار كېلىپ قاتناشتى، قىرىق شىرە، قىرىق بەن-
ـدىڭ ياساتتى. كۆپچىلىك تۈرلۈك نازۇ - نېمەتلەر-
نى يېيىشتى، تۈرلۈك مەي - شارابلارنى
ئىچىشتى» . ①

ئوغۇزنامىدىكى يۇقىرىقى تەسۋىرلەردە قىز-
نىڭ كۆكتىن چۈشكەن نۇر ئىكەنلىكىنى، تەبىئە-
تتىكى بارلىق ئۆزگىرىشلەرنىڭ قىزنىڭ چىراي
ئۆزگىرىشى بىلەن بىردەكلىكىنى ئەپسانىلەردىكى
«ئايال تەڭرى» بىلەن يېقىنلاشتۇرۇش مۇمكىن.
چۈنكى تەبىئەت ھادىسىلىرى كۆكتە تۇرىدىغان ئا-
يال تەڭرىنىڭ كەيپىياتىدىكى ئۆزگىرىشكە قاراپ
ئۆزگىرىدۇ. ئوغۇزنامىدىكى ساھىپجامال قىز ئوب-
رازى بەلكىم «ئايال تەڭرى» ئوبرازىنىڭ ئوتتۇرا
ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئەكس ئېتىشى بولۇ-
شى مۇمكىن.

ئوغۇزنامىدە تەسۋىرلەنگەن قىزنىڭ دەرەخ كا-
ۋىكىدا ئولتۇرغان ھالدا تەسۋىرلىنىشى بىر تەرەپ-
تىن ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى دەل- دە-
رەخلەرگە چوقۇنۇش ئىدىيىسىنىڭ مەھسۇلى بول-
سا، يەنە بىر تەرەپتىن ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئاياللار-
نىڭ ھايالىق ئەزاسىنى دەرەخنىڭ كاۋىكىغا ئوخشى-
تىپ ئۇنىڭغا ئېتىقاد قىلىدىغان قاراشنىڭمۇ...

ھەممىگە مەلۇم، قەدىمكى ئىنسانلار تاغ باغ-
رىلىرىدا، قېلىن ئورمانلىقلاردا سۇ، ئوت - چۆپ
قوغلىشىپ ياشاپ ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە تې-
رىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. كەڭرى كەتكەن
ئورمانلىقلار، ئېگىز تاغلار ۋە يايلاقلار ئۇلارغا مول
ئوزۇقلۇق يەتكۈزۈپ بېرىش بىلەن بىرگە، ئۇلار-
نىڭ ھاياتلىق يولىدا ئەركىن پائالىيەت ئېلىپ بار-
ـدىغان مۇقەددەس ماكانى بولغان. شۇڭا ئۇلاردا
دەل- دەرەخكە چوقۇنۇش ۋە دەل - دەرەخنى تۇتىم
قىلىش ئالاھىدە بىر خىل ئېتىقاد شەكلى بولۇپ
قالغان. دېمەك، ئۇيغۇرلارمۇ توتېمچىلىق دەۋرىدە
دەل دەرەخنى ئۆزلىرىنىڭ ئانا ئەجدادى دەپ قاراپ
ئۇنىڭغا چوقۇنغان. توتېمچىلىق دەۋرىدىكى ئۇيغۇر
ئەپسانىلىرىدە دەرەخ بىلەن ئايال زىچ بىرلەشتۈ-
رۈلگەن بولۇپ، دەرەخ ئايال ئىلاھنى كۆرسەتكەن
بولۇشىمۇ مۇمكىن. بۈگۈنكى كۈندىمۇ تۈركىي
تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر ئارىسىدا (قىسمەن
جەت، يىراق جايلاردا) قېرى يالغۇز دەرەخنى
كەسمەيدىغان، ھەتتا قېرى يالغۇز دەرخنىڭ يېنى-
ـدىن ئۆتكەندە ھۆرمەت يۈزىسىدىن ئات - ئۇلاقلار-
دىن چۈشۈپ ئۆتىدىغان، تۇغماس ئاياللار قېلىن
ئورمانلارغا بېرىپ پەرزەنت تىلەيدىغان، بولۇپمۇ
تۇغۇتى قىيىن ئاياللار ۋە كىچىك باللىرى ئاغرىپ
قالغان ئاياللار ئورمانلىقلارغا بېرىپ دەرەخلەرگە
ھەر خىل لاتىلارنى ئېسىپ، تۇغۇتىنىڭ ئاسان
بولۇشىنى تىلەيدىغان، ئاغرىپ قالغان باللىرىغا
ئاسايىشلىق ئاتا قىلىشنى ئۆتۈنىدىغان ئادەتلەر
ساقلانغان. دېمەك، دەرەخ ئېتىقادچىلىقىنىڭ
ھەممىسىدە ئانىلارنىڭ سىماسى ئەكس ئەتكەن بو-
لۇپ، ئانىلارنىڭ پەرزەنت كۆرۈش، پەرزەنت تەر-
بىيىلەشتەك ئالەمشۇمۇل تۆھپىسى ئوبرازلىق تەس-
ۋىرلەنگەن.

«ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە»
دە يەنە مۇنداق بىر ۋەقەلىك بايان قىلىنىدۇ: ئو-
غۇزخاننىڭ بىر ئەمەلدارى ئۇرۇش جەريانىدا ئۆلۈپ
كېتىدۇ. لەشكەرلىرىگە ئەگىشىپ كېتىپ بارغان
ئۇنىڭ خوتۇنى دالىدىكى بىر دەرەخنىڭ كاۋىكىدا
تۇرۇپ بىر ئوغۇل تۇغىدۇ، كىشىلەر بۇ ئەھۋالنى
ئوغۇز خاقانغا ئېيتىدۇ، تۈركىي تىلدا دەرەخنىڭ
كاۋىكى قىپچاق، دېيىلگەچكە خاقان بۇ ئوغۇلغا

① «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە» 43 -
بەت.

قىپچاق دەپ ئات قويىدۇ.[1]

بىز «ئوغۇزنامە» دە تەسۋىرلەنگەن ساھىپجامال قىزنىڭ دەرەخ كاۋىكىدا ئولتۇرغانلىقى بىلەن ئوغۇزخاننىڭ لەشكەرلىرىدىن بولغان بىرسىنىڭ ئايالىنىڭ دەرەخ كاۋىكىدا تۇغقانلىقىنى بىرلەشتۈرۈپ تەھلىل قىلساق، بۇلاردا ئوخشاش ئەكس ئەتكەن دەرەخ كاۋىكى بىزنىڭ دىققىتىمىزنى قوزغايدۇ. يەنى قەدىمكى ئىنسانلار دەرەخنى ئاياللارنىڭ كۆپىيىش ئىقتىدارىنىڭ سىمۋولى قىلىپ ئۇنىڭغا چوقۇنغان بولسا، دەرەخ كاۋىكىغا ئاياللارنىڭ ھايالىق ئەزاسى تىمسالىدا چوقۇنغان، بۇ ئۇلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئايال جىنسقا تېۋىنىش ئېڭىنىڭ سىمۋوللۇق ئىنكاسى بولسا كېرەك.

«ئوغۇزنامە» دىكى ساھىپجامال قىز ئوبرازى بولسۇن ياكى ئاياللارنىڭ كۆپىيىش ئىقتىدارىغا سىمۋول قىلىنغان دەرەخ ئېتىقادچىلىقى قارىشى بولسۇن ئەينى دەۋردىكى ئاياللارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى بىۋاستە مەنپەئەتدارلىق رولى بىلەن توتېمنىڭ ئىنسانلار تەرىپىدىن پەرەز قىلىنغان ۋاستىلىق مەنپەئەتدارلىق ھېس - تۇيغۇسىنىڭ بىرلەشكەنلىكىنىڭ نەتىجىسىدۇر. بۇنىڭدا ئاياللارنىڭ ئۈستۈن ئورنى، ئىشلەپچىقىرىشتىكى باشلامچىلىقى، ئىنسانلارنى ئاۋۇتۇشتىكى تۆھپىسى ئىپادىلەنگەندىن سىرت، قىز ئوبرازىنىڭ شۇنچىلىك ساھىپجامال تەسۋىرلىنىشى ئەينى ۋاقىتتا ئەجدادلىرىمىزنىڭ گۈزەللىك ئۆلچىمىدە خېلىلا يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەنلىكىنى، يەنى ئىلگىرى بارلىق گۈزەللىكنى تەبىئەتتىن ئىزدىگەن بولسا، ئەمدىلىكتە گۈزەللىكنى ئۆزلىرىدىن، بولۇپمۇ ئاياللاردىن تېپىشقا، ئۆز جىسمىدىكى گۈزەللىك ئامىللىرىنى بايقاشقا باشلىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. «ئوغۇزنامە» دە تەسۋىرلەنگەن ساھىپجامال قىز ئوبرازى مەيلى مەزمۇن جەھەتتىن بولسۇن ياكى شەكىل جەھەتتىن بولسۇن كۈچلۈك سىمۋوللۇق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئاياللارنىڭ ئەجدادلىرىمىز قەلبىدىكى ئورنى يۇقىرى ماھارەت بىلەن يۈكسەك بەدىئىيلەشتۈرۈپ كۆرسىتىلگەن.

«ئوغۇزنامە» دە يەنە ئاياللارنىڭ ئەينى دەۋردىكى ئىجتىمائىي ئورنىنىڭ يۇقىرىلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان بىر خاتىرە بار. يەنى «ئوغۇزنامە» دە ayka دېگەن سۆزگە ئىزاھ بېرىلىپ مۇنداق دېيىلگەن: شېرباخ ئەپەندىنىڭ پىكرىچە (224 - قۇرغا بېرىلگەن ئىزاھ) ئوغۇزنىڭ ئانىسىنىڭ ئىسمى «aykan» بولۇپ ayka مۇشۇنىڭدىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. قەدىمكى ئۇيغۇرلاردىمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرىغا ئوخشاش ئاياللارنىڭ ئىسمىنىڭ كەينىگە «خان» نى قوشۇش ئادىتى بار ئىدى. بۇ نۇقتا قەدىمكى ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ خېلى يۇقىرى ئورۇنغا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.[2] دېمەك، ئۇيغۇرلار ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدىن ئىبارەت ئىپتىدائىي دەۋرلەردىلا ئەمەس، بەلكى مەدەنىيەتتە خېلىلا تەرەققىي قىلغان. ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردىمۇ ئاياللارنى ھۆرمەتلەش ئەنئەنىسىگە ئىگە ئىدى.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئاياللارغا چوقۇنۇش ئىدىيىسى ئىنتايىن ئۇزاق بولغان ئىپتىدائىي دەۋرلەردە شەكىللەنگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇ خۇددى بىر چەكسىز ئېپەك يىپقا ئوخشاش ئۆزىنىڭ ئىزچىللىقىنى يوقاتماي، باشتىن ئاخىر ئەدەبىيات سەنئىتىمىزگە ئاجايىپ گۈزەل ۋە يارقىن مەزمۇنلارنى قوشۇپ كەلدى. ئاياللار گەرچە رېئال تۇرمۇشتا ياكى ئۇنداق ياكى مۇنداق كەمسىتىشلەردىن خالى بولالمىغان بولسىمۇ، ئەمما بىزنىڭ ئەدەبىياتىمىزدا ئاياللارنىڭ قەدىرلەشكە تېگىشلىك بولغان ئالىيجاناپ ئورنى ئىزچىل تۈردە مەدھىيىلىنىپ كەلمەكتە. بۇنىڭدىن كېيىن ئىزچىل تۈردە تېخىمۇ مەدھىيىلەنگۈسى.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە».

2. ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن «ئاياللار ھەققىدە» مىللەتلەر نەشرىياتى 1979 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.

3. «شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1983 - يىللىق 2 - سان.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

[1] «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە»، 77 - بەت.

[2] «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى داستانى ئوغۇزنامە» 71- بەت.

ماتېماتىكىلىق توپلام ئۇقۇم توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە

ھىممەت ئېلى*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ماتېماتىكىلىق توپلام ئۇقۇمىنىڭ مېغىزى ۋە ھەجمى، توپلاملار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر شۇنداقلا توپلام ئەمەللىرىدىن پايدىلىنىپ ئىپادىلەش ئۇسۇلى ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە ئېلىپ بېرىلىدۇ.

摘要：本文简要论述数学中的集合概念的内涵和外延，集合间的各种关系以及利用集合元素进行表达的方法

Abstract: In this article, the writer briefly described the intension and extension of collective conception in mathematics and the various relations betveen collections. Hee also described the way to express by making use of thc collective element.

مۇئەييەن تەپەككۇر جەريانىدا، ئۇقۇم بىر خىل تەپەككۇر شەكلى سۈپىتىدە ھۆكۈمنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسىي ئامىل بولۇپ، ئۇ ھۆكۈمنىڭ مەزمۇنىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، ئۇقۇمسىز ھۆكۈم مەۋجۇت بولمايدۇ؛ شۇنىڭدەك ھۆكۈم خۇلاسىنى تەشكىل قىلغۇچى ئامىل بولۇپ، ئۇ خۇلاسىنىڭ مەزمۇنىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، ھۆكۈمسىز خۇلاسىمۇ مەۋجۇت بولمايدۇ. شۇڭا ئۇقۇم، ھۆكۈم ۋە خۇلاسە قاتارلىق تەپەككۇر شەكىللىرى ئىچىدە، ئۇقۇم ئەڭ ئاساسىي ئامىل بولۇپ ئادەتتە «تەپەككۇر ھۈجەيرىسى» دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇقۇم — ئوبيېكتلارنىڭ خاس بەلگىسى ياكى ماھىيەتلىك بەلگىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇقۇم ئۆزىگە خاس مەزمۇنغا ۋە ئېنىق دائىرىگە ئىگە بولىدۇ. ئۇقۇمنىڭ ئۆزىگە خاس مەزمۇنى بىلەن ئېنىق دائىرىسى ئۇقۇمنىڭ لوگىكىلىق ئىككى ئالاھىدىلىكى — ئۇقۇمنىڭ مېغىزى بىلەن ھەجمىنى شەكىللەندۈرىدۇ. ئومۇمەن، مېغىزسىز ھەجىمگە ۋە ھەجىمسىز مېغىزغا ئىگە ئۇقۇم مەۋجۇت بولمايدۇ. مۇئەييەن شەرت ئاستىدا، ئۇقۇمنىڭ مېغىزى بىلەن ھەجمى ئۆزىگە خاس مەزمۇنغا ۋە ئېنىق دائىرىگە ئىگە بولىدۇ. شۇڭلاشقا، ئومۇمىي لوگىكىدا ئۇقۇملار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر پەقەت ئۇقۇملارنىڭ ھەجىملىرى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر ئارقىلىق چۈشەندۈرۈلىدۇ؛ ھەجىملەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر ماتېماتىكىلىق لوگىكىنىڭ ئاساسى ھېسابلىنىدىغان توپلام نەزەرىيىسىدىكى ئۇقۇم— توپلامنىڭ گرافىكى يەنى ۋېننې شەكلى ئارقىلىق ئوبرازلىق ئىپادىلىنىدۇ. بۇنداق ئىپادىلەشتىن ھەجىم ئۇقۇمى بىلەن توپلام ئۇقۇمى ئارىسىدا مۇئەييەن باغلىنىشنىڭ بارلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

توپلام ئۇقۇمى ماتېماتىكىدىكى ئاساسىي ئۇقۇملارنىڭ بىرى بولۇپ، مۇئەييەن ئالاھىدىلىككە ئىگە

---

* ھىممەت ئېلى: شىنجاڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش كادىرلار ئىنىستىتۇتىنىڭ دوتسېنتى.

بولغان، ئېنىق ۋە پەرقلىق شەيئىلەرنىڭ مەجمۇئى توپلام دېيىلىدۇ. دېمەك، توپلامنى تەسۋىرلىگەندە، يالغۇز ئالاھىدىلىكىلا ئەھمىيەت بېرىش يېتەرلىك بولمايدۇ، يەنى «ئېنىق بولۇش»قا، شەيئىلەرنىڭ پەرقىگە دىققەت قىلىش لازىم. ئېنىق بولۇش — شەيئىلەرنىڭ دائىرىسىنىڭ ئېنىق بولۇشىغا قارىتا ئېيتىلغان. بىر توپلامغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ھەرقانداق بىر شەيئى شۇ توپلامغا تەۋە بولىدۇ ياكى بولمايدۇ، بۇنى شۇ توپلامنىڭ ئالاھىدىلىكى بەلگىلەيدۇ. شۇڭلاشقا توپلامدا چەك ئېنىق بولماسلىق، شەيئىلەرنىڭ بىر توپلامغا تەۋە بولۇش - بولماسلىقىغا ھۆكۈم قىلغىلى بولماسلىق ھادىسىلىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس. توپلامنى تەسۋىرلىگەندە يەنە شەيئىلەرنىڭ پەرقىگىمۇ دىققەت قىلىش كېرەك. دىققەت قىلىنمىسا، توپلامالارنىڭ كەسمىسى قاتارلىق مەسىلىلەرنى مۇھاكىمە قىلغاندا توپلاملارنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىشتىن خالى بولغىلى بولمايدۇ.

يۇقىرىدىكى مۇلاھىزىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئومۇمەن لوگىكا نۇقتىسىدىن قارىغاندا، توپلامنى ئۇقۇمنىڭ ھەجمى دېيىشكە، توپلام نەزەرىيىسى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ئۇقۇمنىڭ ھەجمىنى توپلام ئارقىلىق ئىپادىلەشكە بولىدۇ. مەسىلەن، ساختا ئۇقۇمنىڭ ھەجمىدە ھېچقانداق ئېلېمېنت بولمايدۇ، بوش توپلامنىڭمۇ ھېچقانداق ئېلېمېنتى بولمايدۇ، شۇڭا ساختا ئۇقۇمنى بوش توپلام Φ بىلەن ئىپادىلەشكە بولىدۇ، مەلۇم بىر يەككە شەيئىنى ئىپادىلەيدىغان ئۇقۇم خاس ئۇقۇم دېيىلىدۇ. ئۇنىڭ ھەجمى پەقەت بىرلا يەككە ئوبيېكتتىن تەركىب تاپىدىغان بولغاچقا، ئۇنى يەككە نۇقتىلىق توپلام {α} بىلەن ئىپادىلەشكە بولىدۇ؛ ئومۇمەن ئۇقۇملار ۋە ئۇلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر مۇئەييەن ئۇقۇم دائىرىسى ئىچىدە تەتقىق قىلىنىدۇ، ئائىلىۋى، مەمۇرىي قانۇن، ئىقتىسادىي قانۇن، جىنايى ئىشلار قانۇنى قاتارلىق ئۇقۇملار ۋە ئۇلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر قانۇن ئۇقۇمى ھەجمى دائىرىسى ئىچىدە مۇھاكىمە قىلىنىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە يەنە باج قانۇنى، كارخانا قانۇنى، توختام قانۇنى قاتارلىق ئۇقۇملار ئىقتىسادىي قانۇن ئۇقۇمى ھەجمىنىڭ دائىرىسى ئىچىدە تەتقىق قىلىنىدۇ. تىك تۆت تەرەپلىك رومبا قاتارلىق ئۇقۇملار پاراللېل تۆت تەرەپلىك ئۇقۇمى ھەجمىنىڭ دائىرىسى ئىچىدە تەتقىق قىلىنىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە پاراللېل تۆت تەرەپلىك بىلەن تراپېتسىيە ئۇقۇملىرى تۆت تەرەپلىك ئۇقۇمى ھەجمىنىڭ دائىرىسى ئىچىدە تەتقىق قىلىنىدۇ. دېمەك، ئۇقۇملار بەلگىلىك دائىرە ئىچىدە مۇھاكىمە قىلىنىدۇ. بۇ دائىرە مۇھاكىمە دائىرىسى دېيىلىدۇ، مۇھاكىمە ئوبيېكتى ئۆزگەرگەندە، مۇھاكىمە دائىرىسىمۇ ئۆزگىرىش بولىدۇ، شۇڭا مۇھاكىمە دائىرىسى نىسپىي بولىدۇ. تولۇق توپلاممۇ شەرتلىك بولىدۇ، بىر توپلام مۇئەييەن شەرت ئاستىدا تولۇق توپلام بولسا، شەرت ئۆزگەرگەندە، بۇ توپلام تولۇق توپلام بولمايدۇ، شۇڭا تولۇق توپلاممۇ نىسپىي بولىدۇ. دېمەك، مۇھاكىمە دائىرىسىنى تولۇق توپلام U بىلەن ئىپادىلەشكە بولىدۇ.

ئومۇمىي لوگىكىدا ئۇقۇملار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت، ئۇلارنىڭ ھەجملىرى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغانلىقى، ھەجملەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى توپلام ئارقىلىق ئىپادىلەشكە بولىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇقۇملار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى توپلاملار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر ۋە توپلام ئەمەللىرى ئارقىلىق ئىپادىلەشكە ۋە ئانالىز قىلىشقا بولىدۇ. تۆۋەندە ئۇقۇملار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى توپلاملار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر ۋە توپلام ئەمەللىرىدىن پايدىلىنىپ ئىپادىلەش ئۈستىدە توختىلىمىز.

1. تولۇق ماس مۇناسىۋەت

ئەگەر P ئۇقۇمنىڭ ھەجمى S ئۇقۇمنىڭ ھەجمىدىكى بارلىق ئوبيېكتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالسا، ئۇ ھالدا S ئۇقۇم P ئۇقۇمنىڭ قىسمى ئۇقۇمى دېيىلىدۇ ۋە $P\supseteq S$ ياكى $P\subseteq S$ بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

ئەگەر S ئۇقۇم P ئۇقۇمنىڭ قىسمى ئۇقۇمى، P ئۇقۇم S ئۇقۇمنىڭ قىسمىي ئۇقۇمى، يەنى $P\supseteq S$ ياكى $P\subseteq S$ بولسا، ئۇ ھالدا P ئۇقۇم بىلەن S ئۇقۇم ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت تولۇق ماس مۇناسىۋەت دېيىلىدۇ ۋە $P=S$ بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

(1) P (تەڭ تەرەپلىك ئۈچبۇلۇڭ) =S (تەڭ بۇلۇڭلۇق ئۈچبۇلۇڭ)

(2) P (يۈسۈپ خاس ھاجىپ) =S (قۇتادغۇبىلىكنىڭ ئاپتورى)

(3) P (مۇسبەت پۈتۈن سان) =S (تەبىئىي سان)

2. ھەقىقىي ئىچىگە ئېلىش (ئېلىنىش) مۇناسىۋىتى

پەقەت ۋە پەقەت $P\supset S$ ھەمدە $P\neq S$ بولغاندا، S ئۇقۇم P ئۇقۇمنىڭ ھەقىقىي قىسمى ئۇقۇمى بولۇپ، P ئۇقۇم S ئۇقۇمنى ھەقىقىي ئىچىگە ئالىدۇ ياكى S ئۇقۇم P ئۇقۇم تەرىپىدىن ھەقىقىي ئىچىگە ئېلىنىدۇ دېيىلىدۇ ۋە $P\supset S$ ياكى $S\subset P$ بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. P ئۇقۇم جىنس ئۇقۇم، S ئۇقۇم تۈر ئۇقۇم دېيىلىدۇ. جىنس ئۇقۇم بىلەن تۈر ئۇقۇمنىڭ پەرقى مۇتلەق بولماستىن نىسپىي بولىدۇ. بۇ نۇقتىدا جىنس ئۇقۇم مۇھاكىمە دائىرىسى بىلەن ئوخشاش ئالاھىدىلىككە ئىگە. شۇنىڭ ئۈچۈن بىر جىنس ئۇقۇم ئىچىدىكى بىرقانچە تۈر ئۇقۇملار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى مۇھاكىمە قىلغاندا، جىنس ئۇقۇمنىمۇ تولۇق توپلام U بىلەن ئىپادىلەشكە بولىدۇ. مەسىلەن:

(1) P (قانۇن) $\supset$S (ئىقتىسادىي قانۇن)
(2) P (پەن) $\supset$S (ئىجتىمائىي پەن)
(3) S (توقۇمىچىلىق كارخانىسى) $\subset$P (كارخانا)
(4) S (ئۇچبۇلۇڭلۇق) $\subset$ (تىكبۇلۇڭلۇق ئۈچبۇلۇڭلۇق)

بۇنىڭدىن $P\supset P\cap S$ ۋە $S=P\cap S$ بولىدىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

دېمەك، تۈر ئۇقۇم جىنس ئۇقۇمنىڭ ھەقىقىي قىسمى ئۇقۇمى بولغاچقا، تۈر (جىنس) ئۇقۇمنىڭ ھەجمى جىنس (تۈر) ئۇقۇمنىڭ ھەجمىدىن كىچىك (چوڭ) بولىدۇ: تۈر (جىنس) ئۇقۇمنىڭ ھەجمى جىنس (تۈر) ئۇقۇمنىڭ ھەجمىدىن كىچىك (چوڭ) بولغاچقا تۈر ئۇقۇم جىنس ئۇقۇمنىڭ ھەقىقىي قىسمى ئۇقۇمى بولىدۇ.

3. قىسمەن ماس مۇناسىۋەت

M، S، P ئۇقۇملار مۇئەييەن مۇھاكىمە دائىرىسى ئىچىدىكى ئۇقۇملار ياكى بىر جىنس ئۇقۇمنىڭ تۈر ئۇقۇملىرى بولسۇن، ئەگەر M ئۇقۇم P ئۇقۇمنىڭمۇ ھەقىقىي قىسمى ئۇقۇمى، S ئۇقۇمنىڭمۇ ھەقىقىي قىسمى ئۇقۇمى، يەنى $P\supset M$ ھەمدە $S\supset M$ بولسا، ئۇ ھالدا P ئۇقۇم بىلەن S ئۇقۇم ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت قىسمەن ماس مۇناسىۋەت دېيىلىدۇ ۋە $P\cap S=M$ بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن، ئۇيغۇر شائىرى دېگەن ئۇقۇمنى M بىلەن، ئۇيغۇر دېگەن ئۇقۇمنى P بىلەن، شائىر دېگەن ئۇقۇمنى S بىلەن ئىپادىلىسەك، ئۇ ھالدا (ئۇيغۇر) $P\supset$ (ئۇيغۇر شائىرى) M ھەمدە (شائىر) $S\supset$ (ئۇيغۇر شائىرى) M بولغاچقا، (ئۇيغۇر) $P\cap$ (شائىر) $S=$ (ئۇيغۇر شائىرى) M بولىدۇ. بۇنىڭدىن $P\supset P\cap S$ ۋە $S\supset P\cap S$ بولىدىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. يەنە ئالايلۇق:

(1) P (ئىشچى) $\cap$S (ئايال) $=$M (ئايال ئىشچى)
(2) P (ئوقۇتقۇچى) $\cap$S (پارتىيە ئەزاسى) $=$M (پارتىيىلىك ئوقۇتقۇچى)
(3) P (مەنپىي بولمىغان سان) $\cap$S (مۇسبەت بولمىغان سان) $=$M (نۆل)

بۇنىڭدىن $P\supset P\cap S$ ۋە $S\supset P\cap S$ بولىدىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. تولۇق ماس مۇناسىۋەت بىلەن قىسمەن ماس مۇناسىۋەت ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ماس مۇناسىۋەت دېيىلىدۇ.

4. ماس كەلمەسلىك مۇناسىۋەت

P، S ئىككى ئۇقۇم ماس مۇناسىۋەتتە بولمىسا، يەنى $P\cap S=\Phi$ بولسا، ئۇ ھالدا P ئۇقۇم بىلەن S ئۇقۇم ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ماس كەلمەسلىك مۇناسىۋىتى دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

(1) P (قانۇن) $\cap$S (پارتىيە - گۇرۇھلار) $=\Phi$
(2) P (مەكتەپ) $\cap$S (ئوقۇتقۇچى) $=\Phi$
(3) P (ھەقىقىي سان) $\cap$S (مەۋھۇم سان) $=\Phi$
(4) P (مۇنتىزىم بەشتەرەپلىك) $\cap$ (مۇنتىزىم تۆتتەرەپلىك) $=\Phi$

ماس كەلمەسلىك مۇناسىۋىتىدىكى ئۇقۇملاردىن بەزىلىرى بىر مۇھاكىمە دائىرىسىنىڭ ئىچىدە بولمايدۇ

ياكى بىر جىنس ئۇقۇمنىڭ ھەقىقىي قىسمى ئۇقۇملىرى بولمايدۇ؛ بەزىلىرى بىر مۇھاكىمە دائىرىسى ئىچىدە بولىدۇ ياكى بىر جىنس ئۇقۇمنىڭ ھەقىقىي قىسمى (تۈر) ئۇقۇملىرى بولىدۇ. ئالايلۇق، يۇقىرىدىكى مىسالدىكى «قانۇن» ئۇقۇمى بىلەن «پارتىيە ـ گۇرۇھ» ئۇقۇمى، «مەكتەپ» ئۇقۇمى بىلەن «ئوقۇتقۇچى» ئۇقۇمى بىر مۇھاكىمە دائىرىسىدىكى ئۇقۇملار ئەمەس؛ «مۇنتىزىم بەش تەرەپلىك» ئۇقۇمى بىلەن «مۇنتىزىم تۆت تەرەپلىك» ئۇقۇمىنىڭ جىنس ئۇقۇمى (مۇھاكىمە دائىرىسى) «مۇنتىزىم كۆپ تەرەپلىك» ئۇقۇمى بولسا، «ھەقىقىي سان» ئۇقۇمى بىلەن «مەۋھۇم سان» ئۇقۇمىنىڭ مۇھاكىمە دائىرىسى (جىنس ئۇقۇمى) «كومپلېكس سان» ئۇقۇمىدۇر.

ماس كەلمەسلىك مۇناسىۋىتىدىكى ئۇقۇملاردىن بىرى مۇھاكىمە دائىرىسى ئىچىدە بولغانلىرى ياكى بىر جىنس ئۇقۇمنىڭ ھەقىقىي قىسمى ئۇقۇملىرى بولغانلىرى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت زىت مۇناسىۋەت ۋە قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەت دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ.

(1) زىت مۇناسىۋەت

بىر مۇھاكىمە دائىرىسى ئىچىدىكى ئىككى ئۇقۇمنىڭ ھەجىملىرىنىڭ يىغىندىسى ياكى بىر جىنس ئۇقۇمنىڭ ھەقىقىي قىسمى ئۇقۇمى بولغان ئىككى تۈر ئۇقۇمنىڭ ھەجىملىرىنىڭ يىغىندىسى شۇ مۇھاكىمە دائىرىسىنىڭ ھەجىمىگە ياكى شۇ جىنس ئۇقۇمنىڭ ھەجىمىگە تەڭ بولسا، يەنى P⊂U، S⊂U ھەمدە P∪S=U بولسا، ئۇ ھالدا P، S ئىككى ئۇقۇم ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت زىت مۇناسىۋەت دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

(1) P (نورمال مۇناسىۋەت) ∩. (غەيرى نورمال مۇناسىۋەت) =Φ

P(نورمال مۇناسىۋەت) ∪S (غەيرىي نورمال مۇناسىۋەت) =U (مۇناسىۋەت)

(2) P (مىتال) ∩S (غەيرىي مىتال) =Φ

P (مىتال) ∪S (غەيرىي مىتال) =U (خىمىيىلىك ئېلېمېنتلار)

(3) P (10 دىن چوڭ سان) ∩S (10 دىن چوڭ بولمىغان سان) =Φ

P (10 دىن چوڭ سان) ∪S (10 دىن چوڭ بولمىغان سان) =U (ھەقىقىي سان)

(4) P (ئاددىي فۇنكسىيە) ∩S (مۇرەككەپ فۇنكسىيە) =Φ

P (ئاددىي فۇنكسىيە) ∪S (مۇرەككەپ فۇنكسىيە) U (ئېلېمېنتار فۇنكسىيە)

يۇقىرىدىكى مىساللاردىن ئۆزئارا زىت مۇناسىۋەتتە بولغان ئىككى ئۇقۇمنىڭ ھەجىملىرىنىڭ كەسمە ھەجمى ھېچقانداق ئوبيېكتنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدىغانلىقىنى، بىرىكمە ھەجمى بولسا، شۇ ئىككى زىت ئۇقۇم تەۋە بولغان جىنس ئۇقۇمنىڭ ھەجىمىگە تەڭ بولىدىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

(1) قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەت

بىر مۇھاكىمە دائىرىسىدىكى ئىككى ئۇقۇمنىڭ ھەجىملىرىنىڭ يىغىندىسى ياكى بىر جىنس ئۇقۇمنىڭ ھەقىقىي قىسمى ئۇقۇمى بولغان ئىككى تۈر ئۇقۇمنىڭ ھەجىملىرىنىڭ يىغىندىسى يەنىلا شۇ مۇھاكىمە دائىرىسىنىڭ ھەجمى ياكى شۇ جىنس ئۇقۇمنىڭ ھەجمى تەرىپىدىن ھەقىقىي ئىچىگە ئېلىنسا، يەنى P∪S=U بولسا، ئۇ ھالدا P، S ئىككى ئۇقۇم ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەت دېيىلىدۇ:

(1) P (سوتسىيالىستىك دۆلەت) ∩S (كاپىتالىستىك دۆلەت) =Φ

P (سوتسىيالىستىك دۆلەت) ∪S (كاپىتالىستىك دۆلەت) ⊂U (دۆلەت)

(2) P (بۇرژۇئا ئىدىيىسى) ∩S (پرولېتارىيات ئىدىيىسى) =Φ

P (بۇرژۇئا ئىدىيىسى) ∪S (پرولېتارىيات ئىدىيىسى) ⊂U (ئىدىيە)

(3) P (ئاساسىي ئېلېمېنتار فۇنكسىيە) ∩S (مۇرەككەپ فۇنكسىيە) =Φ

P (ئاساسىي ئېلېمېنتار فۇنكسىيە) ∪S (مۇرەككەپ فۇنكسىيە) =U ئېلېمېنتار فۇنكسىيە)

(4) P (رومبا) ∩S (كۋدرات) =Φ

P (رومبا) ∪S (كۋادرات) ⊂U (پاراللېل تۆت تەرەپلىك)

يۇقىرىدىكى مىساللاردىن ئۆزئارا قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەتتە بولغان ئىككى ئۇقۇم ھەجىملىرى كەسمىسىنىڭ ھېچقانداق ئېلېمېنتنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ بىرىكمىسى شۇ ئىككى ئۇقۇم تەۋە بولغان مۇھاكىمە دائىرىسى (جىنس ئۇقۇم) نىڭ ھەجمىدىن كىچىك بولىدىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا

بولىدۇ.

ئومۇمەن S، P ئىككى ئۇقۇم ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت زىت مۇناسىۋەت بولغاندا S نى $\bar{P}$ بىلەن ياكى P نى $\bar{S}$ بىلەن ئىپادىلەشكە بولىدۇ، S، P ئىككى ئۇقۇم ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەت بولغاندا S نى $\bar{P}$ بىلەن ياكى P نى $\bar{S}$ بىلەن ئىپادىلەشكە بولمايدۇ. زىت مۇناسىۋەتتە $S=\bar{P}$ ياكى $\bar{P}=S$ ئورۇنلۇق بولسا، قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەتتە ئورۇنلۇق بولمايدۇ.

يۇقىرىدا بىز ئىككى ئۇقۇم ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر ئۈستىدە توختىلىپ، ئۇلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى توپلاملار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ۋە توپلامنىڭ ئەمەللەر قائىدىلىرى بىلەن بەلگىلەپ ئالدۇق. ئۈچ ئۇقۇم ياكى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ ئۇقۇملار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى ئانالىز قىلغاندا يۇقىرىدىكى ئۇسۇللارنى ئوخشاشلا قوللىنىشقا بولىدۇ. مەسىلەن، مەلۇم بىر تەتقىقات ئورگىنىدا ئىنگلىزچە، فرانسۇزچە ۋە ياپونچە بىلىدىغان كىشىلەر بىلەن بۇ ئۈچ خىل چەت ئەل تىلىنىڭ ھېچقايسىسىنى بىلمەيدىغان كىشىلەر بار دەيلى. «بۇ ئورگاندىكى بارلىق كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇمنى U بىلەن، «ئىنگلىزچە بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇمنى P بىلەن، «فرانسۇزچە بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇمنى S بىلەن، «ياپونچە بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇمنى Q بىلەن ئىپادىلەيلى، بۇ چاغدا مۇھاكىمە دائىرىسى ئىچىدىكى بارلىق ئۇقۇملارنى تۆۋەندىكىدەك ئىپادىلەشكە بولىدۇ:

1) $P\cup S\cup Q$ «كەم دېگەندە بىر خىل تىلنى بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇمنى؛

2) $P\cup S\cup Q=\bar{P}\cap\bar{S}\cap\bar{Q}$ - «ئۈچ خىل چەت ئەل تىلىنىڭ ھېچقايسىسىنى بىلمەيدىغان كىشىلەر دېگەن ئۇقۇمنى؛

3) $P\cap\bar{S}\cap\bar{Q}$ — «پەقەت ئىنگلىزچىنىلا بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇمنى؛

4) $\bar{P}\cap S\cap\bar{Q}$— «پەقەت فرانسۇزچىنىلا بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇمنى؛

5) $\bar{P}\cap\bar{S}\cap Q$— «پەقەت ياپونچىنىلا بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇمنى؛

6) ئۇقۇم (3)، ئۇقۇم (4) ۋە ئۇقۇم (5) ھەجىملىرىنىڭ بىرىكمىسى، يەنى $(P\cap\bar{S}\cap\bar{Q})\cup(\bar{P}\cap S\cap\bar{Q})\cup(\bar{P}\cap\bar{S}\cap Q)$ - «پەقەت بىرلا خىل چەت ئەل تىلىنى بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇمنى؛

7) ئۇقۇم (2) بىلەن ئۇقۇم (6) ھەجىملىرىنىڭ بىرىكمىسى - «كۆپ بولغاندا بىر خىل چەت ئەل تىلىنى بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇمنى؛

8) $P\cap S\cap\bar{Q}$ — «ئىنگلىزچە بىلەن فرانسۇزچىنى بىلىدىغان كىشىلەر دېگەن ئۇقۇمنى؛

9) $P\cap\bar{S}\cap Q$ — «ئىنگلىزچە بىلەن ياپونچىنى بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇمنى؛

10) $\bar{P}\cap S\cap Q$— «فرانسۇزچە بىلەن ياپونچىنى بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇمنى؛

11) ئۇقۇم (8)، ئۇقۇم (9) ۋە ئۇقۇم (10) ھەجىملىرىنىڭ بىرىكمىسى يەنى $(P\cap S\cap\bar{Q})\cup(P\cap\bar{S}\cap Q)\cup(\bar{P}\cap S\cap Q)$ — «پەقەت ئىككىلا خىل چەت ئەل تىلىنى بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇمنى؛

12) ئۇقۇم (7) بىلەن ئۇقۇم (11) ھەجىملىرىنىڭ بىرىكمىسى — «كۆپ بولغاندا ئىككى خىل چەت ئەل تىلىنى بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇمنى؛

13) $P\cap S\cap Q$ — «ئۈچ خىل چەت ئەل تىلىنىڭ ھەممىسىنى بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇمنى؛

14) ئۇقۇم (12) بىلەن ئۇقۇم (13) ھەجىملىرىنىڭ بىرىكمىسى — «كۆپ بولغاندا ئۈچ خىل چەت ئەل تىلىنى بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇمنى؛

15) ئۇقۇم (6)، ئۇقۇم (11) ۋە ئۇقۇم (13) ھەجىملىرىنىڭ بىرىكمىسى - «كەم دېگەندە بىر خىل چەت ئەل تىلىنى بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇمنى؛

16) ئۇقۇم (11) بىلەن ئۇقۇم (13) ھەجىملىرىنىڭ بىرىكمىسى «كەم دېگەندە ئىككى خىل چەت ئەل تىلىنى بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ.

يۇقىرىدىكى ئۇقۇملار ئىچىدە «بۇ ئورگاندىكى بارلىق كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇم بىلەن «كۆپ بولغاندا ئۈچ خىل تىلنى بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇم ئوخشاشلا مۇھاكىمە دائىرىسىنى بىلدۈرگەچكە، ئۇلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت تولۇق ماس مۇناسىۋەت بولىدۇ. ئۇقۇم $P\cap S\cap Q$، $P\cap S\cap\bar{Q}$، $P\cap\bar{S}\cap Q$، $P\cap\bar{S}\cap\bar{Q}$ لارنى ئۇقۇم P؛ ئۇقۇم $P\cap S\cap Q$، $P\cap S\cap\bar{Q}$، $\bar{P}\cap S\cap Q$، $\bar{P}\cap S\cap\bar{Q}$ لارنى ئۇقۇم

S ؛ ئۇقۇم $P\cap S\cap Q$ ، $P\cap\bar{S}\cap Q$ ، $\bar{P}\cap S\cap Q$ ، $\bar{P}\cap\bar{S}\cap Q$ لارنى ئۇقۇم Q ھەقىقىي ئىچىگە ئالىدىغان بولغاچقا ئۇقۇم P ، S ، Q لار ئايرىم ئايرىم ھالدا جىنس ئۇقۇملار بولغاندا، ئۇلار ھەقىقىي ئىچىگە ئالغان ئۇقۇملار ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا تۆر ئۇقۇملار بولىدۇ. ھەمدە بۇ تۆر ئۇقۇملار ئىككى ـ ئىككىدىن قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەتتە بولىدۇ. «كەم دېگەندە بىر خىل چەت ئەل تىلىنى بىلىدىغان كىشىلەر» بىلەن «ئۈچ خىل چەت ئەل تىلىنىڭ ھېچقايسىسىنى بىلمەيدىغان كىشىلەر» ، «كەم دېگەندە ئىككى خىل چەت ئەل تىلىنى بىلىدىغان كىشىلەر» بىلەن «كۆپ بولغاندا بىر خىل چەت ئەل تىلىنى بىلىدىغان كىشىلەر» ، «ئۈچ خىل چەت ئەل تىلىنىڭ ھەممىسىنىلا بىلىدىغان كىشىلەر» بىلەن «كۆپ بولغاندا ئىككى خىل چەت ئەل تىلىنى بىلىدىغان كىشىلەر» ئايرىم ـ ئايرىم زىت مۇناسىۋەتتە بولىدۇ، چۈنكى ھەربىر جۈپ ئۇقۇمنىڭ ھەجىملىرىنىڭ بىرىكمىسى ھامان U غا تەڭ بولىدۇ. «كۆپ بولغاندا بىر خىل تىلنى بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇمنىڭ ھەجمى «ئۈچ خىل چەت ئەل تىلىنىڭ ھېچقايسىسىنى بىلمەيدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇم بىلەن «پەقەت بىرلا خىل چەت ئەل تىلىنى بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇمنىڭ ھەجىملىرىنىڭ بىرىكمىسىگە تەڭ بولغاچقا، ئالدىنقى بىر ئۇقۇم كېيىنكى ئىككى ئۇقۇمغا نىسبەتەن جىنس ئۇقۇم، كېيىنكى ئىككى ئۇقۇم ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ئالدىنقى بىر ئۇقۇمغا نىسبەتەن تۆر ئۇقۇم بولىدۇ ھەمدە بۇ ئىككى تۆر ئۇقۇم زىت مۇناسىۋەتتە بولىدۇ. «كۆپ بولغاندا ئىككى خىل چەت ئەل تىلىنى بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇمنىڭ ھەجمى «ئۈچ خىل چەت ئەل تىلىنىڭ ھېچقايسىسىنى بىلمەيدىغان كىشىلەر» ، «پەقەت بىرلا خىل چەت ئەل تىلىنى بىلىدىغان كىشىلەر» ۋە «پەقەت ئىككى خىل چەت ئەل تىلىنى بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇملار ھەجىملىرىنىڭ بىرىكمىسىگە تەڭ بولغاچقا، ئالدىنقى بىر ئۇقۇم كېيىنكى ئۈچ ئۇقۇمغا نىسبەتەن جىنس ئۇقۇم، كېيىنكى ئۈچ ئۇقۇم ئالدىنقى بىر ئۇقۇمغا نىسبەتەن ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا تۆر ئۇقۇم بولىدۇ ھەمدە بۇ ئۈچ تۆر ئۇقۇم ئىككى ـ ئىككىدىن قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەتتە بولىدۇ. زىت مۇناسىۋەتتە ۋە قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەتتە بولغان ئۇقۇملار ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ماس كەلمەسلىك مۇناسىۋىتىدىكى ئۇقۇملار دېيىلىدۇ.

ئومۇمەن، ئۇقۇم ۋە ئۇقۇملار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى توپلام ۋە توپلام ئەمەللىرى ئارقىلىق ئىپادىلەشكە بولىدۇ. يۇقىرىدىكى مۇھاكىمىلىرىمىزدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، توپلام ئۇقۇمى ماتېماتىكىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بىزنىڭ ئۇقۇملارنىڭ ھەجمىنى توغرا چۈشىنىۋېلىشىمىز، ئۇقۇملار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى بولۇپمۇ ئۇقۇملار ئارىسىدىكى مۇرەككەپ مۇناسىۋەتلەرنى توغرا ئانالىز قىلىپ، ئىگىلەپ ئېلىشىمىزدا زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

(1) «ئومۇمىي لوگىكا» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1996 ـ يىل 8 ـ ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى.

(2) «ئومۇمىي لوگىكا» ، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1993 ـ يىل 11 ـ ئاي خەنزۇچە نەشرى.

(3) م. خەيرۇللايېۋ، م. ھەقبېردىيېۋ: «لوگىكا» ئۆزبېكىستان «ئوقۇتقۇچى» نەشرىياتى، 1984ـ يىل ئۆزبېكچە نەشرى.

(3) ئەنسەردىن مۇسا: «فورمال لوگىكا» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 ـ يىل ـ 2 ـ ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى.

(4) تاۋۋاڭدۇ: «لوگىكا ۋە ماتېماتىكا ئوقۇتۇشى توغرىسىدا» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985ـ يىل 9 ـ ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى.

(5) فاڭ جيالىن: «توپلام نەزەرىيىسى» ، جىلىن خەلق نەشرىياتى، 1982 ـ يىل 4 ـ ئاي خەنزۇچە نەشرى.

(پوچتا نومۇرى: 830011)

تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

ئۇيغۇر تىلىدىكى بولۇشسىزلىق

لىتىپ توختى*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، فۇنكسىيىلىك ۋە ئۇنىۋېرسال گراماتىكىچىلارنىڭ نەزەرىيىلىرى ئاساسىدا ئۇيغۇر تىلىدىكى بولۇشسىزلىقنىڭ ياسىلىشى، ئۇچۇر قىممىتى، ئىنكار دائىرىسى، ئورۇن ئالماشتۇرۇشى، قوش بولۇشسىزلىق ۋەقوللىنىش چەكلىمىسى قاتارلىقلار تەھلىل قىلىنىش ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلىدىكى بولۇشسىزلىققا مۇناسىۋەتلىك ئومۇمىي ۋە خاس قائىدىلەر شەرھلىنىدۇ.

摘要：本文根据功能语法和普遍语法理论，分析维吾尔语否定的构成及其信息价值，否定范围，换位、双否定和分布局限性等并试图说明维吾尔语中与否定有关的普遍规律和特殊规律。

Abstract: This essay manifests universal and Language-specific rules operating in Uyghur Negation in the frame of functional and universal grammar theories, dscussing the formation, information value, scope, transport, double form as well as distributional restrictions of negation in Uyghur.

1. بولۇشسىزلىق ھەققىدە قىسقىچە بايان

ئۇيغۇر تىلىدىكى بولۇشسىز ياكى ئىنكار جۈملىلەر كۈندىلىك تىل پائالىيىتىمىزدە دائىم ئۇچراپ تۇرسىمۇ، لېكىن بىز ھازىرغىچە بۇ ھەقتە مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بارمىدۇق. ئەمەلىيەتتە بولۇشسىزلىق دۇنيادىكى ھەرقانداق بىر تىلدا كەم بولسا بولمايدىغان ئومۇمىي ھادىسە. شۇڭا ئۇ لوگىكىشۇناسلار، پسىخولوگلار ۋە پەيلاسوپلارنىڭ مۇناسىپ تېمىلىرىدا مەخسۇس تەتقىقات نۇقتىسى قىلىنغاندىن باشقا، گرېنبېرگ (J. H. Greenberg، 1963)، كومرى (B. Comrie، 1981) ۋە گىۋون (T. Givon، 1984) قاتارلىق ئۇنىۋېرسال گراماتىكىچىلارنىڭ تىلشۇناسلىق تەتقىقاتىدىكى مۇھىم مەزمۇنلارنىڭ بىرىدۇر. ئۇنىۋېرسال گراماتىكىچىلار ئامېرىكىدىكى نوپۇزلۇق تىلشۇناسلىق ئېقىملىرىنىڭ بىرى. ئۇلارنىڭ تەتقىقات تېمىلىرى دۇنيادىكى تىللارغا ئورتاق بولغان تىل ھادىسىلىرىدىن سۆز تۈركۈمى، سۆز تەرتىپى، كېلىش كاتېگورىيىسى، ئالماش ۋە بىردەكلىك مۇناسىۋەت، تۈس - زامان، بولۇشسىزلىق، ئىسىملارنىڭ

• لىتىپ توختى: مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ كاندىدات تەتقىقاتچىسى، دوكتور.

ئېنىقلىقلىقى، پېئىللارنىڭ لايىق تاللىشى، باغلانما بېقىندا جۈملە، قارا چېكىكلىك ۋە قارا چېكىكسىز تەركىبلەر[①] قاتارلىق بىر قاتار مەسىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەن ئامېرىكىدا مۇشۇ ئېقىمنىڭ نەزەرىيەلىرىنى ئۆگىنىش جەريانىدا ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇناسىپ ھادىسىلەر ئۈستىدە خېلى ئىزدەندىم ۋە ئۇنىۋېرسال گراماتىكا قائىدىلىرىگە سېلىشتۇرۇپ بەزى تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئېرىشتىم. بۇ ماقالىدە، ئۇيغۇر تىلىدىكى بولۇشسىزلىقنى ئۇنىۋېرسال گراماتىكا نەزەرىيىسى نۇقتىسىدىن شەرھلەشكە تىرىشتۇق. بۇنىڭدىكى مەقسەت: بىرىنچىدىن، ئۇيغۇر تىلىدىكى بولۇشسىزلىقنىڭ ئۇنىۋېرسال قائىدىلەرگە قانچىلىك دەرىجىدە باب كېلىدىغانلىقىنى ۋە شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس قائىدىلىرىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى چۈشىنىش؛ ئىككىنچىدىن، ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىغا يېڭى نەزەرىيە ۋە مېتودلارنى تەدبىقلاش.

ئالدىنقى مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن بىز بولۇشسىزلىقنىڭ تەبىرى ۋە ئۇيغۇر تىلىدىكى بولۇشسىزلىق ۋاستىلىرى، بولۇشسىزلىقنىڭ ئۈچۈر قىممىتى، بولۇشسىزلىقنىڭ ئىنكار دائىرىسى، بولۇشسىزلىقنىڭ كونتېكستقا ماسلىشىشى، بولۇشسىزلىق كۆچەيتكۈچىلىرى ۋە قوش بولۇشسىزلىق، بولۇشسىزلىقنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى ۋە بولۇشسىزلىقنىڭ ئىشلىتىلىش نىسبىتىدىكى چەكلىمىلىك دېگەن مەزمۇنلاردا باشقا تىللارغا سېلىشتۇرغان ھالدا تەھلىل يۈرگۈزمەكچىمىز. كېيىنكى مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن ئۇنىۋېرسال گراماتىكىچىلارنىڭ تىلنى پەلسەپە، لوگىكا، پسىخولوگىيە ۋە فىزىئولوگىيە نەزەرىيىلىرى بىلەن گىرەلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلىش مېتودلىرىنى تېگىشلىك ئورۇنلاردا قىسقىچە كۆرسىتىپ ئۆتىمىز. ئەلۋەتتە بۇ ماقالىدە تېما ئۆزگىچىلىكى ۋە ژۇرنالنىڭ بەت چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن ئۇلارنىڭ بەزى مۇناسىۋەتلىك نەزەرىيە ۋە مېتودلىرىنى تىلغا ئېلىش بىلەنلا چەكلىنىمىز.

2. بولۇشسىزلىقنىڭ تەبىرى ۋە ئۇيغۇر تىلىدىكى بولۇشسىزلىق ۋاستىلىرى

تىلدىكى بولۇشسىزلىق لوگىكىدىكى ئىنكار قىلىش بىلەن باغلىنىشلىق، يەنى لوگىكىدىكى ئىنكار قىلىش تىلدا بولۇشسىز جۈملە بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا، بولۇشسىزلىق — ئىنكار قىلىش دېگەنلىكتۇر. لوگىكا بىلەن تىل ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق باغلىنىشنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ياكى ئارىدا كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىغان ئامىل ئەلۋەتتە تەپەككۇردۇر، چۈنكى تىل كىشىلەر تەپەككۇرىنىڭ ماددىي پوستى. لوگىكا بولسا كىشىلەر تەپەككۇرىنىڭ شەكىل قۇرۇلمىسى ۋە ئاساسىي قانۇنىيىتىنىڭ يىغىندىسى ھەم ئۇنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلىم. شۇڭا بەزىدە لوگىكا تەبىرلىرى بىلەن تىلشۇناسلىق تەبىرلىرى بىر بىرىگە ماس كېلىدۇ. مەسىلەن، لوگىكىدىكى «ئۇقۇم» تىلدىكى «سۆز» ياكى «سۆز بىرىكمىسى» گە تەڭ؛ لوگىكىدىكى «ئاددىي ھۆكۈم» تىلدىكى «ئاددىي جۈملە» گە، لوگىكىدىكى «مۇرەككەپ ھۆكۈم» تىلدىكى «مۇرەككەپ جۈملە» گە تەڭ (سۇ تيەنفۇ، 1981). لېكىن لوگىكا، تەپەككۇر ۋە تىل دېگەنلەر ھەرگىز بىر نەرسە ئەمەس، ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئۆزگىچىلىكى بار، بولۇپمۇ لوگىكىدىكى تۇراقلىق فورمۇلىلار تىلدىكى جانلىق ۋە ئۆزگىرىشچانلىقلارنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ كېتەلمەيدۇ. بىز پەقەت زۆرۈر تېپىلغاندىلا بىرىنىڭ ۋاستىسى بىلەن يەنە بىرسىدىكى مەسىلىنى چۈشەندۈرىمىز.

ئۇيغۇر تىلىدىكى بولۇشسىزلىق تەركىبلىرىنى مورفولوگىيىلىك ۋە لېكسىكىلىق دېگەن ئىككى تۈرگە

① بۇ يەردىكى بەزى ئاتالغۇلارنى ئۆزۈم ئىنگلىزچە ۋە خەنزۇچىگە ئاساسەن تەرجىمە قىلىپ ئىشلەتتىم. مەسىلەن، «پېئىللارنىڭ لايىقى» ئىنگلىزچىدا verbal argument، خەنزۇچىدا 动词的论元 دېيىلىدۇ. «باغلانما (بېقىندا) جۈملە» ئىنگلىزچىدا relative clause، خەنزۇچىدا 关系从句 ياكى 连系从句 دېيىلىدۇ. «قارا چېكىكلىك ۋە قارا چېكىكسىز» ئىنگلىزچىدا marked and unmarked، خەنزۇچىدا 有标记和无标记 دېيىلىدۇ. مۇۋاپىق بولسا كەسىپداشلارنىڭ مۇشۇ بويىچە ئۆزلەشتۈرۈشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

ئايرىشقا بولىدۇ.

1) مورفولوگىيىلىك بولۇشسىزلىق تەركىبلىرى:

a. - ما ~ - مە (-مە): بۇ قوشۇمچە پېئىل ئۇزەكلىرىگە قوشۇلۇپ، پېئىلدا ئىپادىلەنگەن ھەرىكەتنىڭ بولۇشسىز ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. قوللىنىلىش دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ. مەسىلەن:

(1) (a) تۇرسۇن مەكتەپكە بارمىدى

(b) ئادەمنىڭ توغرا ئىدىيىسى ئاسماندىن چۈشمەيدۇ.

(c) ئەتە يامغۇر ياغمايدىكەن.

(d) بۇ يەردە تاماكا چېكىشكە بولمايدۇ.

b. سىز: بۇ سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە ئىسىملارغا قوشۇلۇپ بولۇشسىز سۈپەتلەرنى ياسايدۇ (ئۇنىڭ قارشى مەنىلىك جۈپى - لىق ~ لىك - لۇق ~ - لۈك). مەسىلەن:

(2) روھسىز، ماكانسىز، كۆرۈمسىز، قەرەلسىز.

c. بى-: بۇ پارسچىدىن كىرگەن قوشۇمچە بولۇپ، ئىسىملارنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ بولۇشسىز سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

(3) بىكار، بىھېساب، بىتەلەي...

d. نا-: بۇ قوشۇمچىمۇ پارسچىدىن كىرگەن بولۇپ، ئىسىم ۋە سۈپەتلەرنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ بولۇشسىزلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

(4) نامۇۋاپىق، ناماقۇل، نائىنساپ.

2) لېكسىكىلىق بولۇشسىز تەركىبلەر:

a. ئەمەس: بۇ بولۇشسىز ھۆكۈم باغلامچىسى ئەسلىدە باغلامچى پېئىل «ئەر -» ئە -» گە يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن بولۇشسىزلىق قوشۇمچىسى «-مە» نىڭ ۋە ئۇنىڭ كەينىگە سۈپەتداش قوشۇمچىسى «-ر ~ ار ~ ەر» گە بولۇشسىزلىقتا نۆۋەتلىشىپ كېلىدىغان قوشۇمچە «-س» نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان قاتما شەكىلدۇر. ئۇ بولۇشلۇق ھۆكۈم باغلامچىسى «-دۇر ~ - تۇر» غا قارشى ئىشلىتىلىپ تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بولۇشسىز ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

(5) (a) يول يىراق ئەمەس.

(b) تۇرسۇن ئوقۇغۇچى ئەمەس.

(c) ئۇلارنىڭ ئۆيى بۇ يەردە ئەمەس.

(d) ئىشنىڭ يولى ئۇنداق ئەمەس.

تىلىمىزدا بولۇشلۇق ھۆكۈم باغلامچى «-دۇر ~ - تۇر» كۆپ ھاللاردا چۈشۈپ قالىدۇ، لېكىن بولۇشسىز ھۆكۈم باغلامچىسى «ئەمەس» نىڭ چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن ئەمەس.

b. يوق: بۇ مەۋجۇتلۇق سۈپىتى «بار» نىڭ بولۇشسىز جۈپى بولۇپ، ئىسىمدا ئىپادىلەنگەن شەيئىلەرنىڭ مەۋجۇت ئەمەسلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

(6) (a) بۇ يەردە ماگىزىن يوق.

(b) تۇرسۇننىڭ لۇغىتى يوق.

c. ياق: بۇ قارشى تەرەپنىڭ پىكرى ياكى سوئالىغا قوشۇلماسلىق ياكى ئۇنى ئىنكار قىلىشتا قوللىنىلىدىغان بولۇشسىز ئىملىقتۇر. ئۇنىڭ قارشى مەنىلىك بولۇشلۇق جۈپى «ھەئە» دۇر. مەسىلەن:

(7) A: سىز ھازىر قايتامسىز؟

B: ياق.

(8) A: قارائىلار، تۇرسۇن كېلىۋاتىدۇ.

B: ياق، ئۇ تۇرسۇن ئەمەس، ئەركىن.

(d) نۆل: نۆل ساندا يوقلۇقنى بىلدۈرگەچكە، «نۆلگە تەڭ»، «نۆل قوشۇمچە» دېگەندەك شەكىللەر ئارقىلىق بولۇشسىزلىق ئىپادىلىنىدۇ.

(e) قارشى مەنىلىك سۆزلەر «ئاساسەن سۈپەت ۋە پېئىللار» ئۆزئارا ئىنكار قىلىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغاچقا، ئۇلارنى مەنىسىگە قاراپ بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىز دەپ ئايرىشقا بولىدۇ. مەسىلەن:

(9)

بولۇشلۇق	بولۇشسىز	بولۇشلۇق	بولۇشسىز
چوڭ	كىچىك	ئىسسىق	سوغۇق
ئېگىز	پەس	قۇر-	بۇز-
تېز	ئاستا	خۇشال بول-	خاپا بول-
ئۇزۇن	قىسقا	تىرىل-	ئۆل-
ئەر	ئايال	ياق- (چىراق)	ئۆچ-
ياخشى	يامان	ماڭ-	توختا-
باي	نامرات	بارلىققا كەل-	يوقال-①
بار	يوق	...	...

ئۇيغۇر تىلىدا يۇقىرىقىلاردىن باشقا بولۇشسىزلىق تەركىبلىرىمۇ بولۇشى مۇمكىن، بۇ يەردە ئاساسلىقلىرىنىلا كۆرسىتىپ ئۆتتۇق. بۇ تەركىبلەرنى ستىلىستىكا ئېھتىياجىغا قاراپ ئۆزئارا سەپلەپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ. مەسىلەن، «تۇرسۇن بارمىدى» دېگەننى «تۇرسۇن بارغان ئەمەس»، «تۇرسۇن بارمىغان» ياكى «تۇرسۇن بارغىنى يوق» دېيىشكىمۇ بولىدۇ.

3. بولۇشسىزلىقنىڭ ئۈچ‌ۈر قىممىتى

نۇتۇق پائالىيىتى سۆزلىگۈچى بىلەن ئاڭلىغۇچى ئوتتۇرىسىدا مۇئەييەن ئورتاق چۈشەنچىلەر ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. نۇتۇق پائالىيىتىدە سۆزلىگۈچى ھامان ئاڭلىغۇچىغا يېڭى ئۇچۇرلارنى يەتكۈزۈشنى مەقسەت قىلىدۇ. يېڭى ئۇچۇر بايان جۈملىلەردە گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. ئادەتتە بايان جۈملىنىڭ تېمىسى سۆزلىگۈچى بىلەن ئاڭلىغۇچىغا ئايان بولغان كونا ئۇچۇر ھېسابلىنىدۇ، بايان قىسمى بولسا يېڭى ئۇچۇر ئاتا قىلىدۇ. بۇ مەسىلىنى نۇتۇقچىلىق (Pragmatics) تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار تەپسىلىي بايان قىلغان (گىۋون، 1984)، شۇڭا بۇ يەردە كۆپ توختالمايمىز. بۇنى كونكرېت مىسال بىلەن چۈشەندۈرسەك، (2) (a) جۈملىنىڭ بولۇشلۇق شەكلى «تۇرسۇن مەكتەپكە باردى» دېگەن جۈملىدە تېما «تۇرسۇن» سۆزلىگۈچى بىلەن ئاڭلىغۇچىغا تونۇشلۇق بولۇشى كېرەك؛ ئۇنىڭ «مەكتەپكە باردى» دېگەن بايان قىسمى سۆزلىگۈچىگە ئايان لېكىن ئاڭلىغۇچىغا ئايان ئەمەس بولۇشى كېرەك. مۇشۇنداق بولغاندىلا، سۆزلىگۈچى بىلەن ئاڭلىغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى نۇتۇق پائالىيىتى ئۈنۈملۈك بولغان بولىدۇ، يەنى ئاڭلىغۇچى يېڭى ئۇچۇرغا ئىگە بولغان بولىدۇ. بىز بۇنى نورمال نۇتۇق پائالىيىتى دەپ ھېسابلايمىز. ئەلۋەتتە، بەزىدە سۆزلىگۈچى ئاڭلىغۇچىغا تېمىسىمۇ ۋە بايان قىسمىمۇ يېپ - يېڭى ئۇچۇرلار بىلەن تولغان جۈملىلەرنى بايان قىلىپ، ئۇنى گاڭگىرىتىپ قويۇشى مۇمكىن يا بولمىسا ئاڭلىغۇچى ئاللىقاچان خەۋەردار بولغان

① روشەنكى، بۇ يەردىكى قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىز دەپ ئايرىلىشى پەقەتلا سېمانتىكىنى ئاساس قىلغان. بەلكىم مۇسبى ۋە مەنپىي دەپ ئايرىش تېخىمۇ مۇۋاپىق بولۇشى مۇمكىن. بىز 7 - بۆلەكتە بۇنداق ئايرىشنىڭ تىل ئاساسىنى تەھلىل قىلىمىز.

كونا ئۇچۇر بىلەن زېرىكتۈرۈپ قويۇشى مۇمكىن. بۇنداق ئەھۋالدا نۇتۇق پائالىيىتى ئۈنۈمسىز بولىدۇ. شۇڭا ئۇ غەيرىي نورمال نۇتۇق پائالىيىتى ھېسابلىنىدۇ.

دېمەك، نورمال بولۇشلۇق جۈملە (SP) يېڭى ئۇچۇر ئاڭلىتىدۇ. ئۇنداق بولسا بولۇشسىز جۈملە (SP̄) دە يېڭى ئۇچۇر بولامدۇ؟ ئۇنىڭدىمۇ ئۇچۇر بولىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئۇچۇر قىممىتى مۇناسىپ بولۇشلۇق جۈملىدىكى ئۇچۇرنى ئىنكار قىلىش ياكى ئۇنىڭغا زىت پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ، يەنى «تۇرسۇن مەكتەپكە بارمىدى» دېگەن بولۇشسىز جۈملە «تۇرسۇن مەكتەپكە باردى» دېگەن جۈملىدىكى ئۇچۇرنى ئىنكار قىلىدۇ. شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، سۆزلىگۈچى بىرلا ۋاقىتتا ھەم بولۇشلۇق باياننى ھەم بولۇشسىز باياننى تەڭلا كۆڭلىگە پۈكۈپ قويۇپ زۆرۈر تېپىلغاندا ئۇلارنىڭ بىرىنى تاللاپ ئىشلەتكەن بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭ بولۇشسىز بايانى ئاڭلىغۇچىدىكى مۇناسىپ بولۇشلۇق ئۇچۇرنى رەت قىلىش زۆرۈر تېپىلغاندىلا ئاندىن شەكىللىنىدۇ. شۇڭا بەزىدە مۇناسىپ بولۇشلۇق جۈملىدىكى ئۇچۇر شەكىللەنمىگەن ئەھۋالدا، بولۇشسىز جۈملىنىڭ مەيدانغا چىقىشى ناھايىتى غەلىتە تۇيۇلىدۇ. مەسىلەن:

(10) سوئال: - يۇرتىڭلاردا نېمە يېڭىلىقلار بار ئىكەن؟

جاۋاب A —: يۇرتىمىزدا يېڭىدىن زاۋۇت قۇرۇلۇپتۇ.

جاۋاب B —: - يۇرتىمىزدا يېڭىدىن زاۋۇت قۇرۇلماپتۇ.

يۇقىرىدىكى سوئال (10) نىڭ دائىرىسى كەڭ، قاراتمىلىقى يوق، شۇڭا ئۇنىڭغا بولۇشلۇق جاۋاب A مۇۋاپىق كېلىدۇ. لېكىن سوئال سورىغۇچىنىڭ زاۋۇتنىڭ قۇرۇلۇش - قۇرۇلماسلىقى توغرىلىق قىلچە خەۋىرى بولمىغان ئەھۋالدا بولۇشسىز جاۋاب B نامۇۋاپىق، شۇڭا گىۋون (1984:324) بولۇشلۇق جۈملە بىلەن بولۇشسىز جۈملىنىڭ قوللىنىلىش پەيتىنى مۇنداق چۈشەندۈرىدۇ:

«بولۇشلۇق بايان پائالىيىتى ئاڭلىغۇچىنىڭ P دىن خەۋەرسىز ئىكەنلىكىگە ئاساس تېپىلغاندا، ئۇنىڭغا P نى خەۋەرلەندۈرۈش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلىدۇ. بولۇشسىز بايان پائالىيىتى بولسا ئاڭلىغۇچىنىڭ P غا ئىشەنگەن ياكى ئىشىنىپ قېلىش ئېھتىماللىقىغا ئاساس تېپىلغاندا P نى ئىنكار قىلىش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلىدۇ.» دېمەك، سۆزلىگۈچى بولۇشلۇق بايان ئىشلەتكەندە «ئاڭلىغۇچى بىلمەيدۇ، بىراق مەن بىلىمەن» دېگەن پەرەز تۈرتكىلىك رول ئوينايدۇ. بولۇشسىز بايان ئىشلەتكەندە بولسا «ئاڭلىغۇچىنىڭ بىلگىنى توغرا ئەمەس، بىراق مېنىڭ بىلگىنىم توغرا» دېگەن پەرەز ئاساسىي بولىدۇ.

يىغىپ ئېيتقاندا، بولۇشسىز بايان بولۇشلۇق بايان ئاساسىدا شەكىللىنىدۇ، شۇڭا ئۇ ئاڭلىغۇچىنىڭ ئۇچۇر جۇغلانمىسىغا يېڭى ئۇچۇر قوشماستىن، بەلكى ئاڭلىغۇچىنىڭ كونا ئۇچۇرنى ياكى شەكىللىنىش ئېھتىمالى بولغان يېڭى ئۇچۇرنى ئىنكار قىلىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسى چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ. بىز بۇ مەسىلە ئۈستىدە تۆۋەندە يەنە توختىلىمىز.

4. بولۇشسىزلىقنىڭ ئىنكار دائىرىسى

ئومۇمەن ئېيتقاندا، جۈملىنىڭ ئىگىسى ياكى تېمىسى بولۇشسىزلىقنىڭ ئىنكار دائىرىسىگە كىرمەيدۇ، چۈنكى بولۇشسىزلىق بايان قىسمىدىكى ھۆكۈمدە كۆرۈلىدۇ. ئەمدى ئىنگلىز تىلىغا ئوخشاش ھىندى-ياۋروپا تىللىرىدا جۈملىدە ئىگە بولۇپ كەلگەن ئىسىملارنى ئىنكار قىلىدىغان قوشۇمچىلار بار. مەسىلەن ئىنگلىز تىلىدىكى noone, nobody: no- «ھېچكىم، ھېچقايسىسى» (خەتمۇ - خەت تەرجىمىسى: «يوق بىرسى، نۆل بىرسى») دېگەندەك. جۈملىدە بۇنداق سۆزلەر ئىشلىتىلگەندە خەۋەر بولۇپ كەلگەن پېئىل بولۇشلۇق شەكىلدە كېلىدۇ. ئىنگلىزچىدىكى no- مۇشۇنداق ئەھۋالدا ئىگىنى ئىنكار قىلالايدۇ:

(11) Nobody came. «ھېچكىم كەلمىدى.»

(خەتمۇ - خەت تەرجىمىسى: «نۆل بىرسى كەلدى.»)

ئۇيغۇر تىلىدا جۈملىدە ئىگە ياكى تىما بولۇپ كەلگەن ئىسىملار مەيلى خاس ياكى ئومۇمىي بولسۇن، مەيلى ئېنىق ياكى ئېنىقسىز بولسۇن، ھەممىسى ئىنكار دائىرىسىگە كىرمەيدۇ. گەرچە ئۇيغۇرچىدىمۇ ئىنگلىزچىدىكى no- غا تەڭ كېلىدىغان «ھېچ-» دېگەن ئالدى قوشۇلغۇچى بولسىمۇ، ئۇ قاتناشقان جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى يەنىلا بولۇشسىز شەكىلدە كۆرۈلىدۇ. شۇڭا ئۇ پەقەت كۈچەيتكۈچى رولىنىلا ئوينايدۇ. بىز بۇ ھەقتە 5 - بۆلەكتە توختىلىمىز.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىگە بولۇپ كەلگەن ئىسىملار ئىنكار دائىرىسىگە كىرمىگەن ئىكەن، ئۇلارنى ئىنكار قىلىش ئۈچۈن باشقا ۋاستىلەرنى قوللىنىش كېرەك ياكى جۈملە قۇرۇلمىسىنى ئۆزگەرتىپ خەۋەر قىسمىدا بايان قىلىش كېرەك. مەسىلەن:

(12) مەكتەپكە بارغان تۇرسۇن ئەمەس.

لېكىن بۇ جۈملە روشەنكى، «تۇرسۇن مەكتەپكە باردى» دېگەننىڭ بولۇشسىز جۈپى ئەمەس، بەلكى «مەكتەپكە بارغان تۇرسۇن (دۇر)» دېگەننىڭ بولۇشسىز جۈپىدۇر. تىلدىكى بۇ خىل تەڭپۇڭسىزلىق ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇر تىلىدىن باشقا تىللاردىمۇ كۆرۈلىدىغان ئومۇمىي ئەھۋالدۇر.

1) بولۇشسىزلىق دائىرىسىنىڭ تارىيىشى

بىز ئالدىنقى بۆلەكلەردە ئەڭ نورمال ۋە ئەگەشمە بۆلەكلىرى بولمىغان بىر تەرەپ بولۇشسىز جۈملىلەرنى تەھلىل قىلىپ ئۆتتۇق. بىراق ھەرقايسى تىللاردا كۆپ ئۇچرايدىغان يەنە بىر خىل ئەھۋال شۇكى، جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كەلگەن پېئىل بولۇشسىز شەكىلدە كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئىنكار نۇقتىسى پېئىلنىڭ ئۆزىدىكى ئۈچۈرغا قارىتىلماستىن، بەلكى پېئىلنىڭ ئەگەشمە بۆلىكىدىكى ئۈچۈرغا قارىتىلغان بولىدۇ. مەسىلەن:

(13) (a) تۇرسۇن مەكتەپكە يالغۇز بارمىدى. (=باشقىلار بىلەن بىرگە باردى)

(b) تۇرسۇن مەكتەپكە ۋاقتىدا بارمىدى. (=كېچىكىپ باردى)

(c) تۇرسۇن مەكتەپكە پىيادە بارمىدى. (= مەلۇم قاتناش قورالى بىلەن باردى)

بۇ جۈملىلەرنىڭ ئاڭلاتقان مەنىسىگە قارىغاندا، پېئىللارنى بولۇشسىز ئالغاندىن كۆرە، ئىنكار قىلىنىغان قىسمىنىلا بولۇشسىز ئالغان تۈزۈك ئىدى، يەنى «يالغۇز ئەمەس باردى»، «ۋاقتىدا ئەمەس باردى»، «پىيادە ئەمەس باردى» دېگەنلەردەك. بىراق بۇنداق ئېيتىش ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئادىتىگە ئۇيغۇن ئەمەس.

يۇقىرىقى جۈملىلەردە ئىنكار قىلىنغان قىسىملارنىڭ بولۇشلۇق شەكلى ئايرىم - ئايرىم ھالدا «يالغۇز باردى»، «ۋاقتىدا باردى» ۋە «پىيادە باردى» دېگەنلەردىن ئىبارەت. ئەمدى بىز بۇنداق قۇرۇلمىلارنىڭ بولۇشسىز شەكلىدىكى مورفېمىلارنىڭ سىنتاكسىسلىق قاتلام مۇناسىۋىتىنى تەھلىل قىلساق شۇ نەرسە ئايدىڭلىشىدۇكى، ئەسلىدە پېئىل بىرىكمىسىدىكى ئەگەشمە بۆلەك «يالغۇز»، «ۋاقتىدا»، «پىيادە» دېگەنلەر «بارمىدى» دېگەن بولۇشسىز پېئىلنى ئېنىقلاپ كەلگەن بولماستىن، بەلكى بولۇشسىز قوشۇمچىسى -ما - مە (--مد) «يالغۇز بار-»، «ۋاقتىدا بار-»، «پىيادە بار-» دېگەن بولۇشلۇق پېئىل بىرىكمىلىرى شەكىللىنىپ بولغاندىن كېيىن ئاندىن قوشۇلغان. شۇڭا ئۇنىڭ ئىنكار قىلىش دائىرىسى ئەگەشمە بۆلەكتىكى ئۈچۈرغا يۆتكەلگەن. مۇشۇ تىپتىكى بولۇشسىز جۈملىلەر خېلى بار. مەسىلەن، «يولداشلار، بىز بۇ يەرگە ئوينىغىلى كەلمىدۇق، (ئىشلىگىلى كەلدۇق.)» دېگەندەك. بۇنىڭ ئەكسىچە، ئەگەر ئەگەشمە بۆلەك بولۇشسىز پېئىللار شەكىللىنىپ بولغاندىن كېيىن قوشۇلسا، ئىنكار دائىرىسى پېئىلنىڭ ئۆزى بىلەنلا چەكلىنىدۇ ۋە ئۇنى بولۇشلۇق قىلىپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن بولمايدۇ. مەسىلەن تۆۋەندىكى جۈملىلەردىكى «قەستەن»، «ئاغرىق سەۋەبىدىن»، «بىر قېتىممۇ» دېگەنلەرنى كۆرۈپ باقايلى:

(14) (a) تۇرسۇن مەكتەپكە قەستەن بارمىدى.

(b) تۇرسۇن مەكتەپكە ئاغرىق سەۋەبىدىن بارمىدى.

(c) تۇرسۇن مەكتەپكە بىر قېتىممۇ بارمىدى.

(13) ۋە (14) مىساللارنىڭ قۇرۇلمىسىدىكى سېمانتىكا پەرقى شۇكى، (13) (a) جۈملىدىكى «تۇرسۇن مەكتەپكە يالغۇز بارمىدى» دېگەننى «تۇرسۇن مەكتەپكە باردى، لېكىن يالغۇز ئەمەس» دېيىشكە بولىدۇ. لېكىن (14) (a) جۈملىدىكى «تۇرسۇن مەكتەپكە قەستەن بارمىدى» دېگەننى «تۇرسۇن مەكتەپكە باردى، لېكىن قەستەن ئەمەس» دېگىلى بولمايدۇ. قالغان جۈملىلەرنىڭ سېلىشتۇرمىسىمۇ شۇنداق، شۇڭا ئالدىنقى قۇرۇلمىنىڭ ئىنكار دائىرىسى تار، ئۆز دائىرىسىدىن ھالقىغان مۇناسىپ مۇمكىنچىلىككە يول قويغان بولىدۇ. كېيىنكى قۇرۇلمىدا بولسا بۇنداق مۇمكىنچىلىك بولمايدۇ.

يۇقىرىدا بولۇشسىز پېئىللارنىڭ ئىنكار دائىرىسىنىڭ ئۆزىدىن باشقا تەركىبلەرگە كۆچكەنلىكى توغرىسىدا توختالدۇق. بىز بۇنى نورمال ئەھۋالدىكى ياكى قارا چېكىكسىز قۇرۇلمىدىكى تارىيىش ھادىسىسى دەپ تورايلى. ئەندى قارا چېكىكلىك قۇرۇلمىدىكى ئىنكار دائىرىسىنىڭ تارىيىشى بولسا تىللارنىڭ ئىنتوناتسىيە، ئۇرغۇ ياكى سۆز تەرتىپى قاتارلىقلارنى ئۆزگەرتىشنى ۋاستە قىلغان ئەھۋالدا كۆرۈلىدۇ. ئۇرغۇلۇق ئىنتوناتسىيە ۋاستىسى ئارقىلىق ئىنكار دائىرىسىنىڭ تارىيىشىغا ئىنگلىز تىلىدىكى مۇنۇ جۈملىنى ئالايلى:

(15) John didn't kickthe ball «جون توپنى تەپمىدى.»

بۇ جۈملە نورمال ئىنتوناتسىيىدە ئېيتىلسا، ئومۇمىي ئىنكارنى بىلدۈرىدۇ ۋە باشقا مۇمكىنچىلىكتىن بىشارەت بەرمەيدۇ. ئەگەر بۇ جۈملىنىڭ نورمال ئىنتوناتسىيىسىنى بۇزۇپ مەلۇم تەركىبنى ئالاھىدە ئۇرغۇ بىلەن ئېيتسا، ئۇ تەركىب ئىنكار مەركىزى بولىدۇ - دە، باشقا مۇمكىنچىلىكتىن دېرەك بېرىدۇ. ئۇرغۇلۇق ئېيتىلغان تەركىبلەرنى ئاستىغا سىزىق قويۇپ ئىپادىلەپ تورايلى (گېۋون، 1984):

(16) (a) John didn't kick the ball (—it was Bill)

«جون توپنى تەپمىدى (- بىيل تەپتى).»

«جون توپنى تەپمىدى (- ئاتتى).»

(b) John didn't kick the ball(—he threw it).

«جون توپنى تەپمىدى (ئىتنى تەپتى).»

(c) John didn't kick the ball(—he kicked the dog).

مۇئەييەن شارائىتتا ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق ئىنكار دائىرىسىنى تارايتقىلى بولىدۇ. لېكىن ئۇيغۇر تىلىدا ھەم سۆز تەرتىپى ھەم ئۇرغۇنى ۋاستە قىلىش تېخىمۇ ئۈنۈملۈك. مەسىلەن يۇقىرىقى مىسالنىڭ ئۆزىنىلا ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇپ كۆرەيلى:

(17) (a) توپنى جون تەپمىدى (بىيل تەپتى). (سۆز تەرتىپى)

(b) جون توپنى تەپمىدى (ئاتتى). (ئۇرغۇ)

(c) جون توپنى تەپمىدى (ئىتنى تەپتى)، (ئۇرغۇ)

يۇقىرىقى مىساللاردىن شۇنى كۆرۈۋىمىزكى، ئىنكار دائىرىسىنىڭ تارىيىشى ئاساسەن ئومۇمىي ئىنكارنىڭ خاس ئىنكارغا ئايلىنىشى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

2) جۈملىنىڭ ئىنكار قىلىنىشى

جۈملىنىڭ ئىنكار قىلىنىشى بولۇشلۇق جۈملىنىڭ بىر پۈتۈن ئىنكار قىلىنىشىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ئەلۋەتتە بولۇشسىز جۈملىدىن پەرقلىنىدۇ. تۆۋەندە بىز خەنزۇچە ۋە ئىنگلىزچىدىن بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىز بىر جۈپ جۈملىنى كۆرۈپ باقايلى:

(18) (a) 他们都是学生 «ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئوقۇغۇچى».

All of them are stdents

(b)他们都不是学生 «ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئوقۇغۇچى ئەمەس».

All of them are not students

يۇقىرىقى بولۇشسىز جۈملە (18) (b) دە ئىنكار قىلىنغىنى پەقەت خەۋەر قىسمىدىكى باغلامچى پېئىل 是 ۋە are بىلەن باغلانغان كەسمە تەركىب «ئوقۇغۇچى» دىن ئىبارەت. ئەندى بىز تۆۋەندە بولۇشلۇق جۈملە (18) (a) نىڭ بىر پۈتۈن ئىنكار قىلىنىشىنى كۆرۈپ باقايلى:

(c)他们不都是学生。(＝不是他们都是学生。)

Not all of them are stdents.

ئەسلىدە بۇ جۈملىنى ئۇيغۇرچىدا «ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئوقۇغۇچىدۇر ئەمەس (تۇر)» دەپ تەرجىمە قىلساق توغرا بولاتتى. لېكىن بۇنداق ئىپادىلەش ئۇيغۇرچىدا كۆرۈلمەيدۇ. بولۇپمۇ بولۇشلۇق ھۆكۈم باغلامچىسى «- دۇر ~ - تۇر» نىڭ بارا - بارا ئىستېمالدىن چۈشۈپ قېلىشى ئارقىسىدا مۇشۇنداق ئىنكار قىلىنغان جۈملىلەر بىلەن بولۇشسىز جۈملىلەرنى پەرقلەندۈرۈشكە ئامالسىز قېلىۋاتىمىز. نەتىجىدە بۇ جۈملىنى ئۇيغۇرچىدا «ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئوقۇغۇچى ئەمەس» دېسەكمۇ ياكى «ئۇلارنىڭ ھەممىسىلا ئوقۇغۇچى ئەمەس» دېسەكمۇ (18) (b) نىڭ مەنىسىدىن جەتنەپ كېتەلمەيمىز. توغرا، نەزەرىيە جەھەتتىن خۇددى يۇقىرىدىكى (13) ۋە (14) جۈملىلەردىكى بولۇشسىز قوشۇمچىسى «-ما ~ - مە (~ - مى)» نىڭ قاتلام مۇناسىۋىتىنى ئىككى خىل چۈشەندۈرگەندەك «ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئوقۇغۇچى ئەمەس» دېگەندىكى بولۇشسىز ھۆكۈم باغلامچىسى «ئەمەس» نىڭ قاتلام مۇناسىۋىتىنىمۇ ئىككى خىل چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ:

(19) (α) ئۇلارنىڭ ھەممىسى (تېما) ئوقۇغۇچى ئەمەس (بايان) (بولۇشسىز جۈملە)

(b) ئۇلارنىڭ ھەممىسى (تېما) / ئوقۇغۇچى (بايان) (تېما) // ئەمەس (بايان) . (جۈملىنىڭ ئىنكار قىلىنىشى)

(19) (b) دىكى تەھلىل نەزەرىيىگە ئۇيغۇن، ھەتتا جانلىق تىلدا بەزىدە «ئوقۇغۇچى» دېگەن سۆزنى سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىپ ئوخشاش ئۇنۇمگە ئېرىشكىلى بولىدۇ. لېكىن يازما نۇتۇقتا ئىككى بىسلىق مەنىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن بۇنداق جۈملىلەردە كەلگەن «ئەمەس» نىڭ ئىنكار دائىرىسىنى بولۇشسىز جۈملە (16) (a) بىلەنلا چەكلەپ، (16) (b) دىكى ئىنكار جۈملە ئۈچۈن باشقا ۋاسىتىلەرنى قوللىنىۋاتىمىز. بۇنىڭ بىلەن، بولۇپمۇ تەرجىمىدە ئاشۇنداق جۈملىلەر كەلگەندە ئەسلى تېكىستتىن چەتنەپ كەتكەنلىكىمىزنى ھېس قىلىمىز. بۇنى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىپادىلەش ئىقتىدارىدىكى بىر خىل چەكلىملىك دېيىشكە بولىدۇ.

4 . بولۇشسىزلىقنىڭ كونتېكستقا ماسلىشىشى

نۇتۇق پائالىيىتىدە، سۆزلىگۈچى بىلەن ئاڭلىغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى شەكىللىنىپ بولغان كونا ئۇچۇر ۋە شەكىللىنىۋاتقان ياكى شەكىللىنىش ئالدىدا تۇرغان يېڭى ئۇچۇرلارنىڭ يىغىندىسى سۆز بولۇۋاتقان شارائىت بىلەن قوشۇلۇپ كونتېكستنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ ئەھۋال يازما نۇتۇق ئۈچۈنمۇ ئوخشاش. بولۇشسىزلىقنىڭ كونتېكستقا مۇۋاپىق ئىشلىتىلىشى ئالاقىدىكى ئەقەللىي ئۆلچەمدۇر. ئاددىي مىسالنى ئالساق، ئوقۇتقۇچى سىنىپتا ئوقۇغۇچىلارغا تاپشۇرۇق بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئىشلەپ بولۇشىنى كۈتۈپ تۇرغان بىر كونتېكستتا، ئوقۇتقۇچى ئوقۇغۇچىلاردىن بىرىنىڭ قول كۆتۈرۈپ «مۇئەللىم، مەن تاپشۇرۇقنى

ئىشلەپ بولمىدىم» دېگەن بولۇشسىز باياننى ئاڭلىسا، ئۇنى نامۇۋاپىق دەپ قارايدۇ. چۈنكى ئوقۇتقۇچى تاپشۇرۇقنى ئىشلەشكە مەلۇم ۋاقىت كېتىدىغانلىقىنى بىلىدۇ. بېرىلگەن ۋاقىت توشۇشتىن بۇرۇن «مۇئەللىم، مەن تاپشۇرۇقنى ئىشلەپ بولدىم» دېگەن بولۇشلۇق بايانلا كونتېكستتا ماسلىشالايدۇ. بۇنداق مىساللار كۈندىلىك تۇرمۇشىمىزدا ئاندا - ساندا ئۇچراپ تۇرىدۇ. تۆۋەندە بىز كونتېكست بىلەن مۇناسىۋەتلىك تېخىمۇ ئىنچىكە مەسىلىلەر ئۈستىدە تەھلىل يۈرگۈزىمىز.

1) ئىنكار نۇقتىسىنىڭ دەل بولۇشى

نۇتۇقتا مەيلى بولۇشلۇق بايان بولسۇن، مەيلى بولۇشسىز بايان بولسۇن، كونتېكستقا ماسلاشقان، توغرا ۋە دەل بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. بولۇپمۇ بولۇشسىز بايان بولۇشلۇق بايان ئاساسىدا شەكىللەنگەچكە، ئۇنىڭ كونتېكستتا بېقىنىشچانلىقى كۈچلۈك، قاراتما نۇقتىسى ئۆزگىرىشچان بولىدۇ. ئۇنى قوللىنىشتا لوگىكا ئەمەس، بەلكى كونتېكست ئۆلچەم قىلىنىدۇ. شۇڭا بەزىدە لوگىكىدا توغرا دەپ قارالغان نەرسىلەر نۇتۇقتا ئىنكار قىلىنىشى مۇمكىن. تۆۋەندىكى لوگىكىلىق فورمۇلاغا قاراپ باقايلى:

(20) تۇرسۇننىڭ ئۈچ ئاكىسى بار ⊂ تۇرسۇننىڭ ئىككى ئاكىسى بار. بۇ فورمۇلادىكى «⊂» بەلگىسى «تۇرسۇننىڭ ئىككى ئاكىسى بار» دېگەن مەزمۇن «تۇرسۇننىڭ ئۈچ ئاكىسى بار» دېگەن مەزمۇننىڭ ئىچىگە ئېلىنغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنداق ئىپادىلەش فورمال لوگىكىغا تامامەن مۇۋاپىق، چۈنكى تۇرسۇننىڭ ئۈچ ئاكىسى بار = تۇرسۇننىڭ ئىككى ئاكىسى بار+تۇرسۇننىڭ بىر ئاكىسى بار. ئەمدى تۆۋەندىكى نۇتۇق پائالىيىتىگە قاراپ باقايلى:

(21) سۆزلىگۈچى A: — تۇرسۇننىڭ ئىككى ئاكىسى بارمۇ؟

سۆزلىگۈچى B: — ياق، تۇرسۇننىڭ ئۈچ ئاكىسى بار.

ئەگەر نۇقۇل لوگىكا نۇقتىسىدىن قارىساق، سۆزلىگۈچى B نىڭ جاۋابىدىكى ئىنكار «ياق» قا خاتا ياكى يالغان، دەپ باھا بېرىشىمىز مۇمكىن. لېكىن كونتېكست ئۆلچىمىدىن قارىساق، بۇ يەردە سۆزلىگۈچى B سۆزلىگۈچى A نىڭ سوئالىنى تۆۋەندىكىچە چۈشەنگەن:

(22) تۇرسۇننىڭ دەلمۇ - دەل ياكى توپ - توغرا ئۈچ ئاكىسى بارمۇ؟ دېمەك، مۇشۇ نۇقتىدىن سۆزلىگۈچى B نىڭ ئىنكارى كونتېكستتا مۇۋاپىق كېلىۋېرىدۇ. ئەگەر بىز سۆزلىگۈچى A نىڭ سوئالىنى يۇقىرىقىدەك چۈشەنگەن چېغىمىزدا تۆۋەندىكى لوگىكىغا ئۇيغۇن جاۋابنى ئاڭلىساق نامۇۋاپىق تۇيۇلىدۇ:

(23) ھەئە، تۇرسۇننىڭ ئىككى ئاكىسى بار [ئەمەلىيەتتە ئۈچ ئاكىسى تۇرغان يەردە]. ئەلۋەتتە بۇ جاۋابنىڭ كونتېكستتا مۇۋاپىق بولۇش - بولماسلىقى يۇقىرىقى سوئالنى چۈشىنىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك. مەسىلەن، كونتېكستتىن بىرەر ئىشنى بىجىرىش ئۈچۈن كەم دېگەندە تۇرسۇننىڭ ئىككى ئاكىسى بولۇشى كېرەكلىكى ئايدىڭلاشقاندا (21) جۈملىدىكى سۆزلىگۈچى A نىڭ سوئالىنى «تۇرسۇننىڭ كەم دېگەندە ئىككى ئاكىسى بارمۇ؟» دېگەن مەنىدە چۈشەنسەك، (20) جۈملىدىكى جاۋابمۇ مۇۋاپىق بولۇپ چىقىدۇ. بۇ يەردىكى ھەر ئىككى ئەھۋال كونتېكستنى چۈشىنىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

2) يوشۇرۇن ئىنكار ۋە ئىككىلىنىش

نۇتۇق پائالىيىتىدە شۇنداق ئەھۋالمۇ كۆرۈلىدۇكى، سۆزلىگۈچى كونتېكستنى تولۇق چۈشىنىپ تۇرسىمۇ، لېكىن سوئال سورىغۇچىنىڭ رايىغا بېقىپ ياكى ئۆزى تۇرۇۋاتقان شارائىتنىڭ چەكلىمىسى بىلەن تېگىشلىك بولۇشسىز باياندىن ۋاز كېچىدۇ-دە قارشى تەرەپنىڭ پىكرىنى بولۇشلۇق بايان بىلەن ئىنكار قىلىدۇ. بىز بۇنى يوشۇرۇن ئىنكار دەپ قارايمىز. مەسىلەن گالاگېر خانىم بىر ئىرلاندىيە شائىرىنىڭ سۆزىدىن نەقىل ئېلىپ، بەزىلەرنىڭ ئىرلاند ئەدەبىياتى باشقا مەدەنىيەتلەرنىڭ تەسىرى ئاستىدا تېز ئارىدا يەر شارىدىن يوقىلىدۇ، دېگەن قارىشىنى مۇنداق رەت قىلىدۇ: «بەزىلەر ئىرلاند ئەدەبىياتىنى تېز ئارىدا يوقىلىدۇ، دەپ قارايدۇ، مېنىڭچە ئىرلاند مەدەنىيىتى قۇياش نۇرى ئۆچكەن كۈنى ئاندىن يوقىلىدۇ.» (Tess Gallagher، 1994) بۇ يەردە ئىرلاندىيە شائىرى گەرچە «يوقالمايدۇ» دېگەن سۆزنى

ئىشلەتمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ پۈتۈن باياندا يەنىلا ئىرلاند ئەدەبىياتىنىڭ يوقالمايدىغانلىقى قەتئىي تۈس بىلەن ھۆكۈم قىلىنغان. چۈنكى ئىرلاند ئەدەبىياتىنىڭ يوقىلىش ۋاقتى قىزياش نۇرىنىڭ ئۆچۈش ۋاقتى بىلەن باغلانغان. ھالبۇكى، قۇياش نۇرىنىڭ ئۆچۈش ۋاقتى ھازىرقى ئىنسانلارنىڭ بىلىش چېكىدىن ھالقىغان نامەلۇم بىر ۋاقىتتۇر. ھەرقانداق شەيئى مۇئەييەن زامان ۋە ماكاندىن ئايرىلىپ مەۋجۇت بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا بۇ بىر خىل يوشۇرۇن ئىنكاردۇر. مۇشۇنداق يوشۇرۇن ئىنكار ئۇيغۇر تىلىدىمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

(24) چاقچاقچى بالا: — قاچان توي قىلىسىز؟

ئۇياتچان قىز: — قۇم چېچەكلىگەندە، تۆگە تام بېشىدا ماڭغاندا. بۇ دىئالوگدىمۇ توي ۋاقتىنىڭ ئەمەلىيەتتە مۇمكىن ئەمەس بىر ۋەقەلىككە باغلىنىشى بىلەن جاۋاب «توي قىلمايمەن» دېگەن بىلەن باراۋەر بولۇپ چىققان.

يۇقىرىقى ئىككى مىسالدا كېيىن بولىدىغان بىر ئىش ئۇچۇن شەرت قىلىنغان ۋەقەلىكنىڭ بولۇشى ئېھتىمالدىن يىراق بولغاچقا، بولۇشلۇق باياندىن ئىنكار نەتىجىسى كېلىپ چىققان.

نۇتۇق پائالىيىتىدە يەنە شۇنداق كونتېكىستىمۇ ئۇچرايدۇكى، ئۇنىڭدا سۆزلىگۈچى بولۇشلۇق ھۆكۈم قىلىسىمۇ، بولۇشسىز ھۆكۈم قىلىسىمۇ، ھەر ئىككىسى نامۇۋاپىق بولۇپ چىقىدۇ. نەتىجىدە سۆزلىگۈچىدە ئىككىلىنىش ۋە ئارسالدى بولۇش پەيدا بولىدۇ. بۇنداق ئەھۋالنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى سەۋەبلەر ناھايىتى كۆپ. لۇشۈن ئەپەندى «مۇھاكىمە» ناملىق ھېكايىسىدە ئوقۇتقۇچىسىنى ۋاستە قىلىپ مۇنداق بىر ئىشنى بايان قىلىدۇ: بىر ئائىلىدە بىر ئوغۇل تۇغۇلۇپتۇ. بوۋاق بىر ئايلىق بولغاندا ئاتا - ئانىسى ئۇنى مېھمانلار ئالدىغا ئەپچىقىپ، ئۇلاردىن بىر ياخشى بىشارەت ئاڭلاشنى ئارزۇ قىپتۇ. مېھمانلاردىن بىرى «بۇ بالا چوڭ بولغاندا باي بولىدۇ» دەپتۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ھەشقاللا ئاپتۇ. يەنە بىرى «بۇ بالا چوڭ بولغاندا چوڭ ئەمەلدار بولىدۇ» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ بارىكاللا ئاپتۇ. يەنە بىرى «بۇ بالا چوڭ بولغاندا ئۆلۈپ كېتىدۇ» دەپتىكەن، ئۇ دۇمبالىنىپتۇ. لۇشۈن بۇنىڭغا تەھلىل يۈرگۈزۈپ، «ئۆلىدۇ» دېگەن كىشى ھەق گەپ قىلغان، باي - ئەزىز بولىدۇ دېگەن كىشى يالغان ئېيتقان. مەن يالغان ئېيتىپ بارىكاللا ئېلىشنىمۇ، راست گەپ قىلىپ دۇمبالىنىشنىمۇ خالىمايمەن. شۇڭا قانداق قىلىش كېرەك؟ ئوقۇتقۇچى مۇنداق دەپ ئۆگىتىدۇ: «ئۇنداقتا سەن: پاھ! بۇ بوۋاقنى قاراڭ! بۇنىڭغا قاريڭا! پاھ، نېمە دېگەن... «ۋاي ئاللا، ھاھا! !He, he he he he! He he دېسەڭلا بولىدۇ» (لۇشۈن، «ياۋا گىيا»، 1975)

لوگىكىلىق قانۇنىيەتلەر بويىچە ئېيتقاندا، بىر نەرسە ئۈستىدە ھۆكۈم چىقارغاندا، ئۇنى يا ئىنكار قىلىش ياكى بولمىسا تەستىقلاش تەلەپ قىلىنىدۇ. يۇقىرىدىكى كونتېكىستتا بۇ ئىككىسىنىڭ ھېچقايسىسى مۇۋاپىق ئەمەسلىكى، شۇڭا ھەقىقىي پىكرىنى يوشۇرۇپ، ئارسالدى پوزىتسىيە تۇتۇش كېرەكلىكى بايان قىلىنغان. ئەلۋەتتە، بۇنىڭغا كونا جەمئىيەتنىڭ يولسىزلىقى سەۋەبچى بولغان. يەنە بەزى ئەھۋاللار باركى، ئۇنىڭدا سۆزلىگۈچى مەسىلىنىڭ تېگىگە تولۇق يېتىپ كەتمىگەنلىكى ئۈچۈن قانداق ھۆكۈم قىلىش ياكى قانداق پوزىتسىيە تۇتۇش ئۈستىدە ئارسالدى بولىدۇ ياكى ئىككىلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا بۇنداق ئەھۋال كۆپىنچە «مىكىن»، «مىكىن» دېگەن ئۇلانما بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. شېكسپىر ياراتقان ئىككىلىنىش ۋە ئىنتىقام ئېلىش ئوبرازى خاملېتنىڭ To be or not to be «ياشىغۇلۇقمۇ يا ئۆلگۈلۈكمۇ» دېگەن سۆزى كۆپ ھاللاردا ئىككىلىنىشنىڭ تىپىك مىسالى قىلىپ تىلغا ئېلىنىدۇ.

دېمەك، نۇتۇق پائالىيىتى كونتېكىستقا بېقىنىدۇ. ئۇنىڭدا ۋاقتىنچە بولسىمۇ بىر دەم بولۇشلۇق، بىر دەم بولۇشسىز ھۆكۈم چىقىرىپ ياكى ئىككىسىنىڭ ئارىسىدا ئىككىلىنىپ غوۋا پىكىر قىلىدىغان ئەھۋال كۆپ ئۇچرايدۇ.

5. بولۇشسىزلىق كۆچەيتكۈچلىرى ۋە قوش بولۇشسىزلىق

نۇرغۇن تىللاردا بولۇشسىزلىق مەلۇم تەركىبلەرنىڭ، بولۇپمۇ رەۋىشلەرنىڭ ياردىمى بىلەن كۈچەيتىلىپ قەتئىيلىك تۈسىنى ئالىدۇ ۋە ئومۇمىي ئىنكارنى شەكىللەندۈرىدۇ. شۇنىڭدەك نۇتۇق پائالىيىتىدە قوش بولۇشسىزلىق ۋاستىسى ئارقىلىق بولۇشلۇق نەتىجە كېلىپ چىقىدۇ. بۇ ئىككى خىل ھادىسە ئۇيغۇر تىلىدىمۇ مەۋجۇت.

1) بولۇشسىزلىق كۈچەيتكۈچلىرى

ئۇيغۇر تىلىدا بەزى رەۋىشلەر باركى، ئۇلار جۈملىدە كۆرۈلگەندە جۈملىنىڭ خەۋىرى چوقۇم بولۇشسىز بولۇپ چىقىدۇ ھەم بولۇشسىزلىق دەرىجىسى كۈچەيتىلىدۇ. بۇنداق رەۋىشلەردىن بىز «ھەرگىز»، «قىلچە»، «بىرمۇ»، «ئانچە» دېگەنلەرنى مىسالغا ئالىمىز. بۇ رەۋىشلەر ئىشلىتىلگەندە جۈملىنىڭ بولۇشلۇق بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا ئۇلار بىلەن جۈملىنىڭ خەۋىرى ئوتتۇرىسىدا بىر خىل ماسلىشىش قائىدىسى مەۋجۇت:

(25) (α) ھەرگىز «ھەرگىز» دېگەن سۆزنى تىلغا ئالماڭ.①

(b) بۇ ئىشتىن ئۇنىڭ قىلچە خەۋىرى يوق.

(c) بۈگۈن كوچىدا بىرمۇ ئادەمنى ئۇچراتمىدىم.

(d) ئۇنىڭ چىرايى ئانچە ئۆزگەرمەپتۇ

بىز يۇقىرىقى رەۋىشلەرنى بولۇشسىزلىق رەۋىشلىرى دەپ ئاتاشقا ھەقلىقمىز. بۇنىدىن باشقا يەنە «زادى»، «پەقەت» دېگەن رەۋىشلەرمۇ كۆپ ھاللاردا بولۇشسىزلىقنى كۈچەيتىش رولىنى ئوينايدۇ. لېكىن ئۇلارنى بولۇشلۇق رەۋىشلىرى دېگىلى بولمايدۇ، چۈنكى ئۇلار بولۇشلۇق جۈملىلەردىمۇ كۆرۈلىدۇ:

(26) (α) بۇ ئىشنى زادى مۇشۇنداق قىلىش كېرەك.

(b) ئۇ پەقەت مۇشۇ ئىشنىلا بىلىدۇ.

ئەمدى بىز يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان «ھېچ-» دېگەن ئالدى قوشۇمچىغا كەلسەك، بۇ قوشۇمچە ئۇيغۇر تىلىدا سوراق ئالماشلىرىنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ ھېچكىم، ھېچنېمە، ھېچقاچان، ھېچقانداق دېگەندەك بولۇشسىزلىق ئالماشلىرىنى ھاسىل قىلىدۇ. (خەمىت تۆمۈر، 156 :1987) بولۇشسىزلىق ئالماشلىرىمۇ خۇددى بولۇشسىزلىق رەۋىشلىرىگە ئوخشاش ئۆزى قاتناشقان جۈملىلەرنىڭ چوقۇم بولۇشسىز بولۇشىنى شەرت قىلىدۇ ھەمدە ئومۇمىي ئىنكاردىن بىشارەت بېرىدۇ.

مەيلى بولۇشسىزلىق رەۋىشلىرى بولسۇن، مەيلى بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى بولسۇن، ئۇلار بولۇشسىزلىقتىن بىشارەت بېرىدىغان ۋە ئۇنى كۈچەيتىدىغان تەركىبلەردۇر. ئۇلارنىڭ ئۆزىدە بولۇشسىزلىق مەۋجۇت ئەمەس، شۇڭا جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇشسىز بولىدۇ. ئەگەر ئۇلارنىڭ ئۆزىدە بولۇشسىزلىق بولغان بولسا، جۈملىنىڭ خەۋىرىدىكى پېئىللار بولۇشلۇق بولۇشى كېرەك ئىدى ھەمدە ئەگەر جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇشسىز بولغاندا، بىز تۆۋەندە توختالماقچى بولغان «قوش بولۇشسىزلىق» قۇرۇلمىسىنى ھاسىل قىلىشى كېرەك ئىدى. ئەمەلىيەتتە ئۇنداق ئەمەس.

2) قوش بولۇشسىزلىق

بەزى جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى ئىككى پېئىلدىن، يەنى كۆپ ھاللاردا بىر باش پېئىل ۋە بىر ياردەمچى پېئىلدىن تەركىب تاپىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا پېئىللارنىڭ بىرىنى ياكى ھەر ئىككىسىنى تەڭلا بولۇشسىز قىلىش مۇمكىنچىلىكى تۇغۇلىدۇ. ئەگەر ھەر ئىككىسى بولۇشسىز بولسا، قوش بولۇشسىزلىق پەيدا بولىدۇ-دە، كېيىنكىسى ئالدىنقىسىنى ئىنكار قىلىپ، بولۇشلۇق نەتىجە كېلىپ چىقىدۇ. لوگىكىدا ئۇنى ئىنكارنى ئىنكار قىلىش مۇئەييەنلەشتۈرۈش دېمەكتۇر، دەپ تەبىر بېرىپ «~ ~ p=p» دېگەن فورمۇلا بىلەن ئىپادىلەيدۇ.

قوش بولۇشسىزلىق تىللاردا ئۇچرايدىغان ئومۇمىي ئەھۋال. ئۇيغۇر تىلىنى ئالساق، تۈس ياردەمچىلىرى باش پېئىلنىڭ مەلۇم رەۋىشداش ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ قوش پېئىللىق خەۋەرنى شەكىللەندۈرىدۇ. قوش

---

① ئىنگلىزچە ماقال «Never say never» دېگەننىڭ ئۆزلەشتۈرمە تەرجىمىسى

بولۇشسىزلىقمۇ مۇشۇنداق ئەھۋالدا كۆرۈلىدۇ:

(27) (a) بۇ ئىش ئۇنىڭغا ئاڭلانماي قالمىدى = ئاڭلاندى.

(b) ئۇنى تاپماي قويمايمەن =تاپىمەن.

(c) تونۇماي ۋاتمايمەن = تونۇۋاتىمەن. (خەمىت تۆمۈر، 1987)

بۇنداق قۇرۇلمىلاردا يەنە شەرت رايى بىلەن كەلگەن «بول -» مۇ كۆرۈلىدۇ:

(d) بارمىساڭ بولمايدۇ = بېرىشىڭ كېرەك.

(e) بارمىسام دېمەيمەن = بارسام دەيمەن.

(f) بارمايمەن دېمەيمەن =بارىمەن

بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، گەرچە لوگىكىدا قوش بولۇشسىزلىقنىڭ نەتىجىسى بولۇشلۇق بىلەن باراۋەر دېگەن قائىدە توغرا بولسىمۇ، لېكىن قوش بولۇشسىزلىق بىلەن مۇناسىپ بولۇشلۇقنىڭ سۆز ئۇرامى باراۋەر ئەمەس. تىلدىكى بۇنداق جانلىقلىقنى لوگىكا فورمۇلاسى ئىپادىلەپ بېرەلمەيدۇ. مەسىلەن، يۇقىرىقى (27) (a) جۈملىدە ئۆتكەن زاماندا كەلگەن قوش بولۇشسىزلىق «بۇ ئىش ئۇنىڭغا ئاڭلانماي قالمىدى» دېگەننىڭ سۆز ئۇرامى مۇناسىپ بولۇشلۇق بايان «بۇ ئىش ئۇنىڭغا ئاڭلاندى» دېگەننىڭ سۆز ئۇرامىدىن ئاجىز. بىراق تۆۋەندىكى كېلەر زامان ئىشلىتىلگەن مىسالدا بولسا قوش بولۇشسىزلىقتىكى (c) نىڭ سۆز ئۇرامى مۇناسىپ بولۇشلۇق (a) دىن كۈچلۈك، (b) نىڭ سۆز ئۇرامى ئىككىسىنىڭ ئارىلىقىدا:

(28) (a) مەن ئۇنى تاپىمەن.

(b) مەن ئۇنى چوقۇم تاپىمەن.

(c) مەن ئۇنى تاپماي قويمايمەن.

قوش بولۇشسىزلىق تىلغا ئېلىنغاندا، باشقىلارنىڭ بولۇشسىز بايانىنى ئىنكار قىلىش (يۇقىرىقى 3. 2. بۆلەككە قاراڭ) بىلەن يۇقىرىقى مىساللاردىكىدەك سۆزلىگۈچى ئۆزى مەقسەتلىك ئىشلەتكەن قوش بولۇشسىزلىق قۇرۇلمىسىنى پەرقلەندۈرۈش كېرەك. باشقىلارنىڭ بولۇشسىز بايانىنى ئىنكار قىلىشتا كۆپىنچە «ئەمەس» دېگەن بولۇشسىز ھۆكۈم باغلامچىسى ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، بىرسى «تۇرسۇن مەكتەپكە بارمىدى» دېگەن بولۇشسىز بايانىنى ئوتتۇرىغا قويسا، بىز ئۇنى ئىنكار قىلىش ئۈچۈن «تۇرسۇن مەكتەپكە بارمىدى ئەمەس، باردى» دېيىشىمىز مۇمكىن. ئەمەلىيەتتە بۇمۇ بىر خىل قوش بولۇشسىزلىق. لېكىن بۇنداق قۇرۇلمىلارنىڭ مۇئەييەنلەشتۈرۈش دەرىجىسى يۇقىرىقى قۇرۇلمىلاردىكىدەك كۈچلۈك بولمايدۇ، يەنى سۆز ئۇرامى ئىنكارنى ئىنكار قىلىش بىلەنلا چەكلىنىدۇ. بولۇپمۇ ھەر ئىككى پېئىل مۇستەقىل بولغان قۇرۇلمىلاردا قوش بولۇشسىزلىقتىن بولۇشلۇق يەكۈن چىقارغىلى بولمايدۇ. مەسىلەن:

(29) بارمايمەن دېمىدىم ≠ بارىمەن دېدىم.

بۇ جۈملىدە سۆزلىگۈچىنىڭ «بارمايمەن دېمىگەن»لىكى ئېنىق، لېكىن ئۇنىڭدىن «بارىمەن دېگەن»لىك چىقمايدۇ. بەلكىم سۆزلىگۈچى بارمايمەنمۇ دېمىگەن، بارىمەنمۇ دېمىگەن بولۇشى مۇمكىن. بۇ يەردە سۆزلىگۈچى پەقەت قارشى تەرەپنىڭ «بارمايمەن دېدىڭ» دېگەن قارىشىنىلا رەت قىلغان . ئەمەلىيەتتە سۆزلىگۈچى ھېچنىمە دېمىگەن بولۇشى مۇمكىن.

مۇشۇ قاتاردا بىز يەنە بولۇشسىزلىق قوشۇمچىلىرى بىلەن ياسالغان بولۇشسىز سۆزلەرنىڭ ئىنكار قىلىنىشىنىمۇ قوش بولۇشسىزلىق كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزىمىز:

(30) (a) نامۇۋاپىق بولمايدۇ = مۇۋاپىق بولىدۇ.

(b) روھسىز كۆرۈنمەيدۇ = روھلۇق كۆرۈنىدۇ.

(c) بىتەلەي ئەمەس ≠تەلەيلىك

يۇقىرىقى مىساللارنىڭ ئالدىنقى ئىككىسىدىن بولۇشلۇق يەكۈن چىقىرىش ئىمكانىيىتى بار. لېكىن (c) دىكى «بىتەلەي ئەمەس» دېگەننى ئالدىراپ «تەلەيلىك» دەپ چۈشەنگىلى بولمايدۇ. چۈنكى ئارىلىقتا ھەر ئىككىسىگە توغرا كەلمەيدىغان نورمال ئەھۋال بولۇشى مۇمكىن.

يۇقىرىدا بىز مورفولوگىيە ۋە سىنتاكس ۋاستىلىرى بىلەن شەكىللەنگەن بولۇشسىزلىقنىڭ ئىنكار قىلىنىشىدىن كېلىپ چىققان قوش بولۇشسىزلىق ئۈستىدە تەھلىل قىلدۇق. تۆۋەندە بىز يەنە قارشى

مەنىلىك سۆزلەردىكى بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىز سېلىشتۇرمىسى ئارقىلىق بولۇشسىزلىرىنى ئىنكار قىلىپ بولۇشلۇق نەتىجىگە ئېرىشكىلى بولامدۇ - يوق، دېگەن مەسىلىنى ئېنىقلاپ ئۆتۈش ئۈچۈن مۇنداق بىر قانچە مەسىلىنى كۆرۈپ باقايلى.

قارشى مەنىلىك سۆزلەر مۇتلەق قارشى مەنىلىك ۋە نىسپىي قارشى مەنىلىك دەپ ئايرىلىدۇ. (گېلىڭ فېي، 1982) مۇتلەق قارشى مەنىلىك سۆزلەردىن ئەر: ئايال، ئۆلۈك: تىرىك، مۇسبەت: مەنپىي دېگەنلەرنى ئالساق، ئۇلارنىڭ بىرى ئىنكار قىلىنسا، تەبىئىي ھالدا يەنە بىرى تەستىقلىنىدۇ. بۇ يەردە بىز تېپىشمىزنىڭ چەكلىمىسى بىلەن بولۇشسىزلىرىنىڭ ئىنكار قىلىنىشىنىلا كۆرۈپ باقايلى:

(31) (a) ئايال ئەمەس = ئەر (ئەڭ نورمال ئەھۋالدا)

(b) خاتا ئەمەس = توغرا

(c) مەنپىي ئەمەس = مۇسبەت

نىسپىي قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ بىرى ئىنكار قىلىنسا، يەنە بىرىنىڭ مۇئەييەنلىشىشى ناتايىن. چۈنكى ئارىلىقتا ھېچقايسىسىغا تەۋە ئەمەس ئوتتۇرا ھال خۇسۇسىيەتلەر بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن:

(32) (a) كىچىك ئەمەس ≠ چوڭ

(b) ئاستا ئەمەس ≠ تېز

(c) پەس ئەمەس ≠ ئېگىز

لېكىن ئەمەلىي نۇتۇق پائالىيىتىدە كىشىلەر بۇنداق سۆزلەرنىمۇ مۇتلەق قارشى مەنىلىك سۆزلەردەك بىرىنى ئىنكار قىلىپ يەنە بىرىنىڭ مەنىسىنى ئىپادىلەشكە تىرىشىدۇ. مەسىلەن خەنزۇچىدىكى 不错 كۆپىنچە 好 دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ. ئۇيغۇرچىدىمۇ «يامان ئەمەس» دېگەننى «ياخشى» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىش خېلى ئادەت بولۇپ قالدى. شۇنىسى ئېنىقكى، «يامان ئەمەس» دېگەننىڭ ياخشىلىق دەرىجىسى «ياخشى» دېگەننىڭ ياخشىلىق دەرىجىسىدىن ئاجىز.

پېئىللارنىڭ قارشى مەنىلىكلىرىمۇ خېلى كۆپ. مەسىلەن، ياق-: ئۆچ-، بارلىققا كەل-: يوقال، تىرىل-: ئۆل-، ماڭ-: توختا - دېگەندەك. لېكىن بۇلارنىڭ بىرىنى ئىنكار قىلىپ يەنە بىرىنىڭ مەنىسىنى ئاڭلاتقىلى بولمايدۇ. چۈنكى پېئىللار باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە ئوخشىمايدۇ. ئۇلاردا ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىش جەريانى ئىپادىلەنگەن بولىدۇ. شۇڭا بىر پېئىلنىڭ ئىنكار قىلىنىشى شۇ پېئىل دائىرىسىدىن چەتنەپ كېتەلمەيدۇ. مەسىلەن، «چىراق ئۆچمىدى» دېگەن سۆز «چىراق ياندى» دېگەننى بىلدۈرمەستىن، بەلكى ئەسلىدە يېنىق چىراقنىڭ ئۆچمىگەنلىكىنىلا بىلدۈرىدۇ. مانا بۇ پېئىللارنىڭ تۈرغۇن سۆزلەردىن پەرقلىنىدىغان مۇھىم خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ بىرىدۇر.

6. بولۇشسىزلىقتىكى ئورۇن ئالماشتۇرۇش

ئىنگلىز تىلىدا think «ئويلا-»، want «خالا-، كويىدا بول-»، believe «ئىشەن-»، suppose «جەزملەشتۈر-، قىياس قىل-» دېگەندەك پېئىللار سۆزلىگۈچىنىڭ مەلۇم بىر پىكىردە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ كەلگەندە، ئەسلىدە بۇ پېئىللارنىڭ تولدۇرغۇچىسى بولۇپ كەلگەن جۈملىدىكى بولۇشسىزلىق مۇشۇ پېئىللارنىڭ ئۆزىگە يۆتكىلىدۇ. لېكىن مەنەن ئۆزگىرىش چىقمايدۇ. بۇنى ئىنگلىز تىلىدا Negation transport «بولۇشسىزلىقتىكى ئورۇن ئالماشتۇرۇش» دەپ ئاتايدۇ (گىۋون، 1984):

(33) (a) I think he didn't come. «مەن ئۇنى كەلمىدى دەپ ئويلايمەن».

(b) I don't think he came. «مەن ئۇنى كەلدى دەپ ئويلىمايمەن».

(34) (a) I wanted not to go. «مەن بارماسلىقنى خالىغانتىم (بارماي دېگەنتىم)»

(b) I didn't want to go. «مەن بېرىشنى خالىمىغانتىم (باراي دېمىگەنتىم)».

يۇقىرىقى (a) جۈملىلەر مۇناسىپ (b) جۈملىلەرگە قارىغاندا مىنتاكسىلىق قۇرۇلما جەھەتتىن تېخىمۇ توغرا بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى «ئويلاش» ۋە «خالاش» ھەرىكەتلىرى ئەمەلىيەتتە بولغان. بولمىغىنى ئۇلارنىڭ تولدۇرغۇچىسى بولۇپ كەلگەن جۈملىدىكى پېئىللار ئىپادىلىگەن «كېلىش» ۋە «بېرىش» ھەرىكەتلىرىدۇر. بىراق ئادەت بويىچە (b) جۈملىلەر نۇتۇقتا مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيدۇ.

ھەتتا تىل ئۆگەنگۈچىلەرنىڭ (b) جۈملىلەرنى ئىشلىتەلىشى ئىنگلىزچىنى پىششىق ئىگىلىگەنلىكىنىڭ بىر خىل ئىپادىسى، دەپ قارىلىدۇ. ئەلۋەتتە، ئىنگلىز تىلىدا بۇنداق قۇرۇلمىلار كۆپ ئەمەس. ئەگەر مەنا جەھەتتىن يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان پېئىللاردىن كۈچلۈك ياكى ئاجىز بولغان باشقا پېئىللاردىكى بولۇشسىزلىقنىڭ ئورنى ئالماشتۇرۇلىدىغان بولسا، جۈملىنىڭ مەنىسى پۈتۈنلەي ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. بۇ ھەقتە كۆپ توختالمايمىز.

ئۇيغۇر تىلىدىمۇ بولۇشسىزلىقنىڭ ئورۇن ئالمىشىش ئەھۋالى بار. ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلىگۈچىنىڭ مەلۇم پىكىردە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان «قارا -»، «ئويلا -» دېگەندەك پېئىللار بىلەن تۈزۈلگەن جۈملىلەردە بولۇشسىزلىقنىڭ كۆچىشى كۆرۈلسە، جۈملە مەنىسىدە ئۆزگىرىش بولمايدۇ.

(35) (α) بۇ ئىشنى توغرا ئەمەس دەپ قارايمەن.

(b) بۇ ئىشنى توغرا دەپ قارىمايمەن.

(36) (α) مەن ئۇنداق بولمايدۇ دەپ ئويلايمەن.

(b) مەن ئۇنداق بولىدۇ دەپ ئويلىمايمەن.

ئەلۋەتتە، ئۇيغۇر تىلىدا يۇقىرىقى (α) جۈملىلەر مۇناسىپ (b) جۈملىلەردىن مەنەن پەرقلەنمىسىمۇ، لېكىن سۆز ئورامى جەھەتتىن كۈچلۈكرەك، سۆزلىگۈچىنىڭ پىكرىنى تېخىمۇ ئېنىق ۋە ئۇدۇل ئىپادىلەپ بېرىدۇ. شۇڭا بۇلارنىڭ قايسىسىنى تاللاش كونتېكىستقا باغلىق. بۇلارنىڭ پەرقىنى ئىجتىمائىي تىلشۇناسلىق ۋە ستىلىستىكا نۇقتىلىرىدىن تەھلىل قىلىش مۇمكىن. تۆۋەندىكى مىسالنىمۇ ئاشۇنداق تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ.

(37) (α) بۇندىن كېيىن ئۇستەل ئۈستىگە خەت يازمىساڭ بولىدۇ.

(b) بۇندىن كېيىن ئۇستەل ئۈستىگە خەت يازساڭ بولمايدۇ.

ئەگەر جۈملىدىكى ئىككى پېئىلنىڭ مۇستەقىل مەنىلىرى كۈچلۈك بولسا، ئۇلارنىڭ بىرىدىكى بولۇشسىزلىقنىڭ يەنە بىرىگە كۆچۈشىدىن ھاسىل بولغان مەنىلەرنى بىر بىرىگە باغلاش مۇمكىن ئەمەس:

(38) (α) مەن كۆرگەزمىنى كۆر مەي كەلدىم.

(b) مەن كۆرگەزمىنى كۆرۈپ كەلمىدىم.

يۇقىرىقى (α) جۈملىدە سۆزلىگۈچىنىڭ كۆرگەزمە بار جايغا بارغانلىقى، ئەمما ئۇنى كۆرمىگەنلىكى ھەمدە قايتىپ كەلگەنلىكى قاتارلىق ئۇچۇرلار ئېنىق ئىپادىلەنگەن. لېكىن (b) جۈملىدە بىرنەچچە خىل چىگىش ئۇچۇر بار: بىرىنچى، سۆزلىگۈچى كۆرگەزمىنى كۆرۈپ بولۇپ، كېلىش پىلانىنى ئۆزگەرتىۋەتكەن. ئىككىنچى، سۆزلىگۈچى كۆرگەزمىخانىغا بېرىپ، ئۇنى كۆرمەي كەلگەن. ئۈچىنچى، سۆزلىگۈچى ھەم كۆرگەزمە بار جايغا بارمىغان ھەم ئۇنى كۆرمىگەن. بۇ مەنىلەردىن پەقەت ئىككىنچىسىلا (α) جۈملىدىكىگە تەڭ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى تۇس ياردەمچىلىرى بىر خىل ئۆتكۈنچى باسقۇچتا تۇرۇۋاتقان پېئىللاردۇر. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئەسلىدىكى لېكسىكىلىق مەنىسىنى ئانچە يوقاتمىغان. شۇڭا بولۇشسىزلىق قوشۇمچىسىنى باش پېئىلغا قويغان قۇرۇلما بىلەن ئۇنى تۇس ياردەمچىسىگە قويغان قۇرۇلما ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ناھايىتى روشەن بولىدۇ:

(39) (α) ئۇلار خەت يېزىشىپ تۇرمىدى.

(b) ئۇلار خەت يېزىشماي تۇردى.

يۇقىرىقى (α) جۈملىدە «خەت يېزىشماسلىق» ھەرىكىتىنىڭ بىر خىل پىلانلىق ھەرىكەت بولۇشى ناتايىن. لېكىن (b) جۈملىدە بۇنداق خەت يېزىشماسلىق ھالىتىدە پىلانلىق ياكى مەقسەتلىك «تۇرغان» لىق بىلىنىدۇ. يەنە تۆۋەندىكى مىسالغا قارايلى:

(40) (α) تۇرسۇن بۇ خەۋەرنى ئاڭلىماي قالدى.

(b) تۇرسۇن بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ قالمىدى.

بۇ يەردىكى (α) جۈملىدە تۇرسۇننىڭ مەلۇم سەۋەپتىن خەۋەرنى ئاڭلىمىغانلىقى بىتەرەپ بايان قىلىنغان. (b) جۈملىدە بولسا تۇرسۇننىڭ خەۋەرنى ئاڭلىمىغانلىقى بىر خىل ئېھتىياتچانلىق ياكى ئەندىشە ئىچىدە بايان قىلىنغانلىقى بىلىنىدۇ.

يىغىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇر تىلىدا ھەقىقىي مەنىدىكى بولۇشسىزلىقنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇش ھادىسىسى يوق دېيەرلىك. بار دېيىلسە، پەقەت يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن «ئويلا -»، «قارا -» دېگەندەك پېئىللار بىلەن تۈزۈلگەن قۇرۇلمىلاردا كۆرۈلىدۇ. باشقا مىساللاردىكى ئوخشىمىغان قۇرۇلمىلارنى ھەر بىرى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل تۈزۈلگەن بولۇشسىزلىق دەپ قارىماي بولمايدۇ. ئەلۋەتتە، بۇ مەسىلىنى يەنىمۇ ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

7. بولۇشسىزلىقنىڭ ئىشلىتىلىش نىسبىتىدىكى چەكلىمىلىك

ھەرقانداق بىر تىلدا بولۇشلۇق بايان مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيدۇ. بولۇشسىزلىقنىڭ ئىشلىتىلىش نىسبىتى ياكى كونتېكىستتا كۆرۈلۈش چاستوتىسى ناھايىتى تۆۋەن بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىز بايانلارنىڭ ئىشلىتىلىشىنى ستاتىستىكا قىلىپ كۆرمىگەن بولساقمۇ، ئۇيغۇر تىلىدا بولۇشسىزلىقنىڭ نىسبىتى بولۇشلۇقتىن نەچچە ھەسسە تۆۋەن ئىكەنلىكىنى مۆئەييەنلەشتۈرەلەيمىز. بۇنىڭ سەۋەبلىرىنى بىرنەچچە تەرەپتىن تەھلىل قىلىمىز:

بىرىنچىدىن، ئىنسانلار تىل ئالاقىسىدا بىر بىرىگە يېڭى ئۇچۇر يەتكۈزۈشنى مەقسەت قىلىدۇ. ھالبۇكى، بىز ماقالىمىزنىڭ باش قىسمىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، يېڭى ئۇچۇر بولۇشلۇق باياندا بولىدۇ. بولۇشسىز بايان بولسا مۇناسىپ بولۇشلۇق بايان ئاساسىدا شەكىللىنىدۇ، يەنى كونتېكىستتا مۇناسىپ بولۇشلۇق باياندىكى ئۇچۇرنى ئىنكار قىلىش ياكى ئۇنىڭغا زىت پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويۇش زۆرۈر تېپىلغاندىلا، بولۇشسىز بايان ئىشلىتىلىدۇ. بىز بولۇشسىز باياندا يېڭى ئۇچۇر بولمايدۇ، دەپ ئۈزۈپ ئېيتالمايمىز، لېكىن ئۇنىڭدىكى يېڭى ئۇچۇرنىڭ بولۇشلۇق بايانغا قارىغاندا ئاز ئىكەنلىكىدىن گۇمانلانمايمىز. ئەگەر ئۇچۇرنى سان ۋە سۈپەت جەھەتتىن تەھلىل قىلىش توغرا كەلسە، بىز بولۇشلۇق بايان ئۇچۇرنىڭ سانىنى كۆپەيتىدۇ، بولۇشسىز بايان ئۇچۇرنىڭ سۈپىتىنى ئۆزگەرتىدۇ، دەپ ئېيتالايمىز. بولۇشلۇق بىلەن بولۇشسىزلىقنىڭ ئۇچۇر قىممىتىدىكى تەڭپۇڭسىزلىقى تىلدا ھامان ئەكس ئەتمەي قالمايدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى بولۇشسىزلىقنىڭ ئىشلىتىلىش نىسبىتى تۆۋەن بولغاندىن سىرت، بەزى قۇرۇلمىلارنىڭ بولۇشلۇق شەكلىلا باركى، بولۇشسىز شەكلى يوق. مەسىلەن، «ماق» ھەرىكەتنامىنى ئالايلى:

(41)	**بولۇشلۇق**	**بولۇشسىز**
	يازماق	*يازماماق
	كۆرمەك	*كۆرمەمەك

(بۇ يەردىكى * بەلگىسى گراماتىكىغا ئۇيغۇن ئەمەسلىكىنى بىلدۈرىدۇ.)

شۇنىڭدەك «پ» رەۋىشداش بىلەن «ئا» رەۋىشداش ئىككىسى بىر خىل بولۇشسىز شەكىلنى ئورتاقلىشىدۇ:

(42)	**بولۇشلۇق**	**بولۇشسىز**
	يېزىپ	يازماي
	يازا - يازا	ياز ماي - ياز ماي

«ش» ھەرىكەتنامىنىڭ بولۇشسىز شەكلىمۇ «-ر ~ ار~ ەر» سۈپەتدىشىنىڭ بولۇشسىز شەكلى بىلەن مەلۇم ئورتاقلىققا ئىگە:

(43)	**بولۇشلۇق**	**بولۇشسىز**
	يازار	ياز ماس
	يېزىش	ياز ماسلىق

ۇنداق تەڭ ئورتاق بولۇشسىزلىق شەكىللەر ئەسلىدە بىر خىل گراماتىكىلىق شەكىلنىڭ ئىنكارى بولۇپ،

قالغان شەكىللەرنىڭ بىر قائىدە بويىچە كۆتكەن بولۇشىنى جۈپى تىلىمىزدا كۆرۈلمەيدۇ. پۈتكەن تۈس ۋە ئىمكان تۈس ياردەمچىلىرىمۇ پەقەت رەۋىشداشنىڭ بولۇشلۇق ئۆزىكىگىلا قوشۇلىدۇ، بولۇشسىزلىق زۆرۈر تېپىلسا، تۈس ياردەمچىسىنىڭ ئۆزىگە قوشۇلىدۇكى، باش پېئىلغا قوشۇلمايدۇ.

(44) يېزىپ بولمىدىم («يازماي بولدىم» دېگىلى بولمايدۇ.)

يازالمىدىم («يازمىيالىدىم» دېگىلى بولمايدۇ.)

بۇنداق مىساللار خېلى كۆپ، مورفولوگىيىدە كۆرۈلگەن بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىزلىق شەكىللىرىدىمۇ مۇشۇنداق تەڭپۇڭسىزلىقنى ئۇلارنىڭ ئۇچۇر قىممىتىدىكى تەڭپۇڭسىزلىقتىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

ئۇنداقتا بولۇشلۇق بىلەن بولۇشسىزلىقنىڭ ئۇچۇر قىممىتىدىكى تەڭپۇڭسىزلىقىغا نېمە سەۋەبچى بولغان؟ گىۋون (1984) نىڭ پىكرى بويىچە ئېيتقاندا، بۇ ئىنسانلارنىڭ دۇنيانى كۆزىتىشى ۋە بىلىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. جىمجىتلىق ۋە ئادەتتە ھەرىكەتلەر ھۆكۈم سۈرگەن بۇ ئالەمدە پەقەت شەيئىلەرنىڭ جىمجىتلىقنى بۇزۇپ ھەرىكەتلىنىشى ۋە ئۆزگىرىشىلا ئىنسانلارنىڭ دىققىتىگە سازاۋەركى، شەيئىلەرنىڭ ھەرىكەتلەنمەسلىكى ياكى ئەسلى ھالىتىدە تۇرۇۋېرىشى ھېچكىمنىڭ دىققىتىنى قوزغىيالمايدۇ. ھالبۇكى، بولۇشلۇق باياندا ھەرىكەت ياكى ئۆزگىرىشنىڭ بولغانلىقى بايان قىلىنىدۇ، شۇڭا ئۇچۇر قىممىتى بولىدۇ. بولۇشسىز باياندا ئۇلارنىڭ ئىنكار قىلىنىشى يېڭى ئۇچۇر يەتكۈزگەن ھالەتتىمۇ ئۇ يەنىلا مۇناسىپ بولۇشلۇق باياندىكى ئۇچۇرنىڭ سۆزلىگۈچى بىلەن ئاڭلىغۇچىغا ئايان بولۇشىنى شەرت قىلىدۇ، بولمىسا ئۇنىڭدا ئۇچۇر قىممىتى بولمايدۇ. مانا بۇ تەڭپۇڭسىزلىقنىڭ تۈپ سەۋەبى.

ئىككىنچىدىن، دەل يۇقىرىقى بىرىنچى سەۋەب بولغاچقا، تىلىمىزدىكى بولۇشلۇق قۇرۇلما قارا چېكىسىز تەركىب، بولۇشسىز قۇرۇلما بولسا قارا چېكىلىك تەركىب ھېسابلىنىدۇ. قارا چېكىلىك تەركىبلەرنىڭ تىلدا ئىشلىتىلىش نىسبىتى چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، تۆۋەندىكى جۈملىلەرنى كۆرۈپ باقايلى:

(45) (α) سىز ئاچقۇچنى نەگە قويغان ئىدىڭىز؟

(b) ؟سىز ئاچقۇچنى نەگە قويمىغان ئىدىڭىز؟ (گىۋون، 1984)

(46) (α) تونۇگۈن سىز كوچىدا ئۇچراتقان ئادەم بىزنىڭ ئوقۇتقۇچى بولىدۇ.

(b) ؟ تونۇگۈن سىز كوچىدا ئۇچراتمىغان ئادەم بىزنىڭ ئوقۇتقۇچى بولىدۇ.

(جۈملە بېشىدىكى سوئال بەلگىسى «؟» جۈملىنىڭ غەلىتە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.)

يۇقىرىدىكى (45) (α) ۋە (46) (α) جۈملىلەر ئەڭ نورمال ۋە كۆپ ئۇچرايدىغان جۈملىلەردۇر. ئۇلارنىڭ بولۇشسىز جۈپى (45) (b) ۋە (46) (b) جۈملىلەر بولسا ھەقىقەتەن غەلىتە تۇيۇلىدۇ ۋە ئەمەلىي نۇتۇقتا كەمدىن كەم ئۇچرايدۇ. چۈنكى بۇ چەكسىز ئالەم بوشلۇقىدا يۈز بەرگەن ئىش - ھەرىكەت چەكلىك بولىدۇ ۋە كىشىلەرنىڭ دىققەت - ئېتىبارىغا ئېلىنىدۇ؛ يۈز بەرمىگەن ئىش - ھەرىكەت بولسا چەكسىز بولىدۇ ھەمدە ئۇنى ئېتىبارغا ئېلىش مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا (45) (b) جۈملىدە ئاچقۇچنىڭ قويۇلمىغان جايىنى ئېنىقلاش ناھايىتى غەلىتە تۇيۇلىدۇ. بەلكىم سوئال سورىغۇچى ئاچقۇچنى تېپىش ئۈچۈن ئۇنىڭ بولۇش ئېھتىمالى بار ھەممە جايلارنى ئىزدەپمۇ تاپالماي، ئاخىرى ئاچقۇچ بار يەرنى بىلمىسەمۇ، لېكىن ئاچقۇچنىڭ يوق يېرىنى مەن بىلىمەن دېگەن پىكىردە مۇشۇنداق دېسە بولۇشى مۇمكىن. (46) (b)* جۈملىنىڭ غەلىتىلىكى بىر ئاز يەڭگىل. بىر ئادەمنىڭ كوچىغا چىقىپ ئۇچراتقان ئادىمى چەكلىك بولىدۇ، لېكىن ئۇچراتمىغان ئادىمى چەكسىز بولىدۇ. شۇڭا بۇنداق چەكسىزلىك بىلەن مەلۇم بىر ئادەمنى ئېنىقلاپ كۆرسىتىش تەس. بىراق بەلگىلىك ساندىكى ئادەم ئىچىدە ئاڭلىغۇچى ئۇلارنىڭ قالغانلىرىنى ھەممىسىنى ئۇچرىتىپ پەقەت بىرىنىلا ئۇچراتمىغان بولسا، بۇ جۈملە يەنە غەلىتە تۇيۇلمايدۇ. دېمەك، بۇ يەردە ئىش - ھەرىكەتنىڭ بولغانلىقى ئومۇمىي ئەھۋال ھېسابلىنىپ، ئىش - ھەرىكەتنىڭ بولماسلىقى يېڭى ئۇچۇر قىممىتىگە ئىگە بولغان. بۇنداق ئەھۋال تۆۋەندىكى جۈملىدە تېخىمۇ گەۋدىلىك كۆرۈلىدۇ.

(47) (α) كوچىدا كىيىم كىيگەن بىر ئادەمنى ئۇچراتتىم.

(b) كوچىدا كىيىم كىيمىگەن بىر ئادەمنى ئۇچراتتىم.

كىيىم كىيىش ھەممە ئادەم ئۈچۈن ئورتاق بولغانلىقتىن بولۇشلۇق باغلانما جۈملىنى ئۆز ئىچىگە

ئالغان (47) (a) جۈملە ھېچقانداق ئۇچۇر قىممىتىگە ئىگە ئەمەس. ئۇنىڭ ئەكسىچە (b) جۈملىدىكى بولۇشسىز باغلانما جۈملە كىشىلەرگە يېڭى ئۇچۇر ئەپكېلىدۇ. بۇ مىساللاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بولۇشسىز جۈملىلەرمۇ يېڭى ئۇچۇر ئېلىپ كېلىدۇ. شەرت شۇكى، ئۇلارنىڭ مۇناسىپ بولۇشلۇق جۈپىدە بىلدۈرۈلگەن ئىش - ھەرىكەت چوقۇم سۆزلىگۈچى بىلەن ئاڭلىغۇچىغا ئايان بولغان ئومۇمىي ئەھۋال بولۇشى كېرەك. بولۇشسىزلىق بولۇشلۇقنى ئاساس قىلىدۇ، دېگىنىمىزنىڭ يەنە بىر سەۋەبى مۇشۇ يەردە.

بىز لېكسىكىدىكى قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىمۇ بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىز دەپ ئايرىدۇق. بۇلارنىڭ بولۇشسىزلىرىمۇ ھەرقايسى تىللاردا قارا چېكىتلىك تەركىب بولۇپ، تۆۋەندىكىدەك سوئال جۈملىلەردە چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ:

(48) (a)你多大了?

How old are you?

(b)? 你多小了?

? How young are you?

يۇقىرىدىكى (a) جۈملىنى ئۇيغۇرچىغا «سىز قانچە ياشقا كىردىڭىز؟» دەپ تەرجىمە قىلىمىز. خەتمۇ-خەت قارىساق خەنزۇچىدا 大 «چوڭ» نى 小 «كىچىك» كە قارشى، ئىنگلىزچىدا old «قېرى» نى young «ياش» قا قارشى ئىشلەتكەن. بۇ يەردە تىللارنىڭ ئىپادىلەش ئادىتىدىكى پەرق مۇھىم ئەمەس، مۇھىمى (b) جۈملىدە «كىچىك» ۋە «ياش» دېگەن ئىنكار مەنىدىكى قارا چېكىتلىك سۆپەتلەرنىڭ ئىشلىتىلىشىدىن كېلىپ چىققان غەلىتىلىك. ئۇلار بۇنداق سوئاللاردا قوللىنىلىشتا چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ، بەلكىم قارشى تەرەپنىڭ كىچىك ياكى ياش ئىكەنلىكى ئېنىق بولغان كونتېكىستتىلا چىقالىشى مۇمكىن.

ئۇيغۇرچىدىكى ئەھۋالمۇ ئوخشاش: «يولنىڭ يىراقلىقى قانچىلىك كېلىدۇ؟»، «بۇ تاۋۇزنىڭ ئېغىرلىقى قانچە جىڭ؟»، «بىنانىڭ ئېگىزلىكى قانچە مېتىر؟» دېگەنلەرنى بىز «يولنىڭ يېقىنلىقى قانچىلىك؟»، «بۇ تاۋۇزنىڭ يېنىكلىكى قانچە جىڭ»، «بىنانىڭ پەسلىكى قانچە مېتىر؟» دېمەك، ئوخشاشلا كونتېكىست چەكلىمىسىگە ئۇچرايمىز. بۇنىڭ سەۋەبى نېمە؟ بىزنىڭ تەھلىلىمىز شۇكى، دۇنيادىكى شەيئىلەر يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىدۇ، كىچىكلىكتىن چوڭىيىدۇ. شۇڭا كىشىلەرنىڭ كۆڭۈل بۆلىدىغىنى ھامان مۇشۇنداق تەرەققىياتنىڭ بولۇشلۇق تەرىپىدۇر.

ئادەتتىكى تۇرمۇشىمىزدىمۇ بولۇشسىز باياننى ئالدىراپ ئېغىزدىن چىقارمايدىغان مىساللار كۆپ ئۇچرايدۇ. بىز بىرسىدىن «پالان يەرگە بارامسىز» ياكى «پالان نەرسىنى ئالامسىز؟» دەپ سورىساق، قارشى تەرەپنىڭ ئۇ يەرگە بارغۇسى يوقلۇقى ياكى ئۇ نەرسىنى ئالغۇسى يوقلۇقى ئېنىق بولسىمۇ دەرھال «ياق» دەپ جاۋاب بېرىشى ناتايىن. كۆپىنچە ئاڭلايدىغىنىمىز «ئەھۋالغا قاراپ باقاي» دېگەن سىلىق ئىنكاستۇر.

دېمەك، كىشىلەر نۇتۇق پائالىيىتىدە يوقلۇقنى، رەت قىلىشنى، قوشۇلماسلىقنى ۋە سەلبىيلىكنى ئىپادىلەيدىغان بولۇشسىزلىقتىن ئۆزىنى قاچۇرىدۇ، مۇشۇ مەنىدىن ئەگەر بىز بىرسىنىڭ ئۆزىنىڭ باي ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئەمەلىي خەجلىگەن پۇلىنى ياكى دېھقانچىلىقتىكى مو بېشى مەھسۇلاتىنى كۆپتۈرۈپ مەلۇم قىلغانلىقىنى ئاڭلىساقمۇ ھەيران قالمايمىز. توغرا، بەزى غەيرىي نورمال شارائىتتا كىشىلەرنىڭ بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىزلىققا تۇتقان پوزىتسىيىسى ئۆزگىرىشى مۇمكىن. مەسىلەن، دوختۇرخانىدا كېسەل تەكشۈرتكەندە بەزى گراپىكلارغا پىلۇس بەلگىسى «+» نىڭ ياكى بولۇشلۇق (阳性) خېتىنىڭ يېزىلىشى كىشىنى ئەندىشىگە سالىدۇ، چۈنكى ئۇ ساغلاملىقنىڭ بولۇشسىزلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئەمما ئۇ تېخنىكىلىق ئۇقۇم، ئۇنىڭدا يەنىلا كېسەلنى تېپىپ چىقىپ، ئۇنى ساقايتىپ ئاخىرقى ھېسابتا ساغلاملىقنى بولۇشلۇق قىلىش مەقسەت قىلىنغان.

يۇقىرىدا بولۇشسىزلىقنىڭ ئىشلىتىلىش نىسبىتىدىكى چەكلىمىلىكنى ئۈچ سەۋەبكە يىغىنچاقلىدۇق. بۇنىدىن باشقا سەۋەبلىرىمۇ بولۇشى مۇمكىن. لېكىن ئاساسلىقلىرى مۇشۇلار.

8. خۇلاسە

بىز يۇقىرىدا ئۇيغۇر تىلىدىكى بولۇشسىزلىق ئۈستىدە تەھلىل يۈرگۈزدۇق. بۇلارنى يىغىنچاقلىساق مۇنداق خۇلاسىگە كېلىمىز:

بولۇشسىزلىق دۇنيادىكى تىللاردا كۆرۈلىدىغان ئۇنىۋېرسال هادىسە. ئۇ كونتېكىستتا قارشى تەرەپنىڭ پىكرىنى ئىنكار قىلىش ياكى ئۇنىڭغا زىت پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويۇش زۆرۈر بولغاندا ئىشلىتىلىدۇ. بولۇشسىزلىق بولۇشلۇق بايان ئاساسىدا شەكىللىنىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭدا يېڭى ئۇچۇر ئاز بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەھۋالمۇ ئوخشاش. ئۇيغۇر تىلىدا بولۇشسىزلىق مورفولوگىيە - سىنتاكسىسلىق ۋە لېكسىكىلىق يوللار بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە پېئىل ئۆزىكىگە قوشۇلىدىغان بولۇشسىزلىق قوشۇمچىسى - ما ~ - مە (~ مى) ئەڭ ئاك ، ۋاستىدۇر. دۇنيادىكى تىللاردا بولۇشسىزلىق ئومۇمەن پېئىلدا كۆرۈلىدۇ. ئەمما ئىنكار دائىرىسىنى كېڭەيتىش ۋە تارايتىش ۋاستىلىرىمۇ كۆپ، ئىنتوناتسىيىنى ياكى سۆز تەرتىپىنى ئۆزگەرتىش ۋاستىسى ئومۇمىيلىقتا ئىگە. ئۇيغۇر تىلىدىمۇ بۇ ۋاستىلەر قوللىنىلىدۇ.

بولۇشسىزلىق گەرچە مەلۇم لوگىكا ئاساسىغا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئۇ نۇتۇقتا كونتېكىستقا قاراپ جانلىق ئىشلىتىلىدۇ. شۇڭا بەزىدە لوگىكا فورمۇلىلىرى ئۇنىڭغا ماس كەلمەيدۇ.

نۇرغۇن تىللاردا بولۇشسىزلىق كۈچەيتكۈچلىرى بار، ئۇيغۇر تىلىدىمۇ بولۇشسىزلىقنى كۈچەيتىدىغان رەۋىشلەر بار. بۇنداق رەۋىشلەر ئىشلىتىلگەندە جۈملە چوقۇم بولۇشسىز خەۋەر بىلەن ئاياغلىشىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا يەنە باشقا تىللاردىكىدەك قوش بولۇشسىزلىق ئارقىلىق بولۇشلۇقنى ئىپادىلەيدىغان ئەھۋال كۆپ ئۇچرايدۇ.

بەزى تىللاردا بولۇشسىزلىقنىڭ ئورنى ئالمىشىشىدىن جۈملە مەنىسى ئۆزگەرمەيدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئايرىم ياردەمچى پېئىللار قاتناشقان جۈملىلەردىمۇ بولۇشسىزلىقنىڭ ئورنى ئالماشتۇرۇشى كۆرۈلىدۇ. لېكىن بۇنداق ئەھۋالدا مەنە ئۆزگەرمىسىمۇ ستىلىستىكىلىق ۋە سۆز ئۇرامى جەھەتتىكى پەرقلەر كۆرۈلىدۇ.

تىلدىكى بولۇشسىزلىق قارا چېكىنلىك تەركىب بولۇپ، ئىشلىتىلىش نىسبىتى جەھەتتە روشەن چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. Chomsky, N. (1957) Syntactic Structure, Mouton, The Hague.

2. Comrie, B. (1981) Language Universals and Linguistic Typology, Chicago: Chicago University Press.

3. Gallagher, Tess, (1994) A speech at the 119 th Annual Commencement of the University of Washington.

4. گېڭ فېي: «قارشى مەنىلىك سۆپەتلەر»، «تىل ۋە تەرجىمە ژۇرنىلى» 1982 - يىل 3 - سانىدىكى «تەرجىمە مۇسابىقىسىغا قاتنىشىڭ» ۋە 1983 - يىل 1 - سانىدىكى «تەرجىمە مۇسابىقىسىنىڭ نەتىجىسى» گە قارالسۇن

5. givon, T. (1984) Syntax, A Functional-Typological Introduction, V. I, John Benjamins Publishing Company.

6. Greenberg, J.H. (1963) Universals of Language, Cambridge, Mass: MIT Press.

7. خەمىت تۆمۈر: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى» (مورفولوگىيە)، بېيجىڭ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 - يىل نەشرى.

8. لىتىپ توختى: 《维吾尔语的关系句》 (ئۇيغۇر تىلىدىكى باغلانما 〈بېقىندى〉 جۈملە)، خەنزۇچە، 《民族语文》 1995 - يىللىق 6 - سان.

9. 刘润清等编《现代语言学名著选读》,上,测绘出版社,1988。

10. لۇشۇن: «مۇھاكىمە»، «ياۋا گىيا» 55، 56 - بەتلەر، ئۈرۈمچى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1975 - يىل نەشرى.

11. 苏天福主编《形式逻辑学》四川人民出版社,1981。

(پوچتا نومۇرى: 100081)

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتهاجى

تاجىك ئەپسانىلىرى توغرىسىدا قىسقىچە بايان

شېرىن قۇربان*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە تاجىك ئەپسانىلىرىنىڭ تېماتىك تۈرلىرى، ئىدىيىۋى مەزمۇنى، بەدىئىي ئالاھىدىلىكى، ئىجتىمائىي قىممىتى ۋە ئۇنىڭ ھازىرقى توپلىنىش، رەتلىنىش، تەرجىمە قىلىنىش ھالىتى قاتارلىق مەسىلىلەر مۇھاكىمىلىك بايان قىلىنىدۇ.

摘要：塔吉克神话是古代塔吉克先民们对世界起源、自然现象及社会生活的原始理解和解释的艺术再现。本文探讨塔吉克神话的种类、思想内容、艺术特色、社会价值及其搜集、整理和翻译状况等问题。

Abstract: In this article, the writer made a resea reh on the different leinds of Tayik Mytholody, including the ideoology omd content, artistic features, social value amd its collec tion, translation and so on

تاجىك ئەل ئەدەبىياتى سىستېمىسىدا، ئەپسانىلەر ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن ۋە تەسىرگە ئىگە. گەرچە ئۇ ناھايىتى قەدىمكى دەۋرنىڭ مەھسۇلى بولسىمۇ، ئۇ كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئىنسانلار تەپەككۇرىنىڭ تەسىرىگە، يەنە كېلىپ ھەر خىل دىن ۋە ئىدىئولوگىيىلەرنىڭ تەقىبىگە، چەكلىشىگە ۋە سىقىپ چىقىرىشىغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ خىلمۇ خىل يوللارۋە ۋاستىلەر بىلەن ناھايىتى ئۇزاق زامانلاردىن ھالقىپ، دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلدى ھەمدە ئۆزىنىڭ باي ۋە رەڭدار ئالاھىدىلىكى بىلەن ھاياتىي كۈچىنى نامايان قىلماقتا.

بىز گوۋۇيۈەن ۋە مەدەنىيەت مىنىستىرلىكى بىرلىشىپ ئۇيۇشتۇرغان «جۇڭگو ھېكايە - چۆچەكلەر توپلىمى»، «جۇڭگو قوشاقلار توپلىمى» ۋە «جۇڭگو ماقال - تەمسىللەر توپلىمى» دىن ئىبارەت «ئۈچ چوڭ توپلام» نىڭ شىنجاڭ تومىلىرى ئىچىدىكى «تاجىك ئۈچ چوڭ توپلىمى» نى ئىشلەش جەريانىدا تاجىك ئەپسانىلىرىنى توپلاش، رەتلەش، تاللاش ۋە تەرجىمە قىلىش پائالىيىتىگە بىۋاستە قاتنىشىپ، تاجىك ئەپسانىلىرى توغرىلىق بىر قەدەر مول ماتېرىيالغا ۋە چوڭقۇر تەسىراتقا ئىگە بولدۇق، بۇ ساھەنىڭ ئىلگىرى ئاساسەن ئاق قالغانلىقىنى، بۇ جەھەتتە نۇرغۇن سەۋەنلىكلەرنىڭ بارلىقىنى ھېس قىلدۇق. بىزنىڭ مەجبۇرىيىتىمىز ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ ئېسىل دۇردانىلىرىنى قېزىش، ساقلاش ۋە ئۇنى يېڭىباشتىن خەلقىمىزگە بىلدۈرۈشتىن ئىبارەت. مەزكۇر ماقالە مانا مۇشۇ ئىستەك ئاساسىدا يېزىلدى.

• شېرىن قۇربان: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو تىللىرى فاكۇلتېتىنىڭ دوتسېنتى.

1 . تاجىك ئەپسانىلىرىنىڭ تېماتىك تۈرلىرى

ھازىرغا قەدەر توپلانغان ۋە رەتلەنگەن ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، تاجىك ئەپسانىلىرىنى تېماتىك مەزمۇنىغا ئاساسەن تەبىئەت توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر، جەمئىيەت توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر ۋە قەھرىمانلار توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر دەپ ئۈچ تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. تەبىئەت توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر كائىنات ۋە زېمىنىنىڭ يارىلىشى توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر، ئاي ۋە كۈن ئەپسانىسى، قۇياش ئەپسانىسى، ئاي ئەپسانىسى، قار ئەپسانىسى، يەر تەۋرەش ھەققىدىكى ئەپسانە قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. جەمئىيەت توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر ئىنسانلارنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدىكى ئەپسانە، گاۋمەرد (كەيۇرمەس دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ھەققىدىكى ئەپسانە، ھوشاڭنىڭ ئوتنى ئىجاد قىلىشى توغرىسىدىكى ئەپسانە، شاھى جەمشىد ھەققىدىكى ئەپسانە، زەھھاك ۋە ئىبلىس توغرىسىدىكى ئەپسانە، شاھى فەرىدۇن توغرىسىدىكى ئەپسانە، يورۇقلۇق ئىلاھى ئاھورمازدا بىلەن زۇلمەت ئىلاھى ئەھرەمەن توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. قەھرىمان — پالۋانلار توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر بىر چوڭ سىستېما بولۇپ، نەسەپ بويىچە نۇر ئىلاھى ئاھورمازدا ياراتقان تۇنجى ئادىمىزات گاۋمەردنىڭ نەۋرىسى ھوشاڭدىن باشلىنىدۇ. ھوشاڭ تافمۇراسنىڭ ئوغلى، جەمشىد، فەرىدۇن، ئىراج، مەينۇ چېھىر ئۇلارنىڭ پۇشتى ۋە شاھ تەختىنىڭ ۋارىسلىرى، پالۋانلار قىسسىسى نەرىمەن جەمەتىنىڭ ھەر دەۋر قەھرىمانلىرى قاتلىمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇلار ئىچىدە ئالەمگە مەشھۇر پالۋان سامدۇر، سامنىڭ ئوغلى زالدۇر، زالنىڭ ئوغلى پالۋانى رۇستەمدۇر، رۇستەمنىڭ ئوغلى - توران مەلىكىسىدىن بولغان سوھرابتۇر. قەھرىمانلار ئەپسانىلىرىدە پەلۋانى رۇستەم قىسسىلىرى ئەڭ تەسىرلىك ۋە قىزىقارلىق بولۇپ، ئۇنىڭ يەتتە زور مۇشكىلات (شىر، ئايىغى چىقماس چۆل - جەزىرە، ئەجدىھار، پەرىزات سىياقىدىكى ئايال ئالۋاستى، ئىككى مۈڭگۈزلۈك دىۋە ۋە قۇرقۇنچلىق ئاق ئالۋاستى) نى يېڭىپ، ئىنسانلارنى زۇلمەتتىن قۇتقۇزۇپ، بەخت — سائادەتكە ئېرىشتۈرگەنلىكى، قاباھەت كۈچلىرىنى يەڭگەن چاغدىكى پەم - پاراسىتى، تەڭداشسىز شىر يۈرەكلىكى، بىقىياس ماھارىتى كىشىنى ئىنتايىن تەسىرلەندۈرىدۇ. پالۋانى رۇستەم قىسسىلىرى تاجىك مىفالوگىيىسىدە بىر يۈرۈش ھېكايەت كۈللىياتىنى شەكىللەندۈرگەن، ئۇنى تاجىك ئەپسانىلىرىنىڭ يادروسى دەپ قاراشقىمۇ بولىدۇ. رۇستەم ھېكايەتلىرىدىن ئېلىمىز تاجىكلىرى ئارىسىدا «رۇستەم پالۋاننىڭ ئادىمىزات دۇنياسىغا كېلىشى»، «پالۋانى رۇستەم ۋە جىن - ئالۋاستىلار»، «رۇستەم پالۋاننىڭ خاسىيەتلىك رەقىش ئېتى»، «رۇستەم پالۋان قەبرىسى»، «رۇستەمى بۇلاق»، «سەڭگى پالۋان»، «بېق - بېقىن ھېكايىلىرى»، «ئۈزۈلگەن تاغ ھېكايىسى»، «ئافراسىياب تېغى ھېكايىسى» قاتارلىقلار بار. ئېلىمىز تاجىكلىرى پالۋانى روستەمنى تاشقۇرغاندا ئۆتكەن شەخس، تاجىكلارنىڭ بوۋىسى دەپ تەرىپلىشىدۇ.

يۇقىرىدىكىلەردىن باشقا، يەنە تاجىكلار ئارىسىدا گۈل - گىياھ، بۇلاق - چەشمە، تاغ - دەريا، ئۇچار - قانات، بېھىش - دوزاق، پانى ئالەم، باقى ئالەم، قىيامەتتىكى سوراق، پىلسىرات كۆۋرۈك، رەڭگا رەڭ مالائىكىلەر، ئەرۋاھ، جىن ۋە شاياتۇن، دىۋە، پەرىشتە، خىزىر قاتارلىقلار توغرىسىدا ھەرقىسما سۈرلۈك ئەپسانىلەر بار، بۇ ئەپسانىلەر قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ كائىنات ۋە دۇنيانىڭ بىنا بولۇشى، ئادىمىزاتنىڭ يارىلىشى، تەبىئەت دۇنياسىنىڭ سىرلىرى ۋە ئىجتىمائىي ھايات توغرىسىدىكى ئىپتىدائىي چۈشەنچە - قاراشلىرى ۋە شەرھ - ئىزاھلاشلىرىنىڭ بەدىئىي خاتىرىسى، قەدىمكى ئىنسانىيەت گۆدەكلىك دەۋرىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. گەرچە ئۇنى ئۆز دەۋر رېئال تۇرمۇشىنىڭ ئىلمىي ئىنكاسى دەپ قاراشقا بولمىسىمۇ، لېكىن بىلىش قىممىتى ۋە بەدىئىي قىممىتى نۇقتىسىدىن، قەدىمكى ئەپسانىلەرنى يىراق

ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ ئېنىكى، ئەجدادلىرىمىزنىڭ تەبىئەت، جەمئىيەت ۋە ھاياتلىق توغرىسىدىكى باي ۋە رەڭدار تەسەۋۋۇر خىياللىرى، كەلگۈسى ھەققىدىكى گۈزەل غايىۋى ھەۋەس - ئارزۇلىرى ۋە ئىستەك - ئارمانلىرىنىڭ مۇجەسسەمى دېيىشكە بولىدۇ. چۈنكى بىز پەقەت قەدىمكى ئەپسانىلەردىنلا ئىپتىدائىي ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ كارتىنىسىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈپ، ئاجدادلىرىمىزنىڭ تارىخىنى بىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالايمىز.

2. تاجىك ئەپسانىلىرىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى

تاجىك ئەپسانىلىرى گويا بىر كۆركەم خەزىنە. ئۇ بىزنى قەدىمكى تاجىك ئەجدادلىرى جەمئىيىتىگە باشلاپ بارىدۇ. بىز بۇ جەمئىيەت مەنزىرىسىدىن ئۇلارنىڭ تەپەككۇر فورمىسىنى، پەلسەپە ۋە دىنىي قاراشلىرىنى، بۇ قاراشلارنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدا يوشۇرۇنغان كائىنات قارىشى، پەلسەپىۋى قارىشى ۋە قەھرىمانلار قارىشىنى ئېنىق كۆرۈۋالالايمىز.

بىز ئەسلى قىياپىتىنى ساقلاش ۋە ماتېرىياللىق قىممىتىنى نەزەردە تۇتۇپ، بىر قىسىم تىپىك ئەپسانىلەرنى ئەينەن كۆرسىتىپ، مۇلاھىزە ۋە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈشنى ھۆرمەتلىك كىتابخانلارغا قالدۇرۇشنى لايىق تاپتۇق.

1. تەبىئەت توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر

ئاي ئەپسانىسى

قىسسە قىلىنىشىچە، ناھايىتى بۇرۇنقى زامانلاردا ئاي ھازىرقىدەك جامالىدا داغ بولغان، نۇرسىز، ھارارەتسىز بولغان ئەمەس ئىكەن، بەلكى ئىنتايىن يورۇق ۋە روشەن، گۈزەل ھەم پارقىراق ئىكەن، شۇنىڭدەك يەر - يۈزىگە ئىسسىقلىقمۇ تارقىتىدىكەن. ئادەمزات دۇنياسىغا دائىم يۈزىنى قىلىپ، پارقىراق نۇرىنى سېپىپ، كۈلۈپ قارايدىكەن. لېكىن ئۇ ۋاقىتتا ئادەمزاتلار ئاينىڭ بۇ شەپقەتلىرىگە شۈكرى قىلىشنىڭ ئورنىغا، ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ يوشۇرۇن سەت ئىشلىرىنى قىلىشقا كاشىلا سالغان توسالغۇ دەپ قارايدىكەن. ھەتتا بەزىلەر ئاي يوقاپ كەتسىكەن دەپ ئۇنى قاغايدىكەن. بىر كۈنى ئاخشىمى بىر ئۆيدىكى ئۈچ ئاچا-سىڭىل ئۇرۇشۇپ جاڭجال چىقىرىپتۇ. بىر - بىرىنى ئەڭ سەت تىللار بىلەن تىللىشىپتۇ. بىر - بىرىنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىنى يىرتىپ تاشلاپ، قىپ - يالىڭاچ بولۇشۇۋاپتۇ. شۇنداق ئۇرۇشا - ئۇرۇشا ئۆيدىكى چىراقنىمۇ چېقىپ ئۈچۈرۈۋېتىپتۇ، قاراڭغۇدا بىر - بىرىنى كۆرەلمىگەنلىكتىن قىپ - يالىڭاچ ھالدا ئۇرۇشۇپ تالاغا چىقىپتۇ. يەر- جاھانغا سېخى نۇرىنى تارقىتىپ، ئىللىقلىق بەخش ئەتكەن ئاي بىر ئۆيدىكى ئاچا سىڭىللارنىڭ ھايا قىلماي، يالىڭاچ بولۇۋېلىپ ئۇرۇشقان بىشەم قىياپىتىدىن ئۇيالغانلىقتىن، بۇ ھاياسىزلارغا كۆزۈم چۈشمىسۇن دەپ، ئارقىسىنى قىلىۋاپتۇ. غەزەپلەنگەنلىكتىن يەر يۈزىگە ئىسسىقلىقمۇ تارقاتمايدىغان بوپتۇ. شۇندىن تارتىپ ئاي ھازىرقىدەك غۇۋا، نۇرسىز كۆرۈنىدىغان، ئىسسىقلىقمۇ بەرمەيدىغان بولۇپ قاپتۇ. ئايدىكى داغلار، ئەنە شۇ ھاياسىز ئۈچ ئاچا — سىڭىلنىڭ ئاي دۈمبىسىگە چۈشكەن ئەكسى ئىكەن.

قۇياش ئەپسانىسى

ئالەمنىڭ دەسلىپىدە، ئاللاھ يەر ۋە ئادەملەرنى ياراتقاندىن كېيىن، ئۆزى ياراتقان بۇ مۆجىزىدىن ئىنتايىن مەمنۇن بولۇپ، ئىنسانلار ۋە يەردىكى مەۋجۇداتلار چەكسىز نۇرۇمدىن بەھرىمەن بولسۇن دەپ ئەرشكە چىقماي، يەر شارىدا تۇرىدىغان بوپتۇ. ئاللاھنىڭ پارلاق نۇرىدىن بەھرىمەن بولۇۋاتقان ئىنسانلار يەردە ناھايىتىمۇ شاد - خۇرام ۋە بەختلىك ياشايدىغان بوپتۇ. لېكىن ئاللاھنىڭ ئۆزى يەر يۈزىدە تۇرغانلىقتىن، ئۇنىڭ نۇرى ھەممە يەرگە

تەڭ چېچىلمايدىكەن. يەرنىڭ بىر تەرىپىگە نۇر چاچسا، يەنە بىر تەرىپى قاراڭغۇلۇقتا قالىدىكەن. بۇ نۇردىن بەزىلەر بەكمۇ كۆپ بەھرىمەن بولسا، بەزىلەر بەكمۇ ئاز بەھرىمەن بولىدىكەن. شۇنىڭ نەتىجىسىدە ئىنسانلار ئارىسىدا بەزىلەر «ئېسىلزادە»، بەزىلەر «پەس» دەپ ئايرىلىدىغان بوپتۇ. ئاللاھنىڭ نۇرىدىن كۆپ بەھرىمەن بولغانلار ئۆزلىرىنى «ئېسىلزادە» ھېسابلاپ، باشقىلارنى پەس كۆرۈپ ياراتمايدىكەن، ئاللارنىڭ نۇرىدىن ئازراق بەھرىمەن بولغانلار، ئۆزىنى «ئېسىلزادە» ھېسابلىغانلارنىڭ ئۆزلىرىنى پەس كۆرگەنلىكىدىن، ئۇلارغا ئۆچمەنلىك قىلىدىكەن. بۇ ئىككى گۇرۇھ ئوتتۇرىسىدا شۇ سەۋەبتىن توختىماي ئۇرۇش - جاڭجاللار بولۇپ تۇرىدىكەن. كېيىن ئاللاھ بۇ ھالنى كۆرۈپ، ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى ئۇسۇلىنىڭ ناتوغرىلىقىنى ھېس قىپتۇ. ھەممە كىشىنى ئۆز نۇرىدىن تەڭ بەھرىمەن قىلىپ، ئۆزىنىڭ «ئاللاھ ئالدىدا ھەممە بەندە باراۋەر» دېگەن ئىرادىسىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن، يەر يۈزىدىن ئەرشكە چىقىپتۇ، نۇرىنى بولسا ئېگىز ئاسماندا مۇئەللەق تۇرغۇزۇپتۇ. شۇندىن تارتىپ پۈتكۈل يەر يۈزىدىكى بارلىق مەۋجۇدات ئاللاھنىڭ نۇرىدىن تەڭ بەھرىمەن بولىدىغان بوپتۇ. ئىنسانلار ئارىسىدىكى باراۋەرسىزلىكتىن پەيدا بولغان ئۇرۇش - جېدەللەرمۇ توگەپتۇ. ھازىر بىز ئاسماندا مۇئەللەق كۆرۈۋاتقان قۇياش - ئاللاھنىڭ چەكسىز پارلاق نۇرىكەن.

قۇياش ئەپسانىسىنىڭ يەنە بىر ۋارىيانتىدا ئېيتىلىشىچە، ئاللاھ يەر يۈزىدىكى ئىنسانلارنىڭ ئۆزلىرىنى «ئېسىلزادە» ۋە «پەس» دەپ ئايرىپ، بىر - بىرى بىلەن توختىماي ئۇرۇش - جېدەل قىلغانلىقىدىن بىزار بولۇپ، يەر - يۈزىدىن ئەرشكە چىقماقچى بولۇپتۇ. ئاللاھ ئەرشكە چىققاندىن كېيىن، يەر يۈزى بىردىنلا قاراڭغۇ - زۇلمەتكە ئايلىنىپتۇ. يەر يۈزىدىكى كۆللى جانۇ - جانىۋارلار ئىنسانلارنىڭ كاساپىتىدىن زۇلمەتكە چۈشكەنلىكتىن زۇلمەت قازاسىغا ئۇچراپ، نالە پەرياد قىلىپ، ئاللاھدىن يەر - يۈزىگە چۈشۈپ ئۆز نۇرىدىن ئۆزلىرىنى بەھرىمەن قىلىشنى تىلەپتۇ. ھەممىدىن بەك مېھرى - شەپقەتلىك ئاللاھ جان - جانىۋارلارنىڭ نالە - زارىغا چىدىماپتۇ ھەمدە يەنە يەر - يۈزىگە چۈشسە، ئىنسانلارنىڭ بۇرۇنقىدەك ناشۇكۇرلۇك قىلىپ ئۇرۇش - جېدەل قىلىشىدىن ئەندىشە قىلىپ، ئۆز نۇرىنى ئەرشتىن ئاسمانغا چىقارماقچى بوپتۇ. ئاللاھ تۇرىدىغان ئەرش ئىنتايىن چوڭ بولۇپ، ئۇنىڭ شەرق، غەرب تەرەپلىرىدە بىردىن دەرۋازىسى بار ئىكەن. ئاللاھ ئىنسانلار ھەم مېنىڭ ئىللىق نۇرۇمدىن بەھرىمەن بولۇپ، ماڭا ھەمدۇ - سانا، مەدھىيىلەر ئوقۇسۇن ھەم زۇلمەت ئازابىنى تارتىپ، ئۆزلىرىنىڭ ناشۇكۇر قىلىقلىرىغا توۋا قىلسۇن دەپ ئۆز نۇرىنى ھەر كۈنى ئەرشنىڭ شەرقىي دەرۋازىسىدىن ئاسمانغا چىقىپ كەچتە غەربىي دەرۋازىدىن ئەرشكە كىرىدىغان قىلىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بىز ھازىر كۆرۈۋاتقان قۇياش پەيدا بوپتۇ. قۇياش ئۆزى ئاللاھنىڭ نۇرى بولۇپ، ئۇ ھەر كۈنى ئەرشتىن چىقىپ، يەر يۈزىدىكى بارلىق مەۋجۇداتلارنى تەڭ يورۇتۇپ، ئاخشىمى يەنە ئەرشكە قايتىپ كىرىدىكەن. بۇنىڭ بىلەن كېچە بىلەن كۈندۈز پەيدا بوپتۇ.

قار ئەپسانىسى ۋە زىرائەت ئەپسانىسى

دەسلەپتە قار بىز ھازىر كۆرگەندەك سوغۇق قار بولماستىن بەلكى ئاپئاق ئۇن ئىكەن. بۇ ئاللاھنىڭ ئۆز بەندىلىرىگە قىلغان ئالاھىدە ئىلتىپاتى بولۇپ، ئۇ ۋاقىتتا كىشىلەر ھېچ ئىش قىلمايلا، ئاللاھ ئىلتىپات قىلغان بۇ نېمەتنى يەپ غەم قايغۇسىز تۇرمۇش كۆچۈرىدىكەن. ئەمما كىشىلەر ئاللاھنىڭ بۇ ئىلتىپاتىغا شۈكرى قىلماي، بەلكى ئاللاھ بەرگەن نېمەتنى خالىغانچە دەپسەندە قىلىپتۇ، ئۇنى خالىغان يەرلەرگە چېچىپ بۇزۇپتۇ. بىر كۈنى بىر كەمپىر خېمىر يۇغۇرۇپ چەلپەك سالغاندا، ئۆيىدىكى نەۋرىسى تۆرگە چوڭ تەرەت قىلىۋېتىپتۇ. كەمپىر ھېچ ئويلانماستىنلا چەلپەكنى ئېلىپ، بالىنىڭ تەرىتىنى چەلپەك بىلەن تازىلاپ، تاشلىۋېتىپتۇ. كىشىلەرنىڭ ئاللاھ تەرىپىدىن ئۆزلىرىگە بەرگەن نېمەتلىرىنى شۇنداق دەپسەندە قىلغانلىقىنى كۆرگەن ئاللاھ غەزەپلىنىپ ئاسماندىن چۈشۈۋاتقان ئاپئاق ئۇننى قارغا ئايلاندۇرۇۋېتىپتۇ. كىشىلەر غەم - غۇسسىسىز ھالدا ئاللاھنىڭ ئىلتىپاتىغا ئېرىشىپ، تەرمەي - ئىشلىمەي يەپ ياتىدىغان خاتىرجەم تۇرمۇشتىن مەھرۇم قاپتۇ. ئىنسانلار ئارىسىدا ئاچلىق ئەۋج ئېلىپ، نۇرغۇن كىشىلەر ئۆلۈپ كېتىپتۇ. ئاچلىق دەستىدىن نالە - پەرياد كۆتۈرۈپ، ئاللاھدىن ئۆتكۈزگەن گۇناھلى-

رىنى مەخپىرەت قىلىشنى تىلەپتۇ. ئاللاھ ھەممى-
دىن مېھرىبان ۋە شەپقەتلىك بولغاچقا، كىشىلەر-
نىڭ نالە ـ پەريادىغا چىدىماي، ئۇلارنىڭ گۇناھلى-
رىنى مەخپىرەت قىلماقچى بولۇپتۇ. ئەمما كىشى-
لەر ئىشلىمەي يەپ ياتسا، مېنىڭ بەرگەن نېمەتلى-
رىمنىڭ قەدرىگە يەتمەيدۇ، پەقەت ئۆزلىرى تەر
تۆكۈپ ئىشلەپ، يىسە ئاندىن بۇ نىمەتلەرنىڭ قەد-
رىگە يېتىدۇ دەپتۇ ـ دە، ئاسماندىن بىر دانە بۇغداي
ئۇرۇقىنى يەرگە چۈشۈرۈپتۇ ۋە كىشىلەرنىڭ جاپا-
لىق ئەمگەك قىلىپ، تەر تۆكۈپ دېھقانچىلىق قى-
لىپ، ئاندىن ئۇنىڭدىن بەھرىمەن بولۇشىنى بۇي-
رۇپتۇ. ھازىر كىشىلەر جاچالىق ئەجىر سىڭدۇ-
رۇپ، ئېرىشكەن زىرائەتلەر ئاللاھ يەرگە چۈشۈر-
گەن ئەنە شۇ بىر تال داننىڭ مۆجىزىسى ئىكەن.
خەلق ئارىسىدا: «تەر تۆكۈپ قانچىكى قىلساڭ
كۆپ مېھنەت، ھەق ئاللاھ بېرىدۇ شۇنچە كۆپ
نېمەت» دېگەن ھېكمەت شۇنىڭدىن قالغانىكەن.
مۇشۇ ئەپسانىنىڭ يەنە بىر ۋارىيانتىدا دېيىلى-
دۇكى، ئاللاھ يەر يۈزى، جان ـ جانىۋارلار ۋە
ئادەملەرنى ياراتقاندىن كېيىن، ئۆزى ياراتقان مەۋ-
جۇداتلىرى ئىچىدە ئادەملەرگە ئەڭ ئامراق بولۇپ-
تۇ. ئۇلارنىڭ مەئىشتى ئۈچۈن زىرائەتلەرنى ئىنى-
تايىن مول قىلىپتۇ. ئۇ ۋاقىتتىكى بۇغدايلار كى-
چىك ـ كىچىك باشاق چىقىرىپ، دان تۇتىدىغان
بولماستىن، بەلكى پۈتۈن غولىدىمۇ دان تۇتىدى-
كەن. كىشىلەر ئازغىنا يەرگە بۇغداي تېرىسا يىل-
بويى ئوزۇق ـ تۈلۈكتىن غەم يىمەي، يېتىپ ئاش-
قىدەك يەيدىكەن. ئەمما ئاللاھنىڭ بۇ ھىممىتىگە
ۋە ئىنسانلارنىڭ ئاللاھ ئالدىدىكى قىممىتىنىڭ يۇ-
قىرىلىقىغا ھەسەت قىلغان ئىبلىس دەرھال ئىنسان-
لارنى ئازدۇرۇپتۇ. ئىنسانلار شەيتاننىڭ ئازدۇرۇ-
شى بىلەن زىرائەتلەرنى نابۇت قىلىپ، خالىغانچە
دەپسەندە قىلىدىغان بوپتۇ. ئاللاھ ئىنسانلارنىڭ
شەيتاننىڭ گېپىگە كىرىپ، ئۆزى تەرىپىدىن ئۇلا-
رغا ئاتا قىلىنغان نىمەتلەرنى دەپسەندە قىلغانلىقىنى
كۆرۈپ، ئىنسانلارنىڭ نادانلىقىدىن غەزەپلىنىپ،
ئۇلارنى جازالىماقچى بوپتۇ ھەمدە پەرىشتىنى ئەۋە-
تىپ، زىرائەتلەرنىڭ دانلىرىنى پۈتۈنلەي سىرىپ،
پەقەت سامىنىنىلا قالدۇرۇشنى بۇيرۇپتۇ. پەرىشتە
ئاللاھنىڭ ئەمرى بىلەن يەر يۈزىگە چۈشۈپ، زىرا-
ئەتلەردىكى دانلارنى سىرىشقا باشلاپتۇ. سىرىپ تۇ-
تامغا كەلگەندە، ئىنسانلارنىڭ ئىشىكى ئالدىدىكى
ئىت ئاللاھقا نالە قىلىپ: «ئىي قۇدرىتى ئۇلۇغ
ئاللاھ، ئىنسانلار سىزنىڭ بەرگەن نېمەتلىرىڭىزنى
دەپسەندە قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار جازاغا لايىق
بولسىمۇ، يەنىلا سىزنىڭ ياراتقان بەندىلىرىڭىز-
دۇر. ئەگەر جازالاپ، بەرگەن رىسقىڭىزنىڭ ھەم-
مىسىنى تارتىۋالسىڭىز ئۇلار ھالاك بولىدۇ، ئۇ-
نىڭ ئۈستىگە سىز بىزنىڭ رىسقىمىزنى ئىنسانلار-
نىڭ قولىدىن بەرگەن ئىدىڭىز، ئەگەر ئۇلارنى
جازالاپ، رىسقىنى تارتىۋالسىڭىز، بىزمۇ ھالاك
بولىمىز» دەپتۇ. ئاللاھ پەرىشتىگە ئەمىر قىلىپ،
تۇتامدا قالغان باشاقنى قالدۇرۇشنى بۇيرۇپتۇ ھەم-
دە ئىنسانلارغا جاپا مۇشەققەتتە تەر ئاققۇزۇپ،
تىرىشچانلىق قىلغاندىلا ئاندىن ئاللاھ بەرگەن نېمەت-
لەرگە ئىگە بولىدىغانلىقىنى دەپتۇ. زىرائەتلەرنىڭ
غولى ئۇزۇن، باشاقلىرىنىڭ كىچىك بولۇشىنىڭ
سەۋەبى شۇ ئىكەن.

يەر تەۋرەش ھەققىدىكى ئەپسانە

يەر تەۋرەش — يەر شارىدا دائىم يۈز بېرىدى-
غان بىر خىل تەبىئىي ھادىسە، ئەجدادلار بۇ خىل
تەبىئىي ھادىسىنىڭ كېلىپ چىقىشىنىمۇ ئىلاھنىڭ
ئىنسانلارنىڭ يامان قىلمىشلىرىغا بەرگەن بىر
خىل جازاسى ھېسابلايدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە،
ئاللاھ ئاسمان، زېمىن ۋە كائىناتتىكى باشقا نەر-
سىلەرنى ياراتقاندا، يەر شارىنى قانداق قىلىپ تۇر-
غۇزۇشنى ئويلىنىپ، ئۇنى ناھايىتىمۇ چوڭ ۋە
قۇدرەتلىك بىر ھۆكۈزنىڭ مۈڭگۈزى ئۈستىگە
ئورنىتىپتۇ. ھۆكۈز بولسا كائىناتنى دەسسەپ تۇ-
رىدىكەن. زېمىن ئۈستىدىكى ئىنسانلارنىڭ قىل-
مىش ـ ئەتمىشلىرى، يەرنى مۈڭگۈزىدە تىرەپ
تۇرغان ھۆكۈزگە تەسىر قىلىدىكەن. ئىنسانلارنىڭ
ئاللاھنىڭ ئەمرىگە بويسۇنماي، ئەسكىلىك قىلسا،
بۇ چاغدا ھۆكۈز ئىنسانلارغا سىگنال بېرىپ، ئۆزد-
نىڭ تۈكىنى سەل سىلكىپ قويىدىكەن. بۇنىڭ
بىلەن يېنىكرەك يەر تەۋرەش يۈز بېرىدىكەن. ئە-
گەر ئىنسانلارنىڭ قىلغان گۇناھ ـ ئەسكىلىكلىرى
بەك ھەددىدىن ئېشىپ كەتسە، ھۆكۈزمۇ مۈڭگۈزد-
نى قاتتىق سىلكىيدىكەن. بۇنىڭ بىلەن قاتتىق يەر
تەۋرەش يۈز بېرىدىكەن. ئىنسانلار بالا- قازاغا
ئۇچراپ، ئاندىن قىلغان گۇناھلىرىغا تۆۋە قىلىپ،
ئاللاھنىڭ ئەمرىنى بىجا كەلتۈرىدىغان بولغاندا،
ھۆكۈز تىنچ تۇرىدىكەن. يەر تەۋرەشمۇ يۈز بەرمەي-
دىكەن.

2) جەمئىيەت توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر

ئادەملەرنىڭ يارىلىشى توغرىسىدىكى ئەپسانە

ئاللاھ ـ تائالا ئاسمان، زېمىن، قۇياش، ئاي، يۇلتۇزلاردىن تەركىب تاپقان پايانسىز كائى-

ناتنى يارىتىپ، ئۆزىنىڭ چەكسىز قۇدرىتىنى ناما-
يان قىلماقچى بوپتۇ. ئاللاھ كائىناتنىڭ شەكلىنى
خىيال قىلىپ، ئۇنى تۇخۇم شەكلىدە ياراتماقچى
بوپتۇ - دە، تۇخۇم شەكلىدە ئالەم يارىتىپ، ئۇنىڭ
يېرىمىنى يەر، يېرىمىنى ئاسمان قىپتۇ. ھەمدە
ئاسماننى ئېگىزگە چىقىرىپ، قۇياش، ئاي، يۇل-
تۇزلارنى ئۇنىڭغا قاداپ، ئۇلارغا نۇر ئاتا قىلىپ،
ئۇلارنى زېمىنغا نۇر چاچىدىغان، زېمىننى يورۇتى-
دىغان قىپتۇ. كېيىن يەر شارىدا تاغ، دەريا،
دەرەخ، ئۆسۈملۈك، ھايۋان، ئۇچار قاناتلارنى يا-
رىتىپتۇ. لېكىن بۇلارنىڭ ئارىسىدا ئەقىل ئىدراك-
لىق بىرەر نەرسىمۇ يوق ئىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن
خۇدا يەر يۈزىدە يەنە تۇپراقتىن ئادەم يارىتىشنى
ئىرادە قىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن مالائىكىلارغا: «سىلەر
زېمىنغا چۈشۈپ، تۇپراق ئېلىپ ئادەم ياساڭلار»،
دەپ ئەمىر قىپتۇ. مالائىكىلار زېمىنغا چۈشۈپ،
تۇپراق ئېلىپ ئادەم ياسىماقچى بولغاندا، ھېچكىم-
مۇ ئادەم شەكلىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى بىلەل-
مەپتۇ. بىرسى مۇنداق بولىدۇ دېسە، يەنە بىرسى
ئۇنداق بولىدۇ دەپ زادىلا بىرلىككە كېلەلمەپتۇ.
ئاخىرى بولماي يەنە ئاللاھنىڭ دەرگاھىغا قايتىپ
بېرىپ، ئاللاھدىن ئادەم شەكلىنىڭ قانداق بولىدى-
غانلىقىنى سوراپتۇ. ئاللاھ ئۇلارغا، «سىلەر جەن-
نەتتىكى سۈزۈك زۇمرەت كۆلنىڭ بويىغا بېرىپ
بېقىڭلار، شۇ يەردە ئادەمنىڭ شەكلىنىڭ قانداق
بولىدىغانلىقىنى كۆرەلەيسىز»، دەپتۇ. مالائىكىلار
دەرھال پەرۋاز قىلىپ، جەننەتكە بېرىپ، سۈزۈك-
زۇمرەت كۆلنىڭ بويىغا بېرىپتۇ ۋە كۆلگە سەپ-
سېلىپ قاراپتۇ. ئاللاھنىڭ قۇدرىتى بىلەن كۆلدە
ئادەمنىڭ شەكلى ئەكس ئېتىپتۇ. مالائىكىلار ئادەم-
نىڭ شەكلىنى كۆرۈۋالغاندىن كېيىن، يەر شارىغا
كېلىپ، تۇپراق ئېلىپ، ئۇنى لاي ئېتىپ جەننەت-
تىكى كۆلدە كۆرگەن ئادەم شەكلىگە ئوخشاش قى-
لىپ، ئادەم شەكلىنى ياساپتۇ. ئۇنى ياساپ بولغان-
دىن كېيىن، ئاللاھنىڭ يېنىغا ئاپىرىپ، ئاللاھقا
كۆرسىتىپتۇ. ئاللاھ مالائىكىلارنىڭ ئىشىدىن مەم-
نۇن بولۇپ، ئۇلارنى كەتكۈزۈپتۇ - دە، ئۆزىنىڭ
نۇرىدىن ئادەمگە جان ئاتا قىپتۇ. جەننەتتىكى كۆل
سۈيىدىن ئادەمنىڭ قېنىنى يارىتىپتۇ. ئاسماندىكى
ھاۋادىن ئادەمگە نەپەس ئاتا قىپتۇ. جەننەتتىكى
مۇقەددەس ئوتنىڭ ھارارىتىدىن ئادەم بەدىنىگە
ئىسسىقلىق بېرىپتۇ. تۇپراق لېيى بولسا ئادەمنىڭ
گۆش، سۆڭەكلىرى بولۇپتۇ. شۇنداق قىلىپ ئال-
لاھنىڭ قۇدرىتى بىلەن ھازىرقى شەكىلدىكى ئا-
دەملەر پەيدا بولۇپتۇ. ئاللاھ يەنە ئۇنىڭغا پىكىر
قىلىش، سۆزلەش ۋە ھەرىكەت قىلىش ئىقتىدارى-
نىمۇ ئاتا قىپتۇ. ئادەملەرنىڭ يەر يۈزىدىكى بار-
لىق جانلىقلار ئىچىدىكى ئەڭ ئەقىللىق، قابىلىيەت-
لىك بولۇشىدىكى سەۋەب ئەنە شۇ ئىكەن.

ئېيتىشلارچە ئاللاھ ئاۋۋال ئادەمنى ياراتقاندا،
جاننى ئۇنىڭ تېنىگە بىراقلا بېرىۋەتكەن ئىكەن.
شۇڭلاشقا ئادەملەر ناھايىتى تېز كۆپىيىپ، زېمىن-
دىكى بارلىق جان - جانىۋارلارغا زۇلۇم سېلىشقا،
ھەتتا ناشۇكۇرلۇك قىلىپ، ئاللاھ چەكلىگەن نالا-
يىق ئىشلارنى قىلىشقا باشلاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن
ئاللاھ ئادەملەرنىڭ جېنىنى ئۇلارنىڭ بەدىنىگە ئا-
مانەت قويۇپ، ۋاقتى توشقاندا، ئامانىتىنى قايتۇ-
رۇۋالىدىغان بوپتۇ. ئادەملەرنىڭ پانى دۇنيادىكى
قىلمىش - ئەتمىشلىرىنىڭ ياخشى - يامانلىقىغا
قاراپ ئۇلارنىڭ جېنىنى ئۇ دۇنياغا بارغاندا سوراققا
تارتىپ، پىلسىرات كۆرۈكىدىن ئۆتكۈزۈپ، جەن-
نەتكە ياكى دوزاققا قويىدىغان بوپتۇ. بۇ دۇنيادا
ئادەملەرنىڭ قىلمىش، ئەتمىشلىرىنىڭ قانداق بو-
لىدىغانلىقىنى مەخسۇس پەرىشتە بەلگىلەپ خاتىر-
لەيدىغان بوپتۇ. ئەگەر بۇ دۇنيادا ئاللاھنىڭ ئەمرى-
گە بويسۇنۇپ، سەمىمىيەت بىلەن ياخشى ئىش قى-
لىپ ياشىغان بولسا، ئۇ دۇنياغا بارغاندا، ئۇ پىل-
سىرات كۆرۈكىدىن ئۆتكەندە، كۆرۈك كېڭىيىپ،
داغدام يولغا ئايلىنىدىكەن. ئادەمنىڭ جېنى كۆ-
رۈكتىن قىينالمايلا ئۆتۈپ جەننەتكە كىرىدىكەن.
ئەگەر قىلغان گۇناھلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ
كەتكەن بولسا، ئۇلارنىڭ جېنى كۆرۈكتىن ئۆتكەن-
دە، كۆرۈك كىچىكلەپ قىلدەك بولۇپ قالىدى-
كەن. جان كۆرۈكتىن ئۆتكەندە، بەكمۇ قىيىنلىدى-
كەن ھەم دوزاققا چۈشۈپ، ئۇ يەردە مەڭگۈلۈك
ئازاب تارتىدىكەن. گۇناھى بەك چوڭ بولمىغانلار-
نىڭ جېنى سوراققا تارتىلىپ، كۆرۈكتىن ئۆتۈپ،
بىر مەزگىل دوزاققا بارغاندىن كېيىن، يەنە جەن-
نەتكە چىقىرىلىدىكەن.

زەھھاك ۋە ئىبلىس ھەققىدىكى ئەپسانە

زەھھاك ئەپسانىسى — «شاھنامە» دىكى ياۋۇز
پادىشاھلارنىڭ تىپى. كېيىن خەلق ئارىسىدا ئۇ-
نىڭدىكى ئەھرىمەن (زەردۇشت دىنىدىكى ياۋۇز-
لۇق، قاراڭغۇلۇق ئىلاھى) نىڭ ئورنىنى ئىبلىس
ئوبرازى ئىگىلىگەن. ئەپسانىدە ئېيتىلىشىچە،
ئىنسانلار پەيدا بولغاندىن كېيىن، گاۋمەرد (كەيۇ-
مەرس) ئىنسانلاردىن تۇنجى قېتىم تاج كىيىپ
پادىشاھ بولغانىدى. ئۇ 500 يىل سەلتەنەت سۈ-
رۈپ، ئىنسانلارنى باراۋەرلىك، تىنچ ئاسايىشلىققا
باشلىدى. ئۇ ۋاقىتتىكى دۇنيا بەخت - سائادەت-
لىك، پارلاق - نۇرلۇق دۇنيا ئىدى. ئىنسانلار
غەم- غۇسسىسىز، ئىناق ياشايتتى. زۇلمەت ۋە
ياۋۇزلۇقنىڭ ئازابىنى تارتمايتتى، لېكىن ئىبلىس-
نىڭ پىتنىسى بىلەن ئىنسانلار بالايى- ئاپەتكە ئۇچ-

ـراپ، پۈتۈن دۇنيا قاراڭغۇ ـ زۇلمەتكە ئايلاندى.
گاۋمەردىنىڭ نەۋرىسى هوشاڭ ئوت يېقىشنى ئىجاد
قىلىپ، كىشىلەرگە ئوت قالاپ، غىزالارنى پىشۇ-
رۇشنى ئۆگەتتى. ئىنسانلارغا قوي، كالا قاتارلىق
مال ـ چارۋىلارنى بېقىشنى ئۆگەتتى. ئىبلىس بول-
سا كىشىلەرگە ئوت قالاشقا، غىزالارنى پىشۇرۇشقا
رۇخسەت قىلمايتتى. هوشاڭ ئىنسانلارنى، ئىب-
لىس بىلەن كۈرەش قىلىشقا يېتەكلىدى. ئاخىرى
ئىبلىس ئۈستىدىن غەلىبە قىلىپ، ئوتنى ئىبلىس-
نىڭ تارتىۋېلىشىغا بەرمەي ساقلاپ قالدى. جەم-
شىد دەۋرىگە كەلگەندە، كىشىلەر كىيىم كىيىشنى
ئۆگەندى. ئۇلارنىڭ كۈنى تېخىمۇ بەخت ـ سائادەت
ئىچىدە ئۆتىدىغان بولدى. لېكىن ئىبلىس بولسا،
ئىنسانلارنىڭ بەخت سائادەتلىك تۇرمۇش كەچۈرۈ-
شىگە هەسەتخورلۇق قىلاتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ
كىشىلەرنى يولدىن ئازدۇرۇپ، جەمشىدنى ئۆلتۈ-
رۈپ، ئىنسانلاردىن ئوتنى تارتىۋېلىپ، ئۇلارنى
مەڭگۈ قاراڭغۇ ـ زۇلمەت ئىچىگە قويماقچى بول-
دى.

جەمشىدنىڭ زەههاك ئىسىملىك كېلىشكەن،
قەددى ـ قامەتلىك ئوغلى بار ئىدى. ئەمما ئۇ بەكمۇ
تەكەببۇر، ئۆزىگە تەمەننا قويىدىغان يىگىت بو-
لۇپ، ئۆزىنى دۇنيادا هېچكىممۇ تەڭ كېلەلمەيدى-
غان تەڭداشسىز قۇدرەتلىك باتۇر هېسابلايتتى.
ئىبلىس ئىنسانلارغا بالايى ـ ئاپەت كەلتۈرۈش ئۈ-
چۈن، زەههاكتىن قول سېلىشنى ئويلىدى، بىر
كۈنى شاهى جەمشىد يارانقان نەۋرۇز ئايىمىدە ئىب-
لىس نۇرغۇن سوغا ـ سالاملارنى ئېلىپ، سالاپەت-
لىك مۆتىۋەر قىياپىتىدە ياسىنىۋېلىپ، زەههاك-
نىڭ يېنىغا كەلدى. ئوردىغا كىرىپ زەههاكقا
چوڭقۇر تازىم قىلىپ، ئۇنى ماختاپ ئۇچۇرۇپ،
تەڭرى سېنى يەر يۈزىدىكى كىشىلەرگە ئاتا قىلدى،
يەر يۈزىدىكى كىشىلەرنىڭ هەممىسى سېنىڭ قۇ-
لۇڭ، پۈتكۈل ئالەمنىڭ ئىگىسى سەن دەپ ئۇنى
ماختاۋەرگەنلىكى ئۈچۈن، زەههاك تېخىمۇ كۆرەڭ-
لەپ كەتتى. ئۇ ئىبلىسنىڭ كۈشكۈرتىشى بىلەن
جەمشىدنى هالاك قىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا شاهلىق
تەختىگە چىقتى. ئىبلىس يەنە ئوردا ئاشپىزى قىيا-
پىتىدە بولۇۋېلىپ، تۈرلۈك هۈنەرلەر بىلەن زەه-
هاكنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولدى. ئاخىرى ئۇ
زەههاكنىڭ ئىككى مۈرىسىگە سۆيۈپ، ئۇنىڭ ئىك-
كى مۈرىسىدىن ئىككى زەهەرلىك يىلان ئۈندۈر-
دى. ئۇلار زەههاكنى ئازابلاشقا باشلىدى. زەههاك
تۈرلۈك چارىلەر بىلەن بۇ ئىككى يىلاننى يوقاتماق-
چى بولغان بولسىمۇ يوقىتالمىدى. ئىبلىس يەنە
ۋىپ قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ، زەههاكقا هەر كۈنى
ككى يىلانغا بىر جۈپتىن ئادەم مېڭىسى بەرگەندە،
ئاندىن ئارام تاپالايسىز، بولمىسا بۇنىڭغا هېچقانداق
سەۋەب قىلالمايسىز دېدى. ئۇ مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن
ئىنسانلارنىڭ ئۇرۇقىنى قۇرۇتماقچى ئىدى. زەه-
هاك ئىبلىسنىڭ دېگىنى بويىچە هەر كۈنى ئىككى
ياشنىڭ مېڭىسىنى يىلانلارغا بېرىدىغان بولدى.
شۇنداق قىلسا، يىلانلار تىنچلىنىپ ئۇنىڭغا بەك
ئازاب سالمايتتى. زۇلۇم هەددىدىن ئاشتى. نۇر-
غۇن كىشىلەرنىڭ بالىلىرى ناهەق ئۆلتۈرۈلۈپ،
زەهەرلىك يىلانلارغا يەم قىلىندى. كىشىلەرنىڭ
نالە ـ زارى پەلەككە يەتتى. نۇرغۇن كىشىلەر يۇرت-
نى تاشلاپ، يىراق تاغلارغا قېچىپ كەتتى. ئۇ
يەردە كاۋى ئىسىملىك بىر تۆمۈرچى بولۇپ، ئۇ
پادىشاهنىڭ قورال ـ جابدۇقلىرىنى ياسايتتى. ئۇ-
نىڭ 18 بالىسى بولۇپ، زالىم شاه ئۇلاردىن 17
سىنىڭ كالللىسىنى كېسىپ، زەهەرلىك يىلانلارغا
يەم قىلغانىدى. نۆۋەت 18 ـ سىگە كەلگەندە، كاۋى-
دا سەۋرى ـ تاقەت قالمىدى. ئۇ تۆمۈرچىلىكتە
ئىشلىتىدىغان پەشتامىسىنى ئېگىز خادىغا قاداپ
بايراق قىلىپ، زالىم شاه ـ زەههاكقا قارشى ئۇ-
رۇش ئېلان قىلدى. كىشىلەرنىڭ هەممىسى كاۋىغا
ئەگىشىپ، زەههاكقا قارشى ئۇرۇش قىلدى. ئاخى-
رى ئۇلار زەههاكنى ئۆلتۈرۈپ، يەر ـ يۈزىنى
ياۋۇزلۇقتىن قۇتۇلدۇردى. ئىبلىسنىڭ ياۋۇز نى-
يىتى ئەمەلگە ئاشمىدى. زەههاك يوقىتىلغاندىن
كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا فەرىدۇن شاهلىق تەختىگە
چىقتى. فەرىدۇن شاهلىق تەختكە چىققاندىن كې-
يىن، ئەل- يۇرتنى ئادالەت بىلەن سوراپ، كىشى-
لەرنى مۇرات- مەقسەتلىرىگە يەتكۈزدى.

يۇقىرىدا ئېلىمىز تاجىكلىرى ئارىسىدا تارقال-
غان بىر قىسىم مىف ـ ئەپسانىلىرىنى تونۇشتۇر-
دۇق. بۇلاردىن باشقا خەلق ئارىسىدا يەنە نۇرغۇن
ئەپسانىلەر ساقلانغان. ئۇلار مەزمۇن جەهەتتە كۆپ
خىل بولۇپ، ئەجدادلارنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەت-
تىكى پىكىر ـ تەسەۋۋۇرلىرىنىڭ جەۋهەرلىرى بو-
لۇپ هېسابلىنىدۇ. ئەپسۇسكى، ئىنسانلارنىڭ نا-
هايىتى ئۇزۇن تارىخىي تەرەققىيات مەزگىلىنىڭ
ئۆتۈشى بىلەن خەلق ئىچىدىكى باي ـ رەڭگارەڭ
مىف ـ ئەپسانىلەر يوقىلىپ كەتكەن. بۇ خىل ئەه-
ۋال تاجىكلار ئارىسىدا تېخىمۇ گەۋدىلىك. ئېلى-
مىز تاجىكلىرىنىڭ ئەجدادلىرى ناهايىتى ئۇزاق
قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپلا، پامىر رايونىدا يا-
شاپ كەلگەن. ئۇلار ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ،
زەردۇشت دىنى، بۇددا دىنى ۋە ئىسلام دىنى قاتار-
لىق دىنلارغا ئېتىقاد قىلغان. ئۇلارنىڭ ئىپتىدائىي
دەۋرلەردىكى هاياتى توغرىسىدا بىزدە تېخى هېچقان-
چە يازما ياكى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار
يوق. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بەزى ئارخېئولوگ-

يىلىك كەشپىياتلار بولغان بولسىمۇ، (مەسىلەن:
جىرغال ئىپتىدائىي جەمئىيەت مەدەنىيەت ئىزى،
«شامبابا» قەدىمكى قەۋرىستانلىقى قاتارلىقلار)
ئەمما بۇ ئارخېئولوگىيىلىك كەشپىياتلار شۇ چاغ-
دىكى ئاھالىلەرنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى يورۇتۇپ
بېرەلىگىدەك دەرىجىدە مول ۋە سىستېمىلىق ئە-
مەس. ئەسلىدە ئەپسانىلەر ئىنسانلارنىڭ شۇ چاغدى-
كى تەپەككۇر پائالىيىتىنى چۈشەندۈرۈشتە ناھايىتى
قىممەتلىك ماتېرىيال ھېسابلىنىشى كېرەك ئىدى.
شۇڭا ئەپسانىلەرنى توپلاش، رەتلەش، تەتقىق قى-
لىش — ئىنسانلارنىڭ گۈدەكلىك دەۋردىكى تەپەك-
كۇر پائالىيىتىنى بىلىشتە ناھايىتى زور رول ئوي-
نايتتى. تاجىك خەلق ئەپسانىلەر پۈتۈنلەي خەلق
ئارىسىغا تارقالغان. ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ
يۈرگەن. مۇتلەق كۆپ قىسمى يازما خاتىرىگە ئې-
لىنمىغان. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇنداق ئەپ-
سانىلەرنىڭ بىر مۇنچىسىدا ناھايىتى زور ئۆزگە-
رىشلەر يۈز بەرگەن. بەزىلىرى يوقىلىپ، ئۇنىڭ
ئورنىنى كېيىنكى دەۋردىكى دۇنياۋى ئەپسانىلەر
ئىگىلىگەن. بەزىلىرى بولسا، ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى
قىياپىتىنى ئۆزگەرتىپ، ئۆزىنى كېيىنكى دىنلار-
نىڭ تەلىماتلىرىغا يېقىنلاشتۇرغان. مەسىلەن،
ھەممە ئەپسانىلەردە دېگۈدەك ياراتقۇچى ئاللاھ تە-
رىپلىنىدۇ. يەر، ئاسمان، قۇياش، ئىنسان، ھاي-
ۋان، زىرائەتلەرنىڭ ھەممىسى ئاللاھنىڭ قۇدرىتى
بىلەن پەيدا بولغان دەپ قارىلىدۇ. شۈبھىسىزكى،
بۇ ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىدۇر. تاجىكلار ئىسلام
دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ھەممە جەھەتتىن
ئىسلام ئەقىدىلىرىنى قوبۇل قىلىشقا توغرا كەل-
دى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىسلام دىنىنىڭ ئۆزىمۇ
خەلق ئارىسىدا ئىسلام دىنىغا مۇخالىپ قاراش،
ئەقىدىلەرنىڭ بولۇشىغا يول قويمايتتى. شۇنداق
بولغاچقا، قەدىمكى ئەپسانىلەردە تەبىئەت ۋە جەمئى-
يەت ھادىسىلىرى توغرىسىدىكى ساددا تەسەۋۋۇرلا-
رمۇ كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئازدۇر - كۆپتۇر ئىسلام
تۈسىنى ئېلىشقا مەجبۇر بولدى. بۇلا ئەمەس، پۈ-
تۈن خەلق ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولغاچ-
قا، ئىسلام ئەقىدىلىرىدە بولىدىغان ئاللاھنىڭ
قۇدرىتىگە شەك كەلتۈرىدىغان ئەقىدىلەرنىڭ ئۆزى-
دە ساقلىنىشى ياكى ئەۋلادلىرىغا قالدۇرۇشىنى
ئۆزلىرىمۇ كۈپۈرلۈك، بىدئەتلىك دەپ تونۇيدىغان
بولدى. ئۇنىڭدىن باشقا ئىپتىدائىي دەۋردىكى ئەپ-
سانىلەرنى خەلق ئارىسىدىكى باخشى - شامانلار
تۈرلۈك مۇراسىملار (نەزىر - چىراق، دۇئا -
تىلاۋەت، ھېيت - بايرام، ئۆلۈم - يېتىم، توي
- تۆكۈن قاتارلىقلار)نى ئوقۇپ، ئورۇنلاپ، ئۇ-
نىڭ ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە داۋاملىشىشىغا سەۋەب
بولاتتى. كېيىنكى دىنلارنىڭ كىرىشى بىلەن ئەس-
لىدىكى بۇ مۇراسىملار ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.
باخشى، شامانلارمۇ ئەمدى ئەپسانىلىرىنى ئوقۇيال-
مايدىغان بولدى. شۇڭا ئىپتىدائىي ئەپسانىلەر ئۆ-
زىنىڭ كەڭ تارقىلىش زېمىنىدىن ئايرىلدى. ئۇ-
لاردىن مەلۇم دەرىجىدە تۈسىنى ئۆزگەرتىپ، يېڭى
ئەقىدە، يېڭى مۇھىتقا ماسلاشقانلىرى مەلۇم دەر-
جىدە ساقلىنىپ قالغان بولسا، ئۇنداق بولمىغانلى-
رى يوقىلىپ كەتتى. شۇڭا بىز ھازىرقى ئەپساند-
لەرنى كۆرگىنىمىزدە ئۇلارنى ئەسلىدىكى بىر پۈ-
تۈن مىف - ئەپسانىلەر سىستېمىسى تەرىزدە ئە-
مەس، پەقەت ئانچە - مۇنچە ئەسلىدىكى تەسىرىنى
ساقلاپ قالغان، پارچە - پۇرات ھالدا كۆرمەكتى-
مىز. يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن مىسالدىكى «قۇياش
ئەپسانىسى»نى ئېيتايلى، ئەسلىدە ئۇ زەردۇشت
دىنىدىكى نۇر ۋە يورۇقلۇق ئىلاھى — ئاھورا ماز-
داغا ئېتىقاد قىلىش، ئۇنىڭ سۈپەت، قۇدرەتلىرىنى
مەدھىيىلەش ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. كېيىن
ئىسلام ئەقىدىسىنىڭ تەسىرى بىلەن ئاھورامازدا
ئوبرازى ئاللاغا ئۆزگەرگەن. باشقا نۇرغۇن ئەپسا-
نىلەرمۇ شۇنداق. ئەلۋەتتە كېيىنكى ئەقىدىلەرنىڭ
تەسىرىگە ئانچە بەك ئۇچرىماي، ئىنسانلارنىڭ ساد-
دا تەسەۋۋۇرىنى خېلى ساپ ساقلاپ قالغانلىرىمۇ
بار. «ئاي ئەپسانىسى» ئەنە شۇنداق ئەپسانىلەرنىڭ
بىرىدۇر. «ئاي ئەپسانىسى»دا ئاينىمۇ خۇددى ئا-
دەملەرگە ئوخشاش ھېسسىياتلىق، جانلىق مەۋجۇ-
داتقا ئايلاندۇرۇپ تەسۋىرلەش ئارقىلىق، كىشىلىك
دۇنياسىدىكى رەزىللىكنىڭ ئۇنىڭغا قىلغان تەسىرى
بىلەن، كىشىلىك دۇنياسىغا تەتۈر ئۆرۈلۈپ، مەڭ-
گۈ قارىمايدىغان ھالەتتە كۆرسىتىپ بەرگەن. مە-
لۇمكى، ئەپسانىلەرنىڭ مۇھىم خۇسۇسىيىتى تەبى-
ئەت ۋە جەمئىيەتتىكى ھەممە نەرسىلەرنى ئادەم-
لەشتۈرۈشتۇر. يەنى تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھادى-
سىلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئادەمگە ئوخشاش جېنى،
ھېسسىياتى، تەپەككۇرى بولغان، ئادەمگە ئوخشاش
خوشاللىنىدىغان، ئازابلىنىدىغان ھالەتتە تەسەۋۋۇر
قىلىشتىن ئىبارەت. بۇ ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدائىي
دەۋردىكى تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھادىسىلىرىنىڭ
ماھىيىتىگە نىسبەتەن ساددا ھالدىكى ماتېرىيالىس-
تىك تەسەۋۋۇرلىرىنىڭ ئىپادىسىدۇر.

3. تاجىك ئەپسانىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى

ئەلەمنىڭ يارىلىشى، كۈللى مەۋجۇدات ۋە
ئادىمزاتنىڭ پەيدا بولۇشى دۇنيادىكى، جۈملىدىن

ئېلىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلق ئەپسانىلىرىنىڭ ئاساسىي گەۋدە قىسمى، لېكىن ھەرقايسى مىللەتلەر ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ ئوخشاشماسلىقى، مىللىي پسىخىكىسى ۋە ئېستېتىكىلىق قىزىقىشىنىڭ پەرقلىق بولۇشى تۈپەيلى، ئۇلارنىڭ تەبىئەت، جەمئىيەت ۋە ھاياتلىق توغرىسىدىكى ئەپسانىلىرىمۇ سان، سۈپەت ۋە ئالاھىدىلىك جەھەتتە ئۆزئارا پەرقلىنىدۇ. ئالايلۇق، گرېكلارنىڭ مىف-ئەپسانىلىرى ئۆزىنىڭ ھەشەمەتلىك سىستېمىسى بىلەن جاھانغا مەشھۇر بولۇپ، گرېك مەدەنىيىتى ۋە كېيىنكى ياۋروپا مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا مىسلىسىز ئىجادىي تەسىر كۆرسەتكەن، ئوتتۇرا ئاسىيادىمۇ ئالېكساندىر ماكېدونىسكى ئېلىپ كەلگەن گرېك مىف - ئەپسانىلىرى تەسىرىدە باكتېرىيىنى مەركەز قىلغان رايونلىرىدا «ئېللىنىزىم مەدەنىيىتى» (گرېكلەشكەن ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى) شەكىللەنگەن ھەمدە پۈتكۈل مەشرىق ئېلىگە تارقالغان، ئەرەب ئەپسانىلىرى «مىڭ بىر كېچە» (تاجىك تىلىدا «ئەزار ئەفسانە» دېيىلىدۇ) نامى بىلەن ئەل ئاراداڭلىق. ھىندى ئەپسانىلىرى تېخىمۇ مول بولۇپ، جاھان مەدەنىيىتى خەزىنىسىدىكى «ماخاپخاراتا» ۋە «رامايانا» دەك ئۆلمەس ئەسەرلەرنى بارلىققا كەلتۈرگەن. تاجىك مەدەنىيىتى تارىخىدىكى زەردۇشت دەستۇرى «ئاۋېستا» داستانى بىلەن ئەبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» ئېپوسى ئەپسانىلەر مۇزېيى بولۇپ، تارىختىن بۇيان تاجىك ئەپسانىلىرىنىڭ شانۇ - شەۋكىتىنى خەلققە نامايان قىلىپ كەلمەكتە.

بىز كۆزىتىش، سېلىشتۇرۇش، تەھلىل قىلىش ۋە ئومۇمىيلاشتۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، تاجىك ئەپسانىلىرىغا قارىتا بىر قۇر ئاناتومىيە يىزرگوزدۇق. شۇ جەرياندا، بىز تاجىك ئەپسانىلىرىنىڭ جۇزئىي ئالاھىدىلىكلىرىنى دەسلەپكى قەدەمدە ھېس قىلدۇق.

بىرىنچىدىن، تاجىك ئەپسانىلىرى نىسبەتەن روشەن ئىلاھ يارىتىش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە.

تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھادىسىلىرىنى ئىلاھلاشتۇرۇپ، دىنىي تۈسنى ئېلىش، بۇ قەدىمكى مىف-ئەپسانىلەرنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى. ھالبۇكى، تاجىك ئەپسانىلىرى مىف- ئەپسانىلەرنىڭ مۇشۇ ئۆلچىمىگە توشىدۇ. ھەربىر ئەپسانىنىڭ تېماتىكىسى ۋە كومپوزىتسىيىسى ئوخشىمىسىمۇ، ئەمما ئۇلاردا بىر ئورتاق ئىدىيە -- ئىلاھلاشتۇرۇش بار. تاجىك ئەپسانىلىرىدا ئېيتىلىشىچە، ئەڭ دەسلەپتە، ئالەمدە چاڭ - توزان ۋە مىكرو زەررىچىدىن باشقا ھېچنېمە يوق ئىكەندۇق. كېيىن شەپقەت ئىلاھى ئاھورمازدا ئاۋۋال كائىنات، يۇلتۇز، ئاي ۋە قۇياشنى يارىتىدىكەن، ئۇنىڭدىن كېيىن يەر - زېمىن، دېڭىز - ئوكيان، ھايۋانات ۋە ئۇچار - قاناتلارنى يارىتىدىكەن. ئارقىسىدىنلا تۇپراق لېيىدىن تۇنجى ئادەم گاۋمەردنى ئاپىرىدە قىلىدىكەن. گاۋمەرد ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ جان نۇرۇقى ئەرشكە چىقىپ، قۇياش نۇرىدا ئېرىپ، يۈرەكسىمان يوپۇرماق شەكلىدە يەر - زېمىنغا چۈشۈپ بىخلىنىدىكەن. يۈرەك شەكىللىك يوپۇرماقنىڭ بىر تەرىپى ئەر، بىر تەرىپى ئايال ئىكەن. بۇ يوپۇرماق كېيىن ئۈنۈپ چىقىدىكەن. شۇنىڭ بىلەن ئادەمىزات بارلىققا كېلىدىكەن. دېمەك، كۆللى مەخلۇقات نۇر تەڭرىسى ئاھورمازدانىڭ قۇدرىتىدىن ئاپىرىدە بولغانىكەن.

ئىككىنچىدىن، تاجىك ئەپسانىلىرى شەپقەتلىك بىلەن زىيان - زەخمەتلىك ئوتتۇرىسىدىكى، ياخشىلىق بىلەن يامانلىق ئوتتۇرىسىدىكى، نۇر بىلەن زۇلمەت ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنىڭ جەڭ سەھنىسى.

تاجىكلار ناھايىتى ئۇزۇن مەزگىلگىچە زەردۇشت دىنىغا ئېتىقاد قىلغان، تاجىك ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت قاتلىمىدا زەردۇشت مەدەنىيىتى بارلىققا كەلگەن. مۇشۇ تۈپەيلى، تاجىك ئەپسانىلىرى زەردۇشت دىنىنىڭ دۇئالىزىملىق (ئىككى مەنبەچىلىك) دۇنيا قارىشىنىڭ چوڭقۇر تەسىرىگە ئۇچرىغان، ھەتتا بۇ خىل ئىدىيە تاجىك ئەپسانىلىرىنىڭ پۈتكۈل جەريانىغا سىڭدۈرۈلگەن. شۇ سەۋەبلىك، تاجىك ئەپسانىلىرىدە يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇق، ياخشىلىق بىلەن يامانلىق، ھەقلىق بىلەن ناھەقلىق، پاكلىق بىلەن ناپاكلىق ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ قارشىلىق ۋە كۈرەشلەر ناھايىتى كۆپ تەسۋىرلەنگەن، بۇ خىل تەسۋىرلەشلەردە، بارلىق نۇر، ئەقىل - پاراسەت، ئىجادىيەت ۋە ياخشىلىقلارنىڭ جىمىسى نۇر ئىلاھى ئاھورمازدانىڭ شاپائىتىدىن، بارلىق يامانلىق، ساختىپەزلىك، شەيتانلىق، نادانلىق ۋە قاراڭغۇلۇقنىڭ ھەممىسى زۇلمەت ئىلاھى ئەڭرە مەينۇنىڭ كاساپىتىدىن بولىدۇ دەپ قارىلىدۇ، يەنە بۇ خىل قاراشنىڭ چوڭقۇر قېتىدا، بۇ ئىككى قۇتۇپ ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ قارشىلىق ۋە كۈرەشلەرگەرچە ئالەمنىڭ باشلىنىشىدىن تاكى ئاخىر زامانغىچە داۋاملاشسىمۇ، لېكىن ئاخىرقى ھېسابتا، يورۇقلۇق قاراڭغۇلۇق ئۈستىدىن، ياخشىلىق يامانلىق ئۈستىدىن، پاكلىق ناپاكلىق ئۈستىدىن، ھەقلىق ناھەقلىق ئۈستىدىن غەلىبە قىلىدۇ دېگەن ئىدىيە ئالغا سۈرۈلىدۇ. ھالبۇكى، تاجىك ئەپسانىلىرىدىكى بۇ خىل ئىدىيە

ئىلغارلىق ۋە ئۈمىدۋارلىقنىڭ ئىپادىسىدۇر.

ئۈچىنچىدىن، تاجىك ئەپسانىلىرى بىر قەدەر مۇكەممەل بولغان پالۋانلىق ۋە قەھرىمانلىق شەجەرىسىدۇر.

تاجىكلارنىڭ قەھرىمانلىق ئەپسانىلىرىدە پالۋان - قەھرىمانلار ئەپسانىلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، بۇلاردىن پالۋانى رۇستەم قىسسىلىرى، سىياۋۇش قىسسىلىرى، ئىسفەندىيار ھېكايەتلىرى، تۆمۈرچى كوۋا رىۋايەتلىرى خۇددى كۆپ قىسىملىق تېلېۋىزىيە تىياتىرلىرىدەك يۇرۇشلىشىپ كەتكەن. بۇ قەھرىمانلىق قىسسىلىرىنىڭ سيۇژىتى قىزىقارلىق، تىلى گۈزەل، مەزمۇنى تەسىرلىك بولۇپ، كۈچلۈك جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە. ئۇنى قەدىمكى تاجىك جەمئىيىتىنىڭ مەنىۋى - روھىي تۆۋرۈكى دېيىشكە، ئەدەبىياتتا ئۇنى ئىجادىيەتنىڭ پۈتمەس - تۈگمەس - بۇلىقى دېيىشكە بولىدۇ. مۇشۇ سەۋەبتىن بولسا كېرەك مىڭ يىللاردىن بۇيان، تاجىك ئەپسانىلىرى كلاسسىك خەمسىچىلىك، داستانچىلىق، مەسنەۋىچىلىك، مىفولوگىيە، رىۋايەت - ھېكايىچىلىق، تارىخ، ئېتوگرافىيە، ئىتوپىك، جۇغراپىيە، پەلسەپە، ئىجتىمائىي ئىدېئولوگىيە ۋە ئەقىل - ھېكمەت تەتقىقاتچىلىقىنىڭ مۇھىم ماتېرىيال مەنبەسى بولۇپ كەلمەكتە. «شاھنامە»نىڭ مۇئەللىپى ھەزرىتى ئەبۇلقاسىم فىردەۋسىنى قەدىمكى قەھرىمانلىق داستانلىرىدىن چىۋەرلىك بىلەن پايدىلانغان ئىجادىيەت پىرى دېيىشكە بولىدۇ.

تۆتىنچىدىن، تاجىك ئەپسانىلىرى بەدىئىي ماھارەت جەھەتتە ئوبرازلار دۇنياسىدۇر.

بىز تاجىك ئەپسانىلىرىنى تەپسىلىي كۆرۈپ، ئۇنىڭدىكى ئوبرازلارنى ئايرىپ چىقتۇق ھەمدە ئۇنى مەزمۇن ئۆلچەم بويىچە تۆرگە ئايرىدۇق، ئۇنىڭدا شاھ - پادىشاھلار ئوبرازى سىستېمىسى، قەھرىمان- پالۋانلار ئوبرازى سىستېمىسى، ئاۋام خەلق ئوبرازى سىستېمىسى، ئايال - نازىنىنلار ئوبرازى سىستېمىسى ۋە خاسىيەتلىك ھايۋانلار ئوبرازى سىستېمىسى قاتارلىقلار بار. شاھ - پادىشاھلار ئوبرازى ئۆز ئىچىدىن يەنە ئىجابىي شاھلار ئوبرازى ۋە سەلبىي شاھلار ئوبرازى دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ. ياخشىلىق بىلەن رەزىللىك، پاكلىق بىلەن ئىپلاسلىق، شەپقەتلىك بىلەن زالىملىقتىن ئىبارەت قارىمۇ قارشى ئىككى قۇتۇپ ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشتە ئىجابىي شاھلار يورۇقلۇق ئىلاھى ئاھۇرمازدا تەرىپىدە تۇرىدۇ، شۇڭا، ئەپسانىلەردە ئۇلارغا ئەبەدىيلىك يادنامە ۋە ئابىدە تىكلەنگەن زالىم شاھلار زۇلمەت تەڭرىسى ئەڭرە مەينيۇ تەرىپىدە تۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئەپسانىلەردە ئۇلارغا لەنەت ۋە قاغىش ياغدۇرۇلغان. قەھرىمان- باتۇرلار ئوبرازى سىستېمىسىدا، پالۋانى رۇستەم ئوبرازى ئەڭ تىپىك، ئەڭ يۈكسەك، ئەڭ يۇقىرى بەدىئىي ۋە ئېستېتىك قىممەتكە ئىگە بولۇپ، قالغان بارلىق ئوبرازلار مۇشۇ تىپىك ۋە يۈكسەك ئوبرازنى دەۋر قىلىپ پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ. مۇشۇ مەنىدە، پالۋانى رۇستەم ئوبرازىنى تاجىك ئەپسانىلىرىنىڭ يادروسى ۋە جېنى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. ئاۋام خەلق ئوبرازى سىستېمىسىدا كوۋا، مانى ۋە مەزدەك قاتارلىقلار مەشھۇر بولۇپ، بۇلاردىن تۆمۈرچى كوۋانىڭ زالىم شاھ زەھھاكقا قارشى كۈرىشى بىلەن مەزدەكنىڭ زۇلمەتكە قارشى قوزغىلىڭى زىيادە تەسىرلىك بولۇپ، ئالاھىدىلىكى بىلەن كىشىنىڭ يۈرەك تارىسىنى تىترىتىدۇ. ئاياللار ئوبرازى سىستېمىسىدا، رۇدابە، سىندۇخت، تەھمىنە، فەرەنگىس، سۇدابە، مەنجا، گۇردا فەرىد قاتارلىقلار بار. ئاپسانىلەردە بۇ ئايال - نازىنىنلار زور سىياسىي - ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىدۇ. ئۇلارنىڭ سۆيگۈ - مۇھەببەت كەچۈرمىشلىرى ۋە بۇ ھەقتىكى ھېكايەتلەر ئېخىمۇ تەسىرلىك بولۇپ، مىڭ يىللاردىن بۇيان، شائىر - ئەدىبلەر ئۈچۈن ئاشىق- مەشۇقلار سۆيگۈ داستانلىرى ۋە ئۇنىڭدىن ئاتلاپ خەمسە يارىتىشنىڭ ماتېرىيال مەنبەسى بولۇپ كەلمەكتە. خاسىيەتلىك ھايۋانلار ئوبرازى سىستېمىسىدا، سۇمرۇغ قۇش ئوبرازى بىلەن تۇلپارى رەقش ئەڭ تىپىكتۇر. بۇلار ئىنسانىي خۇسۇسىيەت ۋە ھېسسىياتقا ئىگە بولۇپ، ئىنسانلارنىڭ ئەڭ ياخشى شەپقەتچىلىرى ۋە تۆھپىكار ياردەمچىلىرىدۇر. خاسىيەتلىك سۇمرۇغ روستەم پالۋاننىڭ دادىسى زالنىڭ قۇتقازغۇچى سۈت ئانىسى، رۇستەم پالۋاننىڭ ئانىسى رۇدا بەنىڭ تۇغۇت ئانىسى. رەقش تۇلپارى پالۋانى رۇستەمنىڭ سۆيۈملۈك تۇلپىرى، پالۋاننىڭ يەتتە چوڭ مۈشكۈلاتنى يېڭىشىدىكى قانىتى ۋە ياردەمچىسى، تەڭداشسىز ئەقىللىق ۋە پاراسەتلىك. شۇڭا، پالۋان ئۇنى قېنى ۋە جېنىدىنمۇ ئەزىز كۆرۈپ قەدىرلەيدۇ.

تاجىك ئەپسانىلىرىدە يەنە يۇقىرىدىكى تىپىك ئوبرازلارغا يانداش ھالدا ئاجايىپ مۆجىزە كارامەتلەرنى ياراتقان پەيلاسوپ - ئاقىللار، مۇنەججىم - پالچىلار، ئالىم - دانىشمەنلەر، سەركەردە - داھىيلار، پىداكار - مەردلەر، گۈزەل- زىبالار، ھۈنەرۋەن - كاسىپلار، دېھقان - چوپانلار، دىنىي ئەرباپلار بار. بۇ رەڭگا رەڭ ئوبرازلار سىستېمىسى تاجىكلارنىڭ ئەپسانىۋى دەۋرىنىڭ كۆركەم خەرىتىسىنى شەكىللەندۇرگەن.

4. تاجىك ئەپسانىلىرىنىڭ ھازىرقى رېئال تۇرمۇشتىكى ئىزنا - ساقىندىلىرى

تاجىك ئەپسانىلىرى ناھايىتى قەدىمكى دەۋرنىڭ بەدىئىي ئىنكاسى بولۇپ، ئۇ كېيىنكى دەۋرلەردە خىلمۇ خىل ئېتىقاد ۋە ئىدىيىلەرنىڭ ئىستىناسىغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن بۈگۈنكى كۈندە، تاجىكلارنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا ئۇنىڭ ئىزنالىرى يەنىلا كۆزگە كەڭ تاشلىنىدۇ. بىز بۇنىڭدىن ئۇنىڭغا، ئۇنىڭدىن بۇنىڭغا ئۆتۈش، ھادىسىدىن ماھىيەتكە، ماھىيەتتىن ھادىسىگە ئۆتۈش ئۇسۇللىرى ئارقىلىق تاجىك ئەپسانىلىرىنىڭ رېئال تۇرمۇشىمىزدىكى ئىزنا - ساقىندىلىرىنى تۆۋەندىكى بىرقانچە جەھەتتە ھېس قىلدۇق:

(1) تاجىكلار ئادەتتە ئۆزىنى «قۇياش ئەۋلادى»، «نۇرزادە»، «پەرىشتە ئەۋلادى» دەپ قارايدۇ، بۇنىڭغا تاجىكلارنىڭ مەشھۇر «مەلىكە قورغان» رىۋايىتى سەۋەب بولسا كېرەك. ئۇنىڭدا ئېيتىلىشىچە، ھەركۈنى چۈش مەزگىلىدە قۇياشتىن بىر ئاق ئاتلىق يىگىت چۈشۈپ، مەلىكە بىلەن مالاقەتتە بولىدىكەن. مەلىكە ھامىلدار بولۇپ كۆزى يورۇيدىكەن، تۇغۇلغان بۇ بالا كېيىن پادىشاھ بولۇپ قالىدىكەن. ھازىرقى تاجىكلار ئەنە شۇ پادىشاھنىڭ ئەۋلادلىرى ئىكەن. چوڭقۇر ئەپسانىۋىلىككە ئىگە بولغان بۇ رىۋايەت ۋە بۇ رىۋايەتتىن قالغان مىللىتىمىزنىڭ شەكىللىنىشى ھەققىدىكى قاراش ماھىيەتتە نۇر ئىلاھى ئاھورمازدا توغرىسىدىكى ئاجايىپ - غارايىپ ئەپسانىلەرنىڭ مەنىۋى ھاياتىمىزدىكى ئىنكاسىدۇر، خالاس.

(2) تاجىكلار ئادەم تۇغۇلۇشى بىلەنلا ئۇنىڭ پىشانىسىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە نۇر، سول تەرىپىدە شەيتان (ئازدۇرغۇچى زۇلمەت) ئورۇن ئالغان بولىدۇ، ئادەمنىڭ پۈتۈن ئۆمرىدە قىلغان - ئەتكەنلەردىن ياخشى ئىشلارنىڭ ھەممىسى نۇرنىڭ توغرا يولغا باشلىغانلىقى ھېسابلانسا، يامان ئىشلارنىڭ ھەممىسى شەيتان ۋەسۋەسىسىدىن بولغان دەپ قارايدۇ. ئەرلەرنىڭ ئاياللاردىن ئۈستۈن تۇرۇشى يىرتقۇچ ھايۋانلار ۋە دىۋە - پەرىلەرنىڭ ئوغۇل بالىدىن قورقۇشى، ئوغۇل بالىنىڭ پىشانىسىدە «نۇرى پاك»نىڭ بولغانلىقىدىندۇر، دەپ چۈشەندۈرىدۇ. بۇ خىل قاراش گەرچە پەنگە زىت بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۇزۇنغىچە ئاۋام خەلقنىڭ كاللىسىدا ساقلىنىپ كەلمەكتە. بۇ خىل قاراشتا ئىسلام دىنىنىڭ قىسمەن ئامىللىرى بولسىمۇ، لېكىن ئۇ كۆپرەك ئادەملەرنىڭ يارىلىشى ھەققىدىكى ئەپسانىنىڭ باشقا تون بىلەن ھازىرقى دەۋرىمىزگە يېتىپ كېلىشى ھېسابلىنىدۇ.

(3) تاجىكلارنىڭ تۇرمۇشىدا ئوت بىر مۇقەددەس زات سۈپىتىدە ئۇلۇغلىنىدۇ. «پىلىك ئايىمى»دە پىلىك ۋە گۈلخان يېقىش، ئۆلگۈچىنى دەپنە قىلغاندا «چىراق يېقىش» مۇراسىمى ئۆتكۈزۈش، دىۋە - پەرىلەرنى قوغلاش ئۈچۈن ئىسرىق سېلىش، بىمار - كېسەللەرنى «دۇدى» يورۇتۇپ داۋالاش، ئۆلگەن كىشىنى يەرلىككە قويغان ئاخشىمى قەبرە ئەتراپىغا چىراق يېقىش، ئاي ۋە كۈن تۇتۇلغاندا گۈلخان يېقىش، بوۋاق تۇغۇلغاندا ئىشىك بوسۇغىسىدا ئىسرىق سېلىش قاتارلىقلارنىڭ ماھىيىتى كىشىلەر ھاياتىنىڭ بەخت - سائادەتلىك بولۇشى، جىن - شاياتۇن، دىۋە - پەرىلەرنىڭ زىيانكەشلىكى ۋە ئىبلىسنىڭ ئازدۇرۇشىغا ئۇچرىماسلىقى، تۈرلۈك بالا - قازا، كۈلپەت ئاپەتلەردىن ساقلىنىشى ئۈچۈندۇر. تاجىك دىيارلىرىدا يەنە ئادەم ئۆلگەندە، دەپنە قىلىنغان كۈنى ئاخشىمى ئۆلگۈچىنىڭ ئۆيىدە «چىراق يېقىش» يىغىلىشى ئۆتكۈزۈلىدۇ. چىراق خۇتبىسىنى قىرائەت قىلىش ئاياغلاشقاندا، مۇراسىمغا قاتناشقان جامائەت يېنىۋاتقان چىراققا قولىنى يېقىپ، ئۈچ قېتىمدىن يۈزىنى سىپايدۇ. خەلق ئىچىدىكى ئېتىقادتىن قارىغاندا، «چىراق يېقىش»نىڭ ئىككى تۈرلۈك مەزمۇنى بار. بىرى، ئۆينى تازىلاش، يەنە بىرى ئۆلگۈچىنىڭ باقى ئالەمگە بارىدىغان روھىنىڭ يولىنى يورۇتۇش. تاجىكلار ئادەتتە جەسەت قويغان ئۆيدە ئۈچ كۈنگىچە تاماق يېمەيدۇ، پەقەت «چىراق يېقىش» رەسمىيىتى ئاياغلاشقاندىن كېيىن ئاندىن ئۆي پاكلانغان ھېسابلىنىپ، تاماق يېيىشكە بولىدۇ. دېمەك، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئوت پائالىيىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تاجىك ئەپسانىلىرىدە ئوتنى تۇنجى قېتىم گاۋمەردىنىڭ ئىنىسى ھوشياڭ ئىجاد قىلغان، بۇ ئادىمىزاتنىڭ يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك، ئۆي - خانىلىق دەۋرىگە قەدەم قويغانلىقىنىڭ بەلگىسى دەپ تەسۋىرلىنىدۇ، ئاتەش دىنىنىڭ مەركىزىي ئىدىيىسىمۇ ئوتنى ئۇلۇغلاش، ئوت ئارقىلىق بەخت - سائادەت يارىتىش بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ئۇ نۇر تەڭرىسى ئاھورمازدانىڭ سىمىسىدۇر. تاجىكلارنىڭ ھازىرقى تۇرمۇشىدىكى بىر قاتار ئوت پائالىيەتلىرى ۋە ئۇلاردا ئىپادىلىنىدىغان ئىدىيىلەر ماھىيەتتە قەدىمكى ئوت ئەپسانىلىرىنىڭ ئۆرپ - ئادەتكە ئايلانغانلىقىنىڭ بەلگىسىدۇر.

(4) ھېيت - ئايەم قەدىمكى مەدەنىيەتنىڭ

بەلگىسى. ھەرقايسى مىللەتلەر ئورتاق ئۆتكۈزىدىغان نەۋرۇز ھېيتى تاجىكلاردىمۇ دەبدەبىلىك ئۆتكۈزۈلىدىغان مىللىي ئايەم جۈملىسىگە كىرىدۇ. تاجىكلاردا بۇ ھېيتنىڭ شەكىللىنىشىنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى توغرىسىدا خىلمۇ خىل ھېكايەتلەر بار. ئېيتىلىشىچە، شاھىنشاھ جەمشىد تەختكە چىققان كۈنى «بەزم جەمشىد» ناملىق كاتتا شاھانە زىياپەت بەرگەنىكەن، بۇ زىياپەتتە تۈنجى شاراب ۋە تۈنجى پارقىراق تەخت ئىجاد قىلىنغانىكەن ھەم مۇشۇ كۈن «نەۋرۇز» دەپ ئاتىلىپ، ھەر يىلى شۇ كۈنى ئۆتكۈزىلىدىغان مۇبارەك ئايەم كۈنىگە ئايلانغانىكەن. «پىلىك ھېيت» مۇ تاجىكلارنىڭ مىللىي ھېيتى، بۇ ھېيتنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىمۇ تۈرلۈك ئەپسانىلەر بار. تۈنجى ئادەم گاۋمەردنىڭ نەۋرىسى ئوتنى ئىجاد قىلغان كۈنى «پىلىك ھېيت» سانىلىدۇ. بۇ ھېيت ئادەتتە بارات ئېيىنىڭ 14 -، 15 - كۈنلىرى ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئېيتىلىشىچە، بارات ئېيىنىڭ 14 - كۈنىدىن 15 - كۈنىگە ئۆتىدىغان كېچىسى ئەرش دەرۋازىسى دەققە ئېچىلىپ، پەرۋەردىگار ئۆز جامالىنى كۆرسىتىدىكەن، كىشىلەر مۇشۇ مۆجىزە دەقىقىنىڭ يېتىپ كېلىشىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتۈپ، ئۆيمۇئۆي پىلىك يېقىپ، ئۆي ئۆگزىسىگە مەشئەل چىقىرىپ، گۈلخان يېقىپ ئوتتىن ئاتلايدۇ. دېمەك، تاجىكلارنىڭ مەنتىقىسى بويىچە ئېيتقاندا، يۇقىرىدىكى ئىككى خىل خاسىيەتلىك ئايەم قەدىمكىلەردىن بىزگە قالغان تەۋەرۈك مىراس ئىكەن.

(5) تاجىكلار ھازىرقى كۈندىمۇ «مۇز تاغ ئاتا» نى ئۇلۇغلاپ، ئۇنىڭغا سەجدە قىلىدۇ، ئۇنىڭدىن بەرىكەت تىلەيدۇ؛ «بۈركۈت ئۇسۇلى» ۋە «بۈركۈت نەي» نى تاجىكلارغا ئەبەدىيلىك ئاتا قىلغان قۇشلار سەركەردىسى بۈركۈتنى ئېزىزلاپ، ئۇنى بەخت - سائادەت ۋە مەردلىك - قەيسەرلىكنىڭ سىمۋولى دەپ قارايدۇ. تۇز، سۈت ۋە ئاق ئۇننى ئەڭ مۇقەددەس بىلىپ قەدىرلەيدۇ، بۇلارنى دەسسەشنى ناھايىتى يامان كۆرىدۇ، ۋاقىت (ھەپتە) قارىشى جەھەتتە، تاجىكلار چارشەنبە كۈنىنى دۇنيا بىنا بولغان كۈن، شۇڭا چارشەنبە كۈنى تۇپراققا تېگىشكە بولمايدۇ دەپ قارايدۇ. ئۆلگۈچىنى بۇ كۈنى دەپنە قىلمايدۇ، چارشەنبە كۈنى تۇز كولاشقا بولمايدۇ، سۈت، تۇز ئارىيەت بېرىشكە بولمايدۇ، كىر - قات ۋە چاچ يۇيۇشقا بولمايدۇ. جۈمە كۈنى خاسىيەتلىك كۈن، بۇ كۈنى تۇپراققا كىرگەن كىشى ئەڭ بەختلىك ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى بۇ كۈنى تۇپراققا كىرگەن كىشى ئۆز پەرۋەردىگارىنىڭ نۇرىنى كۆرەلەيدىكەن؛ قەبرە ئېلىشتا قەبرىستانلىقتىن بىرلا ئورۇنغا تېگىشكە بولىدۇ. چۈنكى ئادەم خاكتىن چىقىپ خاكقا قايتىشتا، تۇپراقتىن ئۇنىڭغا بىرلا جاي نېسىپ ئىكەن ۋە باشقىلار. بۇ خىل قاراشلار ۋە ئەدەتلەرنىڭ يىراقراق ۋە چوڭقۇرراق يىلتىزى قەدىمكى تاجىك ئەپسانىلىرىغا بېرىپ تاقىلىدۇ، «مۇز تاغ ئاتا» رىۋايىتى، «بۈركۈت نەي» رىۋايىتى، «تۇز رىۋايىتى»، «سۈت رىۋايىتى» قاتارلىقلاردا يۇقىرىدىكى قاراشلار ئالغا سۈرۈلگەن.

تاجىك ئەپسانىلىرى بىر چوڭ تەتقىقات تېمىسى. بىز سەھىپە چەكلىمىسىنى نەزەردە تۇتۇپ، ھازىرچە مۇشۇ يەرگىچە توختالدۇق.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1988- يىل نەشرى.

2. «جۇڭگو تاجىكلىرى»، شىنجاڭ داشۆسى نەشرىياتى، 1984 - يىل نەشرى.

3. باباجان غاپوروپ: «تاجىكلارنىڭ تارىخى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1985 - يىلى خەنزۇچە تەرجىمە نەشرى.

4. خالىق مىرزا زادە: «تاجىك ئەدەبىياتى تارىخى»، تاجىكىستان «ئىرفان» نەشرىياتى 1989 - يىل نەشرى.

5. «جۇڭگو ئېنسىكلوپېدىيىسى چەت ئەل ئەدەبىياتى»، جۇڭگو ئېنسىكلوپېدىيىسى نەشرىياتى 1982- يىل نەشرى.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەدتاجى

تەسەۋۋۇپنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى تەسىرى ۋە ئورنى توغرىسىدا

ئىمىنجان ئەھمىدى*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئىسلام پەلسەپەسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغان تەسەۋۋۇپنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا مۇئەييەن تەسىر ۋە ئورۇنغا ئىگە ئىكەنلىكى، شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى تەتقىقاتىدا بۇ نۇقتىغا دىققەت قىلىش كېرەكلىكى ھەققىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىلىدۇ.

摘要:本文论述伊斯兰哲学中占据重要位置的苏非主义在维吾尔文学史上的影响和地位,并指出维吾尔文学史的研究应当关注这一问题。

Abstract: In this article ,the writer gave us a description about how the Tassawup, Which takes the important place in Islcmic philosophy has won the influenle and position in the history of vyglurs Literatare . The writer also pointed out that the reseerch about the history of Uyghur Liteature should have a careful consideration about this problem.

قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ سۇلتانى سوتۇق بۇغراخان ۋە مۇسا بۇغراخان دەۋرىدە ئۇيغۇرلار ئارىسىغا ئىسلام دىنىنىڭ كىرىپ كېلىشى ۋە ئومۇملىشىشى، ئىسلام دىنىي ئەقىدىلىرىنىڭ كەڭ، چوڭقۇر تارقىلىشى بىلەن بىر ۋاقىتتا، تەسەۋۋۇپ ئېقىمىمۇ بۇ سۇلالە زېمىنىغا تەڭلا ئېقىپ كىردى. چۈنكى، مىلادى IX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا باغداد ۋە ئىراندا زەربىگە ئۇچرىغان تەسەۋۋۇپچىلار تۈركۈم ـ تۈركۈملەپ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا ئېقىپ كىرىشكە باشلىغان ۋە بۇ رايوندا يېڭى تەرەققىيات زېمىنىغا ئىگە بولغانىدى.

تەسەۋۋۇپ ئىسلامىيەتتە زاھىدلىق (تەركىدۇنيالىق) ئامىللىرىنىڭ ئاددىي تەرەققىياتى سۇپىتىدە ئەڭ دەسلەپ مىلادى VII ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئەرەب ئۇمەييە خەلىپىلىكىنىڭ باغداد، بەسرە شەھەرلىرىدە بارلىققا كېلىپ، ئەرەب ئاbباسىلار خەلىپىلىكى دەۋرىدە ئۆزىنىڭ بىرقانچە تارماقلىرىغا ئىگە بولغان پەلسەپىۋى ئېقىمغا ئايلانغانىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا كۆپلەپ ئېقىپ كىرگەن تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ ئەينى دەۋردىكى بۇغۇق ئىجتىمائىي مۇھىت، چىرىكلىك، قاتمۇ ـ قات زۇلۇم، ئېكسپىلاتاتسىيىگە قارشى ئوتتۇرىغا قويۇلغان «گۇناھقا تولغان دۇنيانى ۋە ئىنسان روھىنى قۇتقۇزۇش» قا ئوخشاش بىر قاتار شوئارلىرى، ئاللاھ ۋەسلىگە ۋاسىل (ئېرىشكۈچى) بولۇپ، ئۇنىڭ بىلەن ۋەھدەت (بىرلىك) تەشكىل ئېتىش

* ئىمىنجان ئەھمىدى: شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ كاندىدات تەتقىقاتچىسى.

ھەقىقەتكى بىر يۈرۈش نەزەرىيە، تەشەببۇسلىرى
تەسەۋۋۇپنى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا يېڭى تەرەققى-
يات زېمىنىغا ئىگە بولۇش ئىمكانىيىتى بىلەن تە-
مىن ئەتتى.
تەسەۋۋۇپ ئىدىيىلىرىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى-
دىكى ئەڭ دەسلەپكى ئىزلىرىنى بىز ئۇيغۇر ئەدە-
بىياتىنىڭ XI ئەسىردە مەيدانغا كەلگەن نادىر مىرا-
سى — «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدىن ئۇچرىتىمىز.
ئۆز دەۋرىنىڭ يېتىلگەن ئالىمى يۈسۈپ خاس ھا-
جىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا ئەينى دەۋر ئىسلام
دۇنياسىدا مۇئەييەن تەسىر ۋە ئورۇنغا ئىگە تەسەۋ-
ۋۇپ ئىدىيىلىرىگە قارىتا قاراشلىرىنى ۋاستىلىك
ھالدا ئەكس ئەتتۈرگەن.
«قۇتادغۇبىلىك» داستانىدىن مەلۇم بولىدۇ-
كى، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ياشلىق ۋە ئوتتۇرا
ياشلىق مەزگىلى دۆلەت نورمال تەرتىپ ۋە قانۇن
ئىزىدىن چىقىپ، جەمئىيەت ئەخلاقى بۇزۇلغان،
ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ۋە
ھەرقايسى بەگلىكلەر ئوتتۇرىسىدىكى ھاكىمىيەت،
ھوقۇق تالىشىش كۈرەشلىرى نەتىجىسىدە دۆلەت
پارچىلىنىپ، خەلق ئېغىر كۈلپەت ئاستىدا قالغان
بىر دەۋرگە توغرا كەلگەن. يۈسۈپ خاس ھاجىپ
بۇ خىل «كىشىلىك مېھر، ياخشىلىق ۋە قائىدە-
يوسۇن يوقىلىپ، رەزىللىك قالغان، ۋاپا قەھەتچى-
لىكى بولۇپ، جاھانغا جەۋر تولغان، جاھىللار
ئارىسىدا ئۆزىگە ئەلەمپەتكەن»① بۇ زاماندىن قات-
تىق ئاغرىنغان ۋە «نىيەت (كۆڭۈل) تۈزەلسە،
ئىنسان تۈزۈلىدۇ، ئىنسان تۈزەلسە، جاھان تۈزۈ-
لىدۇ» دېگەن قاراش بويىچە② بۇ خىل مەۋجۇد ئىج-
تىمائىي تۈزۈم ئورنىغا باشقا بىر غايىۋى جەمئىيەت
بەرپا قىلىش نىيىتىگە كەلگەن. «قۇتادغۇبىلىك»
داستانىنىڭ مەيدانغا كېلىشىدىكى ئارقا كۆرۈنۈش
ھەققىدە شۇنى ئېيتىش مۇمكىنكى، يۈسۈپ خاس
ھاجىپ قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ بۆلۈنۈشتىن ئاۋ-
ۋالقى «ئومۇمىيەتچىل، ئادىل ۋە پاك ھۆكۈمدار،
ئالىم ۋە ئۆلىمالارنىڭ دوستى سۈپىتىدە تونۇلغان»
③ خاقانى سۇلايمان ئارسلانخاننى ئالاھىدە ھۆرمەت-
لىگەن ۋە ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي غايىسىنى ئىشقا
ئاشۇرۇش ئۈمىدىنى سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ تەخت

ۋارىسلىرىغا، بولۇپمۇ ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ھەسەن
بىننى سۇلايمانغا باغلىغان. ئاپتور ئەسەرنى يېزىش-
قا كىرىشكەن ۋاقىت دەل ھەسەن بىننى سۇلايمان
بالاساغۇندا ئىككىنچى ئورۇندىكى خەقان —
ئارسلانخان نامىدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزىۋاتقان ۋا-
قىتقا توغرا كېلىدۇ. ئاپتور ئۆز ئەسىرىنى «تاۋ-
غاچ ئۇلۇغ بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەن ئارس-
لانخان»غا تەقدىم قىلغان. بۇنىڭدىن مەلۇمكى،
يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قەشقەرگە كۆچۈپ كېلىشى
ۋە ئەسىرىنى خاقانغا تەقدىم قىلىشى ھەسەن بىننى
سۇلايماننىڭ مىلادىيە1074- يىلى قەشقەردە قاراخا-
نىلار سۇلالىسى تەختىنى ئىگىلىشى بىلەن مۇناسى-
ۋەتلىك، چۈنكى، «بۇغراقاراخان» قاراخانىلاردا
ئەڭ ئالىي دەرىجىلىك ھۆكۈمراننىڭ نامى ئىدى.
مىلادىيە 106° — 1070 - يىللىرى يېزىلغان
«قۇتادغۇبىلىك» داستانى يىل جەھەتتە پارس تىلى-
دىكى دىداكتىك ئەسەر — «قابۇسنامە» (زىيارىد
سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى تەرىپىدىن مىلادىيە 1082-
يىلى يېزىلغان)، قەدىمكى پارس دىداكتىك ئەدەبى-
ياتىنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىدىكى 2 - ئەسىرى
— «سىياسەتنامە» (نىزامۇلمۇلۇك تەرىپىدىن مى-
لادى 1090 - يىلى يېزىلغان)، ئۇلۇغ غەززالى
ئالەمدىن ئۆتۈشتىن سەل ئىلگىرى، مىلادىيە 1111
- يىلى يېزىپ چىققان ۋە بۇ خىلدىكى ئەسەرلەر
ئىچىدە ئەڭ ئاخىرقى ۋەكىللىك خاراكتېرىدىكى
ئەسەر — «نەسىھەت ئەل - مۇلۇك» («شاھانە
نەسىھەتلەر») دىن ئىبارەت پارس تىلىدىكى بۇ ئۈچ
دىداكتىك ئەسەردىن بۇرۇن بارلىققا كەلگەن، ئۇ-
نىڭ ئۈستىگە تەسەۋۋۇر قىلىش ئىقتىدارىنىڭ كەڭ
ۋە چوڭقۇرلۇقى جەھەتتىدىنمۇ بۇ ئۈچ ئەسەردىن
ئېشىپ چۈشىدۇ④. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئە-
سىرىدىكى ھەقىقەتنىڭ ئۆلچىمى بىلىشتىن، يەنى
ئوبيېكتىپ دۇنيانىڭ ئۆز مىكىسىدىكى ئىنكاسى-
دىن ئىزدەلگەن، ئۇ ھەقىقەتنىڭ ئۆلچىمى دەپ
تونۇپ ئوتتۇرىغا قويغان بىر قاتار نەرسىلەر ئىدى-
يىۋى، روھىي نەرسىلەر بولسىمۇ، لېكىن ئۇ تە-
بىئەت ۋە جەمئىيەتكە مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن مەسى-
لىلەردە ئۆز قاراشلىرىنى ئەينى دەۋر ئۇيغۇر جەم-
ئىيىتىنىڭ ئىدېئولوگىيە ۋە مەدەنىيەت جەھەتتى-
كى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن زىچ بىر-
لەشتۈرگەن ئاساستا ئەكس ئەتتۈرۈشكە تىرىشقان.
بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئەسىرىنىڭ يېرىم سەھىپىسىنى

تەشكىل قىلغان ئۆگدۈلمىش بىلەن ئودغۇرمىش
ئوتتۇرىسىدىكى بىر قاتار مۇنازىرە، سۆھبەت ۋە
مۇناسىۋەتلىك بايانلار ئەينى دەۋر ئىسلام دىنىي
ئەدەبىياتىدا ئەكس ئەتكەن ئورتودۇكسال ئىسلام
دىنى ئەقىدىلىرى بىلەن تەسەۋۋۇپ ئىدىيىلىرى
ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنى، بولۇپمۇ ئەينى ۋاقىتتا
ئىسلام دىنىنىڭ ئىچكى قىسمىدا قانات يايغان كى-
شىلەرگە ئارىلىشىش بىلەن تەركىيدۇنيالىق توغ-
رىسىدىكى بىر قاتار مۇنازىرىلەرنى ئۇيغۇر ئەدەبىيا-
تىدا تۇنجى قېتىم، ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي ۋە ئى-
دىئولوگىيىسى، جەمئىيەت ۋە مەدەنىيەت قاراشلى-
رى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرگەن هالدا ئەكس ئەتتۈر-
گەنلىكى بىلەن قىممەتلىكتۇر. روبېرت دانكوۋ بۇ
ھەقتە: « ‹قۇتادغۇبىلىك› تىكى ئودغۇرمىش بىلەن
ئۆگدۈلمىش ئوتتۇرىسىدىكى بەس - مۇنازىرە ئىس-
لام دىنىي ئەدەبىياتى بىلەن پاراللېل دېگەندەك
ماڭغان بولۇپ، بەس - مۇنازىرە ۋە يەكۈن جەھەت-
تىكى ئوخشاشلىقمۇ كىشىنىڭ دىققىتىنى جەلپ
قىلىدۇ» ، «سىياسىچى ئۆگدۈلمىش بىلەن تەرى-
قەتچى زاھىد ئودغۇرمىش ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ-
قارشىلىق ۋە بىرلىك جەھەتتە يۈسۈپ خاس ھاجىپ-
نىڭ ئېلىپ بارغان دراماتىك بايانلىرى بۇ ئەسەرنى
ئىسلام ئەدەبىياتىدا يىگانە ئورۇنغا ئىگە قىلدى»⑤
دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىدا قاراخانى-
لار جەمئىيىتىنىڭ سىياسىي - ئىجتىمائىي ۋە ئىق-
تىسادىي ھاياتى ئۈچۈن سەلبىي ئامىل ھېسابلىغان
تەركىيدۇنيالىقنى تەنقىد قىلىشتا ئۇيغۇر مەدەنى-
يەت ئەنئەنىسى، ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىسى بى-
لەن ئىسلام دىنى سۈننىي مەزھىبىنىڭ ئورتودوك-
سال دىنىي قاراشلىرىنى تايىنىش نۇقتا قىلىپ
(ر. دانكوۋ بۇنى «ئۆلچەملىك سۈننىي ئەدەبىياتى
ئۇسلۇبى» دەيدۇ)⑥ ، ئۆزىنىڭ پەلسەپىۋى قاراش-
لىرىدىكى «بەخت - سائادەت» نى مۇقىملاشتۇرۇش-
نىڭ ئىككىنچى تۈۋرۈكى ھېسابلىغان «بىلىم ۋە
ئەقىل» بىلەن، ئۈچىنچى تۈۋرۈكى «ئاقىۋەت ۋە
قانائەت» نىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى ۋۇجۇتقا چىقارغان.
يۈسۈپ خاس ھاجىپ يەتمەكچى بولغان غايىۋى جەم-
ئىيەتنىڭ نىشانى «بەخت - سائادەت» بولۇپ، ئۇ
ئادالەت ۋە قانۇن (بۇ، بىرىنچى تۈۋرۈك) ، بىلىم
ۋە ئەقىل، ئاقىۋەت ۋە قانائەتتىن ئىبارەت ئۈچ
ئامىلنىڭ تولۇقلىنىپ كامالەتكە يېتىشى بىلەن
ئىشقا ئاشىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «ئاقىۋەت ۋە قانا-
ئەت» كاتېگورىيىسىگە سىمۋول قىلىنغان ئودغۇر-
مىش ئوبرازىدا يەتمەكچى بولغان مەقسىتى —
ئودغۇرمىشنىڭ «ئاقىۋەت» تونىغا ئورۇنۇۋالغان
تەركىيدۇنيالىقنىڭ ، جەمئىيەتتىن قول ئۈزۈپ
تەنھا ئىستىقامەت يولىغا مېڭىشىنىڭ پاسسىپ، زە-
رەرلىكلىكىنى ئېچىپ بېرىش ئارقىلىق، «ئۆلۈم»
دىن ئىبارەت بۇ «ئاقىۋەت» نى توغرا تونۇپ، بار-
لىق ئاچكۆزلۈك ۋە شەخسىيەتچىلىكلەرنىڭ تىزگى-
نى بولغان «ئىنساپ» ئارقىلىق ئىشقا ئاشىدىغان،
ئۆز دەۋرى ۋە ئۆز غايىسى ئۈچۈن زور ئىجابىي
خاراكتېرگە ئىگە دەپ قارالغان «قانائەت» تىن ئى-
بارەت ئەخلاق ئۆلچىمىنى تۇرغۇزۇش ئىدى.

«قۇتادغۇبىلىك» داستانى سيۇژېت لىنىيىسى-
نىڭ كېيىنكى قىسمىدا راۋاجلاندۇرۇلغان زىددى-
يەتلەر كۆرىشىدىن كېلىپ چىققان نەتىجە شۇ بولى-
دۇكى، زاھىد ئودغۇرمىش ياشانغىنىدا دۆلەت ئى-
شىدىن ئۆزىنى تارتىپ، دۇنيانى تاشلاپ، ئۆزى
بىلەن بىللە زاھىدلىق يولىنى تۇتماقچى بولغان
ئۆگدۈلمىشكە كېڭەش بېرىپ، ئۇنى بۇ ئىشتىن
توسىدۇ، زاھىد ئودغۇرمىش يەنە شۇ سۆھبىتى
داۋامىدا ئۆز يېتىشسىزلىكلىرىنىمۇ ئېتىراپ قىلى-
دۇ، ئەمدى ئۆزىگە ئامال يوق ئىكەنلىكى، مۇشۇ
تائىتى بىلەن ئاللاھ دەرگاھىغا كېتىۋېلىشتىن باش-
قا يولى يوقلىقىنى ئېيتىدۇ⑦. بولۇپمۇ، بۇنىڭدا
ئودغۇرمىشنىڭ «مەن ئىگەمدىن قاچقان يامان قاچ-
قۇنمەن، پۈتۈن بارلىقىم گۇناھقا پاتتى»⑧ دېگەن
سۆزى دىققەتكە ئالاھىدە سازاۋەر بولۇپ، بۇ، يۈ-
سۈپ خاس ھاجىپنىڭ تەسەۋۋۇپنىڭ تەركىيدۇنيا-
لىق ۋە شۇ قاتاردىكى پاسسىپ ئىدىيىۋى ئامىللىرى-
نى پاش قىلىش، تەنقىد قىلىش ئاساسىدا يەتمەك-
چى بولغان مەقسىتىنىڭ نەتىجىلىنىشى ئىدى.

ر. دانكوۋ يۈسۈپ خاس ھاجىپنى «ئاقسۆڭەك
دانىشمەنلەر قاتلىمىدىن تۇرۇپ، ئىچكى ئاسىيا رى-
ۋايەتلىرىنى ئىسلام دىنى ئېتىقادىنىڭ قىممەت قا-
رىشىغا ئىگە قىلغان»⑨ دېگەن پىكىرنى ئىلگىرى
سۈرۈش يولىدا نۇرغۇن تىرىشچانلىق كۆرسىتىدۇ
ھەمدە «قۇتادغۇبىلىك » نىڭ كېيىنكى يېرىم قىس-
مىدىكى ناتىق ئۆگدۈلمىش بىلەن زاھىد ئودغۇر-
مىش ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشتا، بۇ ئاساسىي تې-
ما، ئالدى بىلەن بۇددا رىۋايەتلىرىگە ئاساسەن بار-
لىققا كەلگەن⑩، دېگەن قاراشنى مۇقىملاشتۇرى-
دۇ. بۇ بىزگە قاراخانىلار جەمئىيىتىدىكى زاھىد-
لارنىڭ تەسەۋۋۇپ قاراشلىرىدا، بۇددا دىنى تەسى-
رىنىڭ مەۋجۇد ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت مۇھىم نۇق-

ىدىن چەتنەپ ئۆتۈپ كېتىش مۇمكىن ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

تەسەۋۋۇپ XI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىيادا رەسمىي بىر ئېقىم سۈپىتىدە مەيدانغا چىقتى. بۇ ئېقىمنىڭ دەسلەپكى پىرى يۈسۈپ ھەمەدانى (مىلادىيە 1048— 11- يىللار) ئىدى. يۈسۈپ ھەمەدانىنىڭ تەلىماتلىرىغا ئۇنىڭ شاگىرتى خوجا ئابدۇخالىق غىژدۇۋانى ۋارىسلىق قىلىپ، ئۆز نامىغا باغلىق بىر ئېقىمنى تەشكىل قىلغان ۋە بۇ ئېقىم كېيىن XIV — XV ئەسىرلەردە مۇھەممەد باھائىددىن نەقشىبەندىنىڭ نامى ۋە تەلىماتلىرى بىلەن باغلىق ھالدا تەسەۋۋۇپنىڭ مۇھىم بىر تەرىقىتىگە ئايلانغان بولسا، يۈسۈپ ھەمەدانىنىڭ يەنە بىر شاگىرتى خوجا ئەھمەد يەسەۋى ئۇستازىنىڭ تەلىماتلىرىغا نىسبەتەن پۈتۈنلەي باشقىچە يول تۇتۇپ، مىستىك تەسەۋۋۇپ، تەركىدۇنيالىق بىلەن ئورتودوكسال ئىسلام دىنىي قاراشلىرىنى كېلىشتۈرۈشكە ئۇرۇنۇپ، تەسەۋۋۇپنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئېقىمى— يەسەۋى تەرىقىتىنى شەكىللەندۈردى.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا پەلسەپە - ئىدىيە تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان مەشھۇر شەخس، تەسەۋۋۇپچى شائىر خوجا ئەھمەد يەسەۋى XI ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا، قاراخانىلار سۇلالىسى تەۋەلىكىدىكى سايرام — ئىسپىجاپ شەھىرىنىڭ سايرام بازىرىدا، ئىبراھىم ئىسىملىك چوڭ شەيخ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ يەتتە يېشىدا ئىنىسى بىلەن بىللە يەسسى شەھىرىگە (بۇ شەھەر كېيىن «تۈركىستان» نامى بىلەن ئاتالغان) كېلىپ، بوۋىسى يېنىدا يەرلەشكەن ۋە ئارسلان بابا ناملىق مەشھۇر شەيخنىڭ تەربىيىسىدە بولغان. ئارسلان بابانىڭ مەشھۇر تەسەۋۋۇپ پىرلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكى ئەھمەد يەسەۋىنىڭ «ھېكمەت»لىرىدە روشەن ئىپادىلەنگەن. ئارسلان بابا ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئەھمەد يەسەۋى قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ مۇھىم مەدەنىيەت مەركىزى بولغان بۇخاراغا كېلىپ، مەشھۇر تەسەۋۋۇپچى شەيخ يۈسۈپ ھەمەدانىغا قول بەرگەن ھەمدە يۈسۈپ ھەمەدانىنىڭ ئىككى خەلىپىسىدىن كېيىن، مىلادىيە 1157 - يىلى ئۇنىڭ ئۈچىنچى خەلىپىسى بولغان⑪. ئەھمەد يەسەۋىنىڭ نوپۇزى ئۇستازى ھايات ۋاقتىدىلا تىكلەنگەن ۋە ئۇستازىنىڭ نوپۇزى بىلەن بىللە ئەتراپقا تارقالغان.

ئەھمەد يەسەۋى ئۆز ئىدىيىلىرىنى يېيىشتا پۈتۈنلەي بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ شېئىرىيەت تۈرىدىن پايدىلانغان. ئۇنىڭ خەلق قوشاقلىرى ئۇسلۇبىدىكى، خەلق جانلىق تىلىغا يېقىن بولغان، ئىسلام ئىدېئولوگىيىسى — كالامىزىمنى يۇقىرى بەدىئىي كۈچ ئارقىلىق جانلىق، ھېسسىياتلىق ئوبرازلاشتۇرغان تەسەۋۋۇپ مەزمۇنىدىكى شېئىرلىرى «ھېكمەت» دەپ ئاتىلىپ، ئۆز مۇرىتلىرى ۋە مۇخلىسلىرى ئارىسىدا ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان مۇقەددەس ئورۇنغا ئىگە بولغان، ئۇنىڭ مۇرىت ۋە مۇخلىسلىرى بۇ «ھېكمەت»لەرنى ھەممىلا يەردە زىكرى - سانا قىلىشىپ، يەسەۋى ئىدىيىلىرىنى خەلق ئىچىگە زور كۈچ بىلەن تارقىتىشقان. يەسەۋى «ھېكمەت»لىرى بولۇپمۇ ماۋەرائۇننەھر، يەتتىسۇ ۋە ھازىرقى شىنجاڭ رايونلىرىدا كەڭ ۋە چوڭقۇر تارقىلىپ، بۇ رايونلاردا بىر قەدەر يۇقىرى تەسىرگە ئىگە بولغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يەسەۋى «ھېكمەت»لىرىگە تەقلىد قىلىنغان ۋە ئۇنىڭدىن ئۈلگە ئالغان تەسەۋۋۇپ مەزمۇنىدىكى ئەدەبىياتمۇ بۇ رايونلاردا تېزدىن باش كۆتەرگەن ۋە راۋاجلانغان.

تەسەۋۋۇپنىڭ ھەرقايسى ئېقىم، مەزھەب، سۇلۇكلىرىنىڭ خېلى بىر قىسىم ئاساسچىلىرى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئىزچىل ۋارىسلىرىنىڭ خېلى بىر قىسمى تونۇلغان ئەدىبلەردىن بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ۋە ئۆز پىر - ئۇستازلىرىنىڭ ئىدىيە، تەلىمات ۋە قاراشلىرىنى ئىپادىلەش ۋە تارقىتىش يولىدا ئەدەبىياتنى بىر مۇھىم ۋاسىتە قىلدى ۋە ئۇنىڭدىن ئۈنۈملۈك پايدىلاندى. نەتىجىدە، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى ئەدەبىياتتا تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتىدىن ئىبارەت بىر مۇھىم مەزمۇننى تەشكىل قىلدى. دەسلەپكى دەۋرلەردە (IX — XIII ئەسىرلەردە) تەسەۋۋۇپ مەزمۇنىدىكى ئەدەبىياتتا نامە ژانىرى، دىداكتىك داستانچىلىق ۋە پەلسەپەۋى- دىداكتىك شېئىرلار مۇھىم ئورۇن تۇتتى، كېيىن ئۇ لىرىك ۋە ئېپىك تۈرنىڭ ھەممە ژانىر، شەكىللىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى ۋە بەلگىلىك تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى.

قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، ئەھمەد يەسەۋىدىن كېيىن ياشىغان شائىر ئەھمەد يۈكنەكى ئۆزىنىڭ «خاقانىيە تىلى» (ئەسەردە بۇ تىل «قەشقەر تىلى» دەپ ئاتالغان) دا ياراتقان دىداكتىك داستانى «ئەتەبە تۇلھە قايىق» (ھەقىقەت بوسۇغىسى) تا خېلى كۆپ تەرەپلەردىن «قۇتادغۇبىلىك» ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلغان بولسىمۇ،

لبكىن ئىدىيە جەھەتتىن، ئۆزىنىڭ تەسەۋۋۇپقا ما-
يىللىقىنى مەلۇم دەرىجىدە ئىپادىلىگەن. شۇنىڭ
ئۈچۈنمۇ ئەلىشىر ناۋائى «نەسائىمۇل مۇھەببەت»
ناملىق ئەسىرىدە ئەدىب ئەھمەد يۈكنەكىنى ئوتتۇرا
ئاسىيادا تونۇلغان شەيخلەر (سوپىلار) قاتارىدا تىل-
غا ئېلىپ ئۆتكەن ۋە «ئەتەبەتۇلھە قايىق» تىن تۆ-
ۋەندىكى مىسرالارنى كەلتۈرگەنىدى»⑫ :

«تىلىڭ بەكتە تۇتغىل تىشىڭ سىنماسۇن
قالى چىقسا بەكتىن تىشىڭنى سىيۇر»

مەنىسى:

تىلىڭنى قاماقتا تۇتقىن، چىشىڭ سۇنمىسۇن،
ئەگەر [ئۇ] قاماقتىن چىقىپ كەتسە، چىشىڭنى چاقىدۇ.

ئەھمەد يۈكنەكىنىڭ كىشىلىك ۋە دۇنيا قا-
راشلىرى ئۇنى ئىمام غەززالى ياكى ئەھمەد يەسەۋى-
چە سوپىلاردىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدۇ. نەۋائىنىڭ
ئەھمەد يۈكنەكىنى ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىشىمۇ
ئۇنىڭ ئىدىيە جەھەتتە نەقشىبەندى تەرىقىتىدىكى
كېيىنكى سوپىلار بىلەن مەلۇم ئورتاقلىقىقا ئىگە
بولغانلىقىدىن ئىدى.

XIV ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ مەيدانغا
كەلگەن ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت
جەھەتتىكى راۋاجلىنىش مىستىتسىكىغا قاتتىق زەربە
بەردى ۋە ئۇنىڭ ئورنىنى بىر قاتار پرىنسىپال
مەسىلىلەردە ئۇنىڭغا زىت بولغان باشقا دۇنيا قا-
راش ئىگىلىدى. بۇ خىل دۇنيا قاراش ئىلىمنىڭ،
ئەدەبىياتنىڭ راۋاجلىنىشىغا ۋە ئىجتىمائىي تەرەق-
قىياتقا توسقۇنلۇق قىلىۋاتقان ئىدىيىلەرگە قارشى
كۈرەشتە زور رول ئوينىدى. دەۋر ئېقىمى، رېئال-
لىق، رېئال ھايات، تەبىئەت بىلەن باغلىق ئىلغار
قاراش ئاساسىدىكى يېڭى ئىدىيىنىڭ، ئەدەبىياتنىڭ
بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىياتىدا نەقشىبەندى تەرى-
قىتىنىڭ ئوينىغان رولى زور بولدى. بۇ تەرىقەت-
نىڭ ئاساس سالغۇچىسى بولغان نەقشىبەندىنىڭ
تولۇق نامى مۇھەممەد بىننى مۇھەممەد فەزلى بۇ-
خارى ئىدى. ئۇ ھىجرىيىنىڭ 718 - (مىلادىيە
1314) يىلى بۇخارانىڭ قەسرى ئارىفان دېگەن
يېرىدە دۇنياغا كەلگەن. سەييىد شەرىفنىڭ «تارى-
خى راقىمى» دە خەۋەر بېرىشىچە، نەقشىبەندى ئۆز
تەھسىلىنى ۋە تەربىيىسىنى ئاساسەن مەشھۇرسو-
پى ئەمىر كولالىيدىن ئالغان⑬ .

نەقشىبەندى تەلىماتلىرىنىڭ تارقىلىشىغا زور
ئەمگەك سىڭدۈرگەن مۇتەپەككۇر شائىر نۇرىددىن
ئابدۇرەھمان جامى (1414 - 1492) ئۆزىنىڭ
«نەفەھاتۇل ئۇنس مىن ھەزاراتۇل قۇدس» (ئۇ-
لۇغ زاتلارنىڭ مەجلىسلىرىدىكى خۇشپۇراقلار)
ناملىق ئەسىرىدە «نەقشىبەندىچە، باتىنىدىن («با-
تىن» — ئاخىرەت، يوشۇرۇن مەنىسىدە) ھەق
بىلەن شۇنداق مۇناسىۋەتتە، ئالاقىدە بولۇش كې-
رەككى، ئۇنى خەلق ياراتقۇچى بىلەن ھېچقانداق
ئالاقىسى بولمىغان، ھېچقانداق باغلىنىشى يوق
دەپ ئويلىسۇن، بۇ، بۇنداق ھەرىكەت ۋاسىللىقتا
(«ۋاسىل» — ئېرىشكۈچى مەنىسىدە)، فانىيلىق-
قا («يوقلۇق» مەنىسىدە)، خۇدا بىلەن ۋەھدەت
(بىرلىك) تەشكىل ئېتىشكە دەخلى يەتكۈزمەيدۇ
ۋە ئۇنى، ئۇنىڭ ئىمكانىيىتىنى ئىستىسنا قىلماي-
دۇ. ئەكسىچە، بۇ مەلۇم مەنىدە شۇلارنى كۈزدەتۇ-
تىدۇ»⑭ دەيدۇ.

نەقشىبەندى تەرىقىتى ئۆز تەسىرىنى ئەدەبى-
ياتقا چوڭقۇر سىڭدۈردى. ئۇ XIV — XV
ئەسىرلەردە نەقشىبەندى تەرىقىتى ئىدىيىلىرى ئا-
ساسىدىكى شېئىرىيەتنىڭ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈ-
لۈشى، شۇ ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيا، خۇراسان ۋە
ھازىرقى شىنجاڭ رايونىدا مەدەنىيەتنىڭ، ئەدەبى-
ياتنىڭ راۋاجلىنىشىدا، رېئال تۇرمۇش، تەبىئەت
ۋە بۇ دۇنيا گۈزەللىكلىرىنى، لەززەتلىرىنى تولۇق
تونۇپ يەتكەن زور بىر تۈركۈم ئەدىبلەرنىڭ مەيدان-
غا چىقىشىدا، مىستىك تەسەۋۋۇپچىلىرىنىڭ كا-
سات بولۇشىدا ئىجابىي رول ئوينىدى. بۇ ئەنە شۇ
دەۋردە مەيدانغا چىقىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مۇ-
ھىم بىر تارىخىي دەۋرىنى تەشكىل ئەتكەن ئەلىشىر
نەۋائى، لۇتفى، سەككاكى ۋە ئاتائى قاتارلىق مەش-
ھۇر ئەدىبلەر ئىجادىيىتىدە روشەن نامايەن بولدى.

ئەلىشىر نەۋائى ئۇستازى ئابدۇرەھمان جامى-
نىڭ «نەفەھاتۇل ئۇنس» ناملىق ئەسىرىنى تەر-
جىمە قىلىش ئاساسىدا يېزىپ چىققان «نەسائىمۇل
مۇھەببەت» ناملىق ئەسىرىدە ئۆز فانىتېئىزىمىغا
ئاساس بولغان نەقشىبەندى دۇنيا قاراشلىرىنى ئالا-
ھىدە ئۇلۇغلايدۇ. نەۋائى ئۇستازى ئابدۇرەھمان

جامى ئارقىلىق نەقشبەندى سۇلۇكىگە كىرگەن ھەممە ئۆزىنىڭ بۈيۈك ئىجادىي مىراسلىرى ئارقىلىق نەقشبەندى تەسەۋۋۇپ ئىدىيىلىرىنى تېخىمۇ كونكرېت راۋاجلاندۇرغان، ئۇنى تېخىمۇ ھاياتىي كۈچكە ۋە خەلقچىللىققا ئىگە قىلغاندى. جامى ۋە نەۋائىينىڭ تەسەۋۋۇپنىڭ مەشھۇر مىللىرىنىڭ ھاياتنى يورۇتۇپ بېرىشكە بېغىشلىغان يۇقىرىقى ئەسەرلىرىدە لۇتفى، سەككاكى ۋە ئاتائىلارنىڭ تەسەۋۋۇپ ۋەكىللىرى قاتارىدا ئورۇن تۇتقانلىقى بىزگە مەلۇم.

نەۋائى فانتېزىمى ئارقىلىق راۋاجلاندۇرۇلغان نەقشبەندى ئىدىيىلىرى نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ بۈيۈك ھاياتىي كۈچى ئارقىلىق ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئىزچىل مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلدى. بۇنى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ نەۋائىدىن كېيىنكى تارىخىي دەۋرىدە مەيدانغا چىققان ھىرقەتى، زەلىلى، ئەرشى، خىراباتىغا ئوخشاش خېلى بىر قىسىم تونۇلغان ئەدىبلەر ئىجادىيىتىدىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

يەكەن خانلىقى دەۋرىدىن باشلاپ تەسەۋۋۇپ، بولۇپمۇ سوپى - ئىشانچىلىق ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە تەسىرى زور دىنىي - سىياسىي كۈچكە ئايلاندى. «تارىخىي رەشىدى» (زەيلى)، «تەزكىرەئى خوجەكان»، «تەزكىرەئى مۇھەممەد شېرىف بۇزرۇكۋار» قاتارلىق ئەسەرلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، يەكەن خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى سۇلتان سەئىدخان «پادىشاھلىقنى سوپىلىق بىلەن بىرلەشتۈرگەن كىشى» بولۇپ، ئۇنىڭ دەۋرىدە پەرغانىدىن خوجا مۇھەممەد يۈسۈپ، خوجا ئۇبەيدۇللا ئەھرار قاتارلىقلار، سەمەرقەندتىن خوجا مۇھەممەد يۈسۈپنىڭ چوڭ ئاكىسى خوجا خۋاۋەند مەھمۇد قاتارلىقلار يەكەنگە كېلىپ، سۇلتان سەئىدخان ھوزۇرىدا سوپىلىق پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. سۇلتان سەئىدخان خوجا خۋاۋەندكە قول بېرىپ مۇرىت بولغان[15]. شۇنىڭ بىلەن يەكەن خانلىقى مەھدۇم ئەزەم ۋەكىللىكىدىكى كاسان خوجىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ مەنپەئەت، تەسىر كۈچى، ھوقۇق تالىشىش مەيدانىغا ئايلانغان. شۇنداق ئىكەن، تەسەۋۋۇپ پىرلىرىگە قول بېرىپ مۇرىت بولغان سۇلتان سەئىدخان ۋە سۇلتان ئابدۇرەشىدخانغا ئوخشاش يەكەن خانلىقى دەۋرى ئەدىبلىرىنىڭ ئىجادىيىتىدە تەسەۋۋۇپ ئىدىيىلىرىنىڭ ئۆز ئىپادىسىنى تېپىشى تەبىئىي ئىدى. مەسىلەن، سۇلتان سەئىدخان ئۆزىنىڭ بىر غەزىلىدە:

«ئى رەشىدى سەن ئۆزەڭنى بىھۇدە ئاشىق دېمە،
ئىشقىنىڭ يولىدا بىر ھايى - ھۇيى قىلمىدىم»[16].

دەپ يازغان بولسا، يەكەن خانلىقىنىڭ سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ۋە ئابدۇكېرىمخان دەۋرىدە ياشاپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان شائىر مىرزا زىيرەك چالىشى ئۆزىنىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن شېئىرىدا:

«قارالاسام كۆرۈنمەيدۇر دۇنيانىڭ ئۇچى،
بۇ دۇنيا بىر كوھنە رەبات، بىز يول ئۆتكۈچى»[17].

دەپ يازغاندى.

ئومۇمەن، ئىسلام پەلسەپىسىنىڭ بىر مۇھىم ۋە مۇرەككەپ تەركىبىي قىسمىنى تەشكىل قىلغان تەسەۋۋۇپ يەكەن خانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا كۆرۈنەرلىك تەسىر ۋە ئورۇنغا ئىگە بولدى. بولۇپمۇ، XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XVIII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، جوڭغار خانلىقىنىڭ تىزگىنلىشى ئاستىدىكى خوجىلارنىڭ ۋاستىلىق ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە مەيدانغا چىققان ئەدىبلەر ئىجادىيىتىدە سالماق ئورۇن تۇتتى. بۇ ئەنە شۇ دەۋردە ياشاپ ئىجاد قىلغان مۇھەممەد ئىمىن خوجامقۇلى ئوغلى ھىرقەتى (گۇمنام)، سەلاھى، مۇھەممەد سىدىق زەلىلى، مۇھەممەد بىننى ئابدۇللا خىراباتى، نەۋبەتى ۋە مەھزۇن قاتارلىق شائىرلار ئىجادىيىتىدە روشەن ئەكس ئەتكەن بولۇپ، بۇنى ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىش - نەسەبى، ھايات مۇساپىسى ھەممە ئۇلارنىڭ ياشىغان شۇ دەۋردىكى ئىجتىمائىي مۇھىت بىلەن باغلاپ چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

شائىر ھىرقەتى بالىلىق مەزگىلىدىلا دادىسىغا

ئەگىشىپ، خوجاھىدايىتۇللا (ئاپاق خوجا) غا مۇ-
رىت بولغان ۋە ئاپاق خوجىنىڭ قەشقەر تازغۇننىڭ
باغچى دېگەن يېرىدىكى يازلىق قارارگاھى بولغان
«گۈلباغ» ناملىق بېغىدا ئىشلىگەن، ھىرقەتى كې-
يىن ئۇستازىنىڭ يېقىن كىشىلىرىدىن بىرى،
«ئەھلى ھىرقە» پېشىۋاسى بولۇپ تونۇلغان[18].
شائىر ھىرقەتنىڭ ياشلىق مەزگىلىدە
«گۇمنام» تەخەللۇسى بىلەن يازغان لىرىك شې-
ئىرلىرىدا، كېيىن يازغان لىرىك داستانى —
«مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» دا، شائىر سەلاھى-
نىڭ «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانىدا، شائىر مۇھەم-
مەد سىدىق زەلىلىنىڭ غەزەللىرىدە تەسەۋۋۇپ ئە-
دەبىياتىغا ئورتاق بولغان «ئىشق - ئاشىقلىق» تې-
مىسى ئاساسىي ئورۇن تۇتۇش بىلەن بىللە، يەنە
بۇ دۇنيادىكى گۈزەللەر، گۈزەللىكلەر، دوستلارغا
بولغان سۆيگۈگە دائىر مەزمۇنلارمۇ خېلى كۆپ
سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ھالبۇكى، كۆپلىگەن تەسەۋ-
ۋۇپ ئەدەبىياتى ۋەكىللىرىنىڭ قارىشىچە، بۇ دۇن-
يادىكى گۈزەللىكلەر ئاللاھ گۈزەللىكىنىڭ ئۇلاردا
ئەكس ئېتىشى بولۇپ، ئۇنى سۆيۈشمۇ ئاللاھنى
سۆيۈشتۇر. ئاللاھنى ئۆز قەلبىگە يۇككەن (ئاللاھ
بىلەن بىردەكلىك ھاسىل قىلغان) قەلبى نۇرلۇق
كىشىلەرنىڭ ھەقىقى ئىنسانىي سۆيگۈسىمۇ ئاللاھ
سۆيگۈسىنىڭ ئىنساندا نامايەن بولىشىدۇر. شۇڭ-
لاشقىمۇ، ھىرقەتى، سەلاھى، زەلىلىلەرنىڭ گۈ-
زەللىك ۋە سۆيگۈ ھەققىدىكى قاراشلىرىنىمۇ مۇشۇ
نۇقتىدىن تورۇپ چۈشىنىش مۇمكىن.
سوپى - ئىشان سۇلۇكلىرىنىڭ تۇمانلىرى
قاپلىغان خوجىلار ھۆكۈمرانلىقىدىكى بوغۇق ۋە
مۇرەككەپ ئىجتىمائىي مۇھىتتا ياشاپ ئىجاد ئەت-
كەن شائىر مۇھەممەد سىدىق زەلىلى يىگىتلىك
دەۋرىدىلا جاھاننى تەرك ئېتىپ، قەلەندەر ئاشىق
سۈپىتىدە ھاياتىنىڭ كۆپ قىسمىنى سەپەر، مۇقەد-
دەس جاي، مازارلارنى تاۋاپ قىلىش بىلەن ئۆتكۈز-
گەن بولۇپ، بۇ خىل ھايات بولى ئۇنى تەسەۋۋۇپ
روھىدىكى ئىشقىي شېئىرلارنى يېزىشقا ئېلىپ
كەلگەن. تەسەۋۋۇپنىڭ «ئىشق» تېمىسىنى ئۆز
ئېلى، مىللىتىگە بولغان سۆيگۈ بىلەن، ئۆزىنىڭ
ئىلىم - مەرىپەت، گۇمانىستىك قاراشلىرى بىلەن
زىچ بىرلەشتۈرۈپ، خۇددى غەزەللىرىدە ئېيتىپ
ئۆتكىنىدەك، ئۆز ئىجادى بىلەن «ئېلىدە شۆھرەت
تېپىپ»، «ھەر غەزىلىدىن بىر ئوغۇل قالدۇرۇپ
كېتەلىگەن». [19] شائىر زەلىلىنىڭ يۇقىرى بەدى-
ئىيلىككە ئىگە مول ئىجادىي ئەمگەكلىرى شۇ دەۋر
ئەدەبىياتىنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىدىكى نادىر مى-
راسلىرى بولۇپلا قالماي، يەنە شۇ دەۋر ئۇيغۇر
ئەدەبىياتىدىكى تەسەۋۋۇپ ئىدىيىلىرىنى تەتقىق قى-
لىش ۋە چۈشىنىشتىمۇ زور قىممەتكە ئىگىدۇر.
خوجىلار ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئە-
دەبىياتىنىڭ مۇھىم ۋەكىللىرىدىن بىرى، ئەينى
دەۋردىكى «قاراتاغلىق» خوجىلارنىڭ رەھبىرى
خوجا دانىيالنىڭ چوڭ ئوغلى خوجا ياقۇپ (خوجا
جاھان) ئەرشى يەكەندە ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن 24
يىل (1732 — 1756 - يىللار) جەريانىدا ئاپاق
خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلاد - مۇرىتلىرى يولغا قويغان
ئىشانچىلىق ئەسەبىيلىكلىرىگە قارشى كۆرەش قى-
لىپ، مۇقىم، تىنچ يۈكسىلىشنى قولغا كەلتۈ-
رۈش يولىدا زور تىرىشچانلىق كۆرسەتتى. بولۇپمۇ
ئۇنىڭ ئىلىم - مەرىپەتنى، ئەدەبىيات - سەنئەتنى
گۈللەندۈرۈش جەھەتتە ئوينىغان رولى ئالاھىدە
كۆرۈنەرلىك بولۇپ، مۇھەممەد سادىق قەشقەرى بۇ
دەۋرنى نەۋائى ياشىغان سۇلتان ھۇسەيىن بايقارا
دەۋرىگە ئوخشىتىدۇ[20].
بىز يەكەن خانلىقى ۋە خوجىلار ھۆكۈمرانلىقى
دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى نامايەندىلىرىنىڭ
ئىجادىيىتىنى تەتقىق قىلغىنىمىزدا، ئۇلارنىڭ نا-
ۋائى فانتېئىزىمى ئارقىلىق راۋاجلاندۇرۇلغان نەق-
شىبەندى ئىدىيىلىرىگە دەۋر روھى ۋە ئۆزىگە خاس
بەدىئىي ئۇسۇل ئارقىلىق ئىجادىي ۋارىسلىق قىل-
غانلىقى ۋە راۋاجلاندۇرغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.
ھالبۇكى، بۇ دەۋرلەردىن بىرگىچە يېتىپ كەلگەن
ئەسەرلەردە يەنە ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە يامراپ كەت-
كەن كلىرىكالىزم[21]، ئۆتۈپ كەتكەن مىستىك تە-
سەۋۋۇپچىلىق، قويۇق روھانىيەتچىلىك بىلەن سو-
پى - ئىشانچىلىقنىڭ تەسىرىمۇ ئوخشىمىغان دەرى-
جىدە چىقىپ تۇرىدۇ.
ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ XVIII ئەسىرنىڭ كېيىن-
كى يېرىمىدىن تارتىپ، XX ئەسىرنىڭ باشلىرى-
غىچە بولغان تارىخىي مۇساپىسىدە مۇھەممەد سادىق
قەشقەرى، ئابدۇرەھىم نىزارى، نورۇز ئاخۇن رى-
يائى، تۇردۇش ئاخۇن غەرىبى، ئىمىر ھۈسەيىن
سەبۇرى، موللابىلال نازىمى، موللا نىياز، موللا
شاكىر، سەئىد مۇھەممەد قاشى، موللا مۇساساي-
رامى، سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر (ناقىس)،
ھۈسەيىنخان تەجەللى قاتارلىق زور بىر تۈركۈم
ئەدىبلەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى سوپى - ئىشانچىلىق
ئەسەبىيلىكلىرىدىن قۇتقۇزۇپ، ئۇيغۇر مەنىۋى
مەدەنىيىتىنىڭ يېڭى بىر تارىخىي دەۋرىنى بەرپا

قىلىش يولىدا زور تىرىشچانلىق كۆرسەتتى. بۇ دەۋر ئەدەبىياتىدا رېئالىزملىق خاھىش ئاساسىي ئېقىمغا ئايلىنىپ، ئىنسانپەرۋەرلىك تېماتىكىسى مەركىزىي ئورۇنغا قويۇلدى. لېكىن شۇنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇكى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا بىرقانچە ئەسىردىن بۇيان مۇئەييەن تەسىر ۋە ئورۇنغا ئىگە بولۇپ كەلگەن تەسەۋۋۇپ ئىدىيەلىرى بۇ دەۋردە ياشاپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان بىر قىسىم ئەدىبلەرنىڭ ئەسەرلىرىدە يەنىلا ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. بۇنى ئىسمائىل بەگ (بى نشان)، موللا مۇھەممەد نەياز، مەھمۇد قارىي، قادىرخان خوجا، داۋۇد قاتارلىق ئەدىبلەر ئىجادىيىتىدىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

ئاخىرىدا، شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، تەسەۋۋۇپ ئۇيغۇر پەلسەپە - ئىدىيە تارىخى، ئەدەبىيات تارىخىغا بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەن ۋە ئۇنىڭدا مۇئەييەن ئورۇن تۇتقان بولۇپ، ئۇيغۇر پەلسەپە - ئىدىيە تارىخى ۋە ئەدەبىيات تارىخى تەتقىقاتىدا بۇ نۇقتىدىن چەتنەپ ئۆتۈپ كېتىش مۇمكىن ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ، ئەدەبىيات تارىخى تەتقىقاتىدا بۇ نۇقتىغا دىققەت قىلىشىمىز، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ھەربىر تارىخىي دەۋرلىرىدە مەيدانغا كەلگەن ئەدىب ۋە ئەسەرلەرگە دىئالېكتىك ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزم پرىنسىپلىرى ئاساسىدا، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدىگەن ھالدا ئوبيېكتىپ، توغرا باھا بېرىشىمىز كېرەك.

ئىزاھلار:

① يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك» (مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 - يىلى نەشرى)، 6566 — 6602 - بېيىتلار.

② ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر: «〈قۇتادغۇبىلىك〉 تە ئىنسانىنىڭ مەنىۋى كامالىتى تېمىسى». «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1989 - يىللىق 6 - سان، 4 - بەت.

③ «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» (ئىستانبۇل، 1977)، 6 - توم، 260 - بەت.

④ روبېرت دانكوۋ: «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئېنگلىزچە تىلىدىكى تەرجىمە نۇسخىسى (چىكاگو، 1983) نىڭ كىرىش سۆزى، 8 -، 9 - بەتلەر.

⑤ ⑥ روبېرت دانكوۋنىڭ يۇقىرىدا ئېيتىلغان ماقالىسى. 26 -، 31 - ۋە 13 - بەتلەر.

⑦ «قۇتادغۇبىلىك». 5748 — 5752 - بېيىتلار.

⑧ «قۇتادغۇبىلىك». 5710 - بېيىت.

⑨ ⑩ روبېرت دانكوۋنىڭ يۇقىرىدا ئېيتىلغان ماقالىسى. 2 -، 15 - بەتلەر.

⑪ ئەمەل ئەسەن: «ئىسلامىيەتتىن ئاۋالقى تۈرك مەدەنىيەت تارىخى ۋە ئىسلامغا كىرىش» (ئىستانبۇل، 1978)، 181 - بەت.

⑫ ⑬ ⑭ «ئۆزبېك ئەدەبىياتى تارىخى» (ئۆزبېكىستان «فەن» نەشرىياتى، 1977)، 132 - ۋە 153 — 154 - بەتلەر.

⑮ ⑯ «تارىخىي رەشىدىي» (زەيلى). (شافىگىراف نۇسخا) 63، 64، 72 - ۋە 76 - بەتلەر.

⑰ موللا مىرسالىھ كاشغەرى: «چىڭگىزنامە» (قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1985). 112 - بەت.

⑱ ئىساق ئىبىن زىياۋىدىنىنىڭ «تەزكىرەئى قەلەندەران» ناملىق ئەسىرىنىڭ 3 - لەۋھەسىدىن. ئۆزبېكىستاندا چىقىدىغان «شەرق يۇلتۇزى» ژۇرنىلىنىڭ 1990 - يىللىق 8 - سانىدا ئېلان قىلىنغان.

⑲ «زەلىلى دىۋانى» (مىللەتلەر نەشرىياتى، 1985). 202، 232 - بەتلەر.

⑳ «تەزكىرەئى ئەزىزان» (قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988). 83 - بەت.

㉑ كلېرىكالىزم — مەملىكەتنىڭ مەدەنىي ۋە سىياسىي ھاياتىغا چېركاۋ ئىدىيىلىرىنى سىڭدۈرگۈچى ئەكسىيەتچىل ئېقىم.

(پوچتا نومۇرى: 830011)
تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

ئۇيغۇر تىجارەت ئېڭىنىڭ تارىخى مەنبەسى ھەققىدە

ئىلھام ئابدۇكېرىم*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ تىجارەت ئېڭىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئۇيغۇر تىجارەت ئېڭىنى شەكىللەندۈرگەن مەنبەلەر — شەھەرلىشىش جەريانى، ئۇيغۇر دىيارىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى ۋە مۇھىتى، ئۇيغۇرلار ئېتىقاد قىلغان دىنلارنىڭ تەسىرى ئۈستىدە ئىلمىي مۇلاھىزە ئېلىپ بېرىلىدۇ.

摘要：本文探讨维吾尔人经商意识的特点和经商意识形成的根源——城市化过程，维吾尔人居住的地理位置和环境，维吾人信奉过的宗教影响等。

Abstract: In this article, the writer approached the Charaeteristics and the source of the commercial conciousness of Uyghur people, the process being urbanized and the Uyghur people's geographical position, condition and the influence of the religion which they believe in.

ئۇيغۇرلار ئۆزىگە خاس مۇكەممەل مەدەنىيەت سىستېمىسىغا ئىگە مىللەت. ئۇيغۇرلاردا تارىختىن بېرى قەدىرلىنىپ كېلىنۋاتقان سودا - تىجارەت مەدەنىيىتى مۇشۇ مەدەنىيەت سىستېمىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ. تارىختىن بۇيان ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي، ماددىي ۋە مەنىۋى ھاياتىغا بولغان ئاكتىپ تەسىرىنى كۆرمەسلىك ۋە بۇ جەھەتتە مەخسۇس تەتقىقاتنى يولغا قويماسلىق ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتىدىكى بىر نۇقسان ھېسابلىنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق تارىخقا ۋە زور دۇنياۋى تەسىرگە ئىگە سودا - تىجارەت مەدەنىيىتى تارىخىنى تەتقىق قىلىش — ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئىلمىي تەتقىقاتىدىكى چوڭ تېمىلاردىن بىرى.

جۇڭگو دەسلەپكى ئىسلاھات ۋە ئىدىيىدە ئازاد بولۇشنىڭ تۇنجى قەدىمىنى بېسىۋاتقان مەزگىللەردىلا، زور بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلار خۇددى سېھىرلەنگەندەك سودا - تىجارەت ساھەسىگە تۇشمۇ تۇشتىن ئاتلىنىپ، ھەم ئۆز ماكانىدا ھەم ئۆز ماكان - يۇرتلىرىدىن ئايرىلىپ، مەملىكىتىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا، بولۇپمۇ بېيجىڭ، گۇاڭجۇ، خېيكۇ، شېنجېن، شاڭخەي، چاۋجۇ، تيەنجىن، دالىيەن، شېنياڭ، خاربىن، شىئەن، لەنجۇ، شىنىڭ قاتارلىق چوڭ شەھەرلەردە سودا - تىجارەت بىلەن پائال شۇغۇللاندى. تىجارەت دائىرىسى، تۈرى، كۆلىمى جەھەتتىن بولسۇن، مەيلى سودا - تىجارەتتىكى ماھىرلىقى ۋە ئىدىيىدە ئازاد بولۇش جەھەتتىكى جەسۇرلۇقى (ئۇلار خۇسۇسىي سودا كاپى-

* ئىلھام ئابدۇكېرىم: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ لېكتورى.

تالىزمنى تىرىلدۈرىدۇ، سودىگەرلىك دېمەك ھا-
يانكەشلىك دېمەكتۇر، دېگەندەك جۇڭگودا بىر مە-
ھەل بازار تاپقان سەپسەتىلەر پەيدا قىلغان ئىدىيە-
ۋى كىشەنلەرنى بىر كىچىنىڭ ئىچىدە دېگۈدەكلا
پاچاقلىۋەتتى، دېسەك مۇبالىغە بولماسلىقى مۇم-
كىن) جەھەتتىن بولسۇن ئەينى چاغدا مەملىكىتى-
مىزدىكى ھېچقانداق بىر مىللەت ئۇيغۇرلارغا يې-
تەلمىگەنىدى. ئۇيغۇر سودا - تىجارەتچىلىرى ئۆز
ئەمەلىيىتىدە ئىپادىلىگەن يۇقىرى سودا ئېڭى ئەينى
ۋاقىتتا ئىچكىرى ئۆلكىلەردە بىر مەھەل ئۇيغۇر
ۇلغۇلىسىنى پەيدا قىلدى. چۈنكى بۇ ۋاقىتتا بەزى
زاۋۇتلار ئۇلارغا مەھسۇلات ئىشلەپ ئۈلگۈرتەلمەي
قالدى. بۇ 80 - يىللاردىكى ئەھۋال ئىدى. ئىسلا-
ھاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشى، ئىشىكنى ئېچىۋېتىش
سىياسىتىنىڭ تېخىمۇ ئىزچىللىشىشىغا ئەگە-
شىپ، ئۇيغۇر سودىگەرلىرى چەت ئەللەرگە يۈز-
لەندى. مەسىلەن، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ
ھەرقايسى جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ ھەممىلا جايىدا ئۇي-
غۇر سودىگەرلىرىنىڭ ئايىغى تەگمىگەن يەر قالمى-
دى. ئەگەر ئەھۋالنى يۇمۇرىستىك بايان قىلساق،
شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، سابىق سوۋېت ئىتتى-
پاقىنىڭ پارچىلىنىشىدىن ئىبىلىن ۋە ئۇنىڭدىن
ئىلگىرىكى بىر مەزگىل ئىچىدە بۇ رايونلاردىكى
ماگازىن ۋە تاۋار ئامبارلىرىنى قۇپقۇرۇق قىلىۋې-
تىشتە ھەم جۇڭگو تاۋارلىرى بىلەن بۇ بازارلارنى
تولدۇرۇشتا ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئۆچمەس تۆھپە
ياراتتى. يۇقىرىقىلاردىن باشقا ئۇيغۇرلار شەرقىي
ياۋروپا ئەللىرى، تۈركىيە، سەئۇدى ئەرەبىستانى
قاتارلىق ئەللەرگىمۇ قاتناپ سودا-تىجارەت قىلدى.
ھەج- تاۋاپقا بارغان ئۇيغۇرلارنىڭ مەككىدىكى سودا
ئىشلىرىغا قاراپ، باشقا ئەللەردىن كەلگەن ھەج -
تاۋاپچىلار ئۇيغۇرلارنىڭ سودىدىكى ماھىرلىقىغا
تەھسىن ئوقۇپ «خۇدا ساقلىسۇن، بۇلار ئەگەر
ئىنگلىز، ئەرەب تىللىرىنى مۇكەممەل بىلىدىغان
بولسا، دۇنيا سودىسىنى مونوپول قىلىپ، باشقا
سودىگەرلەرگە كۈن بەرمەيدىغان ئوخشايدۇ» ①
دېيىشكەن. بۇ ئاشۇرۇۋەتكەنلىك بولسىمۇ، يەنىلا
مۇئەييەن ئەمەلىيەتنىڭ ئىنكاسى.

ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئايىغى يەتكەنلىكى جاي-
لارنىڭ ھەممىسىدە ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىستېمالغا
بەلگىلىك ئىجابىي تەسىرلەرنى كۆرسەتتى ۋە بەزى
ئىجتىمائىي قىممەتلەرنى ياراتتى. سودىگەرلىرى-
مىزنىڭ ئىچكىرىدىن شىنجاڭغا، شىنجاڭدىن ئىچ-
كىرىگە، جۇڭگودىن چەت ئەللەرگە، چەت ئەللەر-
دىن جۇڭگوغا توشۇۋاتقان تونىنلاپ - تونىنلاپ مال-
لىرىنىڭ جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرنىڭ ئىشلەپچىقى-
رىش تارماقلىرىغا كۆرسىتىۋاتقان تەسىرىنى نۇر-
غۇن ئىقتىسادشۇناسلار ۋە مىللەتشۇناسلار ئېتىراپ
قىلماقتا. مۇنۇ ئىككى پاكىت ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچ-
كىرى ئۆلكىلەردە شۇغۇللىنىۋاتقان مۇلازىمەت
تۈرلىرىنىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلەردىكى ھەر مىللەت
ئاممىسىنىڭ ئىستېمالىغا كۆرسەتكەن تەسىرىنىڭ
ناھايىتى گەۋدىلىك بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ: تۇ-
رى كۆپ، ئوزۇقلۇق تەركىبى مول ئۇيغۇر تائام-
لىرى ئۇلارنىڭ ئىستېمال مەزمۇنىنى بېيىتتى.
قوي گۆشى ئىچكىرى ئۆلكىلەردە ئەسلى پەسىللىك
يېمەكلىك ھېسابلىنىپ، قىش پەسلىدە كۆپرەك
ئىستېمال قىلىناتتى. مېزىلىك ئۇيغۇر تائاملىرى
بولۇپمۇ كاۋاپ (كاۋاپدان كاۋىپى بىلەن تونۇر كا-
ۋىپى) ۋە مانتا، سامسا قاتارلىقلارنىڭ تەسىرىدە
گۆش ئەمدى تۆت پەسىلنىڭ ھەممىسىدە ئىستېمال
قىلىنىدىغان يېمەكلىك بولۇپ قالدى. بۇندىن باشقا
يەنە ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە ئۇيغۇر سودىگەرلىرى
ئارقىلىق توشۇلۇۋاتقان شىنجاڭنىڭ داڭلىق ھۆل
- قۇرۇق مېۋىلىرىمۇ بار. مەلۇمكى، دۇنيادىكى
ئالتە چوڭ مېۋە سىستېمىسىنىڭ تۆت تۈرى شىن-
جاڭدىن چىقىدۇ. ھەر خىل مېۋىلەرنىڭ تۈرى
900 خىلدىن ئاشىدۇ. باغۋەنچىلىك بىلەن مېۋە -
چىۋە سودىسى بىر بۆلۈك ئادەملەرنىڭ نامراتلىق-
تىن قۇتۇلۇپ، باي بولۇشىدىكى بىر ئاساس ھې-
سابلىنىدۇ. بىز بۇ يەردە ئۇيغۇرلار ئىچكىرى ئۆل-
كىلەردە ئاچقان بازارلارنىڭ باج ۋە باشقا ئىجتىما-
ئىي تۆھپىلىرى ھەققىدە تەپسىلىي توختالمىدۇق.
بۇ جەھەتكە قىزىققۇچىلار بولسا، جۇڭگو ئىجتىما-
ئىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئى-
نىستىتۇتى ئېلىپ بارغان «بېيجىڭ «شىنجاڭ
كەنتى» (ئۇيغۇرلار كەنتى) نى تەكشۈرۈش —
تەرەققىيات ۋە مەۋجۇتلۇقى مەسىلىسى» دېگەن

تەكشۈرۈش دوكلاتىنى ئوقۇشنى تەۋسىيە قىلىمىز.
ئەمما مۇشۇ تەكشۈرۈشنىڭ ئۆزىمۇ كۆپ قىرلىق
ئەينەكنىڭ بىر قىرىلا بولالايدۇ، خالاس.

ئۇيغۇرلار يەنى ئۇيغۇر سودىگەرلىرى نېمە ئۈ-
چۈن سودا ۋە تىجارەتتە ھەرقاچان جانلىق ۋەزىيەت-
نى يارىتالايدۇ؟ ئۇلار راستىنلا سېھىرلەندىمۇ؟
ئەلۋەتتە ئۇنداق ئەمەس. بالا دادىسىنى تارتىدۇ.
ئۇيغۇرلار ھەقىقەتەن تارىختىكى مەشھۇر «يىپەك
يولى» سودىسىنىڭ ئاۋانگارتلىرى ۋە شەرق - غەرب
مەدەنىيەت ئالاقىسىنىڭ ئەلچىلىرى دەپ داڭ چىق-
قارغان قابىلىيەتلىك ئەجدادلىرىنى تارتقان. گېر-
مانىيىلىك ئۇيغۇرشۇناس گاباڭىن خانىم قەدىمكى
ئۇيغۇرلار ھەققىدە توختىلىپ: «ئۇيغۇرلار سودا
ئىشلىرى بىلەنمۇ ئۇزۇن شۇغۇللانغان (بۇ ھال شۇ
چاغدا خەنزۇلارنى ناھايىتى ھەيران قالدۇراتتى)،
سودا ئىشلىرى ئۇلارغا زور پايدا كەلتۈرەتتى. ئۇ-
لارنىڭ يىراقتىكى مىللەتلەرنىڭ سېتىۋېلىش كۇ-
چىگە ۋە تاۋارغا بولغان تەلىپىگە نىسبەتەن سەز-
گۈرلۈكى ناھايىتى يۇقىرى ئىدى»② دېگەنىدى.
ئۇيغۇرلارنىڭسودا- تىجارەت تارىخى ناھايىتى ئۇ-
زۇن. بۇندىن بەش مىڭ يىل ئىلگىرىلا شىنجاڭ-
نىڭ قاشتاش مەھسۇلاتلىرى ۋە باشقا تاۋارلىرى
ئىچكىرى ئۆلكىلەردە بازار تاپقان. تاڭ دەۋرىگە
كەلگەندە بولسا، ئۇيغۇرلارنىڭ سودا - تىجارەت
كۆلىمى ۋە تۈرى ھەم مىقدارى جەھەتتىن تېخىمۇ
يۇقىرى سەۋىيىگە كۆتۈرۈلگەن. ئەينى ۋاقىتتا بۇ-
يۈك تاڭ دۆلىتىنىڭ پايتەختى چاڭئەندە بىرقانچە
مىڭ ئۇيغۇر سودىگىرى بار ئىدى. خەلقئارا سودىدا
لوياڭ، داتوڭ، جىڭياڭ، ياڭجۇ قاتارلىق شەھەر-
لەردىمۇ نۇرغۇن ئۇيغۇر سودىگەلىرى تىجارەت قىل-
غان. بۇ دەۋردە ئاتقا يىپەك ئالماشتۇرىدىغان سودا
مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. ئۇيغۇرلار ھەر يىلى مە-
لۇم ساندا يىلقىلارنى ھەيدەپ كېلىپ، ئات بېشىغا
40 توپ يىپەك ئالماشتۇراتتى. ئەينى ۋاقىتتا تاڭ
دۆلىتى ھۆكۈمىتى بىلەن ئۇيغۇر دۆلىتى ھۆكۈمى-
تى ئوتتۇرىسىدا يىلىغا كېلىدىغان ئاتنىڭ سانى
1000 دىن ئاشماسلىقى شەرت قىلىنىپ توختام
تۈزۈلگەن بولسىمۇ، ئەمما بۇ توختام يات - يات
بۇزۇلۇپ تۇرغان. بەزى يىللىرى بىردىنلا ھەيدەپ
كېلىنگەن ئاتنىڭ سانى 6000 تۇياقتىن ئېشىپ
كەتكەن.③ قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇرلى-
رى تەرىپىدىن قۇرۇلغان گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى،
قوچو ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىلار ئۇيغۇر خانلى-
قى دەۋرلىرىدىمۇ ئۇيغۇرلار خەلقئارا سودىنى، دۆ-
لەت سودىسىنى ۋە خۇسۇسىي سودىنى تەڭ تەرەققىي
قىلدۇرغان، بولۇپمۇ خۇسۇسىي سودىنى تەرەققىي
قىلدۇرۇشنى چىڭ تۇتقان، سابىق سوۋېت ئىتتىپا-
قىنىڭ ئۇيغۇرشۇناسى ئا. گ. مالىياۋكىنىنىڭ «
IX — XII ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى»
دېگەن كىتابىدا «گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى ئارقىلىق
جۇڭگوغا كېلىپ تۇرغان تاۋارلارنىڭ رويخېتى»
بېرىلگەن. مەزكۇر رويخەتتە 100 دىن ئارتۇق تا-
ۋارنىڭ ئىسمى ئاتاپ ئۆتۈلگەن. بۇ ماللار تۈرى
جەھەتتە چارۋا - ماللار مەھسۇلاتلىرى، ئېسىل
ياۋايى ھايۋانلارنىڭ تېرىلىرى، سانائەت مەھسۇلات-
لىرى، يەر ئاستى بايلىقلىرى قاتارلىقلارغا بۆلۈن-
گەن. مانا مۇشۇ ماللارنىڭ بىر قىسمىنى ئۇيغۇر-
لار ئىشلىگەن بولسا، بىر قىسمىنى غەربتىكى ئەل-
لەردىن كىرگۈزگەن. شۇڭا گ. ۋرنادىسكى:
«مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى تارى-
خىدا سىياسىي جەھەتتىن بولسۇن، ياكى مەدەنى-
يەت جەھەتتىن بولسۇن ئۇيغۇرلارنىڭ رولى ناھايى-
تى چوڭ بولدى. جۇڭگودىن باشلىنىپ كاسپى
دېڭىزىغا قەدەر سوزۇلغان سودا يولىنىڭ ئوتتۇرا
قىسمىنى تىزگىنلەپ تۇرغان ئۇيغۇرلار جۇڭگو بى-
لەن ھىندى - ئىران مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزئارا ئالمى-
شىشىدا كۆپ جەھەتلەردىن ۋاسىتىچىلىك قىلدى»
دېگەنىدى④.

بىز يۇقىرىدا ئۇيغۇر سودا - تىجارەتچىلىرى-
نىڭ يېقىنقى ئون نەچچە يىللىق سودا ئەمەلىيىتى
ھەققىدە توختىلىپ، ئۇلار ئۆز ئاتىسىنى تارتتى،
دېگەنىدۇق. ئەمەلىيەتتە بۇ بىر خىل ئىرادىتىسىگە
قارىتا ئېيتىلغان ئىبارە. بۇ خىل ئىرادىتىسىنىڭ
چوڭقۇر تارىخىي مەنبەسى بار. ئۇيغۇرلار نېمە ئۈ-
چۈن تارىختىن بۇيان سودا - تىجارەتكە بۇنچە كۆ-
ڭۈل بۆلۈپ كەلدى؟ دېگەن مەسىلىنى بىز تارى-
خىي، جۇغراپىيىۋى، دىنىي ۋە ئىقتىسادىلىق شارا-
ئىتلار بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرگەن ۋاقتىمىزدىلا،

ئاندىن قانائەتلەنگەندەك جاۋابقا ئېرىشەلىشىمىز
مۇمكىن. بۇ خىل شارائىتلار بۈگۈنكى كۈندىمۇ
ئۆز كۈچىنى يوقاتقىنى يوق. بىز ئېيتىۋاتقان بۇ
شارائىتلار — ئۇيغۇرلارنىڭ شەھەرلىشىش تەرەق-
قىيات تارىخى، ئۇيغۇر يۇرتلىرىنىڭ جۇغراپىيە-
لىك مۇھىتى ۋە ئۇيغۇرلار ئېتىقاد قىلغان دىنلار-
نىڭ تەسىرى، ئۇيغۇرلار قۇرۇلمىغا قوشۇلغان ئېت-
نىك تەركىبلەرنىڭ تۆھپىلىرى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ
ئېتنىك تەركىبى قاتارلىق تۆت تەرەپنى ئۆز ئىچىگە
ئالىدۇ. تۆۋەندە بىز بۇلار ھەققىدە ئايرىم - ئايرىم
توختىلىپ ئۆتىمىز.

بىرىنچى، ئۇيغۇرلارنىڭ شەھەرلىشى-
شى: ئالىملار مەرىپەتلىك تۇرمۇش ئۇسۇلىنىڭ
پەيدا بولۇش مەنبەسىنى تەتقىق قىلغاندا، بۇنى ھا-
مان شەھەرنىڭ پەيدا بولۇشىغا باغلايدۇ. شۇڭا بۇ
يەردە بىز شەھەر تۇرمۇشى ئۇسۇلىغا ئالاقىدار بايان-
لارغا مۇراجەت قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ: «مە-
رىپەتلىك تۇرمۇش ئۇسۇلىنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇ-
نىڭدىن ئىبارەتكى، جەمئىيەتتە سودا، قول سانائە-
تى، مەلىكىلىك كەسىپلەر ۋە ئىككىنچى، ئۈچىن-
چى كەسىپلەر (مۇلازىمەت كەسىپلىرى)، ھەم
مۇشۇ كەسىپلەردىن ھەر خىل شەكىلدىكى
ئىش تەخسىماتى ۋە بيۇروكرات سىياسىي مەيدانغا
كېلىدۇ.»⑤ مانا بۇنىڭدىن سودا - تىجارەت ۋە
مۇلازىمەتنىڭ شەھەر مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم تەر-
كىبىي قىسمى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.
ئۇنداق بولسا ئۇيغۇرلار شەھەر تۇرمۇشىنى قاچان
باشلىغان؟ بۇ ناھايىتى مۇرەككەپ مەسىلە. مەھمۇد
قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ئۇيغۇرلارنىڭ
بەش شەھىرى بارلىقىنى ئېيتقان. بۇلار سۇلى
(قەشقەر)، قوچۇ (تۇرپان)، خانبالىق (ئۈرۈم-
چى)، بەشبالىق (ھازىرقى گۇچۇڭ ئەتراپى)،
يېڭىبالىق (سانجى) بولۇپ، بۇ شەھەرلەرنىڭ مى-
لادىدىن ئىلگىرى بىنا قىلىنغانلىقى مەلۇم. ئۇن-
دىن باشقا قەدىمكى كىروران شەھىرىمۇ دۇنياغا
مەشھۇر. ياپونىيىلىك يۇي تيەنخىڭ تەڭرىتاغنىڭ
جەنۇبىدا خەن سۇلالىسى مەزگىلىدە 50 نەچچە بەگ-
لىكنىڭ بارلىقى، ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنىڭ بىر شە-
ھەرنى مەركەز قىلغانلىقىنى ئېيتىدۇ.⑥ مانا بۇ
شەھەرلەر ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ يىراق ئەجدادلى-
رىنىڭ سىياسىي، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت مەركەز-
لىرى ئىدى. ئۇيغۇر شەھەرلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىدا
ئۇيغۇرلارنىڭ بازار تەرەققىياتى ۋە بازار ئەنئەنىسى
مۇھىم رول ئوينىغان. ھەرقانداق بىر شەھەر ئەس-
لىدە كىچىك بازارلارنىڭ ياكى يېزا - كەنت بازار-
لىرىنىڭ تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى.
ئۇيغۇرلارنىڭ بازار بەرپا قىلىش ۋە بازار ئەنئەنىسى
ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. ئۇيغۇرلاردا بۇ چار
بازار دېيىلىدۇ. بازارلارنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ماددىي
ۋە مەنىۋى ھاياتىغا بولغان ئاكتىپ تەسىرى ۋە
يىراق تارىخقا يىلتىز تارتقانلىقىنى بىز ئۇيغۇر
خەلقىنىڭ بازار ھەققىدىكى مول ماقال - تەمسىللى-
رى ۋە باشقا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىدىن
چوڭقۇر ھېس قىلالايمىز. ئۇيغۇرلاردا ھەربىر
يۇرتتا ھەرقايسى كۈنلەرنىڭ نامى بىلەن بازار بو-
لۇپ تۇرىدۇ، مەسىلەن، دۈشەنبە بازار، سەيشەنبە
بازار دېگەنگە ئوخشاش. ئالايلى، تارىختىن بۇيان
شەھەردە شەھەر بازىرى پەيشەنبە كۈنى بولسا، شە-
ھەر ئەتراپىدىكى يېزىلارنىڭ ئۆز ئالدىغا بازىرى
بولغان. ھەتتا بۇنداق بازار كۈنلىرى شۇ يۇرتنىڭ
نامى بولۇپ قالىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار. ئۇيغۇرلار
مانا مۇشۇنداق بازارنى ئارىلاپ يۈرۈپ سودا قىلى-
دۇ. ھەممە ئادەم ۋە ھەممە ماددىي نېمەت، ھەممە
بايلىق، سودا - مەدەنىيەت ئۇچۇرلىرى مۇشۇنداق
بازارلارغا توپلىنىدۇ. ئۇيغۇرلاردا مۇشۇنداق بازار
ئەنئەنىسى ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كېلىۋاتىدۇ.
ھازىرمۇ شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى يېزىلىرىنىڭ بازار
كۈنلىرى بار. ھەرقايسى يېزىلار بازار كۈنى جە-
ھەتتىن ئاساسەن توقۇنۇشمايدۇ. بىر ناھىيە بىلەن
يەنە بىر ناھىيىنىڭ چېگرىلىنىدىغان يېزىلىرىنىڭ-
مۇ بازار كۈنى توقۇنۇشمايدۇ. شۇ قوشنا ناھىيە-
نىڭ چار بازارچىلىرى بۇ ناھىيىگە كېلىپ سودا-
سېتىق قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ يېزا بىلەن يېزا،
ناھىيە بىلەن ناھىيە، ۋىلايەت بىلەن ۋىلايەت ئوتتۇ-
رىسىدا دائىمىي سودا ۋە مەدەنىيەت ئالاقىسى ئۈ-
زۈلمەيدۇ. بۇنداق زەنجىرسىمان بازار ئەنئەنىسى
بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا بىرلىككە كەلگەن ئۇيغۇر
مەدەنىيىتى، تىلى ۋە مىللەت خاراكتېرلىك سودا

روھىنى تەسەۋۋۇر قىلماق تەس.

مانا مۇشۇنداق بازارلارنىڭ بەزىلىرى ئادەملەرنىڭ كۆپلەپ ئولتۇراقلىشىشى، يېڭى كارۋان يوللىرىنىڭ شۇ جايلاردىن ئۆتۈشى سەۋەبلىك ئەنە شۇ بوستانلىقلاردا شەھەرلەر پەيدا بولغان بولۇشى مۇمكىن.

گېرمانىيىلىك كېلىمكايىت ئۇيغۇرلار ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئولتۇراقلاشقان يىپەك يولى بوستانلىقلىرىدىكى شەھەر دۆلەتلىرى ھەققىدە توختىلىپ : «بۇ بوستانلىقتىكى شەھەر دۆلەتلىرى بىر قەدەر يۇقىرى سەۋىيىلىك ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ گەۋدىلەندۈرگۈچىلىرى بولۇپ، ئۇلار يېڭى تېخنىكا ۋە يېڭى ئىدىيىنى قوبۇل قىلىپلا قالماستىن، بەلكى بۇ خىل يېڭى تېخنىكا ۋە يېڭى ئىدىيىنى قوشنا دۆلەتلەرگە تارقاتتى. بۇ يەردە ئېيتىلىۋاتقان بىر قەدەر يۇقىرى مەدەنىيەتنىڭ ئىپادىسى يېزىق شەكلى بولۇپ، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى زور مىقداردىكى يېزىقلارنى قوبۇل قىلىشتۇر. بۇ يېزىقلار جەمئىي 24 خىل. بۇ يېزىقلار جەھەتتىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى بوستانلىقلارنىڭ سىرتقا نىسبەتەن ئېچىۋېتىش خاراكتېرىدە ئىكەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ…»⑦ دېگەن. دەرۋەقە، بۇ سودا - تىجارەتنىڭ تۈز تەمىنى تېتىغان، ئۆز تەقدىرىنى دۇنيا سودا ۋە مەدەنىيەت ئالاقىسى بىلەن باغلاپ قارايدىغان خەلقلەردە بولىدىغان تەبىئىي خاراكتېردۇر. ئۇندىن باشقا ئۇيغۇر ئېلى باشقا ئەللەرنىڭ ترانزىت سودىسىدىن باج ئېلىپمۇ زور پايدا ئالاتتى. شۇڭا ئۇيغۇرلار ئەينى ۋاقىتتا ئۆز ئېلىنىڭ سىرتقا نىسبەتەن ئېچىۋېتىلگەن بولۇشىنى، كارۋان يولىنىڭ تىنچ - ئاسايىشتا ۋە توسالغۇسىز بولۇشىنى تەلەپ قىلاتتى. ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەردە جۈملىدىن ئۇيغۇرلاردا مۇشۇنداق ئېچىۋېتىلگەن خاراكتېر بولغانلىقى ئۈچۈن يىپەك يولى ئالاقىلىرى كېپىللىككە ئىگە بولغان. ئۇيغۇرلار قۇرغان خانلىقلارنىڭ ھېچقايسىسى بېكىنمە ھالدا ئەمەس ئىدى. بۇ خانلىقلار دۆلەت سودىسىنى كەڭ قانات يايدۇرۇش بىلەن بىرگە شەخسىي سودىغىمۇ زور ئىلھام بەرگەن. كۆپىنچە ھاللاردا سوغدى سودىگەرلىرىنىڭ ئاكتىپلىقىمۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھامىيلىقىدا جارى قىلدۇرۇلغان. مالىياۋكىن ئۇيغۇر كارۋانلىرى ئىچىدە ھۆكۈمەتنىڭمۇ ۋە خۇسۇسىلارنىڭمۇ بارلىقى ھەققىدىكى مەلۇماتلارغا ئاساسەن ئۇيغۇر ئېلىدە تاشقى سودىغا نىسبەتەن خانلىق مونوپولىيىسى بولمىغان دېگەن خۇلاسىگە كەلگەن. ئەكسىچە ئىچكىرى ئۆلكىلەردە شەخسىي سودا دائىم دېگۈدەك مەنئىي قىلىنغان ھالدا تۇرغان.⑧ دەرۋەقە يىپەك يولىنىڭ راۋانلىقى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئېچىۋېتىش خاراكتېرى بولۇشى بىلەنلا دائىمىي راۋان ھالدا بولۇۋەرمىگەن. چۈنكى يىپەك يولى بويىدىكى بوستانلىق شەھەرلىرى ۋە دۆلەتلىرى قاتمۇ - قات قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كېلىپ تۇرغان. مەسىلەن، XI ئەسىرنىڭ بېشىدا تاڭغۇتلار ۋە قىتانلار قۇدرەت تاپقاندىن كېيىن ئۇيغۇر قوجو خانلىقىنىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان سودا ۋە مەدەنىيەت ئالاقىسىنى ئۈزۈۋېتىش ئۈچۈن ئۇيغۇر خانىغا بېسىم ئىشلەتكەن. ئاندا - ساندىكى بېرىپ كېلىشلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا قوجو خانلىقى بىلەن ئىچكىرى ئۆلكىلەرنىڭ مەدەنىيەت ۋە سودا ئالاقىسى ناھايىتى ئۇزۇنغىچە ئۈزۈلۈپ قالغان.⑨ ئىككىنچىدىن، سودا كارۋانلىرى پات-پات بۇلاڭچى ۋە كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ تۇراتتى. يامان يېرى، كۆچمەن مىللەتلەر ئات چاپتۇرۇپ بۇلاڭچىلىق قىلىشنى بىر خىل قەھرىمانلىق دەپ ھېسابلايتتى. ئۇلار كاۋانلارغا ھۇجۇم قىلىش بىلەنلا قالماي، بوستانلىقلاردىكى شەھەرلەرگىمۇ ھۇجۇم قىلىپ، بۇلاپ ۋەيران قىلىۋېتەتتى. شۇڭا قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ مول - ھوسۇل دۇئا - تىلاۋىتىدە دېھقانلارنىڭ جاپالىق مېھنەت جەريانى ناھايىتى ئېچىنىشلىق بايان قىلىنغان.⑩ دېمەك، چارۋىچى ياكى يېرىم كۆچمەن خەلقلەر بىلەن ئۈزلۈكسىز كۆرەش قىلىپ تۇرۇش بوستانلىقتىكى شەھەرلەرنىڭ بىر تارىخىي ئالاھىدىلىكى ھېسابلىنىدۇ.⑪ گېرمانىيىلىك كېلىمكايىت ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ئېگىز سېپىللىرىنى مۇشۇ خىل خەتەرنىڭ بىر ئىسپاتى دەپ قارايدۇ. ئەمەلىيەتتىمۇ ئۇيغۇر شەھەرلىرىنىڭ سېپىل بىلەن قورشىلىشىمۇ دەل

سىرتقى قاراقچىلاردىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن ئى-
دى. تاڭ راھىبى شۈەن زاڭنىڭ خاتىرىسىدە مۇن-
داق بىر ئەھۋال بايان قىلىنغان: ئۇ بىر قېتىم
بىر توپ قاراقچىلارغا ئۇچراپ قېلىپ، ئۇلار نېمە-
نى سورىسا شۇنى بېرىپ جېنىنى ساقلاپ قالغان.
يەنە بىر قېتىم ئۇ بىرنەچچە سودىگەر بىلەن بىللە
يول يۈرگەن، بۇ سودىگەرلەر ئالدىدىراق كېتىپ
قالغان، كېيىن شۈەن زاڭ ئۇلارنىڭ جەسەتلىرىنى
ئۇچراتقان. شۇڭا كارۋانلار كۆپىنچە قوراللىق سە-
پەر قىلاتتى. ئۈچىنچىدىن، بىر بوستانلىق بىلەن
يەنە بىر بوستانلىقنى ئۇزۇنغا سوزۇلغان چۆللەر
ئايرىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن بۇ خەتەر بىلەن تولغان
دۇنيادا ئاچلىق بىلەن ئۇسسۇزلۇقنىڭ ۋەھىمىسىمۇ
يۈرەكنى مۇجۇيتتى. شۇ سەۋەبتىن، سودا يوللىرى
ئۈزلۈكسىز راۋاج بولىۋەرمىگەن. شۇڭا ئۇيغۇرلا-
ردا سەپەر يېمەكلىكلىرىمۇ بەلگىلىك تەرەققىي
قىلغان. ئالايلى، نان، تالقان، سۆرلەنگەن ياكى
قاق قىلىنغان گۆش ۋە ھەر خىل قۇرۇق مېۋىلەر
— جىگدە، چىلان، ئەنجۈر قېقى، قوغۇن قېقى،
ئالما قېقى، ئۆرۈك قېقى، شاپتول قېقى قاتارلىق-
لار سەپەردە ئېلىپ يۈرۈشكە ئەپلىك ۋە ئۇزۇن
ساقلاشقا بولىدىغان يېمەكلىكلەر ھېسابلىنىدۇ.
بولۇپمۇ نان ناھايىتى ئۇزۇن تارىخنىڭ سىنىقىدىن
ئۆتكەن يېمەكلىك بولۇپ، ئۇيغۇرلاردا ئۇنىڭ تۈرى
ئىنتايىن كۆپ. ئۇيغۇرلاردا نان يوللۇق ئۈچۈن
سوۋغا قىلىنىدۇ. بۇ «دىدار كۆرۈشۈش نېسىپ
بولسۇن» دېگەن مەنىدە بولىدۇ. شۇڭا نان تارىخ-
تىن بېرى يېمەكلىكلەر ئىچىدە مەڭگۈلۈك رىقابەت
كۈچىگە ئىگە.

گەرچە بۇ رايوندىكى ئۇيغۇرلار ۋە باشقا خەلق-
لەر يۇقىرىقىدەك خىلمۇ خىل خېيىم - خەتەر ۋە
قىيىنچىلىق، بىسمىلارغا ئۇچراپ تۇرسىمۇ، بۇلار
ئۇلارنىڭ سودا يولىدىكى پىداكارانە روھى ۋە ئېچە-
ۋېتىش ئىرادىسىنى تەۋرىتەلمىگەن. چۈنكى بە-
كىنمىچىلىك ئۇلارغا يۇقىرىقى خېيىم - خەتەرلەر-
دىن نەچچە ھەسسە ئارتۇق ئاپەت ئېلىپ كەلگەن
بولاتتى. شۇڭا ئۇيغۇرلار تارىختا ھەر خىل ئامال-
لارنى ئىشقا سېلىپ، يىپەك يولى قاتنىشىنىڭ
راۋانلىقىنى قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشقان. يىپەك
يولى ئالاقىلىرى ئۈچۈن ياخشى ئىچكى - تاشقى
ۋەزىيەت يارىتىشنى خانلىق قانۇنىنىڭ مۇھىم مە-
زانى قىلغان. بۇنى بىز يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ
«قۇتادغۇبىلىك» داستانىدىن ئېنىق ھېس قىلالاي-
مىز. ئۇ مۇنداق دەپ يازىدۇ:

5546 شەھەر - كەنت ئىچىدىن كۆغرىنى ئېرىت،
كارۋانۇ - مۇساپىرنى ئىمىن يۈرىت.
5547 يوقات ئەل ئىچىدە زوراۋاننى سەن،
تۈگەت يۇرت تېشىدا قاراقچىنى سەن.
5577 ئۈچىنچى ئىمىن قىل پۈتۈن يوللىنى،
يوقات قاراقچى ۋە ئوغرىلىرىنى.

شەھەرلەشكەن ئۇيغۇرلارنىڭ ۋە باشقا خەلق-
لەرنىڭ كۆچمەن چارۋىچى خەلقلەر بىلەن نورمال
سودا ۋە تىنچلىقنى قولغا كەلتۈرۈشىنىڭ بىر ئاما-
لى شۇكى، بۇ خىل سودا ۋە تىنچلىق بەزىدە قې-
رىنداشلارچە ياكى «سەپداشلارچە دوستلۇق» ⑫
بايرىقى ئاستىدا ئەمەلگە ئاشاتتى.

قىسقىسى، ئۇيغۇرلارنىڭ بالدۇر شەھەرلىشى-
شى ئۇلارنىڭ پارلاق مەدەنىيەتنى يارىتالىشىنىڭ
ماددىي ئاساسى بولغان، ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا ئا-
سىيا مىللەتلىرى ئىچىدە ئالىبۇرۇنلا مەدەنىيەتكە
قەدەم قويغانلىقى ئۇلارنىڭ شەھەرلىشىشى بىلەن
زىچ مۇناسىۋەتلىك. ھالبۇكى، سودا - سانائەت
شەھەر ھاياتىنىڭ جان تومۇرى ئىدى. شەھەرلە-
شىش ۋە شەھەر سودىسى ئۇيغۇرلارنى دۇنيا سودى-
سى ۋە باشقا مەدەنىي ئالاقىلار زېمىنىگە باشلاپ
كىردى. شۇندىن باشلاپ ئۇيغۇرلاردا ئۆز مەنپەئە-
تىنى قوشنا ئەللەرنىڭ ياكى دۇنيانىڭ مەنپەئىتى
بىلەن بىر دەپ قارايدىغان قىممەت قارىشى شەكىل-
لىنىشكە باشلىدى. ھازىرقى كۈندىمۇ ئۇيغۇرلار بۇ
خىل قىممەت قارىشىنى يوقاتقىنى يوق. ئالاقە
تېخنىكىسىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدىكى تەرەققىياتى
نەتىجىسىدە كىچىكلەپ كېتىۋاتقان بۈگۈنكى بۇ
دۇنيادا مۇشۇ خىل روھ ناھايىتى يۇقىرى قىممەتكە
ئىگە.

ئىككىنچى، جۇغراپىيىلىك مۇھىت: بۇ
ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ بىرى
تەبىئىي مۇھىت، يەنە بىرى ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلا-
شقان زېمىنلارنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى.

1. تەبىئىي مۇھىت. شىنجاڭنىڭ سۇ بايلىقى مول ئەمەس، ھاۋاسى قۇرغاق، دېھقانچىلىققا باب كېلىدىغان مۇنبەت تۇپراق ئاز، بۇ جەھەتتە ئۇ ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن روشەن پەرقلىنىدۇ. بۇنداق شارائىتتا نوقۇل دېھقانچىلىق ياكى چارۋىچىلىققا تايانغان بىلەن چوڭ تەرەققىياتقا ئېرىشكىلى بولمايدۇ. دېمەك، بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرى ياشاۋاتقان ناچار تەبىئىي شارائىتتا ئاڭلىق جەڭ ئېلان قىلىپ، بارلىق ئەقىل - پاراسىتىنى ئىشقا سېلىپ يۈكسەك مەدەنىيەت بەرپا قىلدى ۋە ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ كەلدى. بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىزنىڭ سۈنئىي سۇغىرىش تېخنىكىسىنى بەرپا قىلىشى (دۇنياغا مەشھۇر تۇرپان كارىزلىرى بۇنىڭ مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان پاكىتى)، بالدۇر شەھەرلىشىشنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، سودا - مۇلازىمەت كەسپى ۋە قول سانائەت تېخنىكىسىنى كەڭ تەرەققىي قىلدۇرۇشى بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ. 1956 - يىلى 10 - ئايدىن 12 - ئايغىچە خوتەن ۋىلايىتىدىكى ھەرقايسى ناھىيىلەرنى تەكشۈرۈشتىن مەلۇم بولۇشىچە، گۇما، قارا قاش، خوتەن، لوپ، چىرا، كېرىيە، نىيە قاتارلىق يەتتە ناھىيىنىڭ ھەر بىرىدە 50 تىن ئارتۇق قول ھۈنەرۋەنچىلىك كەسپى بار ئىكەن. مانا بۇلار (ئەجدادلىرىمىزنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە قول ھۈنەرۋەنچىلىك سانائىتى جەھەتتىكى ئۇتۇقلىرى ھەققىدە كۆپلىگەن ئاپتورلار يەردىن قېزىۋېلىنغان مول ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلار ئارقىلىق خېلى كۆپ ماقالە - ئەسەرلەرنى يازدى) دېھقانچىلىقتىن ئاجرىلىپ چىققان بولۇپ، بۇ تارىختىن بۇيان داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىك سانائىتىنىڭ كىچىككىنە بىر كۆرۈنۈشى، خالاس. ئەنە شۇ قول ھۈنەرۋەنچىلىك مەھسۇلاتلىرى ئىچىدە بىزنىڭ سودىگەر ئەجدادلىرىمىز دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا ئاپىرىپ ساتقان داڭلىق خوتەن قاشتاش بۇيۇملىرى، خوتەن قەغىزى، ئەتلىسى، گىلىمى قاتارلىقلار بار بولۇپ، بۇلار ھېلىمۇ بەلگىلىك ئىقتىسادىي قىممەتكە ئىگە.

2. جۇغراپىيىلىك ئورنى. مەلۇمكى، ئۇيغۇرلار تارىختا ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى، گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى، قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى، قاراخانىلار ئۇيغۇر خانلىقى ۋە يەكەن سەئىدىيە خانلىقى قاتارلىق خانلىقلارنى قۇرغان. ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى سودىنى ئاكتىپ قانات يايدۇرۇپ، خەنزۇلار ۋە سوغدىلار بىلەن بولغان قويۇق ئالاقە قىلىش نەتىجىسىدە شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلغان. گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى ۋە ئۇنىڭ پەيتەختى دۇڭخۇاڭ، قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىلار ئۇيغۇر خانلىقى يىپەك يولىنىڭ مۇھىم تۈگۈنلىرىگە جايلاشقان ئىدى.

قەدىمكى يىپەك يولى دېگىنىمىزدە، شەرق تەرىپى جوڭگونىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكلىرىدىن باشلىنىپ، غەرب تەرىپى ئوتتۇرا دېڭىز دۆلەتلىرىگە ئۆتۈشىدىغان، ياۋروپا بىلەن ئاسىيانى تۇغرا كېسىپ ئۆتىدىغان، ئۇزۇنلۇقى 7000 كىلومېتىردىن ئاشىدىغان قۇرۇقلۇق سودا يولىنى كۆرسىتىدۇ. يىپەك يولىنىڭ ئۈچ لىنىيىسى شىنجاڭدىن ئۆتىدۇ. بىرى، ياڭگۇەن ئۆتكىلىدىن چىقىپ، پىشامشان ئارقىلىق ئالتۇنتاغ، كۇئېنلۇن ۋە قاراقۇرۇم تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىنى بويلاپ، يەركەنگە كېلىپ، ئاندىن پامىر ئېگىزلىكى ئارقىلىق ئۇلۇغ ياۋچىغا (كۇشان دۆلىتى) ۋە ئىراققا بارىدۇ. بۇ جەنۇبىي يول دەپ ئاتىلىدۇ. ئىككىنچىسى، يۈمىنگۇەن ئۆتكىلىدىن چىقىپ، ئالدىنقى قانقىلى (تۇرپان) ئارقىلىق تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە، ئۇ يەردىن پامىر ئېگىزلىكى ئارقىلىق پەرغانىگە، سوغدىيانا قاتارلىق جايلارغا بارىدۇ. بۇ شىمالىي يول دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئىككى يول خەن دەۋرىدىلا ئېچىلغان. ئۈچىنچى يول كېيىنرەك ئېچىلغان بولۇپ، ئۇ دۇڭخۇاڭدىن چىقىپ قۇمۇل، بارىكۆل، ئۈرۈمچى ۋە يارىش (جۇڭغار) ئويمانلىقى ئارقىلىق تەلكىدىن ئۆتۈپ ئىلى ۋادىسى، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىغا بارىدۇ. بۇ ئوتتۇرا شىمالىي يول دەپ ئاتىلىدۇ.

ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى نەچچە ئەسىرلىك تىرىشچانلىقلار ئارقىلىق مول ماددىي ۋە مەنىۋى قىممەتلەرنى يارىتىپ يىپەك يولىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەن. شەرق ۋە غەربتىن كېلىدىغان ھەر خىل بايلىقلار توپلىنىدىغان بۇ ماكانلار

(ئاساسلىقى شىنجاڭ ۋە گەنجۇ) ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ھاياتىغا ئاجايىپ زور ئۆزگىرىشلەرنى، گۈللىنىشلەرنى ئېلىپ كەلگەن.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يىپەك يولى قاتنىشىدىن ئېرىشكەن نەتىجىلىرى ئىچىدە ئەڭ مۇھىمى مەرىپەت ئىدى. چۈنكى ماددىي بايلىقلار تۈگەيدۇ. ئەمما مەرىپەت بولسا ئەۋلادتىن ئەۋلادقا مىراس بولىدۇ. تا بۈگۈنگىچە ئۇيغۇرلار مېھماندوستلۇقى، ئوچۇق - يورۇقلۇقى، سەنئەت ۋە ئىلىمخۇمارلىقى، ئاقكۆڭۈللۈكى بىلەن داڭلىقتۇر. بۇ رايون خەلقلىرىدە مۇشۇنداق خاراكتېرنىڭ بولۇشى يىپەك يولى ئالاقىلىرىنىڭ تەقەززاسى ئىدى. يىپەك يولى ياراتقان مۇشۇ قىممەتلەر ئۈچۈن بىز سودا يولىدا تېنىمسىز پىداكارلىق كۆرسەتكەن ئەجدادلىرىمىزغا تەشەككۈر ئېيتىماي ۋە ئۇلاردىن سۆيۈنمەي تۇرالمايمىز. شۇڭا مەرھۇم پروفېسسور ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن «ئالەمگە مەشھۇر بولغان ئۇيغۇر (جۈملىدىن ئۇيغۇرلاشقان سوغدى — توققۇز جاۋۇب) سودىگەرلىرى يىپەك يولىنى ئېچىش، يىپەك يولى گۈل - چېچەكلىرىنى سۇغىرىش، يىپەك يولى شەھەر - راباتلىرىنى ئاۋاتلاشتۇرۇشتا دائىمىي باغۋەنلىك خىزمىتىنى كۆرسەتكەن. ئۇلارسىز پادىشاھ، سەركەردىلەر، راھىب - ساياھەتچىلەرنىڭ ناگان - ناگاندىكى سەپەرلىرى مۇنداق زېمىن ئۈستىدىكى ‹سامان يولى› نى دائىمىي راۋان ھالەتكە كەلتۈرەلمىگەن بولاتتى.» دېگەنىدى. ⑬

تارىخ بىزگە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تەقدىرىنىڭ يىپەك يولى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغانلىقىنى ئېنىق ئۇقتۇردى. يىپەك يولى تازا راۋان بولۇپ تۇرغان مەزگىللەردە خەلقىمىز ناھايىتى يۇقىرى مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئىپادە قىلغانىدى. XVI ئەسىردىن كېيىن دېڭىز يوللىرىنىڭ ئېچىلىشى ۋە دېڭىز قاتنىشىنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتى نەتىجىسىدە يىپەك يولى چۆلدەرەپ قېلىپ، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادى بارا - بارا ۋەيران بولۇشقا يۈزلەندى. بايلىق ۋە يېڭى مەدەنىيەت نەمۇنىلىرى دېڭىز ياقىسىدىكى رايونلارغا توپلىنىدىغان بولدى. مەركىزىي ئاسىيا، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرى ئەمدى تارىخىي تەرەققىيات ئېقىنىنىڭ سىرتىدا قېلىپ، بارغانسېرى ئونتۇلغان بۇلۇڭ - پۇشقاقلارغا ئايلانغىلى تۇردى. خەلقىمىز ئارىسىدا تەسەۋۋۇپ ئەۋج ئېلىپ، تەقدىرچىلىك ۋە تەركىي دۇنياچىلىقتەك پاسسىپ ئىدىيىلەر يامراشقا باشلىدى. ئىقتىسادىي بازىستا كۆرۈلگەن بۇ دەھشەتلىك بوھران ھەرقانداق تىرىشچانلىقلارنى ئەرزىمەس نەرسە قىلىپ كۆرسەتتى. دېڭىز قاتنىشى كۆلەم، مىقدار ۋە سۈرئەت جەھەتتە كارۋانلارنى ئارقىدا قالدۇرغانىدى. ئەڭ مۇھىمى ياۋروپادىكى دۆلەتلەر ئىگىلىك قۇرۇلمىسىنى تېز ئىسلاھ قىلىشقا باشلىدى. تار تېخنىكا ئاساسىغا قۇرۇلغان ئىشخانا قول سانائىتى ئىگىلىكى دېڭىز قاتنىشى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن ۋە ئۈزلۈكسىز كېڭەيتىۋاتقان يېڭى دۇنيا بازىرىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرالمىدى. بۇنىڭ بىلەن ماشىنىلاشقان يىرىك سانائەت ۋۇجۇدقا كەلدى، ماشىنىلاشقان يىرىك سانائەت ئىگىلىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈپ، تەننەرخىنى زور دەرىجىدە تۆۋەنلىتىۋەتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىگىلىكى بۇ دەۋردە تېخىچە قول سانائەت ئىگىلىكى باسقۇچىدا تۇرماقتا ئىدى. سېتىش كۈچى بولمىغاننىڭ سېتىۋېلىش كۈچىمۇ بولمايدۇ. قىسقىسى، رىقابەت ئىقتىدارىنى تەدرىجى يوقاتقان ئۇيغۇرلار ئاخىرى تارىخىي تەشەببۇسكارلىقتىن مەھرۇم بولۇشقا باشلىدى. بۇ خىل ھالەت XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە داۋام قىلدى.

XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدا بەزى ئۆزگىرىشلەر بولدى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە شىنجاڭدا ئىقتىسادىي تاجاۋۇزچىلىق خاراكتېرىدىكى چەت ئەل فىرمىلىرى (روسىيە، ئەنگلىيە، گېرمانىيە، ئامېرىكا قاتارلىق دۆلەتلەر قۇرغان فىرمىلار) ئاشكارا ۋىۋىسكا ئېسىپ ھەر خىل تىجارەت بىلەن شۇغۇللاندى. ئاشۇ مەزگىللەردە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى بازارلىرىدا دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كەلگەن تاۋارلارنى ئۇچراتقىلى بولاتتى، چەت ئەللىكلەر بۇ تاۋارلار بەدىلىگە شىنجاڭنىڭ ھەر خىل خام ئەشيالىرىنى ئەرزان باھادا ئېلىپ كېتەتتى. ⑭ ياپونىيىلىك ئېكسپېدىتسىيىچى جۇرۇيچاۋ شىنجاڭنىڭ ئۈرۈمچى ۋە باشقا

بازارلىرىدىكى ياپونىيە ماللىرى تۈرىنىڭ خېلى كۆپ ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ خۇرسەن بولغان ھەم بۇ ماللارنى ياپونىيىدىن بىۋاسىتە شىنجاڭغا توشۇشقا بولسا زور پايدا ئالغىلى بولىدىغانلىقىنى جەزملەشتۈرگەن. ⑮ مانا بۇلار مەلۇم مەنىدە شىنجاڭنىڭ سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ بەلگىلىك تەرەققىياتىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مۇشۇ يىللاردا مىللىتىمىزنىڭ ئىقتىسادىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، دۇنياغا كۆز ئېچىشى ئۈچۈن ئەڭ زور تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن سودىگەر، كارخانىچىلاردىن ئابدۇرۇسۇلباي، ھۈسەنباي، باھاۋۇدۇنباي قاتارلىق تەرەققىپەرۋەر زاتلار ئوتتۇرىغا چىقىپ، مىللىي سودىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈدى ۋە راۋاجلاندۇردى. ئۇلار تارىخىي چەكلىمىلەرنى بۆسۈپ ئۆتكۈچىلەرنىڭ ۋەكىلى بولۇشقا تامامەن مۇناسىپ. ھۈسەنباي بىلەن باھاۋۇدۇنبايلارنىڭ كارخانىسىنىڭ جاپالىق قۇرۇلۇش جەريانى، ئۇلارنىڭ گېرمانىيىدىن ئېپكىلىۋاتقان ئىلغار ۋە يۈرۈشلەشكەن كۆن - خۇرۇم پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتىنىڭ ماشىنىلىرىغا كۆزى چۈشكەن رۇسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ھەر خىل توساق ۋە قىلتاقلارنى قۇرغانلىقى، ھۈسەنباي بىلەن باھاۋۇدۇنباينىڭ تىز پۈكمەس ئىرادىسى ⑯ بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ.

تەھلىلچىلەر يېقىندىن بۇيان يىپەك يولىنىڭ قايتا تىرىلىشى توغرىسىدا ئۆز تەسەۋۋۇرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويماقتا. بەزى بىر مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئامېرىكا — ياپونىيە مالىيە گۇرۇھلىرى يىپەك يولى بويلاپ دۇنياۋى يۇقىرى سۈرئەتلىك تاش يول قۇرۇلۇشىنى پىلانلاۋېتىپتۇ. تەھلىلچىلەرنىڭ ئاساسى شۇكى، شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدىن زاپاس مىقدارى ئىنتايىن زور بولغان نېفىت، تەبىئىي گاز، كۆمۈر، ئالتۇن، ئۇران قاتارلىق كان بايلىقلىرىنىڭ تېپىلىشى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىرنەچچە جۇمھۇرىيەتنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشى بىلەن بۆلۈنۈپ چىقىشى، تۆمۈر يول ۋە تاش يول قاتناشلىرىنىڭ بەلگىلىك تەرەققىياتى دەل غەربىي ياۋروپا، ئامېرىكا، كانادا، ياپونىيە مالىيە گۇرۇھلىرىنىڭ قىزىقىشىنى قوزغىماقتا. چەت ئەل كارخانىچىلىرى ۋە سودىگەرلىرىنىڭ بۇ رايونلاردىن نەپ چىقمىسا، كەلمەيدىغانلىقى ئېنىق. ئەمما بىز مەسىلىنى يېڭى بايلىق مەنبەلىرىنىڭ تېپىلىشى ۋە توشۇش يوللىرىنىڭ قولايلىشىشى نۇقتىسىدىنلا چۈشەندۈرىدىغان بولساق، بۇ بىزنىڭ تەپەككۇرىمىزنىڭ يەنىلا ئالدىنقى ئەسىرلەر باسقۇچىدىلا توختاپ قالغانلىقىنى ئاشكارىلاپ قويىدۇ. دەسلەپكى دېڭىز قاتنىشى ئېنىق بۇلاڭچىلىق خاراكتېرىدە ئىدى. كۈچلۈك دۆلەتلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا، دېڭىز قاتنىشىنىڭ مەقسىتى بايلىق مەنبەلىرىنى كونترول قىلىۋېلىش ياكى مۇستەملىكە دائىرىسىنى كېڭەيتىش، نەچچە مىڭ تونىلىق پاراخوتلاردا بايلىقلارنى توشۇپ كېتىش ئىدى. بۇ خىل توشۇش قانچە تېز بولسا شۇنچە ياخشى ئىدى. بايلىقلارنىڭ ھەقدار ئىگىلىرى بولسا قۇللۇق، نامراتلىق ۋە قاششاقلىققا پېتىپ قالاتتى. ئەمما دېڭىز قاتنىشىنىڭمۇ ئەكس تەسىرى ۋە ئاكتىپ تەرەپلىرى بار — ئۇ دېڭىز بويلىرىغا جايلاشقان خەلقلەرنى تەدرىجىي ئويغاتتى.

ئەلۋەتتە، يىپەك يولىنىڭ قايتا ئېچىلىشىدىن مۇستەسنا ھالدا بۇ دۇنيانىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولمايدۇ. ئۇنتۇلۇپ كەتكەن بوشلۇق تولدۇرۇلۇشى كېرەك. ئەمما بۇ تولدۇرۇش قانداق تەرزدە بولىدۇ؟ بۇنى بىز دەۋرنىڭ ئالاھىدىلىكى بىلەن باغلاپ چۈشىنىشىمىز لازىم. ھازىر دۇنيا ئۇچۇر دەۋرىدە تۇرىۋاتىدۇ. غەرب ئەللىرى ئۇچۇر دەۋرىنىڭ تەلىپىگە مۇۋاپىق ھالدا ئىگىلىك قۇرۇلمىسىنى ئىسلاھ قىلىشقا باشلىدى. يەنى سانائەت ئىنقىلابى دەۋرىدىكىگە ئوخشاش زور مىقداردىكى ئېنېرگىيىنى سەرپ قىلىدىغان ئىگىلىكتىن، ئېنېرگىيىنى تېجەيدىغان ئۇچۇر ئىگىلىكىگە ئۆتمەكتە. دېڭىز قاتنىشى سەۋەبلىك سانائەت دېڭىز بويلىرىغا مەركەزلەشكەن بولسا، ئەمدى ئۇچۇر ئىگىلىكى ئايرىدورۇملار ئەتراپىغا توپلانماقتا. ⑰ ئۇچۇر دەۋرىدە ئىچكى قۇرۇقلۇق رايونلىرىمۇ ئوخشاشلا تەرەققىي قىلىۋېرىدۇ. بايلىق مەنبەسى ۋە قاتناش ۋاسىتىلىرى يەنىلا قىممەتكە ئىگە، چۈنكى ئۇچۇرنى يېگىلى بولمايدۇ. چەت ئەل مەبلىغى ۋە يۇقىرى تېخنىكا ئۇچۇرلىرىنى كىرگۈزۈش ئىگىلىكنى تەرەققىي قىلدۇرىدۇ. بۈگۈنكى دۇنيا ئاچ-

كۆزلۈك ۋە يالماۋۇزلۇققا قارشى ھالدا تەرەققىي قىلىنىۋاتىدۇ. چۈنكى ئاچكۆزلۈك، يالماۋۇزلۇق ئاخىرقى ھېسابتا يالماۋۇزنىمۇ ھالاكەتكە ئۇچرىتىدۇ. باراۋەرلىك بۈگۈنكى دۇنيانىڭ ئاساسىي پرىنسىپى بولۇپ قالماقتا. مانا بۇ ئۇچۇر دەۋرىنىڭ ئىنسانىيەتكە بېرىدىغان سوۋغىسى.

شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئالدىدا مانا مۇشۇنداق بىر تارىخىي پۇرسەت تۇرۇپتۇ. بىز ئىسلاھات ۋە ئېچىۋېتىش شارائىتىدا بىلىم قۇرۇلمىمىزنى ئۈزلۈكسىز ئۈستۈرۈپ، يىپەك يولى ئالاقىلىرىنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا خەلقىمىزنىڭ ئېڭىغا سىڭگەن، ئېچىۋېتىلگەن، يېڭىلىقنى دادىل قوبۇل قىلىدىغان، ئۆز تەقدىرىنى دۇنيانىڭ تەقدىرى بىلەن بىر دەپ قارايدىغان، رىقابەتنى دادىل كۈتۈۋالىدىغان، تەۋەككۈل قىلىشقا جۈرئەت قىلىدىغان، ئىلىم، ھېكمەت، ھۈنەر - سەنئەتنى سۆيىدىغان، سەپەر ۋە مۇساپىرەتچىلىكنى ئەلا بىلىدىغان ئېسىل ئەنئەنىنى جارى قىلدۇرۇپ، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ھەسسە قوشۇشىمىز كېرەك.

ئۈچىنچى، ئۇيغۇرلار ئېتىقاد قىلغان دىنلار ۋە ئۇنىڭ سودا، تىجارەتكە بولغان ئاكتىۋئال تەسىرى. ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا مانى دىنى، بۇددا دىنى، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. ئۇيغۇرلارنىڭ خرىستىئان دىنىنىڭ نىستورىيان مەزھىپىگە قىسمەن ئېتىقاد قىلغانلىقى ھەققىدىمۇ بەزى مەلۇماتلار بار.

بۇ دىنلارنىڭ قايسىسى بولمىسۇن ئۇيغۇرلارنىڭ سودا - سېتىق، ھۈنەر - سەنئەت ئىشلىرىغا ئىلھام بەرگەن ۋە كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن. ئالايلى، ئىستىقامەت ئەھكاملىرى ئەڭ قاتتىق بولغان بۇددا دىنىغا ئائىت مەشھۇر يادىكارلىقلاردا بۇددا ساتىۋالارنىڭ سودىگەرلەرنى ئۆز پاناھىدا ساقلايدىغانلىقى ۋە ئامەت ئاتا قىلىدىغانلىقلىرى ھەققىدە مەزمۇنلار بار. ئۇيغۇر تىلىدىكى «يەتتە يۇلتۇز سۇتراسى» دا «ناۋادا بىرەر باي ئائىلىنىڭ بەگزادىسى ياكى بىرەر ساھىپجامال سەپەرگە چىقسا، سىرتقا چىقىپ سودا قىلسا چوقۇم ئۇنى مۇرادىغا يەتكۈزىمەن.» دەپ ۋەدە قىلىنغان. يەنە شۇ ئۇيغۇرچە «ئاسمان ۋە زېمىندىكى سەككىز مۇزەككەر تەڭرى سۇتراسى» دا «ئەگەر ئۇ يىراق يەرگە سەپەر قىلسا ياكى جەڭگە ئاتلانسا، سەمىمىي نەسىھەت ۋە بەختكە ئېرىشمەكچى بولسا ۋە ياكى سىرتقا چىقىپ سودا قىلماقچى بولسا، ئۇنىڭ ھوسۇلى ھەسسىلەپ ئاشىدۇ» دېيىلگەن. ھەتتا بەزى بۇددا ساتىۋالارنىڭ باشقىچە نامى «سودىگەرلەرنىڭ ھامىيسى»، «سودىگەرلەرنىڭ يولباشلىغۇچىسى» ئىدى. مانى دىنىدىمۇ سودىغا يۇقىرى باھا بېرىلگەن بولۇپ، سودىگەرلەر تەبىقىسى مانى دىنىنىڭ تۈۋرۈكلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىناتتى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خرىستىئان مۇرتلىرىنىڭمۇ باشپاناھى بار بولۇپ ئۇ سىن گېئورگى ئىدى. ئەمما سودىغا مەدەت بېرىشتە مۇشۇ دىنلارنىڭ ھېچقايسىسى ئىسلام دىنىغا يەتمەيتتى. بۇ دىنلارنىڭ سودىغا مەدەت بېرىشى پەقەت ئۇلارنى پاناھىدا ساقلاشقا ۋەدە قىلىش بىلەنلا چەكلەنگەن بولسا، ئىسلام دىنىدا بۇلاردىن باشقا سودىگەرلىك ۋە بازار ھەققىدە، سودىگەرلىك ئەخلاقى ھەققىدە بىر يۈرۈش قائىدە - نىزاملار ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇنداق بولۇشىدىكى سەۋەب ئىسلام دىنى مەيدانغا كېلىشتىن ئىلگىرىلا مەككە بىلەن مەدىنە مۇھىم سودا مەركەزلىرىگە ئايلىنىپ بولغانىدى. سودا ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ مەرتىۋىسى يۇقىرى ئىدى. ھەتتا مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭمۇ بەلگىلىك سودا تەجرىبىسى بار ئىدى. ئۇ 12 ياشقا كىرگەندە تاغىسى بىلەن بىللە تىجارەت ئۈچۈن شامغا بارغان. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام 25 ياشقا كىرگەندە، باي سودىگەر خېنىم خەدىچە پەيغەمبەرنىڭ «سەمىمىي راستچىل ئىكەنلىكى» ، «خەلقنىڭ ئۇنى ئەمىن (ئىشەنچلىك) دەپ ئاتايدىغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇنى ياللاپ تىجارەت ئۈچۈن شامغا ئەۋەتتى.» ئۇ بۇ قېتىمقى سەپىرىدە زور پايدا ئالدى.⑱ كېيىن ئۇ شەخسەن ئۆزى سودا - تىجارەت قىلمىغان بولسىمۇ، ئەمما سودا پائالىيىتىگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلگەن. «قۇرئان كەرىم» بىلەن «ھەدىس» تە ئېپادىلەنگەن بازار ۋە سودا ئەخلاق مىزانلىرى تۆۋەندىكىچە: A سودىدا ئادىل بولۇپ، گىر ۋە تارازىغا ساختىلىق ئىشلەتمەسلىك. «قۇرئان كەرىم» دە: «(ئۆلچەم ۋە تارازىدا) كەم بەرگۈچىلەرگە ۋاي! ئۇلار كىشىلەردىن ئۆلچەپ ئالغاندا، تولۇق ئالىدۇ. كىشىلەرگە ئۆلچەپ ياكى تارتىپ بەرگەندە كەم بېرىدۇ. ئۇلار بۈيۈك بىر كۈندە تىرىلىدىغانلىقىغا ئىشەنمەمدۇ». «ئۇلار تارازىدا ئۆلچەمدە كەم بېرىشتىن يانسۇن،»⑲ دېيىلگەن. ئىسلام مۇرتلىرىغا نىسبەتەن بۇنىڭ زور چەكلەش رولىنىڭ بولىدىغانلىقى چوقۇم. شۇڭا بۇرۇن خەنزۇ-

لاردا ئۇيغۇرلاردىن بىر نىمە ئالساڭ تارازىسىغا قارىما، دېگەن سۆزلەر تارالغان. B سودىدا باشقىلارنىڭ ھەققىنى يەۋالماسلىق، راستچىل بولۇش. «قۇرئان كەرىم» دە: «بىر - بىرىڭلارنىڭ ماللىرىنى ناھەق يەۋالماڭلار، بىلىپ تۇرۇپ كىشىلەرنىڭ بىر قىسىم ماللىرىنى زۇلۇم بىلەن يەۋېلىش ئۈچۈن ھاكىملارغا پارا بەرمەڭلار»⑳ «ھەدىس» تىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش بايانلار بار. «...... ئەگەر ئۇلار راست گەپ قىلىشسا، مالنىڭ، پۇلنىڭ ئەيىپلىرىنى يوشۇرۇشمىسا، ئۇلارنىڭ سودىسى بەركەتلىك بولىدۇ. ئەگەر ئۇلار مالنىڭ، پۇلنىڭ ئەيىپلىرىنى يوشۇرۇشسا، سودا ئۈستىدە يالغان گەپ قىلىشسا، قىلغان سودىسىنىڭ بەركىتى ئۆچۈپ كېتىدۇ. ...»㉑ «كىمكى كىشىلەرنىڭ پۇل - مېلىنى قايتۇرماسلىق نىيىتى بىلەن ئالسا، ئېلىنغان پۇل - مالنى ئاللاھ توزۇتىۋېتىدۇ». ㉒ C جازانىنى مەنئى قىلىش. ئەينى ۋاقىتتا يەھۇدى ۋە باشقا خەلقلەر ئىچىدىن چىققان جازانىخورلار نۇرغۇن ئادەملەرنى يوقىرى ئۆسۈم بىلەن قەرزگە بوغۇپ ۋەيران قىلىۋېتەتتى. مۇھەممەت پەيغەمبەرمۇ دائىم نامازنىڭ ئاخىرىدا دۇئا قىلغاندا «ئى ئاللا، ساڭا سىغىنىپ گۇناھ ئىشلاردىن ۋە قەرزدار بولۇپ قېلىشتىن پاناھ تىلەيمەن» دەپ دۇئا قىلغان. ㉓شۇڭا «قۇرئان كەرىم» دە: «جازانە - ئۆسۈم يىگەن ئادەملەر (قىيامەت كۈنى گۆرلىرىدىن) جىن چېپىلىپ قالغان سارالڭ ئادەملەردەك قوپىدۇ. بۇ شۇنىڭ ئۈچۈنكى، ئۇلار ئاللاھ ھارام قىلغان ئىشنى ھالال بىلىپ، ‹سودا سېتىق جازانىگە ئوخشاش ‹جازانە نېمىشكە ھارام بولىدۇ؟›، دېدى. ئاللاھ سودا - سېتىقنى ھالال قىلدى. جازانىنى (بەدەلسىز بولغانلىقى، شەخسكە، جەمئىيەتكە زىيانلىق بولغانلىقى ئۈچۈن) ھارام قىلدى. »㉔ كېيىن بەزىلەر بۇنى پەرقسىزلا بارلىق پۇل مۇئامىلە ساھەسىگە تەدبىقلىغانلىقى ئۈچۈن بازارنىڭ تەرەققىياتىغا بەلگىلىك توسقۇنلۇق رولىنى ئوينىدى. D ئىسلام دىنىدا بازارغا ئېپكىرىشكە بولمايدىغان بەزى نەرسىلەر ۋە «مۇلازىمەت» تۈرلىرى مەنئى قىلىنغان. مەسىلەن، زەھەرلىك چېكىملىك، مەس قىلغۇچى ئىچىملىك، پاھىشىخانا، قىمارخانا، رەمباللىق قاتارلىقلار.

دېمەك، ئىسلام دىنىدا بازار ۋە سودا - سېتىققا ناھايىتى كۆڭۈل بۆلۈنگەن. بىر دىنىنىڭ مەلۇم بىر مىللەت تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىشى ئاشۇ دىن بىلەن ئاشۇ مىللەت ئوتتۇرىسىدا مەلۇم قىممەت مۇناسىۋىتىنىڭ شەكىللەنگەنلىكى، ئىنىقراق قىلىپ ئېيتساق، ئاشۇ مىللەت توپىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ئېھتىياجلىرىغا ئۇيغۇن كېلىشكە باغلىق بولىدۇ. ئىسلام دىنىنىڭ پانى دۇنيانىڭ مەئىشەتلىرىگە بەلگىلىك ئەھمىيەت بېرىشى، سودا - سېتىقنى قوللىشى شەھەرلەشكەن ئۇيغۇرلارنىڭ ماددىي ۋە روھىي ئېھتىياجلىرىغا باب كېلىشى بۇ دىنىنىڭ قوبۇل قىلىنىشىدىكى مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرى. ئۇيغۇر پادىشاھلىقىدا ھەتتا شاھزادىلەرمۇ يىراق ئەللەرگە بېرىپ سودا تىجارەت قىلغان. ㉕

تۆتىنچى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك قۇرۇلمىسى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ سودا - تىجارەت مەدەنىيىتىدىكى تەسىرى ۋە ئورنى مەسىلىسى. ئۇيغۇرلار تارىختا قۇرغان ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى، گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى، قوجۇ ئۇيغۇر خانلىقى، قاراخانىلار ئۇيغۇر خانلىقى ۋە يەكەن سەئىدىيە خانلىقى ئۇيغۇر قەبىلە ئىتتىپاقىغا كىرگەن ئىچكى توققۇز قەبىلە ۋە تاشقى توققۇز قەبىلىنى ئاساس قىلىپ قۇرۇلغان. مانا مۇشۇ قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلغان ئوق قەبىلىلەردۇر. بۇلاردىن باشقا ئۇيغۇرلارغا بىرمۇنچە تۈركىي قەبىلىلەر، ئارىيان ئىرقىغا مەنسۇپ بولغان، تارىختا ناھايىتى شانلىق مەدەنىيەت ياراتقان ساك، توخار ۋە سوغدىلارمۇ ئۇيغۇرلارغا سىڭىپ كەتكەن.

سودا - تىجارەت بابىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە قوشۇلغان سوغدىلار گەرچە «ئۇيغۇر ئېتنىك سۇبستراتى بولالمىغان، بەلكى پەقەت نىسپىي ھالدا قىسمەن تەركىبىي قىسمى بولۇپ قوشۇلغان»㉖ بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر ئىقتىساد - مەدەنىيەت ھاياتىغا بولغان ئاكتىپ تەسىرىنى سەل چاغلاشقا بولمايدۇ. سوغدىلار ئەڭ دەسلەپ ئۆزلىرىنىڭ مىللەت نامى بىلەن ئاتالغان «سوغدىيانا» دا كىچىك بەگلىكلەرگە بۆلۈنۈپ ئولتۇراقلاشقان ۋە ئۆز ئەتراپىدىكى خەلقلەرگە بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەن خەلق ئىدى، سوغدىيانىنىڭ تۇپرىقى ئۈنۈملۈك، بايلىقى مول بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىمۇ ئىنتايىن مۇھىم ئىدى. خەلقى ئىشچان، ئەقىللىق بولۇپ، سودىغا ئىنتايىن ماھىر ئىدى. ئۇلار شەرقتە جۇڭگوغا جەنۇبتا ھىندىستانغا، غەربتە پىرسىيە ۋە ياۋروپاغا بېرىپ سودا قىلاتتى. بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ئايىغى ھەتتا جەنۇبىي ۋېيتنامغىچە يېتىپ بارغان. ㉗ دېمەك، سوغ-

دىلار يىپەك يولىنىڭ يەلتاپانلىرى ئىدى. ئۇلار سودىنى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا مىراس قالدۇراتتى. بەزى تارىخىي مەنبەلەردە، مەسىلەن سۈي دەۋرىدە ئۆتكەن ۋېي جىنىڭ «غەربىي تاڭغىت توغرىسىدا خاتىرىلەر» دېگەن ئەسىرىدە: «كانگىيە (سەمەرقەنت) لىكلەر ھەممىسى سودا ئىشلىرىغا ماھىر ئىكەن. ئوغۇللىرى بەش يېشىدىلا ساۋادىنى چىقىرىدىكەن، كىچىكىدىن تارتىپلا سودىگەرچىلىكنى ئۆگىنىدىكەن، پايدا ئېلىشقا ئۇستا ئىكەن» دېيىلگەن. «تاڭ تارىخىنىڭ مۇھىم بايانى» دېگەن كىتابتا: «سەمەرقەنتلىكلەر يېڭى تۇغۇلغان بالىلىرىغا ئالدى بىلەن ھەسەل يېگۈزىدىكەن، قولىغا يېلىم تۇتقۇزىدىكەن. بۇ، بالىلىرىنىڭ چوڭ بولغاندا، ئاغزىدىن دائىم ھەسەلدەك تاتلىق سۆز چىقىشىنى، قولىغا پۇل كىرسە، پۇلنىڭ يېلىمدەك چاپلىشىپ قېلىشىنى، سودا ئىشلىرىغا ئەپچىل بولۇشىنى، بىر تىيىن پايدىنىمۇ قولدىن چىقارماسلىقىنى ئۈمىد قىلىشىنى ئىكەن. ئوغۇللىرىنى 20 ياشقا كىرگەندىلا چەت دۆلەتلەرگە سودا قىلىشقا ئەۋەتىدىكەن......» دەپ يېزىلغان. ئۇيغۇر خانلىقلىرىنىڭ شاھزادىلىرىنى چەت ئەللەرگە سودا قىلىشقا ئەۋەتىشى، ئۇيغۇرلاردىكى «ئاغزى يۇمشاق مۇزاي قوش ئەمچەك ئېمەر» دېگەنگە ئوخشاش ماقال- تەمسىللەردىن بىز سوغدىلارنىڭ بەلگىلىك تەسىرىنى كۆرەلەيمىز.

ئۇيغۇرلارنىڭ سوغدىلار بىلەن بولغان ئالاقىسى ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. تاڭ سۇلالىسى تارىخىدا ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىكتە ھەمىشە تىلغا ئېلىنىپ تۇرىدىغان توققۇز جاۋۇپلار (توققۇز خۇلار) دەل ئەنە ئاشۇ سوغدىلار ئىدى. توققۇز ئۇيغۇر ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالپ بىلگە خاقان مەڭگۇ تېشى (بۇ خان IX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تەختكە ئولتۇرغان) نىڭ ئۈچ خىل يېزىقتا بولۇشى — ئالدى يۈزى ئۇيغۇر يېزىقىدا، ئارقا يۈزى ئىككىگە بۆلۈنۈپ يېرىمى خەنزۇچە، يېرىمى سوغدىچە يېزىلىشى شۇ چاغدا ئۇيغۇرلارغا خەنزۇ ۋە سوغدى مەدەنىيىتىنىڭ بەلگىلىك تەسىر كۆرسىتىۋاتقانلىقىنىڭ بىر ئىپادىسى. كېيىن سوغدىلار تەدرىجىي ئۇيغۇرلارغا سىڭىپ كەتتى. ئۇيغۇرلار سوغدىلارنىڭ سودا مەدەنىيىتى ۋە شەھەر قۇرۇش مەدەنىيىتىنىڭ مەڭگۈلۈك ۋارىسى بولۇپ قالغان ۋە ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ يىپەك يولى ئالاقىلىرى جەريانىدا پەللىگە يەتكۈزگەن.

خۇلاسىلىگەندە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلاھات ۋە سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا سودا يولىدا كۆرسەتكەن قىزغىنلىقى ۋە سودا ئەمەلىيىتى جەريانىدا ئىپادىلىگەن يۇقىرى سودا ئېڭى تاسادىپىي ھادىسە بولماستىن، بەلكى ئۇ يىراق تارىخقا يىلتىز تارتقان تىرادىتسىيە. بۇ خىل تىرادىتسىيە سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا دەۋرنىڭ تەلىپىگە ماس قەدەم بىلەن تەرەققىي قىلغۇسى.

تارىخ قانچە شانلىق بولغان بىلەن ئۇ بەربىر ئۆتمۈشكە ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئەمما تارىخنى يېزىش يېڭى ئەۋلادلاردا ئاڭلىق ھەرىكەتنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشنى مەقسەت قىلىدۇ. شۇنداق بولغاندىلا، تارىخ ئۆزىنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرغان بولىدۇ.

ئىزاھلار

① ھاجى قۇتلۇق قادىر «مۇقەددەس سەپەردىكى پاراڭلار»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» 1995 - يىللىق 5-، 6 - سان.

② ئا. ۋ گابائىن «قارا قوجو ئۇيغۇر خانلىقى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1980 - يىللىق 3 - سان.

③④⑧⑨ ئا. گ مالياۋكىن: «IX — XII ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى»، «شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى» ئۇيغۇرچە نەشرى.

* بۇ يەردىكى «بيۇروكرات سىياسى» سەلبىي مەنىدە ئەمەس، بەلكى بيۇروكرات تۈزۈمىنى ياكى مەمۇرىي ئەمەلدارلار جەمغۇرىنى كۆرسىتىدۇ. جون. ستىرئارت. مۇئەللىپ 1860 - يىلى «ھۆكۈمەت خىزمىتىنىڭ كەسپىي ئەمەلدارلارنىڭ قولىدا بولۇشى، بيۇروكرات تۈزۈمىنىڭ ماھىيىتى ۋە مەزمۇنى» دېگەنىدى.

⑤ «گېرمانىيە ئېنسىكلوپېدىيىسى» بۇ «مەرىپەت ۋە مەدەنىيەت» دېگەن كىتابتىن ئېلىندى. ئەمەلىيەت نەشرىياتى 1982 - يىل نەشرى.

⑥ ياپونىيىلىك يوي تىيەنخېڭ يازغان. «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، «شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى» ئۇيغۇرچە نەشرى.

⑦ كىلىمكايىت «يىپەك يولىدىكى قەدىمكى مەدەنىيەت»، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت نەشرىياتى خەنزۇچە نەشرى.

⑧ ⑨ مالياۋكىن: «IX — XII ئەسىردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى».

⑪⑫ كىلىمكايىت «قەدىمكى يىپەك يولىدىكى مەدەنىيەت».

* شىنجاڭنىڭ ئەينى شارائىتى ھەققىدىكى بايانلار «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى» دېگەن كىتابتىن قىسقارتىپ ئېلىندى. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1985 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.

* بۇ جەھەتتە پىروفېسسور شەرىپىدىن ئۆمەرنىڭ «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىن ئوچېركلار» نى ئوقۇساقمۇ جىق مەلۇماتقا ئېرىشەلەيمىز.

⑬ ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «يىپەك يولىدىن ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئەنگۈشتەرلىرىنى قايتا تېپىۋېلىش»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1989 - يىللىق 2 - سان.

⑭ توختاۋ «چەت ئەل سودىگەرلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى سودا فىرمىلىرى»، «شىنجاڭ تارىخىي ماتېرىياللىرى» ئۇيغۇرچە 3 - سان.

⑮ جور ۋېچاۋ: «ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيىسى» خەنزۇچە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى.

⑯ ئېزىزوۋ ئابدۇللا: «مۇسابايوۋلار كارخانىسىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» 28 - سان.

⑰ ياپونىيىلىك رىتىيېشىگىنىڭ «ئۇچۇر ئىلمى ھەققىدە 77 ساۋات، XXI ئەسىرنىڭ پاسپورتى»، كىتاب ۋە مەدەنىي يادىكارلىقلار نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى.

⑱ «مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ تەرجىمىھالى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇيغۇرچە نەشرى.

⑲ «قۇرئان كەرىم» 83 - سۈرە، سۈرە مۇتەففىفىن، 1-، 2-، 3-، 4-، 5 - ئايەتلەر.

⑳ «قۇرئان كەرىم» 2 - سۈرە، سۈرە بەقەر 188 - ئايەت.

㉑ «سەھىھۇلبۇخارى جەۋھەرلىرى ۋە قەستالانى شەرھى» 153 - ھەدىس. مىللەتلەر نەشرىياتى ئۇيغۇرچە نەشرى.

㉒ يۇقىرىقى كىتاب، 167 - ھەدىس.

㉓ «سەھىھۇلبۇخارى جەۋھەرلىرى ۋە قەستالانى شەرھى» 168 - ھەدىس.

㉔ «قۇرئان كەرىم» 2 - سۈرە، سۈرە بەقەر 275 - ئايەت.

㉕ «شاجۇ ئۇيغۇرلىرى ۋە مەدەنىي يادىكارلىقلىرى» دېگەن كىتابقا كىرگۈزۈلگەن 6 - نومۇرلۇق مەكتۇپقا قارالسۇن.

㉖ لى يۇڭ: «ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكا سەنئىتىنىڭ يىراق قەدىمكى زامان ئىقتىساد، مەدەنىيەت ۋە ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدا» «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ئۇيغۇرچە 1995 - يىللىق 2 - سان.

㉗ يۇي تىيەنخىڭ «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى».

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» (پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى) 1980 - يىل 3 - سان، 1989 - يىللىق 2 - سان.

2. يۇي تىيەنخىڭ: «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى.

3. مالياۋكىن: «IX — XII ئەسىردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى»

4. «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.

5. «مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تەرجىمىھالى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇيغۇرچە نەشرى.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

ئاسىيا ـ تىنچ ئوكيان دۆلەتلىرى ئاساسىي قانۇنلىرىنىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشى ھەققىدە

تۇرسۇننىياز ساۋۇر*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئاسىيا ـ تىنچ ئوكيان رايونىنىڭ 80 ـ يىللاردىن بېرى دۇنيا ئىقتىسادىنىڭ يېڭى ئېشىش نۇقتىسىغا ئايلىنىشىغا ئەگىشىپ، بۇ رايوندىكى دۆلەتلەرنىڭ ئاساسىي قانۇنلىرىنىڭ مەزمۇنلىرىدا يۈز بەرگەن دېموكراتىيە ـ تىنچلىق ۋە تەرەققىياتتىن ئىبارەت يېڭى يۈزلىنىش ۋە ئۇنىڭ ئەنئەنىۋى ئاساسىي قانۇن نەزەرىيىسىگە كۆرسەتكەن تەسىرى ھەققىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىلدى.

摘要：本文论述随着亚太地区 80 年代以来成为世界经济新的增长点，这一地区各国宪法内容中出现的民主、和平、发展的新趋势，对传统宪法理论产生的影响。

Abstract: Since 80's, the countries of the Pacific Asia have become a new growth point in the world economy, In this article, the wrifer explaihedthe influenle of constitutious of the countries in this area, and the new tendency in democracy, peace and development appeared in the theory of traditional coustitution

«ئاسىيا ـ تىنچ ئوكيان رايونى» نۆۋەتتە خەلقئارادا بىر قەدەر كۆپ ئىستېمال قىلىنىۋاتقان، ئەمما جۇغراپىيىلىك دائىرىسى نازا ئېنىق بولمىغان بىر ئۇقۇمدۇر. بۇنىڭدا بەزىلەر ئاساسەن تىنچ ئوكيان بويلىرىغا جايلاشقان دۆلەتلەرنى كۆزدە تۇتسا، ① بەزىلەر ئۇنى غەربتە جەنۇبىي ئاسىيا يېرىم ئاراللىرىدىن شەرقتە ئامېرىكا قىتئەسىنىڭ غەربىي دېڭىز بويلىرىغىچە، شىمالدا ئامېرىكىنىڭ سىئاتىل ۋە ياپونىيەنىڭ كۇرىل تاقىم ئاراللىرىدىن جەنۇبتا يېڭى زېللاندىيىنىڭ ۋېللىڭتون ۋە چىلىنىڭ پۇيېر تومونتلارغىچە بولغان يەر شارىنىڭ تەخمىنەن يېرىمىنى ئىگىلىگەن جايلارنى كۆزدە تۇتىدۇ. ② نۆۋەتتە ئىككىنچى خىلدىكى قاراشتىكىلەر كۆپ سانلىق بولۇپ، ئاپتورنىڭ كۆزدە تۇتقىنىمۇ مۇشۇنداق بىر چوڭ رايوندىن ئىبارەت: بۇ رايوندا يېقىنقى 50 يىلدىن بۇيان ئىقتىسادىي جەھەتتە ناھايىتى زور ئۆزگىرىشلەر بولدى، بولۇپمۇ 80 ـ يىللارنىڭ كېيىنكى ۋاقىتلىرىدىن باشلاپ بۇ رايوندىكى بىر قىسىم تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ تۈرلۈك ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى يولغا قويۇشىغا ئەگىشىپ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ساھەلەردە دۇنيانىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىنى

* تۇرسۇننىياز ساۋۇر: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى قانۇن فاكۇلتېتىنىڭ دوتسېنتى.

قوزغايدىغان ۋەزىيەت شەكىللىنىپ، تەبىئىي ھالدا
ئۇلارنىڭ ئاساسىي قانۇن ۋە ئاساسىي قانۇنلۇق سىـ
ياسىي تۈزۈلمىسىنىڭ تەرەققىياتىدىمۇ يېڭى تەرەقـ
قىيات يۈزلىنىشى بارلىققا كەلدى. بۇ رايوندا ئە-
زەلدىن ئوخشاش بولمىغان ئاساسىي قانۇنلۇق سىيا-
سىي تۈزۈلمە، ئوخشاش بولمىغان دىنىي ئېتىقاد،
ئوخشاش بولمىغان مەدەنىيەت ۋە ئوخشاش بولمى-
غان ئالىڭ فورماتسىيىسى مەۋجۇت بولغان بولسىمۇ،
لېكىن سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىنىڭ ئاخىرلى-
شىشى ۋە دۇنيا مىقياسىدا شەكىللەنگەن يېڭى تە-
رەققىيات ۋەزىيىتىنىڭ تۈرتكىسىدە ئۇلارنىڭ ئاسا-
سىي قانۇنلۇق سىياسىي تۈزۈلمىسىدە دېموكراتى-
يە، تىنچلىق ۋە تەرەققىياتتىن ئىبارەت ئورتاق
تەرەققىيات يۈزلىنىشى شەكىللەندى.

1. دېموكراتىيە - تىنچلىقنى ئاساسىي قانۇن تۈزۈش پرىنسىپى قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئاساسىي قانۇنلۇق سىياسىي تۈزۈلمىسىنى دېموكراتىيىلەشتۈرۈشكە قاراپ تەرەققىي قىلدۇرۇش

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنلا بۇ رايون-
دىكى بىر قىسىم يېڭىدىن مۇستەقىللىققا ئېرىشكەن
دۆلەتلەر «دېموكراتىيە»نى مۇھىم بىر سىياسىي تۇ-
زۇم سۈپىتىدە بىۋاسىتە ئاساسىي قانۇن ئارقىلىق
ئېتىراپ قىلغان. ھىندىستاننىڭ 1950 - يىلى
كۈچكە ئىگە بولغان (ھازىرمۇ يولغا قويۇلىۋاتقان)
ئاساسىي قانۇنىدا: ھىندىستان «ئىگىلىك ھوقۇق-
لۇق، سوتسىيالىستىك، ئەنئەنىۋى دېموكراتىك
جۇمھۇرىيەت» دەپ جاكارلانغان بولۇپ، ھازىرغىچە
ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈپ كەلگەن پارتىيىلەرنىڭ ھەم-
مىسى «مىللەتپەرۋەرلىك، ئەنئەنىچىلىك، دېموك-
راتىزم ۋە سوتسىيالىزم»دىن ئىبارەت تۆت پرىن-
سىپنى دۆلەت قۇرۇش پرىنسىپى قىلىشتا چىڭ تۇ-
رۇپ، ئۆزىنىڭ ئىچكى - تاشقى فاكچىن - سىياسەت-
لىرىدە ئەمەلىيلەشتۈرۈپ كەلدى. ھىندونېزىيە
1959 - يىلى مۇستەقىللىقنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن-
دىن كېيىن، تەسىرى بىر قەدەر چوڭ بولغان «5-
ئاپرېل ئاساسىي قانۇنى»نى ماقۇللاپ، «ئاللاھقا
ئىخلاس قىلىش، ئىنسانپەرۋەرلىك، مىللەتپەرۋەر-
لىك، دېموكراتىيە، جەمئىيەتنىڭ تىنچلىقى»نى
«دۆلەت قۇرۇشنىڭ بەش ئاساسى» قىلىپ بەلگىلى-
گەن. 1975 - يىلى ھىندونېزىيە پارلامېنتى «سى-
ياسىي پارتىيىلەر قانۇنى»نى ماقۇللاپ، «دۆلەت
قۇرۇشنىڭ بەش ئاساس»غا ئېتىقاد قىلىش ۋە «5-
ئاپرېل ئاساسىي قانۇنى»نى ئېتىراپ قىلىشنى سىيا-
سىي پارتىيىلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇشىنىڭ قانۇنىي
ئالدىنقى شەرتى قىلىپ بەلگىلىدى.

80 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرى 90 - يىللارنىڭ
باشلىرىغا كەلگەندە شەرقىي - جەنۇبىي ئاسىيا ئەللى-
رىنىڭ ئىگىلىكىنىڭ تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلى-
شى ئارقىسىدا، ئۇلارنىڭ ئاساسىي قانۇنلۇق سىيا-
سىي تۈزۈلمىسىنىڭ دېموكراتىيىلىشىش يۈزلىنىشى
تېخىمۇ روشەنلەشتى. كورىيە 1987 - يىلى «دې-
موكراتىك ئاساسىي قانۇن» دەپ ئاتالغان 6 - جۇم-
ھۇرىيەت ئاساسىي قانۇنىنى تۈزدى، بۇ ئاساسىي
قانۇن «دېموكراتىيىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش، جەمئى-
يەتنىڭ ئادىللىقى ۋە بارلىق پۇقرالارنىڭ پاراۋانلى-
قىغا كاپالەتلىك قىلىش»نى يېتەكچى ئىدىيە،
«ئىجتىمائىي باراۋەرلىك ۋە باراۋەر تەرەققىي قى-
لىش»نى مەقسەت قىلغان. نەتىجىدە 1988 - يىلى
كورىيە تارىخىدا تۇنجى قېتىم ھاكىمىيەت تىنچ يول
بىلەن ئالماشتى ھەم 30 يىلدەك داۋاملاشقان ھەر-
بىيلەر ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بېرىلدى، زۇڭتۇڭ
ئىلگىرىكىدەك مۇددەتسىز، ئۆمۈرلۈك زۇڭتۇڭ بو-
لىدىغان ھالەت ئۆزگەرتىلىپ، مۇئەييەن مۇددەت
بەلگىلەندى. ھاكىمىيەت ئىلگىرىكى ھەربىي ئۆزگە-
رىشكە تايىنىپ ئالمىشىشتىن سايلىغۇچىلارنىڭ بە-
ۋاسىتە سايلىشى ئارقىلىق ئالمىشىشقا ئۆزگەردى.
بۇ كورىيە ئاساسىي قانۇنلۇق سىياسىنىڭ دېموكرا-
تىيىلىشىشكە قاراپ زور بىر قەدەم باسقانلىقىنىڭ
نامايەندىسىدۇر.

تايلاند 1991 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئاساسىي قا-

نۇنغا تۈزىتىش كىرگۈزدى. 1992 - يىلى 6 - ئايغا كەلگەندە پارلامېنت يەنە: «زۇڭلى سايلىغۇچىلار تەرىپىدىن ۋۇجۇدقا كېلىشى شەرت» دېگەنگە ئوخشاش يېڭى مەزمۇنلارنى ئاساسىي قانۇنغا كىرگۈزدى. «پارلامېنت دېموكراتىيىسى»نى يولغا قويۇپ، ھەربىيلەرنىڭ مۇداخىلىسىگە قارشى تۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. لائوس 1991 - يىلى يېڭى ئاساسىي قانۇن ماقۇللاپ، «خەلق دېموكراتىيىسى تۈزۈمىنى قۇرۇش ۋە راۋاجلاندۇرۇش»، «تىنچ، مۇستەقىل، دېموكراتىك بولغان، بىرلىككە كەلگەن ۋە گۈللەنگەن» لائوس بەرپا قىلىشنى ئاساسىي قانۇننىڭ تۈپ يېتەكچى ئىدىيىسى قىلدى. ۋيېتنام 1992 - يىلى ماقۇللىغان يېڭى ئاساسىي قانۇندا ئەسلىدىكى «پرولېتارىيات دىكتاتورىلىقىدىكى دۆلەت» تۇغرىسىدىكى ئىبارىنى ئۆزگەرتىپ «ۋيېتنام سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتى — خەلقنىڭ»، «خەلق ئۆز ئۆزىگە خوجا بولىدىغان»، «خەلق ئۈچۈن قۇرۇلغان دۆلەت» دەپ ئىزاھلىغان.③ بۇنىڭدىن مەلۇمكى، ئاساسىي قانۇن تۈزگۈچىلەرنىڭ يېتەكچى ئىدىيىسى جەھەتتىن ئالغاندا، ۋيېتنامدا سوتسىيالىستىك دېموكراتىك سىياسىينىڭ ئاساسى ۋە دائىرىسى زور ھەجىمدە كېڭەيگەن.

ئاسىيا - تىنچ ئوكيان رايونىدىكى دۆلەتلەرنىڭ ئاساسىي قانۇنلۇق سىياسىي تۈزۈلمىسىدىكى دېموكراتىيىنىڭ تەرەققىياتى يەنە بىر قىسىم پادىشاھلىق تۈزۈمىنى ساقلاپ قالغان دۆلەتلەرنىڭ تەدرىجىي ھالدا دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت تۈزۈلمىسىگە ياكى پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈمىگە قاراپ تەرەققىي قىلىشۋاتقانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: نېپال پادىشاھلىقى 1990 - يىلى 7 - ئايدا دېموكراتىيە تۈزۈمىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، پادىشاھ ۋە ئوردا پەرمان باكارلاش ھوقۇقىدىن ۋاز كېچىدۇ، پادىشاھتا قانۇن چىقىرىش ھوقۇقى بولمايدۇ، دەپ جاكارلاپ، پادىشاھلىق تۈزۈمدىن پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈلمىگە قاراپ چوڭ بىر قەدەم باستى. شۇ يىلى 11 - ئاينىڭ 9 - كۈنى نېپال ئاساسىي قانۇن ماقۇللاپ، كۆپ پارتىيىلەر پارلامېنت تۈزۈمىنى ۋە پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈمىنى يولغا قويۇشنى تۈپ قانۇن كاپالىتىگە ئىگە قىلدى. بۇلار نېپالنىڭ 1955 - يىلىدىكى ئاساسىي قانۇنىدىكى «سىياسىي پارتىيە قۇرۇش مەنئى قىلىنىدۇ، بارلىق ھوقۇق پادىشاھقا تەۋە بولىدۇ» دېگەن بەلگىلىمىگە قارىغاندا دېموكراتىيىگە قاراپ بېسىلغان زور بىر قەدەمدۇر. كامبودژا پادىشاھلىقى 1993 - يىلى تۈزۈپ يولغا قويغان يېڭى ئاساسىي قانۇندا: «پادىشاھ پۈتۈن مەملىكەتكە ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ، لېكىن كونكرېت ھاكىمىيەت يۈرگۈزمەيدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن بولۇپ، بۇ 1947 - يىلىدىكى ئاساسىي قانۇندىكى پادىشاھتا خادىملارنى ۋەزىپىگە تەيىنلەش ۋە ۋەزىپىدىن قالدۇرۇش ھوقۇقى بولىدۇ، بارلىق قوراللىق كۈچلەرگە قوماندانلىق قىلىش ھوقۇقى بولىدۇ، دېگەن بەلگىلىمىلەرگە سېلىشتۇرغاندا، دېموكراتىك تۈزۈمگە قاراپ زور بىر قەدەم باسقانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. نەزەر دائىرىمىزنى تېخىمۇ يىراقلىراق قويىدىغان بولساق، غەربىي ئاسىيادىكى (ئاسىيا - تىنچ ئوكيان دائىرىسىدىن سەل ھالقىيدۇ) سەئۇدى ئەرەبىستانى 1992 - يىلى 3 - ئايدا قويۇق ئىسلام تۈسىگە ئىگە بولغان ئاساسىي قانۇن ماقۇللاپ، بۇ دۆلەتتە يازما ئاساسىي قانۇن بولماسلىق تارىخىغا خاتىمە بەردى، بۇ ئاساسىي قانۇن ئىقتىساد، ئىجتىمائىيەت، مائارىپ ۋە مەدەنىيەت ساھەسىنى تەرەققىيات نىشانى قىلغان ھەم ئەنئەنىۋى ئىسلام جەمئىيىتىدە دەسلەپكى قەدەمدە دېموكراتىيە پاكىتلىرىنى ئېتىراپ قىلىپ، جەمئىيەتنىڭ دېموكراتىيىلىشىشكە قاراپ تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

2. كىشىلىك ھوقۇقنى تەكىتلەش، پۇقرالار ھوقۇقىنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىش، مەسلىھەتلىشىش، مۇرەسسە قىلىش ۋە قانۇن ئارقىلىق تەرتىپكە سېلىش

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، كىشىلىك ھوقۇق مەسىلىسى ھەرقايسى ئەللەردىكى ئاساسىي قانۇن تۈزگۈچىلەر ئومۇميۈزلۈك ئەھمىيەت بېرىدىغان مەسىلە بولۇپ قالدى. «بىرلەشكەن دۆ-

لەتلەر تەشكىلاتىنىڭ نىزامنامىسى»، «دۇنيا كىشىلىك ھوقۇق خىتاپنامىسى»، «ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت ھوقۇقى توغرىسىدىكى خەلقئارا ئەھدىنامە» ۋە «پۇقرالىق ھوقۇقى ۋە سىياسىي ھوقۇق توغرىسىدىكى ئەھدىنامە» قاتارلىق بىر قاتار كىشىلىك ھوقۇق توغرىسىدىكى ئەھدىنامىلەر ھەممە ئورتاق ئېتىراپ قىلىدىغان خەلقئارا ئەخلاق مىزانىغا ئايلاندى. 50 - يىللارنىڭ ئالدى-كەينىدە تۈزۈپ يولغا قويۇلغان ھىندىستان ئاساسىي قانۇنىدىن باشلاپ 90 - يىللارنىڭ ئالدى - كەينىدە تۈزۈپ يولغا قويۇلغان ۋېيتنام، لائوس، كامبودژا، رۇسىيە، قازاقىستان قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئاساسىي قانۇنلىرىغىچە بۇ مەسىلە بارغانسېرى تېخىمۇ زور ئېتىبارغا ئېرىشتى.

90 - يىللاردا تۈزۈلگەن ۋېيتنام، رۇسىيە، قازاقىستان قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئاساسىي قانۇنلىرىدا يەنە پۇقرالارنىڭ ھوقۇق دائىرىسىنى كېڭەيتىش ۋە ئۇنىڭغا كاپالەتلىك قىلىشنى تەكىتلەش ئالاھىدە گەۋدىلىك ئورۇنغا قويۇلدى: ۋېيتنامنىڭ يېڭى ئاساسىي قانۇنىدا بۇرۇنقى ئاساسىي قانۇندا بەلگىلەنگەن «پۇقرالىق ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتى ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ كوللېكتىپ خوجايىنلىق تۈزۈمىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ» دېگەن بەلگىلىمە «پۇقرالىق ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتى خەلقنىڭ خوجايىنلىق تۈزۈمىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ» دەپ ئۆزگەرتىلدى. رۇسىيە ئاساسىي قانۇنىنىڭ ئاساسىي قانۇن پرىنسىپلىرى قىسمىدا «كىشىلىك ھوقۇقنى قوغداش» پرىنسىپى ئېنىق بەلگىلەندى؛ بۇ ئاساسىي قانۇننىڭ 2 - ماددىسىدا: «ئادەم ۋە پۇقرانىڭ ھوقۇق ۋە ئەركىنلىكى ئالىي قىممەتكە ئىگە، ئادەم ۋە پۇقرانىڭ ھوقۇق ۋە ئەركىنلىكىنى ئېتىراپ قىلىش، ئۇنىڭغا رىئايە قىلىش ۋە ئۇنى قوغداش دۆلەتنىڭ مەجبۇرىيىتى» دەپ بەلگىلەنگەن بولۇپ، بۇ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئاساسىي قانۇنلىرىدا كۆرۈلۈپ باقمىغان ئىدى. قازاقىستان جۇمھۇرىيىتى ئاساسىي قانۇنىدا يەنە پۇقرالارنىڭ «ئەركىن كۆچۈش ھوقۇقى»، «ئىشچىلارنىڭ ئىجتىمائىي كاپالەتكە ئىگە بولۇش ھوقۇقى»، «ئەمگەك توختىمىنىڭ ئەركىن بولۇشىنى كاپالەتلەندۈرۈش ھوقۇقى» قاتارلىق يېڭى مەزمۇنلار كۆپەيتىلدى.

بەزى دۆلەتلەر يەنە پۇقرالار ھوقۇقىنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنى كاپالەتلەندۈرۈش، بولۇپمۇ پۇقرالار ئىچىدىكى ئالاھىدە تەرەپلەرنىڭ ھوقۇق مەنپەئىتىنى ئالاھىدە قوغداشقا ئەھمىيەت بېرىشكە باشلىدى. چاۋشيەن دېموكراتىك خەلق جۇمھۇرىيىتى ئۇرۇشتىن كېيىن تۈزگەن ئۈچ قېتىملىق (1948 - يىل، 1972 - يىل ۋە 1992 - يىللار) ئاساسىي قانۇنلىرىنىڭ ھەممىسىدە پۇقرالارنىڭ «بىلىم ئېلىش ھوقۇقى» دىن كېيىنلا «دۆلەت ئىلغار بولغان مائارىپ تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ ۋە ھەقسىز مەجبۇرىي مائارىپنى يولغا قويۇش قاتارلىق خەلقپەرۋەر مائارىپ تەدبىرلىرىنى قوللىنىپ، بۇ خىل ھوقۇقنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدۇ» دەپ بەلگىلىگەن. ① ياپونىيە، سىنگاپور قاتارلىق دۆلەتلەر ياشانغانلار نىسبىتىنىڭ كۆپىيىشى ۋە ئاياللار - بالىلارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتى دەخلى-تەرۇزگە ئۇچرايدىغان ئەھۋاللارنىڭ كۆپ بولۇشىدەك ئەھۋالغا ئاساسەن، ياشانغانلارنىڭ پېنسىيە فوندى تۈزۈمىنى يېڭىدىن تۈزۈپ يولغا قويدى. سىنگاپور «ئاياللار نىزامنامىسى»نى يولغا قويۇپ، ئاياللارنى خورلاشنى قەتئىي مەنئى قىلدى. مالايسىيا 1991 - يىلى 7 - ئايدا «بالىلارنى قوغداش قانۇنى»نى يولغا قويۇپ، بالىلارنى خورلاشنى قەتئىي مەنئى قىلدى ھەمدە ساقچى دائىرىلىرىنىڭ ئارىلىشىشىغا رۇخسەت قىلدى. ھىندىستاندا يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئاساسىي قانۇندىكى «ئەر-ئاياللار باراۋەرلىكى» ۋە باشقا باراۋەرلىك ھوقۇقلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ساداسى ناھايىتى تېز ئۆرلىدى. شۇڭا، 1994 - يىلى ھىندىستان پارلامېنتى مەخسۇس كىشىلىك ھوقۇققا دائىر قانۇن ماقۇللاپ «مەملىكەتلىك كىشىلىك ھوقۇقى كومىتېتى» تەسىس قىلدى، شتات ۋە ئاساسىي قاتلاملاردا «شتات كىشىلىك ھوقۇقى كومىتېتى»، «كىشىلىك ھوقۇقى سوتى» قاتارلىقلار تەسىس قىلىنىپ، كۆرۈنەرلىك ئۈنۈم ھاسىل قىلىندى. ⑤

ئاسىيا - تىنچ ئوكيان رايونىدىكى كۆپلىگەن دۆلەتلەر كۆپ مىللەتلىك دۆلەتلەر بولۇپ، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۇلار كېڭىشىش، مۇرەسسە قىلىش، قانۇن ۋاستىسى ئارقىلىق تەرتىپكە سېلىش قاتارلىق تىنچلىق ئۇسۇللىرى ئارقىلىق دۆلەتنىڭ بىرلىكى ۋە مىللەتلەرنىڭ ئىناق - ئىتتىپاقلىقىنى ھەل قىلىشنى ئاساسىي قانۇن تۈزۈشنىڭ يەنە بىر مۇھىم نۇقتىسى قىلدى. ھىندىستان

1949 - يىلىدىكى ئاساسىي قانۇنىنى تۈزگەندىلا ئۆزىنىڭ كۆپ مىللەتلىك، كۆپ دىنلىق دۆلەت بولۇشتەك دۆلەت ئەھۋالىغا ئاساسەن، دۆلەت ئىچىدىكى زىددىيەتلەرنى پەسەيتىش ئۈچۈن، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ھوقۇق مەنپەئىتىنى قوغداش، شۇنداقلا ئاساسىي قانۇندا بەلگىلەنگەن مىللەتلەر باراۋەرلىكى توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەرنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشكە باشلىغانىدى. سىنگاپورمۇ كۆپ مىللەتلىك، كۆپ ئىرقلىق ۋە كۆپ دىنلىق دۆلەت. شۇڭا 1990 - يىلى 2 - ئايدا پارلامېنت ماقۇللىغان «ئورتاق قىممەت قارىشى توغرىسىدىكى ئاق تاشلىق كىتاب» نى ئېلان قىلىپ «ئىرقلار ئىناق بولۇش، دىنلار كەڭ قوللۇق بولۇش» نى سىنگاپور جەمئىيىتىدىكى بەش چوڭ قىممەت قارىشىنىڭ بىرى قىلىپ ئوتتۇرىغا قويىدى. چاۋشيەن ۋەتىنىنىڭ بىرلىكىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان يارىشىپ قېلىش، كېڭىشىش ئۇسۇلىنى قوللىنىشقا باشلىدى. 1980 - يىلى چاۋشيەن دېموكراتىك جۇمھۇرىيىتى تەرەپ «دېموكراتىك فېدېراتسىيە جۇمھۇرىيىتى قۇرۇش» تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى، 1988 - يىلى ئۇنىڭ ۋەكىلى 43 - قېتىملىق بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى چوڭ يىغىنىدا سۆزلىگەن سۆزىدە ئۇنى يەنە تەكىتلىدى. 1993 - يىلى جىن يوڭسەن زۇڭتۇڭ بولغاندىن كېيىنلا XXI ئەسىردىكى كورېيە مىللىتىنىڭ «ئورتاق گەۋدىسى» نى بەرپا قىلىش، «تىنچلىق يولى» ئارقىلىق «مىللەتنىڭ بىرلىكى» نى ئىشقا ئاشۇرۇشنى ئوتتۇرىغا قويدى⑥. ھەممىگە مەلۇمكى، روسىيە تېخىمۇ تىپىك بولغان بىر كۆپ مىللەتلىك دۆلەت. ئۇ 160 تىن ئارتۇق مىللەتتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاھالىسى ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 17.5% نى، ئۇلار ئولتۇراقلاشقان جايلار دۆلەت زېمىنىنىڭ 53.3% نى ئىگىلەيدۇ. 1991 - يىلى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلانغاندا، بەزىلەر روسىيەنىڭ دۆلەت ئىچىدىكى مىللىي ئەھۋالىغا ئاساسەن، ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۇنىڭمۇ پارچىلىنىش ئېھتىماللىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى، بىراق ھازىرقى رېئال ئەھۋالدىن قارىغاندا، بۇ بىر ناتوغرا تەسەۋۋۇر بولۇپ قالدى. گەرچە روسىيە بەزى مەسىلىلەرگە دۇچ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئاساسىي قانۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر قاتار قانۇنىي ۋاسىتىلەر ئارقىلىق مەسىلىلەرنى ئۈنۈملۈك ھەل قىلىپ كەلدى.

يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئاسىيا - تىنچ ئوكيان رايونىدىكى دۆلەتلەر كىشىلىك ھوقۇق ۋە يۇقىرالىق ھوقۇقىغا بارغانسېرى تېخىمۇ ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلىشقا باشلىدى. مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنى بىر تەرەپ قىلىش، دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ۋە ئۇنى قوغداش قاتارلىق مەسىلىلەردە مەسلىھەتلىشىپ، پىكىر ئالماشتۇرۇش، يارىشىپ قېلىش، ئاساسىي قانۇن ۋە قانۇن ۋاسىتىسى ئارقىلىق تەرتىپكە سېلىش قاتارلىق تىنچلىق ئۇسۇللىرى ئاساسىي ئېقىمنى ئىگىلىدى. ھەمدە ھازىرقى زامان دۇنياسىنىڭ تىنچ - مۇقىم بولغان جەمئىيەت تەرتىپىنى بەرپا قىلىشتىن ئىبارەت ئاساسىي ئېقىمنى ئەكس ئەتتۈردى.

3. ئاساسىي قانۇن قائىدىلىرىگە ئەھمىيەت بېرىپ ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ سۈرئىتىنى تېزلىتىش، سىياسىي جەھەتتە قانۇنىي ئىزغا سېلىش، پاكلاشتۇرۇش، چىرىكلىككە قارشى تۇرۇشتا چىڭ تۇرۇپ تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرۈش

ئاسىيا - تىنچ ئوكيان رايونىدىكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئىگىلىكىنى گۈللەندۈرۈش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت ئورتاق ئارزۇسى ۋە مول تەجرىبىسى، ئۇلارنىڭ دېموكراتىيە قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش ۋە تىنچ بولغان ئىچكى - تاشقى مۇھىتنى قوغداش - قەدىرلەش ئاساسىدا، ئىقتىسادىي - ئىجتىمائىي تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە مۇستەھكەملەشنى ئاساسىي قانۇن تۈزۈش ۋە ئاساسىي قانۇنلۇق سىياسىي تۈزۈلمىسىنى مۇكەممەللەشتۇرۇشنىڭ يەنە بىر مۇھىم نۇقتىسى قىلىشنى بەلگىلىدى. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىدىيىسى بۇ رايوندىكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئاساسىي قانۇن تەرەققىياتىنىڭ ئۆزىگە خاس دەلىلى ۋە بىۋاسىتە ھەرىكەتلەن-

دۆرگۆچى كۆچى بولۇپ قالدى. بەزى دۆلەتلەر، بولۇپمۇ پۈتۈن كۈچى بىلەن ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا تىرىشىۋاتقان دۆلەتلەر ئۆز دۆلىتىنىڭ دۆلەت ئەھۋالىغا ئەڭ مۇۋاپىق كېلىدىغان ئىگىلىكنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ستراتېگىيىسى ۋە ئىگىلىك تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىشنى بارلىق دۆلەت ئىشلىرىنىڭ ئالدىغا قويماقتا، ھالبۇكى، دۆلەتنىڭ تۈپ چوڭ قانۇنى بولغان ئاساسىي قانۇن بۇ جەھەتتە ئۆزىنىڭ قېلىپلاشتۇرۇش، ئېتىراپ قىلىش ۋە نىشاننى كۆرسىتىپ بېرىشتىن ئىبارەت فۇنكسىيىسىنى جارى قىلدۇرۇشقا ئەڭ مۇۋاپىق كېلىدۇ. ھەرقانداق بىر دۆلەت ئۆزىنىڭ نىشانىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا ۋاقىت، پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي، ئۆزى تاللىغان ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ستراتېگىيىسى ۋە ئىگىلىك تۈزۈلمىسىنى ئاساسىي قانۇن ئارقىلىق مۇقىملاشتۇرۇپ، ئاساسىي قانۇننىڭ بۇ جەھەتتىكى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە كاپالەتلەندۈرۈش رولىنى جارى قىلدۇرۇشقا ماھىر بولۇشى لازىم. بۇ دۇنيا ئاساسىي قانۇنلۇق سىياسىي ھەرىكەت تارىخىنىڭ، بولۇپمۇ ئاسىيا - تىنچ ئوكيان ئەللىرىنىڭ 80 - يىللاردىن بۇيانقى ئاساسىي قانۇن تۈزۈش، ئاساسىي قانۇنغا تۈزىتىش كىرگۈزۈش ھەرىكىتىنىڭ ئىجابىي ساۋاقلىرىدىن بىرى.

كورېيەنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىيىسى 60 - يىللاردىن ئىلگىرى ئەتراپىتىكى ئەللەردىن چوڭ پەرقلەنمەيتتى. بىراق 60 - يىللاردىن كېيىن ئىزچىل تۈردە يۇقىرى سۈرئەتتە ئېشىش ھالىتىنى ساقلاپ كەلدى. 70 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە كۆرۈلگەن روشەن ئۆزگىرىشلەرگە ماسلىشىش ئۈچۈن 1972 - يىلى «يېڭىلىقتا كۆچۈش ئاساسىي قانۇنى» دەپ ئاتالغان ئاساسىي قانۇننى پۇقرالارنىڭ ئومۇمىي يۈزلۈك ئاۋاز بېرىشى ئارقىلىق تۈزۈپ چىقىپ، ئىجتىمائىي - ئىقتىساتنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى دۆلەتنىڭ باش ۋەزىپىسى قىلىپ بېكىتتى. 80 - يىللارغا كەلگەندە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي جەھەتلىرىدە يەنە بىر يېڭى تەرەققىيات سەۋىيىسى بارلىققا كەلدى، نەتىجىدە يەنە 1980 - يىلدىكى ئاساسىي قانۇننى تۈزدى. تەرەققىيات سەۋىيىسىنىڭ تېز سۈرئەتتە ئېشىشى كورېيە قانۇن چىقارغۇچىلىرىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ، ئېھتىياجغا ماسلىشىشقا مەجبۇر قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار 1987 - يىلدىكى ئاساسىي قانۇننى تۈزۈپ، ئىقتىسادىي تەرەققىيات مەسىلىسىنى مەخسۇس بىر باب ئارقىلىق بەلگىلىدى. بۇلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، كورېيەنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات جەھەتتە ئېرىشكەن مول مۇۋەپپەقىيەتلىرى ۋە نۆۋەتتە ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ئىقتىسادىي جەھەتتە ئەركىنلەشتۈرۈش ئىسلاھاتىنىڭ ھەممىسى باشتىن - ئاخىرى ئاساسىي قانۇندا بەلگىلەنگەن ئىگىلىكنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ يېتەكچى پرىنسىپلىرى ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلغان.

تىنچ ئوكياننىڭ ئۇ چېتىدىكى لاتىن ئامېرىكىسى دۆلەتلىرىمۇ 80 - يىللاردىن بۇيان، كۆلىمى چوڭ، تەسىرى چوڭقۇر بولغان بىر مەيدان «ئىقتىسادىي ئۆزگىرىش» نى باشلىۋەتتى ⑦. ئىسلاھاتنى كاپالەتلەندۈرۈش ۋە ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، ئۇلار نۇرغۇنلىغان قانۇن - قائىدىلەرنى تۈزدى. مېكسىكا 1991 - يىلى 6 - ئاي ۋە 8 - ئايدا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ «ئەقلىي مۈلۈك ھوقۇقىنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە قوغداش قانۇنى» ۋە «مەتبۇئات ھوقۇقىنى قوغداش قانۇنى» نى ئېلان قىلدى؛ ئارگېنتىنا 1989 - يىلى «دۆلەت ئىسلاھات قانۇنى» نى ئېلان قىلدى. بۇ دۆلەتلەر ئاساسىي قانۇننىڭ ئىسلاھات جەريانىدىكى تۈپ قائىدىلىك رولىغا تولۇق ئەھمىيەت بېرىپ، دەل ۋاقتىدا ئاساسىي قانۇنلىرىغا تۈزىتىش كىرگۈزۈپ، ئىسلاھاتنىڭ ئوڭۇشلۇق تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن تۈپ قانۇنىي ئاساس بەرپا قىلدى. برازىلىيىدە 1993- يىلى ۋە 1994 - يىلى يېرىم يىلدەك ۋاقىت ئىچىدە ھۆكۈمەت ئىقتىسادىي ئىسلاھاتقا دائىر بولغان ئاساسىي قانۇنغا تۈزىتىش كىرگۈزۈش لايىھىسىدىن 79 نى ئوتتۇرىغا قويغانىدى، بۇنىڭدىن ئالتىسى پارلامېنت تەرىپىدىن تەستىقلاندى. قانۇن- قائىدىلەردىن، بولۇپمۇ ئاساسىي قانۇن - قائىدىلىرىدىن پايدىلىنىپ ئىقتىسادىي ئىسلاھاتنى قائىدىلەشتۈرۈش، ئىلگىرى سۈرۈش ھەم كاپالەتلەندۈرۈش — لاتىن ئامېرىكىسى ئەللىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئىسلاھاتىنىڭ مۇھىم بىر ئالاھىدىلىكىدۇر.

ۋېيتنام ئاسىيادىكى ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنى يولغا قويۇۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ بىرى. ئۇ بىرلىككە كەلگەندىن كېيىن 1980 - يىلى تۈزگەن ئاساسىي قانۇندا مەخسۇس باب ئارقىلىق ئىقتىسادىي تۈزۈمنى بەلگىلىگەن بولسىمۇ، لېكىن بازار ئىگىلىكى توغرىسىدا بەلگىلىمە يوق ئىدى. ئىسلاھات تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەش ۋە ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن ۋېيتنام 1992 - يىلى يېڭى ئاساسىي

قانۇن ماقۇللاپ، تۈپ قانۇن شەكلى ئارقىلىق دۆلەتنىڭ بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنىڭ ئاساسىي فاڭجېنى ۋە سىياسەتلىرىنى ئېتىراپ قىلىپ، ئىسلاھاتنىڭ نىشانى ۋە يۆنىلىشىنى كۆرسىتىپ بەردى. ئاسىيادىكى «4 كىچىك نوچى» دىن كېيىن تايلاند، مالايسىيا، ھىندونېزىيە قاتارلىق شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا دۆلەتلىرىمۇ ئىگىلىكنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ستراتېگىيىسىنى تەرتىپكە سېلىپ، دۇنيادىكى تەرەققىيات سۈرئىتى ئەڭ تېز دۆلەتلەردىن بولۇپ قالدى. ئۇلار كۆپ قېتىم ئاساسىي قانۇنغا تۈزىتىش كىرگۈزۈپ ياكى يېڭىدىن ماقۇللاپ، ئىگىلىكنىڭ يۇقىرى سۈرئەتتە ئېشىشىنى كاپالەتلەندۈردى. ھىندىستان 1949 - يىلىدىكى ئاساسىي قانۇنغا ھازىرغىچە 50 نەچچە تۈرلۈك تۈزىتىش كىرگۈزۈپ بولدى. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلانغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا يېڭىدىن مۇستەقىل بولغان دۆلەتلەرمۇ بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسى ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ بۇرۇلۇشىنى ئېتىراپ قىلىدىغان ئاساسىي قانۇنلارنى ئارقا - ئارقىدىن يولغا قويدى.

بۇ رايوندىكى نۇرغۇنلىغان دۆلەتلەر ئاساسىي قانۇن - قائىدىلىرىنىڭ رولىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ، ئىگىلىك تەرەققىياتىنى تېزلىتىش جەريانىدا يەنە شۇنىمۇ تونۇپ يەتتىكى، سىياسىي جەھەتتىكى چىرىكلىك ھادىسىلىرى ئىگىلىكنىڭ يۇقىرى سۈرئەتتىكى تەرەققىياتىنى ساقلاپ قېلىش ۋە مۇستەھكەملەشنىڭ ئېغىر توسالغۇسىغا ئايلىنىپ قالدى. شۇڭا بىر قىسىم دۆلەتلەر ئارقا - ئارقىدىن ئاساسىي قانۇنغا تۈزىتىش كىرگۈزۈش ياكى يېڭىدىن ئاساسىي قانۇن تۈزۈش ئارقىلىق، سىياسىي جەھەتتە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، سىياسىي جەھەتتىكى پاكلاشتۇرۇش، چىرىكلىككە قارشى تۇرۇشنى كۈچەيتىپ، تەرەققىيات نەتىجىسىنى قوغداش ۋە مۇستەھكەملىدى. جىن يۇڭسەن 1993 - يىلى 2 - ئايدا كورېيىگە زۇڭتۇڭ بولۇپلا «يىلتىزىدىن قۇرۇتۇش» دەپ ئاتالغان داغدۇغىلىق چىرىكلىككە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىنى قوزغىدى ھەمدە چىرىكلىكنى تۈپ يىلتىزىدىن قۇرۇتۇپ، پاك - دىيانەتلىك ھۆكۈمەت بەرپا قىلىشنى ئۆزىنىڭ سىياسىي ئىشلارنى يولغا قويۇش فاڭجېنىنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىدىن بىرى قىلدى. «سايلام قانۇنى»، «سىياسىي مەبلەغ قانۇنى» ۋە «ئۇچۇرلارنى ئاشكارىلاش قانۇنى» قاتارلىق سىياسىي ئىشلارغا دائىر قانۇنلارنى يېڭىدىن تۈزۈپ ياكى تۈزىتىش كىرگۈزۈپ، سىياسىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى بىلەن ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنى ماس قەدەمدە قانات يايدۇردى، كورېيەدە بۇ ھەرىكەت زور نەتىجىلەرگە ئېرىشتى ھەم ھازىرمۇ داۋاملاشماقتا.

ياپونىيەدە 70 - يىللاردا يۈز بەرگەن لوكھېد دېلوسى، 80 - يىللاردا يۈز بەرگەن رېكلوت دېلوسى ۋە 90 - يىللاردا يۈز بەرگەن زوچۇەن تېز يوللانمىلار شىركىتىنىڭ زور مىقداردىكى پارىخورلۇق دېلوسى قاتارلىقلار سىياسىي جەھەتتىكى ئېغىر چىرىكلىك كېسەللىكلىرىنى ئاشكارىلىدى. شۇڭا، ياپونىيە دۆلەت مەجلىسىنىڭ كېڭەش - ئاۋام پالاتالىرى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 1994 - يىلى 1 - ئايدا ئاۋام پالاتاسىنىڭ سايلىمىنى ئىسلاھ قىلىشنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان تۆت چوڭ سىياسىي ئىشلارغا دائىر قانۇننى تۈزۈپ يولغا قويۇپ، مۇئەييەن ئۈنۈمگە ئېرىشتى. تايلاند ھۆكۈمىتى چىرىكلىك ھادىسىلىرىنى تازىلاش ئۈچۈن 1994 - يىلى دۆلەت مەجلىسىگە ئاساسىي قانۇنغا تۈزىتىش كىرگۈزۈش توغرىسىدا تەكلىپ بەرگەنىدى. 1995 - يىلى دۆلەت مەجلىسى بىر ماددىلىق ئاساسىي قانۇنغا تۈزىتىش كىرگۈزۈش لايىھىسىنى ماقۇللاپ، ئەمەلدارلارنىڭ ھوقۇقىنى تېزگىنلەش، «يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلار شەخسىي مال - مۈلكىنى ئېلان قىلىش» نى بەلگىلىدى. ۋيېتنام 1992 - يىلىدىن باشلاپ «چىرىكلىككە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتىنى باشلىۋەتكەنىدى. 1993 - يىلى كومپارتىيە ئىچىدە پارتىيە ئىنتىزامىنى چىڭىتىپ، بىر قىسىم چىرىكلەشكەن پارتىيە ئەزالىرىنى تازىلىدى. 1995 - يىلى يەنە يېڭى تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، «چىرىكلىككە قارشى تۇرۇش» نى ھۆكۈمەتنىڭ ئاساسلىق فۇنكسىيىلىرىدىن بىرى قىلىپ بېكىتتى.

4. كېلەر ئەسىردىكى ئاسىيا - تىنچ ئوكيان ئەللىرى ئاساسىي قانۇنلىرىنىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشى ئۈستىدىكى پەرەزلەر

يەنە ئۈچ يىلدىن كېيىن ئىنسانىيەت يېڭى بىر ئەسىرگە قەدەم قويىدۇ. بىزنىڭ بۇ يەردە كۆزدە

تۇتقان XXI ئەسىر ئۈستىدىكى پەرەزلىرىمىز ئاساسەن XXI ئەسىرنىڭ ئالدىنقى باسقۇچى ئۈستىدىكى دەسلەپكى پەرەزلەردىنلا ئىبارەت. ئاسىيا - تىنچ ئوكيان رايونىنىڭ كېلەر ئەسىردىكى ئاساسىي قانۇن تەرەققىيات يۈزلىنىشى ئۈستىدە ئالدىن تەھلىل يۈرگۈزۈش ھەم مۇرەككەپ ھەم زۆرۈر ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان مۇھىم تەتقىقات تېمىسىدۇر. ئاساسىي قانۇننىڭ تەرەققىياتى چوقۇم دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي جەھەتتىكى تەرەققىيات يۈزلىنىشىگە ۋە ئۇنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشىشى لازىم. شۇڭا بىزنىڭ پەرەزلىرىمىزنىڭ ئاساسىمۇ ئەلۋەتتە بۇ دۆلەتلەرنىڭ كېلەر ئەسىردىكى ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي، سىياسىي جەھەتتىكى تەرەققىياتىغا بولغان تونۇشىمىز ۋە چۈشەنچىمىزدىن ئايرىلالمايدۇ. ئومۇمەن ئالغاندا، ئىقتىسادنىڭ يۇقىرى سۈرئەتتە ئېشىشى، بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنىڭ يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا مۇكەممەللىشىشى، سىياسىي جەھەتتىكى يۈكسەك دېموكراتىيە تۈزۈلمىسىنىڭ بارغانسېرى ساغلاملىشىپ بېرىشى ۋە رايون بويىچە ئورتاق بازار، ئورتاق ئىگىلىك گۇرۇھلىرىنىڭ شەكىللىنىشى ئاسىيا - تىنچ ئوكيان رايونى ئەللىرىنىڭ XXI ئەسىردىكى ئاساسىي تەرەققىيات يۈزلىنىشىدۇر. ئاساسىي قانۇننىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشىمۇ بۇ نۇقتىنى چۆرىدىگەن ھالدا تۆۋەندىكى ئۈچ تەرەپتە ئەكس ئېتىشى مۇمكىن:

بىرىنچى، ئاساسىي قانۇننىڭ ئەنئەنىۋى ئىگىلىك ھوقۇقى نەزەرىيىسى جەھەتتە بۆسۈش خاراكتېرلىك ئىلگىرىلەش بولىدۇ. ئەنئەنىۋى نەزەرىيە جەھەتتىن قارىغاندا، ئاساسىي قانۇن ئەزەلدىن ئۆزىنىڭ مىللىي دۆلىتىنى ئاساس قىلىپ تۈزۈلىدۇ ھەم ئۇنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلىش ۋە قوغداشنى ئۆزىنىڭ ئاساسىي فۇنكسىيىسى قىلىدۇ. بۇ ئاساسىي فۇنكسىيىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ئاساسىي قانۇن دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى مۇقەددەسلەشتۈرۈپ، ئۇنىڭ دەخلىسىزلىكى، ئۆتۈنۈپ بېرىلمەيدىغانلىقى ۋە بۆلۈنمەيدىغانلىقىنى كاپالەتلەندۈرىدۇ. بىراق رايوننىڭ بىر گەۋدىلەشتۈرۈلۈشى ۋە گۇرۇھلاشتۇرۇش سەۋىيىسىنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، ھەرقايسى دۆلەتلەر كەڭ دائىرىدە ۋە تېخىمۇ چوڭقۇر كۆلەمدە ئۆز ئارا مەنپەئەت ۋە مۇناسىۋەتنى ماسلاشتۇرۇشقا، تەرتىپكە سېلىشقا مۇھتاج بولىدۇ - دە، ئەنئەنىۋى بولغان ئىگىلىك ھوقۇقىنى ئۆتۈنۈپ بېرىشكە بولمايدۇ، دېگەن نەزەرىيە خىرىسقا دۇچ كېلىدۇ. ئورتاق رايوننىڭ مەنپەئەتى، ئەڭ ئاخىرىدا يەنىلا ئۆزىنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن ھەرقايسى دۆلەتلەر ئىگىلىك ھوقۇقى جەھەتتە مۇئەييەن يول قويۇشقا مەجبۇر بولىدۇ ھەم ئۇنى ئاساسىي قانۇن شەكلى ئارقىلىق ئېتىراپ قىلىدۇ ۋە مۇقىملاشتۇرىدۇ.

ئىككىنچى، «دۆلەتتىن ھالقىغان فۇنكسىيە» ئاساسىي قانۇن ئارقىلىق ئېتىراپ قىلىنىدۇ ۋە مۇئەييەنلەشتۈرۈلىدۇ. رايوننىڭ بىر گەۋدىلەشتۈرۈلۈشى ۋە گۇرۇھلاشتۇرۇش سەۋىيىسىنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، ھازىر بار بولغان ياكى كەلگۈسىدە بارلىققا كېلىدىغان رايون خاراكتېرلىك تەشكىلاتلار تەبىئىي ھالدا بەزى تەرەپلەردە «دۆلەتتىن ھالقىغان فۇنكسىيە»سىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئۆز تەۋەسىدىكى ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋىتىنى ماسلاشتۇرۇپ، ئۇلار ئارىسىدىكى مەنپەئەتنى تەڭپۇڭلاشتۇرىدۇ. ئەمما رايون خاراكتېرلىك تەشكىلاتلارنىڭ بۇنداق فۇنكسىيىسى پەقەت ئەزا دۆلەتلەر ئاساسىي قانۇنلىرى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان ۋە رىئايە قىلىنغاندىلا، ئاندىن كۈچكە ئىگە بولىدۇ. كېلەر ئەسىردە بۇ رايوندىكى دۆلەتلەرنىڭ ئاساسىي قانۇنلىرى بۇ جەھەتتە يېڭى مەزمۇن ۋە شەكىللەرنى كۆپەيتىدۇ.

ئۈچىنچى، دۆلەت ئىچى قانۇنلىرى بىلەن خەلقئارا قانۇننىڭ ئورنى جەھەتتە بەلگىلىك ئۆزگىرىش بولىدۇ. ھازىرغىچە ئاساسىي قانۇنلارنىڭ ھەممىسى دۆلەت ئىچى قانۇنلىرى خەلقئارا قانۇندىن ئەۋزەل دېگەن ئەنئەنىۋى قاراشتا چىڭ تۇرۇپ كەلدى. بىراق دۇنيا ۋە رايون ئىقتىسادىنىڭ بىر گەۋدىلەشتۈرۈلۈشى ۋە گۇرۇھلاشتۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ بۇنداق ئەنئەنىۋى قاراشمۇ ئاجىزلىشىپ بارىدۇ. ھازىرمۇ دۇنيادا، بولۇپمۇ ياۋروپا ئورتاق گەۋدىسىدىكى بەزى دۆلەتلەر ئاساسىي قانۇنلىرىدا بۇ ھەقتە يېڭى تەڭشەشلەر ئېلىپ بېرىلدى. بەزىلەر ھەتتا خەلقئارا قانۇن ئەۋزەل بولۇش پرىنسىپىنى يولغا قويۇپ، ئۆزگىرىۋاتقان خەلقئارا مۇناسىۋەتكە ماسلىشىشقا باشلىدى. ئاسىيا - تىنچ ئوكيان ئەللىرى ئاساسىي قانۇنلىرىمۇ پات ئارىدا مۇشۇ خىل مەسىلىگە دۇچ كېلىدۇ ھەم خەلقئارا ئومۇمىي ئېقىمغا ماسلىشىدۇ.

ئومۇمەن ئالغاندا، بۇ رايوننىڭ X XI ئەسىردىكى ئىقتىساد، ئىجتىمائىيەت ۋە سىياسىي جەھەتتىكى تەرەققىيات يۈزلىنىشى كىشىنى خۇشال قىلىدۇ. لېكىن يەنە بەزى دىققەت قىلىشقا تېگىش-

لىك مەسىلىلەرمۇ يوق ئەمەس، يەنى، جەنۇبىي، شىمالىي چاۋشيەن بىرلىككە كېلىش ئىشىنى تېخى ئىشقا ئاشۇرۇپ بولالمىدى، دۆلىتىمىزدە شياڭگاڭ، ئاۋمېن مەسىلىسى ھەل بولغان بولسىمۇ، لېكىن تەيۋەن مەسىلىسى ھەل بولغىنى يوق. كىشىنى تېخىمۇ ئەنسىرىتىدىغىنى شۇكى، 1992 - يىلى 6 - ئايدا ياپونىيىنىڭ كېڭەش - ئاۋام پالاتالىرى «بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ تىنچلىق ساقلاش ھەرىكەتلىرى بىلەن ھەمكارلىشىش توغرىسىدىكى قانۇن لايىھىسى» نى زورمۇ زور ماقۇللىدى. بۇ 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى ياپونىيە ئاساسىي قانۇن تارىخىدىكى بىر ئېغىر ۋەقە بولۇپ، 1946 - يىلىدىكى «تىنچلىق ئاساسىي قانۇنى» دىكى «قۇرۇقلۇق - دېڭىز - ھاۋا ئارمىيىسى ۋە باشقا ئۇرۇش قىلىش كۈچىنى ساقلاپ قالماسلىق، دۆلەتلەرنىڭ ئۇرۇش قىلىش ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلماسلىق» دېگەن بەلگىلىمىگە خىلاپلىق قىلغانلىق؛ ياپونىيىنىڭ قوغدىنىش قىسىملىرى ھازىر دۆلەت دەرۋازىسىدىن ھالقىپ خەلقئارا جەڭ سورۇنلىرىغا قەدەم قويۇشقا باشلىدى. 1996 - يىلى 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ، ياپونىيىنىڭ يېڭى «قوغدىنىش پىلانى پىروگراممىسى» ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلدى. بۇ پىروگراممىغا ئاساسلانغاندا، ئۇ ئاجراتقان ھەربىي ئىشلار - دۆلەت مۇداپىئە راسخوتى بارلىق ئاسىيا ئەللىرى ھۆكۈمەتلىرى ئېلان قىلغان ئوخشاش مەزگىلدىكى ھەربىي ئىشلار - دۆلەت مۇداپىئە راسخوتلىرىنىڭ يىغىندىسىدىنمۇ كۆپ⑧. بۇ، دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ، بولۇپمۇ قوشنا ئەللەرنىڭ كۈچلۈك دىققىتىنى قوزغىدى. مۆلچەرلەشكە بولىدۇكى، كېلەر ئەسىردە ياپونىيىنىڭ «تىنچلىق ئاساسىي قانۇنى» دىمۇ كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىش بولۇشى مۇمكىن. بۇ مۇشۇ رايون ئەللىرى دۆلەتلىرىنىڭ ئاساسىي قانۇن تەرەققىياتىدىكى زور سەلبىي تەرەپ بولۇپ، بۇ ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ تېگىشلىك دەرىجىدە دىققەت ئېتىبارىنى قوزغىشى، ھەممە ئادەم ھوشيارلىقنى ھەر ۋاقىت بوشىتىپ قويۇشقا بولمايدىغانلىقىنى چۈشىنىشى كېرەك.

ئىزاھلار:

① ۋاڭ يىجۇ: «تىنچ ئوكيان دەۋرى ھەققىدە»، «تىنچ ئوكيان ئىلمىي ژۇرنىلى» 1994 - يىللىق 1 - سان، 6 - 8 - بەتلەر.

② چېن يۇنشېڭ: «نۆۋەتتىكى ئاسىيا - تىنچ ئوكيان رايونى ۋە ھەرقايسى ئەل ئاساسىي قانۇنلىرى تەرەققىياتىنىڭ ئاساسىي ھالىتى ۋە ئۇنىڭ كەلگۈسىگە نەزەر»، «سىياسىي - قانۇن مۇنبىرى» ژۇرنىلى، 1996 - يىللىق 5 - سان، 14 - بەت.

③ باۋ ۋۇجېن: «ۋيېتنام ئاساسىي قانۇنىغا تۈزىتىش كىرگۈزۈشنىڭ يۆنىلىشى»، جۇڭگو قانۇنشۇناسلىق جەمئىيىتى باشقۇرغان «قانۇنشۇناسلىق تەتقىقاتى ئەھۋالى» نىڭ 1992 - يىللىق 11 - سانىغا قارالسۇن.

① گاۋجېتاڭ: «چاۋشيەن — ساۋاتسىزلار مەۋجۇت بولمىغان دۆلەت»، خەنزۇچە «يېرىم ئايلىق سۆھبەت» ژۇرنىلىنىڭ 1994 - يىللىق 3 - سانىدىن.

⑤ ھىندىستانلىق ئادۋوكات گ. ل. سانھىنىڭ 1995 - يىلى 8 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىكى ئاسىيا - تىنچ ئوكيان قانۇنشۇناسلىق جەمئىيىتىنىڭ 10 - قېتىملىق (بېيجىڭ) يىغىنىدا قىلغان سۆزىگە قارالسۇن.

⑥ ليۇلىشېڭ: «كورېيە ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، خەنزۇچە، 25 - بەتكە قارالسۇن.

⑦ جاڭ شىشۇ: «لاتىن ئامېرىكىسى ئەللىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئىسلاھاتى ھەققىدە»، «تىنچ ئوكيان ئىلمىي ژۇرنىلى» 1994 - يىللىق 1 - سان، 120 - بەت.

⑧ چېن فېڭ: «ياپونىيىنىڭ سىياسىي ۋە ھەربىي چوڭ دۆلەت بولۇشقا قاراپ ماڭغانلىقى ھەققىدە ھۆججەت»، «نەزەر» ژۇرنىلىنىڭ 1996 - يىللىق 4 - سانىغا قارالسۇن.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

ئىلمىي تەتقىقات ئۇچۇرلىرى

△ شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى دېڭ شياۋپىڭنىڭ جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم قۇرۇش نەزەرىيىسى تەتقىقات مەركىزى» قۇرۇلدى. بۇ شىتات ئىگىلىمەيدىغان، مەكتەپ ئىلمىي باشقارمىسى مۇنتىزىم باشقۇرىدىغان تەتقىقات مەركىزى بولۇپ، تەتقىقات ئېمىسىنى چۆرىدىگەن ھالدا دېڭ شياۋپىڭنىڭ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش ھەققىدىكى نەزەرىيىسىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەتقىق قىلىشنى ئۆزىنىڭ مۇھىم نىشانى قىلىدۇ.

△شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ «211 قۇرۇلۇشى» ئۈچۈن تۇرغۇزغان تۈرلىرى 5 - ئىيۇن مۇتەخەسسىسلەرنىڭ تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشىدىن رەسمىي ئۆتتى. ئۆتكەن يىلى 10 - ئايدىكى دەسلەپكى تەكشۈرۈشتىن ئۆتكەندىن بۇيان، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى رەھبەرلىرىنىڭ ئالاھىدە ئېتىبار بېرىشى، ئاپتونوم رايوندىكى مۇناسىۋەتلىك ئورۇن ۋە رەھبەرلەرنىڭ قوللىشى، مەكتىپىمىزدىكى مۇناسىۋەتلىك تارماقلارنىڭ زور تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا تۇرغۇزۇلغان «9 - بەش يىللىق» قۇرۇلۇش نىشانى، ئالتە نۇقتىلىق پەن تۇرغۇزۇش ھەققىدىكى دوكلاتى ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك تۈرلەر تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىدىكىلەرنىڭ بىردەك مۇئەييەنلەشتۈرۈشىگە ئېرىشتى .

△ مەكتىپىمىز تارىخ فاكۇلتېتىنىڭ پروفېسسورى لىيۇشىگەن ئەپەندىنىڭ «قەدىمكى غەربىي دىياردىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتى ۋە مىللەتلەر سىياسىتى ئۈستىدە تەتقىقات» ناملىق تەتقىقات تۈرى بۇ يىل 4 - ئايدا جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر فوندىنىڭ تەتقىقات تۈرى قىلىپ بېكىتىلدى. بۇ مەكتىپىمىزدىن بۇ يىل جۇڭگو تەتقىقات فوندىغا ئېرىشكەن بىردىنبىر تۈر بولۇپ، 29 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى.

△ ياپونىيە ئالىملىرى يېقىنقى يىللاردىن بېرى قەدىمكى ۋە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى يادىكارلىقلىرى تەتقىقاتىدا بۆسۈش خاراكتېرلىك تەتقىقات نەتىجىلىرىنى قولغا كەلتۈردى. بۇ، ياپونىيە ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىدا ئۇزاق ئەنئەنىگە ئىگە بولۇپ، خانېدا تورۇ، خانېدا ئاكىدا، مورى ماساۋ، يامادا نوبۇئو قاتارلىق ئالىملار غەربىي دىيار تارىخ، مەدەنىيەت تەتقىقاتىنى يەرلىك تىل - يېزىقلار تەتقىقاتى بىلەن بىرلەشتۈرۈشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇنى ئەنئەنىگە ئايلاندۇرغانىدى. يېقىنقى يىللاردىن بېرى، ياپونىيە تارىخشۇناسلىرى، دىنشۇناسلىرى ۋە تىلشۇناسلىرى مۇشۇ ئەنئەنە بويىچە قەدىمكى ۋە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى يادىكارلىقلىرى تەتقىقاتىدا دۇنيادا ئەڭ ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان تەتقىقات نەتىجىلىرىنى بارلىققا كەلتۈردى. بۇلار ئىچىدە ياپونىيە، گېرمانىيە ئالىملىرى ھەمكارلىشىپ نەشرگە تەييارلىغان «قەدىمكى ئۇيغۇرچە توختامنامىلار توپلىمى» (ئۈچ توم، ئوساكا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1993 - يىلى نەشرى)، كيوتو ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى ماساھىرو شوگايتو ئەپەندى نەشر قىلدۇرغان «ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر تىلى يادىكارلىقلىرى بويىچە تەتقىقات» (ئۈچ توم، كوبې چەت ئەل تىلى ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرى)، «ئابىدارما - كوشا - باسىيا - تىكا تاتۋار تاناما» (ئۈچ توم، سوڭشىياڭتاڭ نەشرىياتى، 1991 - 1993 - يىللار)، كيوتو ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى مانو ئەيجى ئەپەندى نەشر قىلدۇرغان «بابۇر نامە» (ئۈچ توم، كيوتو ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1994 - يىل نەشرى) قاتارلىقلارنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك.

مۇنەۋۋەر مۇتەخەسسىس ئابدۇكېرىم رەھمان

优秀专家阿布都克里木·热合满

ئابدۇكېرىم رەھمان، ئەر، ئۇيغۇر، 1941 - يىلى 12 - ئاينىڭ 18 - كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى قوغان يېزىسىدا تۇغۇلغان. 1964 - يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ جۇڭگو تىل - ئەدەبىيات فاكۇلتېتى ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىياتى كەسپىنى پۈتتۈرگەن. 1982 - يىلدىن 1992 - يىلىغىچە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ۋە مۇدىرى بولغان. 1992 - يىلدىن باشلاپ ئاپتونوم رايونلۇق نۇقتىلىق كەسىپ — «شىنجاڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل - ئەدەبىياتى» نىڭ ئىلمىي يېتەكچىسى بولغان. 1985 - يىلى دوتسېنت، 1992 - يىلى پروفېسسور بولغان. 1987 - يىلدىن باشلاپ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋەفولكلور كەسپى بويىچە ماگىستىر ئاسپىرانتلارنىڭ يېتەكچى ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ، جەمئىي 12 ئاسپىرانت قوبۇل قىلغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە يەتتە نەپىرى ئاسپىرانتلىقنى ئەلا نەتىجە بىلەن تاماملاپ ماگىستىر ئۇنۋانىغا ئېرىشىپ، شۇ كەسىپنىڭ تايانچلىرىدىن بولۇپ قالغان. 1997 - يىلى دۆلەتلىك مائارىپ كومىتېتى قاتارلىق ئالاقىدار ئورگانلارنىڭ باھالاپ تەستىقلىشى بىلەن ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە مىللىي زىيالىيلار ئىچىدىن يېتىشىپ چىققان تۇنجى دوكتور يېتەكچى ئوقۇتقۇچىسى بولغان. 1989 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تەرىپىدىن ئاپتونوم رايون بويىچە مۇنەۋۋەر مۇتەخەسسىس دېگەن نام بېرىلگەن، ئالىي مائارىپ سېپىدە تۆھپىسى كۆرۈنەرلىك بولغانلىقى ئۈچۈن 1992 - يىلى 10 - ئايدىن تارتىپ گوۋۇيۈەننىڭ ئالاھىدە تەمىناتىدىن بەھرىمەن بولغۇچى بولۇپ باھالانغان.

1980 - يىلدىن باشلاپ ئەدەبىيات نەزەرىيىسى، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە فولكلور ساھەسى بويىچە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسلىرى» ، «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نەزەرىيىسى» ، «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان» ، «مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن تۇغۇلغان ھېسلار» ، «فولكلور ۋە يازما ئەدەبىيات» ، «مۇقام پېشۋالىرى» قاتارلىق 10 پارچىدىن ئارتۇق يىرىك ئىلمىي ئەسەر، 100 پارچىغا يېقىن ئىلمىي ماقالە يېزىپ مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا ئېلان قىلدى. «ئەدەبىيات نەزەرىيىسى» ، «ئۇيغۇر ئۆرپ - ئادەتلىرى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى تۈزۈشكە قاتناشتى، يېتەكچىلىك قىلدى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئۇيغۇر فولكلورى ساھەسىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرى ئېلىمىزنىڭ مۇشۇ ساھەدىكى بوشلۇقنى تولدۇرۇپ قالماستىن، خەلقئارادىمۇ خېلى چوڭقۇر تەسىر قوزغىدى. ھازىرغىچە ئۇنىڭ بىر يىرىك ئىلمىي ئەسىرى ۋە سەككىز پارچە ئىلمىي ماقالىسى چەت تىللارغا تەرجىمە قىلىنىپ، چەت ئەللەردە ئېلان قىلىندى. ئۇنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەققىدىكى ئىككى پارچە ئەسىرى ئىككى قېتىم مەملىكەتلىك 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، تۆت پارچە ئىلمىي ئەسىرى 1-، 2 - ۋە 3 - دەرىجىلىك ئاپتونوم رايونلۇق پەلسەپە، ئىجتىمائىي پەنلەر مۇكاپاتىغا، تۆت پارچە ئەسىرى ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ كومىتېتى ۋە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ مۇنەۋۋەر ئىلمىي تەتقىقات نەتىجىسى مۇكاپاتىغا ئېرىشتى ۋە كۆپ قېتىم گېزىت - ژۇرناللاردا ئۇنىڭ تۆھپىلىرى مەخسۇس تونۇشتۇرۇلدى. دۆلەتنىڭ نۇقتىلىق تەتقىقات تۈرلىرىدىن «جۇڭگو خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئۈچ توپلام، شىنجاڭ تومى» ، «جۇڭگو ئۆرپ-ئادەتلىرى قامۇسى — شىنجاڭ تومى» نى ئىشلەشكە يېتەكچىلىك قىلدى ۋە ئۆزى تۈزۈشكە بىۋاسىتە قاتناشتى. ئۇنىڭ يېتەكچىلىكىدىكى «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» (خەنزۇچە) ، «جۇڭگو قەدىمكى ئالتاي مەدەنىيەت سىستېمىسى» قاتارلىق ئاپتونوم رايونلۇق نۇقتىلىق تەتقىقات تۈرلىرى نەتىجىلىك ئورۇنلاندى. ئۇ قازاقىستان، تۈركىيە، ۋېنگرىيە، روسىيە قاتارلىق دۆلەتلەردە ئېچىلغان خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرىغا قاتنىشىپ، ئۆزىنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرى بىلەن خەلقئارادىكى كەسىپداشلىرىنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشتى. ئۇ، دۇنيا ئالتايشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، خەلقئارا شامان تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، جۇڭگو فولكلور جەمئىيىتىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقاتى جەمئىيىتىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، جۇڭگو پەلسەپە، ئىدىيە تارىخى جەمئىيىتىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخ، مەدەنىيەت تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى 5 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، شىنجاڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، «قوتادغۇبىلىك» تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن باش كاتىپى، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم پەلسەپە، ئىجتىمائىي پەنلەر «9- بەشيىللىق» پىلانلاش گۇرۇپپىسىنىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق ئۇيغۇر «12 مۇقام» ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى قاتارلىق ئىجتىمائىي ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئالغان. ئۇ ھازىر شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ «211 قۇرۇلۇش» پىلانىدىكى نۇقتىلىق كەسىپلەرنىڭ تەرەققىيات نىشانى ئۈچۈن پۈتۈن كۈچى بىلەن تىرىشىپ ئىشلىمەكتە.

主 编:库热西·买合木提江
本期责任编辑:康巴尔尼沙

مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر پەيزۇللا

新疆大学学报

（哲学社会科学维吾尔文版）

（季刊）

（1980 年创刊）

第 18 卷第 3 期 1997 年 9 月

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى

(پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى)

(پەسىللىك ژۇرنال)

نەشر قىلىنغان يىلى: 1980 - يىلى

1997 - يىللىق 3 - سان (18 - يىلى نەشرى)

主办单位:新疆大学(乌鲁木齐胜利路 14 号)

编辑出版:新疆大学学报编辑部

印　　刷:新疆大学印刷厂
国内发行:乌鲁木齐邮政局
国际标准刊号:ISSN 1005-5878
国内统一刊号:CN 65-1035/C
邮政编码:830046

باشقۇرغۇچى ئورۇن: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى.
(ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى 14 - نومۇر).
نەشر قىلغۇچى ئورۇن: «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى
ئىلمىي ژۇرنىلى» تەھرىر بۆلۈمى
شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسى تارقىتىدۇ
خەلقئارالىق ئۆلچەملىك نومۇرى: ISSN 1005-5878
مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى CN 65-1035/C
پوچتا نومۇرى: 830046

定价: 3.00 元　　باھاسى: 3.00 يۈەن

国内代号: 58-13 :ۋەكالەت نومۇرى